

LUND UNIVERSITY

Det omstridda arvet

Den kommunistiska erfarenheten i dansk och svensk historiekultur

Lundell, Valter

2017

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Lundell, V. (2017). *Det omstridda arvet: Den kommunistiska erfarenheten i dansk och svensk historiekultur* (Studia Historica Lundensia uppl.). [Doktorsavhandling (monografi), Historiska institutionen]. Historiska institutionen, Lunds Universitet.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA

Det omstridda arvet

DEN KOMMUNISTISKA ERFARENHETEN I DANSK OCH SVENSK HISTORIEKULTUR

Valter Lundell

DET OMSTRIDDA ARVET

Det omstridda arvet

Den kommunistiska erfarenheten i dansk och svensk historiekultur

Valter Lundell

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA 26

Studia Historica Lundensia kan beställas via Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/shl
E-post: skriftserier@ht.lu.se

Akvarell och idé till omslag: Joanna Lundell

Sättning av Jonas Palm, Media-Tryck

Copyright Valter Lundell

Historiska institutionen, Lunds Universitet
Studia Historica Lundensia 26

ISBN 978-91-88473-29-5 (tryck)
ISBN 978-91-88473-30-1 (pdf)
ISSN 1650-755X

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds Universitet, Lund 2017

Innehållsförteckning

Forskningsuppgiften och allmänna utgångspunkter 9
Syfte, avgränsning och tillvägagångssätt 13
Om undersökningens nytta och relevans 15
Tidigare forskning 18
Disposition 23

Att kommunicera historia och skänka den mening 25
Historiekultur 27
Historiekulturella strategier 34
Ideologi, moral och två perspektiv på terror 42
Historievetenskap och moral 46
Till frågan om ansvar 52

Paradigmen 55
De tre generationerna 57
Totalitarism 59
Revisionism 61
Postrevisionism 63

Intervjuerna 67
Urvalet 69
Generation 72

Två nationella historiekulturer 77

Kommunismen i den danska historiekulturen 81
Besättelsen 83

Besættelsen och kommunisterna 86
1990-talet – omvärdering av besættelsen 91
Matador – grundfortællingen kanoniserad 94
Kommunisterna och misstanken om landsförräderi 96
Ett problematiskt arv – paktåren 1939–41 100

Kampen om den Kolde Krig 104
Kulturkamp 105
Arvet efter 1968 – i centrum för uppgörelsen 108
Politisering av kallakrigsforskningen 114
Ideologisering av uppgörelsen med kommunismen 120
Det borgerliga ropet efter en ny Danmarkshistoria 123

Kommunismen i den danska historiekulturen
– en sammanfattande diskussion 124
Politisering, ideologisering och moralisering 127

Kommunismen i den svenska historiekulturen 131

Beredskapstiden och dess konsekvenser 133
Att blicka inåt och framåt men inte bakåt 133
Uppgörelse med nazismen och dess idésfär 135
Kommunisterna – från vinterkrigets iskyla till segerns stugvärme 138
Småstatsrealismen – den svenska huvudberättelsen 140
Världskrigets betydelse för kommunisterna 143
Trovärdiga demokrater och pålitliga patrioter? 145
Kommunisterna, nationen, svenskheten och motståndarna 149

Efter kalla kriget 154
Uppgörelse med småstatsrealismen och ånyo med nazismen 154
Den uteblivna uppgörelsen med kommunismen 158
Neutralitetspolitiken avslöjas men ligger fast 162
Arvet efter 1968 och kulturkampen som kom av sig 165

Kommunismen i den svenska historiekulturen
– en sammanfattande diskussion 170
Politisering, ideologisering och moralisering 173

Paradigmen och historieförmedlarna 179
Täcker de idealtypiska berättelserna informanternas svar? 182
Om begreppet ”totalitär” och dess tillämpbarhet 185
Mot en postrevisionistisk förklaring? 188
Tvistefrågorna 191

Ideologi och praktik 193
Karl Marx och terrorn 195
Den ideologiska drivkraften 195
Den förrådde Marx och den rimliga tolkningen 196
Den verkningslösa ideologin 198
Karl Marx och terrorn – en konklusion 199
Lenin, Stalin och terrorn 199
Starkt samband 200
Svagt samband 201
Ej närmare specificerat ideologiskt samband 202
Avlägsnande av Lenin ur det ideologiska terrorsammanhanget 202
Inget samband 203
Kontinuitet Lenin–Stalin 203
Lenin, Stalin och terrorn – en sammanfattning 204
Mao, Pol Pot och terrorn 205
Sammanfattning 206

Intention och funktion 209
Lenin 209
Stalin 212
Förövare, offer och det personliga ansvaret 214
”En svår fråga” 215
Relativisering av moralen 218
Professionalisering av moralen 223
Kort sammanfattning 223

Den förkättrade jämförelsen 225
Nazism och kommunism 225
Liberalism och kapitalism och den totalitaristiska jämförelsen 229
En kort sammanfattning 233

Kommunism som hot och löfte 235
Kommunism som hot 236
Kommunism som löfte 241
Sammanfattning 245

Kommunismen i dansk och svensk historiekultur – en analys 247
Ideologins roll 248
Skillnaden mellan de danska professionerna 252
Jämförelsen med nazism och kapitalism 254
De moraliska frågorna 256
Kommunismens historisering 265
Informanternas svarsmönster 265
Informanternas svarsmönster och de nationella historiekulturerna 269
Kommunismen och det nationella meningssammanhanget 271
Forskare och lärare ur två generationer 272
Professionerna 272
Generationerna 274

Tack 279

Summary 281

Bilaga 1 287

Bilaga 2 291
Tabell 1. Informanternas fördelning på förklaringsmodellerna 291
Tabell 2. Den förrådde Marx och den rimliga tolkningen 292
Tabell 3. Samband mellan ideologi och terror under Lenin och Stalin 293
Tabell 4. Kontinuitet Lenin-Stalin 294
Tabell 5. Sambandet mellan ideologi och terror under Mao och Pol Pot 295
Tabell 6. Förhållande mellan intention, funktion och terror under Lenin och Stalin 297
Tabell 7. Tabell över svaren på frågan huruvida det går att identifiera förövare och offer 298
Tabell 8. Förhållandet mellan nazism och kommunism och frågan om jämförbarhet med liberalism och kapitalism 300
Tabell 9. Tabell över kommunism som löfte (och hot) 301

Referenser 303

Forskningsuppgiften och allmänna utgångspunkter

Föreliggande avhandling bygger vidare på en tidigare framlagd licentiatuppsats.[1] Denna utgick från den i svensk historiekultur rådande asymmetrin i förhållningssätt till nazism och kommunism. Medan det finns en bred konsensus kring den förra, omgärdas den senare av oenighet. Den övergripande slutsats som drogs av undersökningen, vilken framför allt bestod av intervjuer med universitetshistoriker och gymnasielärare i historia, var att de dryga två decennier som hade förflutit efter kommunismens kollaps och kalla krigets slut inte i något grundläggande avseende hade förändrat sättet att förklara och förhålla sig till kommunismen och att oenigheten kring denna i allt väsentligt kvarstod.

Som förklaring till oenigheten identifierades främst ideologiska och moraliska orsaker. I de flesta informanternas svar framstod nämligen kommunismen som en i grunden god idé, varför brotten i kommunistiska regimer inte gärna knöts till några ansvariga förövare. Uttryckt på annat sätt utmanade föreställningen om en kommunistisk förövare en ideologisk-moraliskt bestämd föreställning om kommunisten som driven av en god ideologisk intention. Asymmetrin framgick tydligt, då nazismen omvänt betecknades som ond och de nazistiska aktörerna som ansvariga för de brott de hade begått, tillika ideologiskt övertygade i sina handlingar.

Licentiatuppsatsen fick stor uppmärksamhet och kommenterades på ledarplats i en rad tidningar och i Sveriges Radio och resulterade i en mängd brev och telefonsamtal till uppsatsförfattaren.[2] Reaktionerna på en helt vanlig licentiatuppsats får sägas vara anmärkningsvärda men ska nog ses som uttryck för att ämnet ifråga alltfort är känsligt och föremål för motstridiga intressen. De kommentarer som

1 Valter Lundell 2011.

2 Den 27 juni 2011 omtalades uppsatsen i nyhetsprogrammet Ekot i Sveriges Radios kanal P1 (”Ideologi hindrar samtal om kommunismens brott”. Reporter: Jens Ericson), och därefter kommenterades den bland annat på ledarplats den 28 juni i *Svenska Dagbladet* (Benjamin Katzeff Silberstein) och *Expressen* (Ledarredaktionen) och den 29 juni i *Dagens Nyheter* (Erik Helmerson), *Barometern* (Alice Teodorescu) och *Västerviks-Tidningen* (Bo Ture Larsson) och den 10 juli i en krönika i *Sydsvenskan* (Per T Ohlsson).

fälldes får också anses bekräfta uppsatsens slutsatser om svensk historiekultur och om den ideologisk-moraliska hållningen till kommunismen.

Reaktionerna på uppsatsen följde huvudsakligen två riktningar. För det första fanns de som var entusiastiska och tog emot undersökningens resultat som en bekräftelse på det de redan ansåg sig känna till eller misstänka, varför de såg sig föranlåtna att lufta sitt missnöje och sin upprördhet över vad de uppfattade som en utebliven eller otillräcklig uppgörelse med kommunismen. Överlag lyftes ideologi fram som en viktig förklaring till den kommunistiska brottshistorien, samtidigt som samma ideologi sades blockera många svenskars vilja att erkänna kommunismens blodiga historia. Typiska uttryck härför var ledarna i *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter* med de talande rubrikerna ”Dödens ideologi är fortfarande rumsren” och ”Den blodiga ideologin”, liksom artikeln i *Sydsvenskan* med rubriken ”Ingen bra idé”.[3]

Till denna grupp hör också alla de som hörde av sig till uppsatsförfattaren och tackade för en intressant undersökning, samtidigt som de passade på att avge indignerade vittnesmål om hur deras generationskamrater på 1960- och 70-talen hade hyst sympatier för kommunismen och för ledare som Stalin, Mao och Pol Pot och sedan hade gjort lysande karriärer inom akademin och i andra sammanhang utan att någonsin behöva göra upp med sina sympatier. Minst lika indignerade var de som hade flytt från kommunistiska länder och som uttryckte sin förvåning över att i Sverige alltjämt behöva möta en allmänt överslätande attityd gentemot kommunismen.

För det andra fanns en grupp människor som också förväntades reagera, men med kritiken riktad åt rakt motsatt håll. Det rörde sig bland annat om personer bland uppsatsförfattarens vänner och bekanta med ett förflutet som kommunister eller med uttalade sympatier för kommunismen. Reaktionen från denna grupp blev dock oväntad. Dessa annars talföra och talträngda personer tystnade tvärt då samtalet råkade glida över på uppsatsen.

Båda dessa grupper visar att kommunismen fortfarande är ett känsligt ämne som kan ge upphov till rakt motsatta reaktioner. Då uppsatsen hade uppmärksammats i media och författaren därför hade inbjudits att föreläsa om den i olika sammanhang, blev det också efterhand allt tydligare att det i alla dessa reaktioner fanns en omisskännlig ideologisk och moralisk laddning. Vid föreläsningarna kunde nämligen två vanliga kommentarer från publiken noteras. För det första fanns de som efterlyste ett tydligare moraliskt ställningstagande och ett fördömande av kommunismen med utpekande av vissa namngivna personer och som sökte stöd för sådant i uppsatsen

3 Benjamin Katzeff Silberstein 28 juni 2011, Erik Helmerson 29 juni 2011 och Per T Ohlsson 10 juli 2011.

eller i något som föreläsaren hade sagt. För det andra fanns de som ansåg att fördömande inte var på sin plats och som tyckte sig kunna läsa in att ett sådant låg under ytan av det sagda eller skrivna, vilket de framhöll som ett problem, vanligtvis uttryckt som ett klandervärt avsteg från vetenskapliga ideal om objektivitet och neutralitet. Sammalunda förhöll det sig med ideologin.

Den slutsats som författaren har dragit av dessa erfarenheter är att den som talar och undervisar om kommunismen i Sverige får vara beredd på att bli inkastad i ett konfliktfält och bjudas in att antingen fördöma kommunismen eller att fördöma fördömandet av den, att antingen stämpla ideologin som ond och säga att den var lika hemsk som nazismen eller att framhålla det goda i ideologin och att avstå från varje jämförelse med nazismen. Bland åhörarna kan det förväntas alltid finnas de som hänger vid föreläsarens läppar för att uppfatta minsta antydan som kan stödja endera av de två hållningarna.

Diskussioner om kommunismen hamnar lätt i sådana skarpskurna ideologisk-moraliskt bestämda val. I debatter har det därför sedan länge klagats på att det bara finns dessa två hållningar. Som lösning föreslås emellanåt en strikt neutral position, där moralen lämnas utanför. Känt är det råd den marxistiske författaren Isaac Deutscher i kalla krigets början gav författarkollegan Arthur Koestler, som hade gått från att vara övertygad kommunist till att bli övertygad antikommunist. Deutscher menade att det enda värdiga kollegan kunde göra var att höja sig över striden mellan stalinism och antistalinism och inte välja sida.[4]

Dylika krav är kanske förståeliga, och intuitivt kan det i stridens hetta uppfattas som något önskvärt, men problemet är bara att ingen, inte ens en aldrig så skickligt drillad historiker kan avstå från att göra val, hur detta nu än ser ut. Även det att avstå från ett val är i sig nämligen ett val och en moralisk handling, vilken leder till en acceptans för att saker är som de är, vilket i en historisk framställning av nazismen och kommunismen innebär att den i dessa system omfattade moraliska principen att makt är rätt kommer att stå oemotsagd. Det är ett grundantagande av denna avhandlings författare att historieskrivning utan moral helt enkelt inte är möjlig. Snarare än att fråga hur en historiker kan undvika moral, bör frågan vara hur en historiker ska förhålla sig till den oundvikliga moralen. Mer om detta förhållande mellan historia och moral kommer att avhandlas i slutet av teorikapitlet. Här kan blott göras ett enkelt men fundamentalt påpekande: Redan det här i inledningen framlagda problemet, som bildar utgångspunkten för hela avhandlingen, vilar naturligtvis också på en viss moralisk värdering. Med en annan värdering skulle det överhuvudtaget inte utgöra ett problem.

Licentiatuppsatsens resultat väckte också hos många en nyfikenhet och vilja att

4 Isaac Deutscher 1969, s. 20.

få veta mera. Till en början fanns en tanke på att utvidga den svenska undersökningen, vilket föreslogs i slutet av licentiatuppsatsen, men till slut föll valet i stället på att utsträcka undersökningen till en annan historiekultur: den danska. Det främsta skälet är att det därigenom skulle vara möjligt att ställa de svenska resultaten i kontrast till något annorlunda och därigenom föra in nya perspektiv och förhoppningsvis upptäcka företeelser och särdrag, både i det svenska och i det danska, som en isolerad undersökning av respektive historiekultur inte skulle kunna ge vid handen.

Varför då inte välja något mera annorlunda som jämförelseobjekt, såsom exempelvis Polen eller Tyskland, där det finns andra tillika direkta erfarenheter av att ha levt under kommunismen? Varför välja något som ligger så nära det svenska, om nu den trånga nationella ramen ändå ska lämnas? Det brukar ju framhållas eller antas, även i forskningen, att likheterna mellan Danmark och Sverige, ja, mellan de skandinaviska länderna överhuvud, är så stora att det inte finns anledning att närmare jämföra deras historiska erfarenheter.[5]

Dock kan det vara ett misstag att utgå från att lätt observerbara och ytliga likheter också skulle tyda på djupare samband eller att geografisk närhet skulle innebära kulturell närhet. De undersökningar som har gjorts pekar snarare på att det existerar betydande skillnader mellan länderna.[6] I fallet med ämnet för denna avhandling, bearbetningen av kommunismen, blir detta tydligt, då det i Danmark till skillnad från i Sverige efter kalla kriget har pågått en långdragen och häftig uppgörelse med kommunismen, en veritabel kulturkamp, som har involverat såväl den politiska, massmediala som historievetenskapliga sfären. Danmark erbjuder sålunda en kontrast till Sverige och kan därför ingå i en relevant jämförelse.

Dessutom behöver inte en jämförelse bara innehålla olikheter för att bli meningsfull. Även det att jämföra två kulturer som liknar varandra mycket kan vara en fruktbar utgångspunkt. Sociologen Peter Gundelach menar i sin dansk-svenska jämförelse sålunda att det är just genom att välja Sverige, som har så mycket gemensamt med Danmark, som får honom att få syn på vad som är specifikt danskt. Den kulturella närheten skapar enligt honom en jämförelse med ett mera konkret och givande innehåll.[7]

Vad som i föreliggande fall och i ett grundläggande avseende utgör en direkt likhet är den asymmetri som antogs gälla svensk historiekultur och som bildade utgångspunkten för den svenska undersökningen. Denna asymmetri får också sägas tydligt prägla dansk historiekultur. Även här finns en konsensus kring nazismen och

5 Uffe Østergård 2011, s. 31.

6 Uffe Østergård menar att sådana undersökningar är mycket givande och exemplifierar med en studie av danska och norska erfarenheter av andra världskriget, se Uffe Østergård 2011, s. 31.

7 Peter Gundelach 2002, s. 28.

en oenighet kring kommunismen. Nazismen möts alltid och samfällt av ett fördömande, något som historikern Claus Bryld fick erfara då han publicerade en personligt upplagd bok om sin familjehistoria. Själv har han varit aktiv socialistisk politiker men sökte i boken *Hvilken befrielse* sig tillbaka till barndomen och det stigma som det hade inneburit att ha vuxit upp som son till en känd nazist. För denna skildring och detta försök att förstå sin egen historia hudflängdes Bryld i det kulturradikala huvudorganet *Politiken*, enligt Bryld därför att ”man ikke vil tåle den provokerende morale, at selv danske nazister var mennesker, og at det endog er muligt for et sådant milieu at producere nye mennesker, der er overbeviste demokrater”.[8]

Samma slags reaktioner har inte mött tillbakablickar på ett kommunistiskt arv, i varje fall inte för den tid som exemplet med Bryld gäller, det vill säga andra världskriget. Om Brylds far hade varit kommunist, skulle han förmodligen i likhet med många andra som var aktiva kommunister under denna tid ha hyllats och fått ett officiellt erkännande för sina insatser i kampen mot nazismen, ett erkännande som förmodligen även sonen hade kunnat sola sig i glansen av. Vid sidan av denna positiva uppskattning av kommunismen finns emellertid också starka fördömanden, vilka framför allt riktas mot dem som var aktiva kommunister därefter, under kalla kriget och framför allt från 1960-talet och framåt. Dessa anklagelser har efter kalla krigets slut varit ett stående inslag i den borgerliga kritiken i den danska uppgörelse med kommunismen som går under beteckningen *kampen om den kolde krig*.

Syfte, avgränsning och tillvägagångssätt

Det finns alltså både i Sverige och Danmark en asymmetri i förhållningssättet till nazism och kommunism, och i båda länderna finns en tydlig oenighet om kommunismen. Syftet i licentiatuppsatsen var att för Sveriges del undersöka vari denna oenighet bestod och vilken dess orsaker var för att därigenom kunna utröna varför det inte gick att enas om vilken roll erfarenheterna av kommunismen skulle spela i den svenska historiekulturen. Undersökningen avsåg i främsta hand intervjuer med historiker och gymnasielärare. Syftet i föreliggande avhandling är att tillföra en undersökning av danska förhållanden och därefter jämföra vilka uttryck oenigheten om kommunismen tar sig i Sverige och Danmark, vad som orsakar denna oenighet och hur den hanteras i svensk respektive dansk historiekultur.

För att åstadkomma ett jämförelseled har principerna för licentiatuppsatsens urval av material följts, vilket innebär att det är disputerade historiker verksamma vid svenska och danska universitet och gymnasielärare i historia, tjänstgörande vid

8 Claus Bryld 2001, s. 66. Boken ifråga var Claus Bryld 1995.

svenska och danska gymnasieskolor som har intervjuats. Urvalet av frågor som informanterna har fått baseras på det som de vetenskapliga och messmediala debatterna brukar handla om och där de stora konfliktpunkterna finns, nämligen brottshistorien, såsom terror, massmord, folkmord och brott mot mänskligheten. Det är hur dessa företeelser ska förklaras som tilldrar sig det största intresset och som också har avgjort vilka skolor i forskningen som har utvecklats.

Nytt för denna studie är tillförandet av historiekulturella sammanhang. I licentiatuppsatsen förekom visserligen också historiekultur men mera som en antagen, snarare än som en explicit beskriven, företeelse. I det följande har däremot två historiekulturer tecknats. Dessa utgör de kontexter i vilka undersökningens resultat ska tolkas. Det är i avhandlingen ett grundläggande antagande att ingen historieskrivning, således inte av de historiker och lärare som intervjuas i denna undersökning eller av denna avhandlings författare, sker i ett tomrum utan i det meningsskapande kommunikationssammanhang som kallas historiekultur. Det är vidare ett antagande att det finns något sådant som nationella historiekulturer och att det således är meningsfullt att tala om svensk respektive dansk historiekultur.

I olika historiekulturer finns det olika sätt att orientera sig i tillvaron med hjälp av det förflutna och olika sätt att tillskrivna det förflutna vissa värden. Det bör då också vara så att kommunismen, då den landar i olika historiekulturer, aktiverar olika meningssammanhang, hakar i olika företeelser, och att det som är viktigt, kontroversiellt eller betydelselöst i en historiekultur inte behöver vara det i en annan. För den som likt denna avhandlings författare under ett antal år har följt svensk och dansk tidningsdebatt, deltagit i seminarier på svenska och danska universitet och besökt svenska och danska gymnasieskolor är det uppenbart att det vid sidan av vissa likheter också finns tydliga nationella skillnader beträffande vilken historia som aktiveras och hur den aktiveras.

Tillvägagångssättet för studien i licentiatuppsatsen var att samla in konfliktpunkterna i debatten om kommunismen på grundval av svensk tidningsdebatt och den internationella sovjetforskningens skolbildningar, de som i det följande benämns paradigm. Utifrån dessa konfliktpunkter utformades sedan en intervjuguide med ett antal frågor som ställdes till informanterna. Detta av uppsatsförfattaren sålunda skapade källmaterial lästes, kategoriserades och tolkades med hjälp av paradigmen och de kategoriseringar som fanns i intervjuguiden, såsom exempelvis ”ideologi och praktik”, ”intention och funktion”.

Samma metod har i avhandlingen också tillämpats på det danska källmaterialet, och dessutom har de svenska och danska svaren jämförts med varandra. Nytt för avhandligen är alltså också att två historiekulturer har tecknats, med särskilt avseende på hur kommunismen där kommuniceras och med vars hjälp intervjusvaren har lästs

och analyserats. Studien avslutas med en jämförande analys av de svenska och danska historiekulturella mönster som undersökningen har givit vid handen.

Avhandlingen har sålunda i jämförelse med licentiatuppsatsen fått en starkare prägel av just historiekulturell undersökning. Som sådan skulle den också övergripande sett kunna beskrivas i följande tre steg. För det första tecknas historiekulturerna, vilket för undersökningsobjektets vidkommande, kommunismen, har inneburit att det är historien från andra världskriget och framåt som står i centrum. För det andra har dessa historiekulturer så att säga filtrerats genom informanternas svar, och för det tredje har det som blir resultatet av denna filtrering och de mönster som då framskymtar analyserats.

Det kan här också vara på sin plats att närmare redogöra för relationen mellan licentiatuppsatsen och doktorsavhandlingen. Utgångspunkten är att det redan finns en svensk undersökning som har redovisats i en licentiatuppsats. Denna undersökning är genomförd och ligger så att säga fast. Den har också varit styrande för den danska undersökningen, i så måtto att det är samma typ av informanter som har valts och samma frågor som har ställts. Däremot innebär doktorsavhandlingen inte bara att en undersökning har lagts till en annan. De svenska intervjuerna har nämligen ånyo gåtts igenom och undersökts tillsammans med de danska. På detta sätt har i vissa fall nya svarsmönster och nya aspekter uppmärksammats. Vidare har i stor utsträckning andra teoretiska och metodologiska utgångspunkter valts. Sålunda analyseras nu hela intervjumaterialet, både det danska och det svenska, med hjälp av två brett beskrivna historiekulturer och av en särskild generationsteori. Till yttermera visso är avhandlingen genomgående upplagd som en komparation.

Om undersökningens nytta och relevans

Det finns enligt avhandlingsförfattarens förmenande tungt vägande skäl för den beskrivna forskningsuppgiften. I det katastrofiska 1900-tal som upptar en så stor del av det nutida historieintresset och som bland annat avspeglas i den centrala plats det har fått i ämnesplanen för gymnasieskolans grundläggande historiekurs, finns det få företeelser av så genomgripande betydelse som kommunismen.[9] Den var en realitet för den stora del av jordens befolkning som levde i kommunistiska enpartistater, men engagerade också åtskilliga människor i icke-kommunistiska stater, däribland Sverige och Danmark, och ingöt hos dessa ett hopp om en bättre värld och att ett radikalt annorlunda samhälle inte bara var möjligt utan dessutom nära förestående.

Detta engagemang och ljusa hopp kontrasterades mot den realhistoriska utvecklingen, där förverkligandet av kommunismen ledde till att åtskilliga miljoner

9 Kursen är Historia 1b och återfinns i Skolverket 2011, s. 73.

människors liv utsläcktes. Denna vackra dröm och dessa brutala konsekvenser utgör förvisso ett stycke förflutet och bör naturligtvis hanteras som ett sådant, men på samma sätt som erfarenheterna av nazismen är något som nutidens människor fortfarande brottas med och söker förstå och hantera, inte minst för att försöka förhindra att något liknande upprepas, så finns det också skäl att närmare studera kommunismens betydelse idag. Oavsett om den betraktas som en vacker dröm eller en tragisk urspårning, kan den nämligen antas alltfort vara viktig för människors sätt att orientera sig i tillvaron, för deras skapande av mening och för deras förväntningar på framtiden.

Kommunismen äger därför i högsta grad en nutida relevans. En av de yngre forskarna i den så kallade postrevisionistiska generationen, Igal Halfin, uttrycker sig mot bakgrund av detta på följande vis: "Communism remains with us because the dream it articulates and the dangers this dream harbors are still very real."[10] Vidden och djupet av dessa erfarenheter som många idag tvingas förhålla sig till har nobelpristagaren i litteratur Svetlana Aleksijevitj med blick för enskilda människoöden skildrat i sina böcker.[11] Det framhålls ofta både i Sverige och Danmark att det är viktigt med ett internationellt engagemang. Ett sådant måste rimligtvis bygga på kännedom om och en vilja till förståelse av dylika erfarenheter för att dialogen med människor i andra historiekulturella kontexter inte ska bli skev och ensidig.

Frågan är om inte förutsättningarna för en sådan dialog håller på att försämras. Under de samtal och intervjuer avhandlingsförfattaren har haft med historiker och lärare uttrycker flera personer, inte minst ur den äldre danska generationen, beklaganden över den yngre generationens bristande kunskaper om kommunismen. Några menar att deras yngre kolleger, deras studenter och elever i allmänhet är likgiltiga inför denna historia och att sovjetkommunismen för dem har blivit något exotiskt, något som inte närmare angår dem. Häri ligger en uppenbar risk. Om det är sant att den kommunistiska historien präglas av svåra traumata och det är viktigt att sådana bearbetas, vore det ett stort problem, om en yngre generation i vår egen del av världen förhåller sig till denna historia med likgiltighet och okunnighet. Att låta denna historia glida över i det obemärkta är dessutom extra problematiskt med tanke på att just tystnad hela tiden har varit en besvärande ledsagare till den kommunistiska repressionen.[12]

Det går givetvis i detta sammanhang att också ifrågasätta nyttan av historiska kunskaper. Varje dag serveras vi med konkreta exempel på att vi uppenbarligen inte

10 Igal Halfin 2003, s. IX.

11 Inte minst framgår detta i boken *Tiden second hand. Slutet för den röda människan*, som ger röst åt den lilla människan och hennes nutida brottning med effekterna av försöket att göra verklighet av den kommunistiska drömmen. Se Svetlana Aleksijevitj 2013.

12 Om denna tystnad, se till exempel Klas-Göran Karlsson 2003a, s. 230–235 och 245–250.

har lärt oss av historien. Om man emellertid ska ta fasta på det de flesta av avhandlingsförfattarens elever uppger, så är historia ett viktigt ämne, eftersom det hjälper oss att lära oss av våra misstag. Kanske är det inte så enkelt, men i ett avseende träffar eleverna nog ändå rätt; vi kan nämligen inte orientera oss i nutiden och hysa förväntningar på framtiden utan erfarenheter av det förflutna. Oavsett om historien förbinds med de lyckade exemplen eller tragiska misstagen, är den alltid närvarande i våra försök att orientera oss och skapa mening av det vi erfar. Således är även det vi betecknar som misstag ingenting vi kan välja att ignorera. De finns där, och vi kommer på ett eller annat sätt att dra lärdomar av dem och låta dem bilda grund för farhågor inför eller förväntningar på framtiden.

Därför är det också av vikt att veta vilka erfarenheter människor grundar sina förväntningar på och på vilket sätt de gör det. De personer som intervjuas i denna undersökning är alla professionella historieförmedlare som hart när dagligdags ägnar sig åt att brottas med historiska problem och torde ha stor betydelse för andra människors sätt att förhålla sig till historien. Inte minst av denna anledning är det angeläget att söka ta reda på hur de själva förklarar och tolkar de mest brännande frågorna i den kommunistiska historien.

Något som det också finns anledning att förklara är det kluvna förhållningssättet till den kommunistiska brottshistorien. Å ena sidan understryks i både Sverige och Danmark vikten av att kämpa för mänskliga fri- och rättigheter, och inte minst Sverige har på detta sätt velat ta på sig rollen som moralisk stormakt och göra sig till tolk för förtryckta människor i olika delar av världen. Å andra sidan kan man inte enas om hur man ska förhålla sig till det historiska faktum att dessa fri- och rättigheter, överallt där kommunismen har utgjort den statsbärande ideologin, har åsidosatts och i en del fall kränkts å det grövsta.

I denna avhandling har denna brist på enighet framställts som ett problem, men ibland framhålls det emellertid att det tvärtom är just konsensus som är problemet, att en sådan rentav är något onaturligt i ett akademiskt sammanhang.[13] I ett avseende är detta sant; sökandet efter förklaringar av komplexa och relevanta historiska företeelser och strävan efter förståelse för mänskliga handlingar kan lika lite som andra vetenskapliga frågor slutligen besvaras. Forskningen måste hela tiden vara öppen för olika tolkningar, nya fynd, nya perspektiv och nya frågor, och får vara beredd på att inte alla forskare sluter upp bakom samma förklaringar. Så är det i utforskandet av nazismen och så är det med kommunismen och för den delen med alla andra historiska företeelser värda att utforska.

Vad som däremot här avses som en problematisk oenighet är att man inte kan enas om hur man ska bedöma kränkningen i kommunistiska regimer av de fri- och

13 Stephen Cohen 1985, s. 46.

rättigheter som man har enats om i det egna samhället. Om nu även denna konsensus till äventyrs skulle framhållas som ett problem, måste man emellertid fråga sig varför detta gäller specifikt kommunismen och inte nazismen; det är ju ovan nämnda rättigheter och vaktslåendet om dem som gör att nazismen bemöts av ett samfällt avståndstagande, i Sverige likaväl som i Danmark. Den tidigare ställda frågan är alltså relevant och pockar på ett svar: Varför går det att uppnå konsensus i det ena fallet men inte i det andra?

Slutligen kan föreliggande studie motiveras utifrån de fördelar en komparation kan skänka. Genom att jämföra hur kommunismen hanteras i två närliggande men ändå olika historiekulturer, går det att upptäcka gemensamma drag men också att finna mönster som en undersökning av respektive historiekultur inte skulle kunna ge. Ibland är det nämligen kontrasterna som låter forskaren upptäcka vad som särskilt utmärker de olika jämförelseleden eller aktualiserar frågan varför något som är framträdande i den ena kulturen saknas i den andra. Genom att två historiekulturer ställs bredvid varandra är här förhoppningen att det går att lära sig mera om hur kommunismen hanteras under olika förutsättningar.

Tidigare forskning

Till skillnad från vad fallet är med nazismen har forskningen om bearbetningen av den kommunistiska erfarenheten varit tämligen tunnsådd. Det kan därför ses som något typiskt att historikern Henry Rousso vid ett större europeiskt seminarium i december 2007 inledde med att beklaga just detta förhållande. Han menade att intresset för minnesbearbetning visserligen hade slagit igenom på bred front men att det inte hade kommit kommunismen till del. Han spårade heller ingen sådan forskningstrend och kunde inte komma på en enda bok som avhandlade minnet av kommunismen i sitt hemland Frankrike. Rousso underströk den asymmetri som råder, då han konstaterade att det finns en klar konsensus kring minnet av förintelsen men alls inte kring kommunismens offer.[14]

Denna beskrivning gäller en europeisk utblick men får också sägas gälla Sverige och Danmark och orsakerna härtill vara de samma som Rousso angav, nämligen att ämnet fortfarande är känsligt och att arvet från kommunismen, minnet av den och meningen med den verkar djupt splittrande.

På senare år har i alla fall några studier kommit som helt eller delvis, på ett eller annnat sätt, uppehåller sig kring nutida bearbetning av denna erfarenhet. Petter Bergner undersöker sålunda i sin avhandling *Med historien som motståndare* det svenska kommunistpartiets sätt att under perioden 1956–2006 hantera sitt

14 Henry Rousso 2007.

problematiska arv.[15] I detta avseende bryter han ny mark i den tämligen omfattande forskningen om detta parti, som annars brukar behandla partiets historia och dess ideologiska utveckling.[16] Den rika empirin i avhandlingen ger åtskilliga exempel på hur partiets företrädare på olika sätt har sökt bearbeta det förflutna, men genom sitt val av teoretiska och analytiska verktyg hamnar avhandlingsförfattaren ändå i svar som inte så mycket handlar om historiebearbetning som om partiets taktik och strategi i försöket att navigera i det partipolitiska landskapet. Därmed faller avhandlingen, i varje fall i dess övergripande slutsatser, in i den mera traditionella partihistorieforskningen.

Den kommunistiska erfarenheten och dess betydelse för den ideologiska orienteringen i Sverige efter andra världskriget och framåt, såsom den framför allt kommer till uttryck i idédebatten i dagspressen, ingår i en undersökning av Johan Stenfeldt i avhandlingen *Dystopiernas seger*.[17] Stenfeldt laborerar där med ett så kallat dystopiskt trilemma för att beskriva hur ideologisk orientering sker utifrån tre till varandra relaterade positioner. Utöver socialism/kommunism är positionerna fascism/nazism och liberaldemokrati/liberalkapitalism.

Även Martin Wiklunds avhandling *I det modernas landskap*, vilken undersöker olika politiska gruppers kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990, uppehåller sig en hel del vid historisk orientering i förhållande till det kommunistiska arvet.[18] Wiklund, som redan i denna avhandling intresserade sig för hur dessa berättelser skulle bedömas och värderas, har sedan i boken *Historia som domstol* särskilt utvecklat tankarna kring hur historiker genom bedömning och värdering kan bidra till en fruktbar och rättvis bearbetning av ett stycke konfliktfyllt förflutet.[19] I sin bok tar Wiklund sin utgångspunkt i hur ”68” har värderats och bedömts i svensk debatt och forskning från 1960- till 2000-tal.

För danskt vidkommande bör först och främst Rosanna Farbøls avhandling *Koldkrigere, medløbere og røde lejesvende* nämnas.[20] Mycket har sagts och skrivits om kalla kriget i Danmark, men Farbøl tillför något nytt i denna livaktiga danska forskning genom att göra en undersökning, inte av kalla kriget som sådant, utan av hur kallakrigserfarenheten har hanterats i dansk historiekultur under åren 1989–2015. Avhandlingens undersökningsobjekt är *kampen om den kolde krig*, vilket i allt

15 Petter Bergner 2013.

16 Exempel på denna partihistoria är avhandlingarna av Yvonne Hirdman 1974, Håkan Holmberg 1982 och Jörgen Hermansson 1984. Samma förhållande gäller i stort sett också för litteraturen om den danska motsvarigheten, DKP. Se härför en forskningsöversikt hos Jesper Jørgensen 2012, s. 395.

17 Johan Stenfeldt 2013.

18 Martin Wiklund 2006.

19 Martin Wiklund 2012.

20 Rosanna Farbøl 2016.

väsentligt innebär ett studium av uppgörelsen med och bearbetningen av den kommunistiska erfarenheten.

En historiekulturell undersökning gjordes också i Claus Brylds och Anette Warrings *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, som vid sidan av *grundfortællingen*, vilken var bokens huvudobjekt och vilken i första hand uttryckte hållningen visavi nazismen, även i viss mån visade hur den kommunistiska erfarenheten representerades och hanterades.[21]

Därutöver är historiekulturella undersökningar av kommunismen en bristvara. Samma sak kan överhuvudtaget sägas om jämförelser mellan hur olika historiekulturer hanterar kommunismen. Ett sådant sällsynt exempel är Sune Bechmann Pedersens avhandling *Reel Socialism*, som undersöker meningsskapandet av den kommunistiska erfarenheten i tysk och tjeckisk film efter 1989.[22] Hit hör också närmast Johan Stenfeldts artikel *Totalitarism, revisionism och historiska fiendebilder*, som är en undersökning av vilket genomslag den totalitarismteoretiska förklaringen av nazism, fascism och kommunism har haft i svenska och danska gymnasieläroböcker i historia från 1940- till 1990-talet.[23]

En viktig jämförelse, om än ej historiekulturell, av kommunismen i Sverige och Danmark är Thomas Ekman Jørgensens avhandling *Transformations and Crises*.[24] Ekman Jørgensen undersöker hur vänstern i de båda länderna reagerade på och hanterade två stora kriser under åren 1956–1980, kommunismens kris och krisen för den så kallade nya vänstern och hur denna vänster förhöll sig till nationsbegreppet. Komparationen ger vid handen att svensk och dansk vänster uppvisade mycket olika sätt att bemöta utmaningarna och konceptualisera nationen.

Ovan har givits exempel på verk som närmast motsvarar denna avhandlings syfte, dess undersökningsobjekt och teoretiska inriktning, det vill säga ett studium av hur den kommunistiska erfarenheten i dansk och svensk historiekultur bearbetas. Som har framgått av framställningen är forskningen hävidlag tämligen tunn. Däremot har det överlag skrivits mycket om kommunismen i de två länderna. Listan över den litteraturen och övrigt material kan göras mycket lång, men här ska blott några exempel ges. Det rör sig bland mycket annat om böcker, artiklar och debattinlägg, vilka visserligen ofta inte explicit handlar om hur kommunismen bearbetas men som i sig ändå kan ses som uttryck för en sådan bearbetning. Som sådana uttryck har de därför använts i denna avhandling för beskrivning av de två nationella historiekulturerna.

Ett flertal böcker har skrivits som anklagelseskrifter och rop på uppgörelse med

21 Claus Bryld & Anette Warring 1998.

22 Sune Bechmann Pedersen 2015.

23 Johan Stenfeldt 2005.

24 Thomas Ekman Jørgensen 2008.

vad man uppfattar som ett totalitärt förflutet, varvid talrika exempel ges på vad särskilda namngivna personer har sagt vid vissa tillfällen. Hit hör Bent Jensens *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*, som innehåller en genomgång av idel kända danska intellektuellas fascination för stalinismen under 1930- 40- och 50-talen.[25] Där Bent Jensen slutade tog Mikkel Plum vid. I boken *Bombardér hovedkvarteret!* samlade denne en stor mängd citat av företrädare för den danska vänstern från tiden efter Stalins död fram till tiden efter murens fall.[26]

I Sverige har motsvarande uppgörelseskrifter författats av Per Ahlmark. Han ville i *Vänstern och tyranniet* genom en mängd citat av inflytelserika svenskar sätta ljus på det totalitära arvet från 1968, under det han kallade ”det galna kvartsseklet”.[27] Därefter har Ahlmark i en rad artiklar och böcker fortsatt att behandla vad han upfattar som ett kvardröjande antidemokratiskt och totalitärt tänkande, bland annat i böckerna *Det öppna såret* och *Det är demokratin, dumbom!*[28]

Till skillnad från i Danmark överlevde det gamla svenska kominternanslutna kommunistiska partiet krisåret 1956 och förblev därefter det stora och inflytelserika vänsterpartiet, vilket kan förklara att mycket av anklagelseskrifterna i Sverige har ägnats vad företrädare för detta parti har sagt i olika sammanhang. Staffan Skott gav ut en citatbemängd framställning om detta parti i boken *Liken i garderoben*, som fick en uppföljare i *Liken i garderoben lever än*.[29] Om samma ämne skrev Kjell Albin Abrahamson i boken *Låt mig få städa klart!*[30]

Mot dessa kan ställas försvarsskrifter, som bemöter den framförda kritiken. Hit hör exempelvis *Lik i garderoben?*, som var Vänsterpartiets vitbok om dess tidigare kontakter med utländska kommunistpartier och likaså *Utan heder*, som gavs ut av Vänsterpartiets ungdomsförbund Ung vänster som en bok riktad mot vad man uppfattade som en ohederlig antikommunistisk kampanj mot partiet.[31]

Ovanstående skrifter är öppet polemiska och kan beskrivas som anklagande eller apologetiska och tydliga inlägg i en debatt och uppgörelse, men även verk med vetenskapliga ambitioner och strävan efter objektiv redogörelse kan betraktas som inlägg i denna uppgörelse. Martin Wiklund menar sålunda att de två avhandlingarna av Håkan Holmberg och Jörgen Hermansson om Vänsterpartiet kan ses som vetenskapliga inlägg i en värderande process i debatten kring arvet från 68 och frågan

25 Bent Jensen 1984.

26 Mikkel Plum 1998. Plum intygar det stora genomslaget för Bent Jensens bok från 1984 och anger den som en av anledningarna till att han själv gjorde upp med socialismen. Se Mikkel Plum 1998, s. 13.

27 Per Ahlmark 1994.

28 Per Ahlmark 1997 och 2004.

29 Staffan Skott 1991 och 2000.

30 Kjell Albin Abrahamson 2014.

31 Lars-Arne Norborg et al. 1992 och Aron Etzler (red.) 1999.

om socialismens framtid.[32]

Än tydligare blir denna funktion hos vetenskapliga framställningar i Danmark, där de statligt finansierade och tillsatta utredningarna och kommissionerna kring frågor om Danmarks roll under kalla kriget har blivit föremål för debatt, där de olika utredningarna uppfattas som uttryck för den ena eller andra sidan i en pågående uppgörelseprocess. Sålunda utattes de stora utredningarna, *PET-Kommissionen* och *DIIS: Danmark under den Kolde Krig* för massiv kritik för att servera en vänstervriden och apologetisk version av historien, vilket resulterade i ytterligare en utredning, *Ulve, får og vogtere*, vilken i sin tur utsattes för kritik från vänsterhåll.[33]

På samma sätt drogs andra officiella framställningar av kommunismen, såsom den danska nationalencyklopedin och *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* under Olaf Olsens huvudredaktörskap in i debatten, där kritikerna ansåg sig kunna finna en tydlig rödfärgad apologetisk tendens.[34]

Det finns således en mängd litteratur, som antingen direkt undersöker förhållningssätt till kommunismen eller som i sig kan användas som exempel på dessa förhållningssätt. Hit kan också räknas alla de böcker och artiklar som uppehåller sig kring de kvardröjande konsekvenserna av kommunismens inflytande. Till exempel har Kristian Gerner i flera olika sammanhang framhållit konsekvenserna av det han anser är en i Sverige vida spridd förvrängd uppfattning om vad sovjetkommunismen egentligen innebar. Bland annat menar han att denna uppfattning har legat till grund för den svenska utrikespolitiken, vilken därför utformades, inte efter verkligheten, utan efter den sovjetiska propagandan.[35]

Hit hör också böcker som undersöker arvet från 68. I Danmark har utkommit antologin *1968 – dengang og nu* med spridda bidrag och olika uppfattningar om de kvarstående effekterna av vänstervågen på 60-talet. I Sverige initierades för några år sedan ett särskilt forskningsprojekt om arvet från 68, vars olika undersökningsområden först publicerades i antologin *Arvet efter 1968* och som visar 68-vänsterns inflytande inom en rad samhällssektorer, såsom kyrka, medier, skola och förvaltning.[36]

Det material som har presenterats ovan hör närmast till forskningen om bearbetandet av den kommunistiska erfarenheten. I avhandlingen finns ytterligare forskningslägen, rörande exempelvis historiekultur, sovjetisk terror och generation. Dessa kommer att redovisas i andra kapitel i den följande framställningen.

---

32 Martin Wiklund 2012, s. 78–79. Avhandlingarna är Håkan Holmberg 1982 och Jörgen Hermansson 1984

33 Utredningarna var PET-Kommissionen 2009, DIIS 2005 och Bent Jensen 2014. Debatterna kring dessa verk kommer närmare att redogöras för i kapitlet om dansk historiekultur.

34 Olaf Olsen (red.) 2002–2005. För debatten, se närmare härom i kapitlet om dansk historiekultur.

35 Se till exempel Kristian Gerner 1992.

36 Lennart Berntson & Svante Nordin 2013.

Disposition

Närmast följer ett teorikapitel, *Att kommunicera historia och skänka den mening*, där historiekultur och historiekulturella strategier presenteras och definieras. I kapitlet behandlas också frågor om ideologi och moral. Dessa spelar en central roll i de olika historievetenskapliga förklaringarna av kommunistisk terror men även i diskussioner kring vilka historikernas egna ideologiska och moraliska utgångspunkter är och vilket ansvar som tillkommer dem i hanterandet av denna historia. Resultatet från undersökningen i licentiatuppsatsen visade dessutom att dessa frågor, inte minst de moraliska, var särskilt känsliga och svåra för informanterna att förhålla sig till. Flera av dem gav försiktiga, trevande och motsägelsefulla svar. De danska informanterna hanterade i många fall samma frågor på ett helt annat sätt. På grund av dessa skilda svarsmönster och på grund av de ideologiska och moraliska frågornas stora betydelse, har alltså efter sidorna om historiekultur fogats ett särskilt teoretiskt avsnitt som behandlar ideologi och moral i relation till historievetenskapen.

I kapitlet *Paradigmen* redogörs för de tre skolbildningarna i den historievetenskapliga utforskningen av sovjetkommunismen. De har tillsammans med vad som har dryftats i debatten, både den inom- och utomvetenskapliga, legat till grund för utformningen av en intervjuguide med frågor som har ställts till informanterna.[37] För de två mest tongivande paradigmen har dessutom idealtypiska berättelser tecknats, med vars hjälp intervjusvaren har analyseras, i första hand med avseende på vilka övergripande förklaringar som informanterna presenterar.

I kapitlet *Intervjuerna* redovisas vilka informanterna är. Urvalet har skett utifrån de tre kategorierna etnicitet, profession och generation. För analys av den sistnämnda används Karl Mannheims särskilda generationsteori, vilken presenteras i slutet av kapitlet. Därefter följer de stora kapitlen *Kommunismen i den danska historiekulturen* och *Kommunismen i den svenska historiekulturen*, vilka är de kontexter med vars hjälp den empiriska undersökningens svarsmönster analyseras. Framför allt inriktas dessa kapitel på hur erfarenheterna av kommunismen har hanterats efter andra världskriget och kalla kriget. Varje kapitel avslutas med en sammanfattande diskussion, vilken innefattar en genomgång utifrån strategierna politisering, ideologisering och moralisering.

Härefter vidtar redovisandet av intervjusvaren. I kapitlet *Paradigmen och historieförmedlarna* anges vilka övergripande förklaringsmodeller, paradigm, som informanternas svar resulterar i. Därefter följer presentationen av svaren intervjuguidens avdelningar i kapitlen *Ideologi och praktik*, *Intention och funktion* och *Den förkättrade jämförelsen*. Det sistnämnda kapitlet innehåller jämförelsen av

37 För intervjuguiden, se Bilaga 1 i slutet av avhandlingen.

nazism, kommunism, liberalism och kapitalism. Slutligen undersöks om informanternas svar kan ses som uttryck för föreställningar om kommunismen som hoppingivande eller avskräckande i kapitlet *Kommunism som hot och löfte*. Avslutningsvis analyseras svarsmönstren från den empiriska undersökningen med hjälp av historiekulturerna i *Kommunismen i dansk och svensk historiekultur – en analys*.

Att kommunicera historia och skänka den mening

Den teoretiska utgångspunkten för denna avhandling är historiedidaktisk. En sådan inledande programförklaring är visserligen avsedd att vara sann och adekvat, men är icke desto mindre problematisk. Det främsta skälet är att det finns minst en annan och av allt att döma mycket vanlig konkurrerande uppfattning om begreppets innebörd. Under arbetet med denna avhandling, då författaren genomförde intervjuer och inbjöds att föreläsa i olika sammanhang, lärde han sig snart att aldrig inledningsvis nämna begreppet, eftersom informanternas och åhörarnas tankar då tenderade att gå i en icke önskvärd riktning. De flesta förväntade sig att det skulle handla om hur man bäst i klassrummet behandlar vissa avsnitt i historien, i föreliggande fall kommunismen, och ville därför förse intervjuaren med konkreta metodiska tips eller från föreläsaren erhålla sådana för det vardagliga arbetet ute i klassrummen.

För att inte behöva lägga ner stor möda i början på att söka ändra denna informanternas och åhörarnas förförståelse och för att få dem att koncentrera sig på de frågor som faktiskt ställdes och de forskningsresultat som presenterades, bestämde sig avhandlingsförfattaren för att vänta med ordet ”historiedidaktik” till efter intervjun eller föreläsningen och sålunda låta ordet bekräfta det framställda innehållet. Detta blev ett nödvändigt sätt att lösa ett praktiskt problem. Emellertid låter sig inte ett sådant förfarande invändningsfritt göras i en avhandling, där teorin måste komma på plats före den empiriska undersökningen och inte stoppas in på undanskymd plats i ett avklingande slutord. Med andra ord behöver här göras en teoretisk precisering med tillhörande begreppsdefinitioner och förtydligande positionering i det flertydiga forskningsfältet. Förhoppningsvis lyckas det då också att undvika de sedvanliga missförstånden.

Med historiedidaktik menas här vetenskapen om människors möte med historien, om historiskt lärande eller om historieförmedling.[38] Didaktik uppfattar nog många,

38 Se för dessa tre beskrivningar Klas-Göran Karlsson 2014, s. 31, Jörn Rüsen 2004a, s.103 och Klas-Göran Karlsson 2004, s. 33.

vilket har beskrivits ovan, som en inriktning på vad som specifikt sker i klassrummet eller i skolan, men därmed har bara en liten del av forskningsfältet inringats. I alla fall i den tyska tradition ur vilken denna avhandling hämtar sin teoretiska näring, är det sedan lång tid tillbaka tydligt att historiedidaktiken, via begrepp som ”historiemedvetande” och ”historiekultur”, vilka kommer att presenteras längre fram och där inte minst det senare spelar en framträdande roll i denna avhandling, avser forskning om historiskt lärande i dess vidaste bemärkelse, alltifrån den enskilde elevens möte med historien i skolan till hela samhällens självförståelse och bemästrande av världen.[39]

Historiedidaktikern intresserar sig med andra ord för hur människor hanterar och kommunicerar historia även i och mellan forskningen, den politiska sfären, underhållningsindustrin, nyhetsmedia och alla andra av ett samhälles tänkbara arenor, skolans inräknad. Snarare än att vara en insnävning av historievetenskapen eller ha fått ett helt annat tilldelat studieobjekt, innebär historiedidaktiken i denna betydelse alltså en avsevärd vidgning av föremålet för den vetenskapliga undersökningen.

Historiedidaktikens breda och oöversiktliga forskningsfält har, skriver Jörn Rüsen, kunnat stakas ut och definieras genom nyckelbegreppet historiemedvetande,[40] som beskrivs som den mentala meningsskapande process genom vilket det förflutna tolkas för att göra den nutida livssituationen begriplig och för att skapa ett framtida perspektiv på mänskligt handlande.[41] Detta medvetande, som alla människor har, förenar på en och samma gång det förflutna, det nuvarande och det kommande. Det går alltså inte att separera tidsdimensionerna och hävda att ett historiemedvetande vid ett visst givet tillfälle bara uppehåller sig vid en förfluten företeelse. Tanken på det nuvarande och det kommande finns nämligen alltid tillstädes. Den som exempelvis studerar terrorn under Lenin och Stalin med fasa har redan blicken vänd mot framtiden. Det går nämligen inte att vara rädd för att det som har hänt har hänt utan fruktan kommer av rädslan att det *kommer att* hända igen. På samma sätt grundar sig varje avsett handlande för en bättre framtid på en i det förflutna gjord erfarenhet. Då vi exempelvis förväntar oss att vissa handlingar ska få oss att undvika krig och rädda freden, bygger vi med nödvändighet på erfarenhet av sådana handlingar i det förflutna som vi anser har varit bidrag till eller hinder för freden.

Historiemedvetandet fyller alltså ett för människan livsviktigt behov av att kunna orientera sig i tiden. Konkret yttrar det sig i det historiska berättandet, vilket utgör svar på en fråga. Denna fråga utgår i sin tur från en erfarenhet av brott i tiden som spränger dittills giltiga tolkningsmönster och motsvarande historiska tankeformer

39 Se t.ex. Jörn Rüsen 2008, s. 235 och 261.

40 Jörn Rüsen 2008, s. 12.

41 Jörn Rüsen 2004b, s. 40–41.

och därmed bara kan hanteras genom att utveckla nya tankeformer och tolkningsmönster.[42]

Det är inte helt orimligt att tolka händelser som kommunismens fall i Östeuropa, Sovjetunionens upplösning och kalla krigets slut som sådana företeelser som skapar ”brott i tiden” och ett överhängande orienteringsbehov i en ny och främmande värld. Den i denna studie undersökta oenigheten kan därför ses som ett pågående och konkurrerande meningsskapande av de olika erfarenheterna av kommunismen. Begreppet historiemedvetande hjälper oss att förstå att dessa erfarenheter bearbetas utifrån nutida villkor och behov med sikte på det framtida handlandet. Med andra ord är den historiska kommunismen bara relevant, och här avses såväl inom- som utomvetenskaplig relevans, om den är relevant för vår självförståelse idag och för vår förväntan om framtiden. Om inte dessa villkor vore uppfyllda, skulle denna avhandling således aldrig ha blivit skriven.

Historiemedvetandet kan förändras men präglas ofta av en kulturell tröghet, eftersom det står i förbindelse med våra grundläggande livsvillkor.[43] Därför kan det tänkas att många föreställningar som etablerades under kalla kriget eller långt tidigare och svarade mot en verklighet då, lever kvar och bjuder motstånd mot förändring. Även om våra föreställningar påverkas av yttre förhållanden, finns det alltså ingen självklar eller enkel relation mellan förändringar i realhistorien och förändringar i historiemedvetandet. Detta kan hjälpa oss att förstå varför exempelvis kalla kriget visserligen är slut och ett passerat stadium i historien, men att det i Danmark kan vara mer aktuellt och levande än någonsin.

Historiekultur

Historiemedvetandet är således en helt grundläggande mänsklig mental förmåga eller process, som inbegriper alla operationer som skapar historisk mening.[44] Det står centralt i historiedidaktisk teoribildning och därför också i försöken att undersöka människors möte med historien. Problemet är att det avser något abstrakt och att den som i sin iver att undersöka det för att nå analytiska och empiriska resultat, ägnar sig åt en missriktad instrumentalisering och konkretisering. Av denna anledning ifrågasätter Klas-Göran Karlsson en rad olika försök som har gjorts i detta avseende.[45] I egentlig mening går det nämligen inte att studera historiemedvetandet som sådant. Snarare får undersökningen ske indirekt och inriktas mot dess

42 Jörn Rüsen 2004a, s. 122.
43 Klas-Göran Karlsson 2010, s. 58–59.
44 För denna definition, se Jörn Rüsen 2004a, s. 104.
45 Klas-Göran Karlsson 2010, s. 54.

manifestation i hela den sociala kommunikation som kallas historiekultur.[46] I centrum för denna står en historisk artefakt, som utöver de mera traditionella källorna bland mycket annat kan vara en film, ett monument, en debatt eller olika typer av berättelser.[47] Dessa artefakter är möjliga att studera och kan ses som de konkreta uttrycken för ett verksamt historiemedvetande.

Begreppet historiekultur har sprungit fram ur den tyska historiedidaktiken, där inte minst Jörn Rüsen i ett flertal skrifter har sökt avgränsa och bestämma det. Hans definition är vid och vittfamnande, och det kan vara värt att understryka att den tar sikte på det gemensamma, snarare än det olikartade, och det övergripande, snarare än det partikulära; den för nämligen samman i samma betraktelse alla typer av offentlig historisk erinran som sker inom exempelvis forskningen, konsten, politiken, undervisningen och underhållningen och det på ett sådant sätt att de kan förstås som uttryck för en och samma mentala förmåga.[48]

Denna definiton förutsätter därför inte bara individens självförståelse, identitetsdanande och meningsskapande, som sker med hjälp av det historiemedvetande som varje människa besitter, utan syftar också på hur ett helt samhälle förstår sig självt i förhållande till andra och möjliggör ett handlande som innebär en medveten förändring av människan och världen.[49]

Studiet av historiekultur innebär alltså i förhållande till den gängse historievetenskapen en avsevärd utvidgning av såväl det material som de undersökningsområden som kan komma ifråga. Traditionellt har historievetenskapens intresse för hur historia skrivs och hanteras skett inom historiografin, som ofta definieras som en beskrivning och analys av den historia som produceras och förmedlas inom dess eget område: historievetenskapen. Historiekulturforskaren intresserar sig visserligen också för detta område men betraktar den bara som en del av något mycket större. Om intresset avser den övergripande, gemensamma hanteringen av historia i ett samhälle, kan nämligen inte studiet begränsas till den vetenskapliga produkten. Hur väl en doktorsavhandling än är skriven och hur väl den än lever upp till högt ställda krav på dokumentation och noggrannhet och uppfyller ideal om att bringa ny kunskap i dagen, så är dess räckvidd ändå starkt begränsad. Sällan läses den utanför en trängre krets av kolleger inom det egna forskningsfältet, vilket kan jämföras med en succéfilm eller teveserie, som kan nå en miljonpublik och generera ett massivt intresse för det historiska fenomen som den skildrar.

Historiker kan beklaga det faktum att producenter av populärhistoriska filmer

46 Jörn Rüsen 2004b, s. 41.
47 Klas-Göran Karlsson 2010, s. 77.
48 Jörn Rüsen 2008, s.234.
49 Jörn Rüsen 2008, s. 261.

och böcker genom att bortse från historiska fakta och vetenskapliga landvinningar för att istället inrikta sig på underhållningsvärdet, på det som berör och det som de tror kan dra in stora inkomster, når stor spridning, men de kan inte förneka att dessa produkter når ut till långt flera människor än den vetenskapliga monografin i normalfallet gör. På detta sätt kan dessa produkter antingen sägas påverka dessa människors tänkande eller vara uttryck för hur utbrett ett visst historiskt tänkande i ett samhälle är.[50]

Den danska teveserien *Matador* utgör ett talande exempel. Den är omättligt populär, har repriserats ett otal gånger och lockat rekordpublik. Att dess skildring av dansk historia under andra världskriget har kritiserats av forskare, som framhåller att serien förmedlar en förljugen bild av exempelvis motståndsrörelsen, hindrar inte serien från att inta en central plats i dansk historiekultur och alltfort påverka många människors uppfattning om dansk historia. Att helt bortse från denna typ av artefakter i den vetenskapliga undersökningen skulle innebära att avstå från att söka förstå hur utbrett ett visst historiskt tänkande är.

Rüsens definition av historiekultur har haft stort inflytande på olika forskare, som inte bara har utgått från teorin utan också har sökt tillämpa den på ett empiriskt material. Under denna utveckling har andra definitionsförslag presenterats. Skillnaden mellan dessa förslag ska inte överdrivas och snarare än helt olika uttolkningar kan man tala om olika tyngdpunktsförskjutningar. För vissa framstår historiekultur sålunda främst som en reservoar, ett förråd av artefakter att ösa ur för den som vill använda historia för olika syften, så hos Peter Aronsson: ”Historiekulturen är ett samlande begrepp för de betydelsebärande artefakter och berättelser som det historiska minnet har att arbeta med och välja från.”[51] I allt väsentligt är det Aronsson som Niels Kayser Nielsen också bygger sin förståelse av historiekultur på.[52] En snarlik uppfattning presenteras även hos Bernard Eric Jensen: ”… historiekultur … et erfaringsforråd … til senere brug…”[53] Hos andra läggs tonvikten på kommunicerandet av historia, så hos Klas-Göran Karlsson, som lyfter fram sammanhanget och förutsättningarna där denna kommunikation sker: ”…den kulturella arena där ett samhälle kommunicerar och värderar vilken historia som ska ägnas uppmärksamhet.”[54] Om någon skillnad kan utläsas, är det att det hos Aronsson är produkterna som framhålls och att det här finns en tendens att uppehålla sig vid historiekulturens materialitet, medan det hos Karlsson är det kommunikativa

50 Se t. ex. Klas-Göran Karlsson 2003b, s. 32.

51 Peter Aronsson 2000, s. 19. Se också Aronsson 2004, s. 17.

52 Niels Kayser Nielsen 2010. Se t. ex s. 51.

53 Bernard Eric Jensen 2014, s. 198.

54 Klas-Göran Karlsson 2014, s. 65. Jfr också Klas-Göran Karlsson 2004, s. 34 och Klas-Göran Karlsson 2010, s. 76.

sammanhanget som betonas, vilket sannolikt underlättar bibehållandet av Rüsens syn på det historiska tänkandets funktion: orientering, meningsskapande och identitetsskapande.

Om det skulle pekas ut risker med dessa två delvis olika uppfattningar om historiekultur, vore det i det första fallet en upptagenhet av produkter på bekostnad av frågor om mening och kulturell orientering och i det andra, i alla fall Rüsens eget abstrakta perspektiv, en brist på konkretion och empiriskt åtkomliga studieobjekt. I föreliggande avhandling kommer historiekultur att förstås i nära anslutning till Rüsens definition, alltså i första hand som historiemedvetandets meningsskapande, såsom det tar sig uttryck i denna kulturs kommunikation genom artefakter, snarare än tvärtom, som ett förråd av artefakter, som först därefter ska tänkas kommunicera ett verksamt historiemedvetande. Skillnaden kan tyckas hårfin, och ingen historiedidaktiker vill väl välja mellan produkt eller mening, men distinktionen är nog på grundval av vad som ovan sagts avgörande för var tyngdpunkten i en empirisk undersökning och analys i slutändan trots allt kommer att ligga.

Den här beskrivna skillnaden kan också tänkas bero på vilken vikt som läggs vid intresset för just historiekultur. Flera av de böcker som har behandlats här, av Aronsson och inte minst Kayser Nielsen och Jensen, verkar nämligen i första hand inriktade på *historiebruk*, som betecknande nog också ingår i böckernas titlar[55], medan historiekultur hos Karlsson fyller en mera central roll och följaktligen återfinns i titlarna på hans böcker.[56]

En viktig fråga, givet den breda definition som har valts i denna avhandling, är hur historiekulturen avgränsas. Var börjar och slutar den? Det kan tyckas som om den omfattar all mänsklig verksamhet och nästan blir synonym med kultur i dess vidaste bemärkelse. I så fall skulle historiekulturbegreppet bli överflödigt. Det måste således göras en specificering. En sådan skulle kunna ta hänsyn till att människan som skapad av historia och skapare av historia visserligen alltid förhåller sig till det förflutna, men att historiekultur avser just den mänskliga verksamhet av meningsskapande och handlingsorientering i ett samhälle som tar sin utgångspunkt i det historiska tänkandet. Denna bestämning, som kort sammanfattar vad som sagts ovan om Rüsens definition, är fortfarande vid men stakar ändå ut ett särskilt område för historievetenskaplig undersökning.

Nästa fråga gäller huruvida det finns en eller flera historiekulturer, i föreliggande fall i Danmark och i Sverige. Går det med andra ord att på ett meningsfullt sätt tala om en dansk respektive en svensk historiekultur, eller är detta bara ytterligare ett

55 Se Peter Aronsson 2004, Niels Kayser Nielsen 2010 och Bernard Eric Jensen 2014.
56 Se t.ex. Klas-Göran Karlsson 2003b, 2004 och 2010.

utslag av slentrianmässig metodologisk nationalism?[57] De flesta forskare verkar utgå från att det finns flera historiekulturer men att den kanske viktigaste utgår från just nationen. I den första rapporten från forskningsprojektet *Förintelsen och den europeiska historiekulturen* tas för givet att det i Europa existerar en mångfald historiekulturer på tvärs över nationerna, såväl som variationer inom de nationella historiekulturerna, även om det just är den nationella tolkningsramen som framhålls som den viktigaste.[58] Det senare understryks också i slutrapporten.[59] Samma betoning görs också av Claus Bryld och Anette Warring i fråga om erfarenheterna, danska och andra, av andra världskriget, vilka sägs bli bearbetade och använda med nationen som grundförutsättning.[60] Sammalunda förhåller det sig enligt Thorsten Borring Olesen med hanterandet av kalla krigets utmaningar i Norden, där undervisning, forskning och debatt sker på nationell nivå och där jämförelser mellan nationerna är sällsynta.[61]

Även om alltså historikers upptagenhet med nationen kan kritiseras och även om nationen framställs som en ”föreställd gemenskap”,[62] så är det til syvende og sidst på denna arena och inom denna föreställning som mycket av historieförmedlingen faktiskt äger rum. Ämnesplaner och läroböcker i historia framställs med tanke på nationen och låter sig med svårighet föras över till andra nationer. Trots att exempelvis de nordiska länderna har så mycket gemensamt och lätt borde kunna enas om en historieskrivning, visar det sig ändå när det kommer till kritan att de nationella historiekulturerna sätter käppar i hjulet på försöken att nå nordisk enighet i detta avseende, såsom Henrik Åström Elmersjö tydligt har visat i sin avhandling.[63]

Nationen spelar också stor roll för hur vi flaggar, engagerar oss i stora sporttävlingar och firar särskilda bemärkelsedagar. I Danmark är det allmänt känt vad datum som 9 april, 4 maj och 5 juni eller årtal som 1864 betyder och innebär. I Sverige är de så gott som okända. Där firas just inte något särskilt datum på motsvarande sätt. Det skulle i så fall vara 6 juni, men trots att detta är nationaldagen är kunskapen om vilken specifik historisk företeelse som därmed firas inte särdeles utbredd, vilket kan förklaras med en särskild svensk historiekultur, där ingen svensk historisk företeelse kopplad till något symbolmättad datum anses värd att högtidlighålla. Svenskarna har levt i fred i 200 år och inte genomlidit traumata och hot mot den egna existensen, vilket brukar användas som förklaring till denna i internationell jämförelse mycket

57 För sådan kritik, se Sune Bechmann Pedersen 2015, s.14 med där anförd litteratur.
58 Klas-Göran Karlsson 2003b, s. 35–36.
59 Klas-Göran Karlsson 2008, s. 11. Se också Klas-Göran Karlsson 2004, s. 37–48.
60 Claus Bryld & Anette Warring 1998. Se särskilt s. 33 och 345.
61 Thorsten Borring Olesen 2008, s. 192 och 194.
62 Uttrycket från Benedict Anderson 1993.
63 Henrik Åström Elmersjö 2013.

speciella relation till den egna historien. Varje gång nationaldagen nalkas, brukar det därför konstateras att ingen vet varför svenskar firar nationaldagen och frågan infinner sig vad vi egentligen ska ha den till.[64]

Vårt dagliga intag av nyheter sker också via nationella medier. Därav kan det komma sig att det som står i danska tidningar är okänt i Sverige och vice versa. Så får den i Danmark mycket uppmärksammade och utdragna tvisten mellan Jørgen Dragsdahl och Bent Jensen antas vara i det närmaste okänd i Sverige, precis som det faktum att det varje år i Sverige delas ut ett särskilt Leninpris till bemärkta kulturpersoner verkar ha undgått danska nyhetskonsumenter.[65] Tvärtemot vad nog många föreställde sig i början av 1990-talet, att nationen skulle tyna bort och att nationella berättelser och nationalstaten skulle försvinna, har dessa snarast tilltagit i styrka och betydelse.[66]

Med tanke på nationens fortfarande starka ställning och det förhållandet att historiska företeelser, inte minst särskilt betydelsefulla och gränssättande sådana, såsom massförbrytelserna under nazismen och kommunismen behandlas med nationen som den givna tolkningsramen och skrivs in i ett sådant meningssammanhang,[67] finns det goda skäl för att anta att nationell historiekultur är en fruktbar utgångspunkt vid undersökning av hur kommunism idag hanteras i Sverige och Danmark, vilket ju är denna avhandlings syfte.

Efter antagandet att det finns en nationell historiekultur infinner sig frågan om avgränsning. Allt kan givetvis inte täckas utan ett urval måste göras, vilket gäller i ännu högre grad i föreliggande fall med två historiekulturer. Det kan inte bli fråga om den bredd som präglar Brylds och Warrings undersökning som bland annat inkluderar vetenskapliga verk om Danmarks historia, tidningsmaterial, småtryck, teve-, radio- och filmdokumentärer, utställningar, debatter, monument och minneshögtider.[68] Inte heller syftar denna undersökning till ett sådant tidsdjup som Klas-Göran Karlsson illustrerar i fallet med rysk historiekultur, som forskaren likt en modern arkeolog gräver sig ner genom för att nogsamt frilägga alla de förefintliga tids- och betydelseskikten.[69]

---

64 Se t. ex. Dick Harrison 6 juni 2015.

65 Denna iakttagelse bygger – vid sidan av det som kan studeras i danska och svenska media – på de samtal avhandlingsförfattaren har haft med gymnasielärare i historia och universitetshistoriker i Danmark och Sverige.

66 Uffe Østergård 2015, s. 149.

67 För nationens betydelse vid bearbetning av nazismens och kommunismens förbrytelser, se Muriel Blaive, Christian Gerbel & Thomas Lindenberger (eds.) 2011, s. 11: " … the way in which these two major mass crimes of the 20th century are recollected, transformed and articulated in public discourse is highly dependent on the nation state framework …"

68 Claus Bryld & Anette Warring 1998.

69 Klas-Göran Karlsson 2014, s. 67–70.

I stället för att först gräva ut kulturlagren, för att sedan ha dem som tolkningsram, finns det omvända tillvägagångssättet: att vid undersökningen av nutida bearbetning av historia fästa sig vid den historia som då nämns och sedan söka placera in referenserna till det förflutna i en löst tecknad historiekultur med de mönster som man då tycker sig se, såsom Erik Axelsson gör i sin undersökning av historieanvändningen i norsk och svensk EU-debatt och som får anses vara en mera rimlig arbetsuppgift inom ramen för en avhandling.[70] Nackdelen med denna begränsade tillgång till en historiekultur är att det främst är de explicita referenserna som registreras och inte de mera indirekta, vilka kan vara nog så betydelsefulla. Det finns sådant i en historiekultur som tas för givet och som har etablerats under lång tid och därför inte behöver artikuleras, liksom det finns sådant som är känsligt och kontroversiellt och inkapslat i tystnad och överenskommen eller påbjuden glömska. Den som inte har tillgång till detta givna eller nedtystade riskerar att inte heller upptäcka de implicita referenserna. Denna risk får forskaren räkna med, så även denna avhandlings författare.

Om det beskrivna tillvägagångssättet tillämpas i förhandenvarande undersökning, innebär det att de historiekulturer som ska tecknas ska ta sin början på 1900-talet, då det i materialet görs få hänvisningar till företeelser äldre än så. Mera specifikt kan andra halvan av 1900-talet med andra världskriget och kalla kriget lyftas fram som de meningssammanhang som oftast aktualiseras. Att det förhåller sig så kan bero på att kommunismen som förverkligat fenomen hör 1900-talet till, och det kan för intervjuernas del handla om de frågor som faktiskt ställdes. I vilket fall som helst verkar det mot bakgrund av vad som ovan sagts rimligt att i de historiekulturer som ska tecknas i denna avhandling uppehålla sig vid främst andra halvan av 1900-talet.

Ytterligare avgränsas denna undersökning till att gälla kommunismen i dansk och svensk historiekultur och till ett material som i stor utsträckning består av intervjuer med gymnasielärare i historia och disputerade universitetshistoriker, men även av artiklar i dagstidningar och vetenskapliga tidskrifter, av doktorsavhandlingar och andra framställningar och undersökningar av kommunismen. Grunderna för urvalet av informanter presenteras närmare i kapitlet ”Intervjuerna”, men här ska sägas något om de andra källorna. De hör till ett mycket omfattande, för att inte säga närmast oöverskådligt material. Det beror på att beskrivningen av de två historiekulturerna kräver både källor som tillhandahåller ett bredare historiskt sammanhang och sådana som är mera specifikt inriktade på just kommunismen.[71]

Till yttermera visso begränsas de senare källorna inte till sådana som likt denna avhandling ägnar sig åt undersökning av hur kommunismen bearbetas, då ju i

70 Erik Axelsson 2006, s. 253–271.

71 Ett resonemang om vad som har krävts för att teckna historiekulturerna förs i slutet av kapitlet ”Två nationella historiekulturer”.

princip varje källa som ägnas kommunismen också i sig kan ses som ett historiekulturellt uttryck för hur denna historiska erfarenhet bearbetas. Antalet källor som är användbara blir sålunda mycket stort. Ett urval måste därför göras och riktlinjer för ett sådant dras upp. I vissa fall har urvalet skett av det rent praktiska skälet att studien annars skulle bli alltför omfattande. På så vis har läroböcker i historia valts bort, trots att de annars skulle vara relevanta.

För tecknandet av de större sammanhangen har olika verk av övergripande karaktär måst användas, såsom de forskningssynteser om andra världskriget som har skrivits i de två länderna.[72] Olika vetenskapliga bidrag till kommunismens historia i de två länderna och hur forskarna har presenterat helt olika uppfattningar om kommunisternas relation till exempelvis demokrati och den egna nationen har också medtagits. I kapitlen om historiekulturer har tre ingredienser idenifierats som viktiga: nationen, den nationella identiteten och det yttre hotet, varför verk som särskilt uppehåller sig kring dessa saker har ansetts relevanta.

En annan viktig grund för urval har varit källornas räckvidd och genomslag. De danska statliga utredningarna om Danmark under kalla kriget liksom centrala referensverk, som uppslagsböcker, har där varit omgärdade av omfattande debatt och högljudd uppgörelse. I de fall där motsvarande inte har förekommit i den andra historiekulturen, som i fallet med utredningar och uppslagsböcker i Sverige, har dessa ändå medtagits av skälet att sådant material som möjliggör komparation av historiekulturerna är relevant.

Historiekulturella strategier

Ett av de begrepp från den historiedidaktiska teorin som kommer att användas är strategi. Liksom med andra begrepp som har diskuterats tidigare, finns det också här en del missförstånd, förmodligen på grund av inflytande från betydelser i allmänna språkbruket. Strategi går tillbaka på ett grekiskt ord, *stratēgía*, som avser fältherrekonsten, det vill säga sättet att föra trupper i strid för att besegra en fiende. Vid sidan härav har ordet framför allt vunnit burskap i språket som beteckning för ett ”långsiktigt övergripande tillvägagångssätt”[73] eller ”välplanerat tillvägagångssätt”[74]. Denna betydelse tar alltså fasta på en högst medveten och långsiktig plan för att åstadkomma någonting, till exempel i ett företag, i ett politiskt val eller i en viss sport. Ett företag kan ha en strategi för att i slutändan kunna slå ut konkurrenter och generera vinst och en valstrategs uppgift kan vara att göra upp en plan för att

72 Verken är Hans Kirchhoff 2001 och Klas Åmark 2011. Det förra behandlar genomgående kommunismen och det senare i allt väsentligt nazismen.

73 Nationalencyklopedins ordbok 2004, s. 1580.

74 Norstedts etymologiska ordbok 2008, s. 657.

ett parti ska kunna vinna så många röster som möjligt.

Ingen av dessa betydelser låter sig på ett enkelt sätt föras över till begreppet historiekulturell strategi. Det vore därför fel att uppfatta en sådan som en medveten list eller plan att åstadkomma en i förväg uttänkt fördel för historiebrukaren. Ungefär så uppfattar nog många strategi. I varje fall var detta en vanlig reaktion på den svenska intervjuundersökningen.[75] De som tog del av denna gjorde det tydligt att de tolkade strategier som olika sätt som informanterna tillgrep för att till exempel kunna slingra sig, för att rättfärdiga sitt engagemang för kommunismen och genom diverse knep avleda uppmärksamheten från en obehaglig och komprometterande historia eller för att tvärtom lägga över skulden på en politisk motståndare och nedsvärta denna. Det kan därför vara värt att betona att strategier här avser något annat, något som egentligen alltid är närvarande i allt historiskt meningsskapande, oavsett vilket syfte som kan tänkas ligga bakom. Det utesluter givetvis inte att strategierna kan, om än långt ifrån behöver, leda till sådant som de nämnda tolkningarna ger uttryck för.

I sin förklaring av hur förintelsen som en traumatiserande erfarenhet av meningslöshet ska kunna övervinnas, framhåller Jörn Rüsen att den måste berättas, alltså fogas in i en temporal händelsekedja för att åstadkomma detraumatisering och återupprättande av mening.[76] Detta tillvägagångssätt avser i sammanhanget ett trauma, men är också tillämpligt på all historieskrivning och allt historieberättande. Rüsen menar att människan, för att kunna handla, måste ha orientering, vilken uppnås genom historiskt meningsskapande, vilket i sin tur förverkligas genom historisering, alltså att en företeelse infogas i en historisk händelsekedja. Denna historisering beskrivs hos Rüsen som en övergripande kulturell strategi för att hantera besvärliga erfarenheter. Därutöver finns en mängd andra tänkbara strategier, oftast betecknade med verbalsubstantiv som slutar på -is(era), ett från grekiskan hämtat avledningssuffix, och som ger ord som ”normalisering”, ”moralisering”, ”specialisering” och så vidare, vilka alla kan betraktas som ett slags understrategier till historisering. Det historisering i Rüsens exempel åstadkommer är detraumatisering, vilken ska ses i ljuset av hans förklaring att “historical studies are by their own logic a cultural practice of detraumatisation”. Om detta resonemang alltså inte bara ska gälla traumata – och det gör det inte hos Klas-Göran Karlsson, som ger dessa strategier en mera allmän betydelse, då han skriver att”[h]istoriekulturella processer kan beskrivas som strategier för att hävda vissa historiska värden”[77] och att dessa

75 Den svenska undersökningen avser licentiatuppsatsen Valter Lundell 2011 och den analys som där gjordes av de intervjuades svar.

76 Jörn Rüsen 2004b, s. 48–49.

77 Klas-Göran Karlsson 2014, s. 66.

strategier utgör vissa mänskliga och samhälleliga reaktioner,[78] – innebär historikerns verksamhet enligt dess inneboende logik helt enkelt en historiekulturell strategi att hantera och bemästra olika erfarenheter.

Det för därför på avvägar att se strategi på det snäva sätt som återgavs ovan, det vill säga som en särskild plan att genom instrumentell tillgång till historien åstadkomma en särskild fördel, under det att en ansvarsfull historiker skulle hålla sig för god för sådant. Tvärtom innebär Rüsens förklaring av historiskt meningsskapande att historiekulturell strategi alltid föreligger. Människan har ett behov av orientering för att kunna handla, vilket åstadkoms genom historisering och andra strategier, så oavsett hur medvetna eller beräknande vi är, sker denna nödvändiga historiebearbetning. Eftersom vi såsom skapade av historia och skapare av historia alltid kan tänkas handla antingen medvetet och överlagt eller mera omedvetet och oreflekterat, innebär dessa strategier också allt detta, det vill säga allt från ett långsiktigt, övergripande tillvägagångssätt till ett oreflekterat reagerande på diverse historiska företeelser. Om det nu finns en särskild baktanke med en historieskrivning, kan alltså inte en sådan fastställas av att det föreligger en strategi – för det gör det ju alltid. Den får i stället undersökas mot bakgrund av hur denna strategi används och verkar och vilka effekter den åstadkommer i varje enskilt fall.

Det sagda kan illustreras med kontextualisering. För en historiker är det en självklarhet att förklara en historisk företeelse genom att placera in den i ett sammanhang. Det som därför upplevs som bristfälligt hanterande av historia kritiseras inte sällan för att bortse från sammanhanget. Alltså måste en professionell historiker kontextualisera, och föreliggande avhandling kommer den dag då den läggs fram vid disputationen också att bedömas utifrån hur väl den har lyckats kontextualisera det historiska undersökningsobjektet.

Däremot vore det fel att uppfatta kontexten som neutral. För det första finns det nämligen alltid mer än en kontext att välja mellan, varför det ofta hörda kravet på ”att sätta något i sitt sammanhang” eller till och med ”i sitt *rätta* sammanhang”, som om det bara fanns ett och endast ett sammanhang, inte beskriver de verkliga förutsättningarna. Vilken kontext som väljs, avgör vidare vilken förklaring som blir resultatet. Att välja en kontext framför en annan kan vara en utpräglad vetenskaplig avvägning men också föranledas av mer eller mindre betonade ideologiska, politiska eller andra intressen.

För det andra kan kontextualisering fylla olika funktioner, vilka kan markeras olika mycket, beroende på vad som eftersträvas. För att ta ett exempel från denna avhandlings intervjumaterial kan en totalitär struktur användas för att förklara

78 Klas-Göran Karlsson 2003b, s. 37.

antingen att vissa kommunister var förövare av brott eller att de tvärtom var offer, då de sägs ha varit kuggar i ett större maskineri, där det personliga ansvaret sägs ha försvunnit.

Som en konsekvens av detta resonemang och i enlighet med den teoretiska förståelse av historieskapande som tillämpas i denna avhandling, är det inte meningsfullt att i fråga om kontextualisering göra en åtskillnad mellan historievetenskapligt tillvägagångssätt och historiekulturell strategi. Om det finns någon skillnad, är det snarare att forskaren vid den historiekulturella analysen inte bara intresserar sig för att kontexten ska vara lämplig för empirin enligt historievetenskapliga normer, utan också för vilka andra värden kontextualiseringen kan tänkas främja eller hävda.

En traditionell historievetenskaplig analys kanske avfärdar viss kontextualisering som felaktig, överdriven eller tendentiös och därför ogiltig och ointressant, medan samma sak i en historiekulturell analys kan anses vara särskilt angelägen att studera. Frågor som kan ställas då är till exempel: Varför är det så viktigt att kontextualisera så? Vilken mening ger det? Vilka värden söker historiebrukaren hävda? Vilken plats har denna kontextualisering i ett historiekulturellt sammanhang?

Den historiekulturella analysen innebär alltså en vidgning av vad som kan anses vara värt att undersöka. Däremot ska det genast understrykas att det ibland kan vara vanskligt eller rentav omöjligt att avgöra vad en strategi ger uttryck för eller varför den används och vilket intresse – ideologiskt, politiskt eller annat – den föranleds av. Maria Karlsson har i sin avhandling om förnekelsekulturer kring förintelsen och det armeniska folkmordet, visat hur svårt det kan vara att i realiteten avgränsa en legitim vetenskaplig undersökning från en ovetenskaplig sådan. I stället för en skarp gräns dem emellan föreslår hon därför ett ingenmansland av gråzoner. Exempelvis nämner hon hur historikern Deborah Lipstadt, som har spelat en så framträdande roll för att vederlägga förintelseförnekande historiker, i sin kritik själv använder argument och uttryck som liknar dem som används av förnekare av det armeniska folkmordet.[79]

Karlsson utgår i detta fall liksom i övrigt främst från *vad* som sägs, snarare än från *varför* det sägs. Det senare har i stället varit utgångspunkten för Israel Charny.[80] Karlsson antar att dennes begrepp *innocent denial* är tillämpligt på Lipstadt i det beskrivna fallet.[81] Givet allt övrigt som finns att veta om Lipstadt är detta rimligt, men hur kan vi egentligen veta det, och hur kan vi ta reda på om det bakom andra historikers strategier finns oskuldfullhet, välvilja, beräkning eller illvilja? Även här

79 Maria Karlsson 2015. Se t.ex. avsnittet ”Grey Zones and the Spectrum of Denial”, s. 55–61.

80 Maria Karlsson 2015, s. 60, se not 97.

81 Maria Karlsson 2015, s. 58.

finns det nämligen gråzoner. Det viktiga är att det som i alla fall ur en historiekulturell synvinkel är angeläget och relevant att undersöka och analysera och som på avstånd verkar uppdelat i svart och vitt, som till exempel vad som är fakta eller felaktigheter, vad som betingas av vetenskapliga hänsyn eller av utomvetenskapliga intressen, vid närmare betraktande inte alltid visar sig vara så enkelt att fastställa.

Utöver de strategier som har nämnts ovan, med historisering som den övergripande, finns ett stort antal andra, etablerade eller tänkbara. Klas-Göran Karlssons påstående att det i princip finns ett oändligt antal[82] är förvisso en hyperbol men får betraktas som en försäkran om att det finns en stor mängd. Här ska blott ges exempel på några strategier, vilka har direkt relevans för denna avhandling. Rüsen talar om normalisering, varigenom en händelse betraktas som en ständigt återkommande företeelse i historien, eftersom den är rotad i den mänskliga naturen, vilken i sin tur antas vara densamma genom historiens växlingar.[83]

Med moralisering menas att historiska exempel anses vara giltiga för värdering av vad som är rätt handlande i nutiden. Rüsen exemplifierar genom att i samband med förintelsen skriva att den historiska företeelsen då ges karaktären av ett fall som står för en allmän regel för mänskligt handlande.[84] Den historiska företeelsen blir en läxa som sentida människor har att lära sig för att antingen undvika ett icke önskvärt beteende eller upprepa ett önskvärt. I den danska historien utgör den nazityska ockupationen en sådan läxa. Slagordet ”Aldrig mere en 9 april!” markerar vad som ska undvikas, liksom hyllandet av de danska motståndshjältarna illustrerar vad som efter kriget har ansetts vara eftersträvansvärt.

I en grundläggande bemärkelse är moralisering utifrån ovanstående definition alltid för handen, då ju historien tjänar vår orientering i tid och då frågan om vad som är rätt handlande ingår som en ofrånkomlig ingrediens i detta meningsskapande, men när moralisering i denna avhandling framhävs som strategi innebär det att historiska företeelsers betydelse för värderingen av ett önskvärt handlande i nutiden på ett särskilt sätt gör sig gällande.

Det bör i detta sammanhang också nämnas att moralisering vid sidan av att vara benämningen på en historiekulturell strategi också förekommer som ett ord i det allmänna språkbruket, där det så gott som alltid markerar något negativt. En vanlig ordbok förklarar moralisera på följande sätt: ”ge anvisningar om moraliskt riktigt handlande – ofta på ett beskäftigt och mästrande sätt”.[85] När historiker vanligtvis sägs moralisera eller ägna sig åt moralism, är det denna typ av negativ betydelse som avses. Historikerna beskylls då för att de behandlar moral på ett överdrivet eller

82 Klas-Göran Karlsson 2014, s. 66.

83 Jörn Rüsen 2004b, s. 49.

84 Jörn Rüsen 2004 b, s. 49.

85 Nationalencyklopedins ordbok 2004, s. 1053.

felaktigt sätt eller att de inte håller moral borta från vetenskapen överhuvudtaget.

Inte sällan hävdas att historikern bör beskriva, förklara och förstå men inte värdera. Uttryckt som en historiekulturell strategi kan ett sådant sätt att bearbeta historien kallas avmoralisering, det vill säga att historikern i sin vetenskapliga undersökning av det förflutna inte ska behandla en historisk företeelse som ett fall, en läxa för sentida generationer att lära av. I den mån historien fyller funktionen som en livets läromästare, är det alltså enligt denna uppfattning inte historikerns uppgift att visa vägen till den funktionen.

Detta exempel illustrerar också att historiker kan hävda sitt yrkes särskilda och eftersträvansvärda tillgång till historisk kunskap och förståelse, och en sådan strategi kan benämnas professionalisering. En historiker kan sägas professionalisera moralen genom att exempelvis hävda att moralfrågor faller utanför en vetenskaplig historikers domän.[86]

En annan strategi är politisering. Rüsen, som för studier av historiekulturer föreslår en indelning i olika dimensioner, talar om den politiska dimensionen i samband med det historiska tänkandets roll i kampen om makt och legitimitet.[87] Han menar att denna dimension är en oundgänglig del av en historiekultur, men också att det sker en urartning av historieskrivningen till ren propaganda, då den blir alltför framträdande genom att viljan till makt dominerar. [88] Det är väl närmast denna negativa förståelse av politisering som avses i det allmänna språkbruket, precis som i fallet med moralisering, det vill säga beteckningen på det klandervärda i att göra historieskrivning till en politisk fråga eller politisk strävan. Med politisering som historiekulturell strategi avses i denna avhandling att politiska frågor om makt och legitimitet blir framträdande i det historiska meningsskapandet. Det kan ses som ett bejakande av att den politiska dimensionen måste finnas med. Det kan också, men behöver inte, innebära att det leder till den urartning som Rüsen varnar för.[89]

Politisering märks bland annat i hur företrädare för den politiska makten deltar i och påverkar historieskrivningen genom tillsättandet av utredningar och kommissioner och genom tilldelande av pengar för undervisning och

86 För en utförligare diskussion om moralens plats i historievetenskapen, se vidare i avsnittet ”Historievetenskap och moral.”

87 För denna indelning i tre dimensioner: politisk, kognitiv och estetisk dimension, se Jörn Rüsen 2008, s. 242–243. För förslaget om ytterligare dimensioner, såsom den religiösa och moraliska, se Jörn Rüsen 2015.

88 Jörn Rüsen 2008, s. 251.

89 Enligt Jörn Rüsen uppstår problem i den historiska erinran om ett av de tre sätten till meningsskapande (en av de tre dimensionerna) tillåts dominera över de två andra. Om exempelvis viljan till makt får för stort utrymme och historiekulturen politiseras, blir sanningen lidande och den estetiska gestaltningen urartar till ren propaganda. Se Jörn Rüsen 2004a, s.169.

upplysningskampanjer. Sådana har varit ett klart framträdande drag i både Sverige och Danmark under senare år, oavsett om det har handlat om Sveriges alliansfrihet och neutralitet, dess relation till Nazityskland och förintelsen och till kommunismen, om Danmarks roll i NATO och allianslojalitet i kampen mellan kommunism och kapitalism. Denna politiska inblandning i historieskrivningen kommer närmare att beröras i de två historiekulturkapitlen. Politisering kan också ta sig utryck i att historiker drivs av eller anklagas för att drivas av politiska intressen och låter dessa påverka historieskrivningen och förmedlingen av forskningsresultaten. Precis som i fallet med moralisering anser vissa historiker att denna politiska inblandning i sig är något negativt och artfrämmande för historievetenskapen. Inte sällan använder de då allmänspråkets begrepp politisering som en anklagelse om bristande professionalitet.

Den historiekulturella strategin ideologisering innebär att ideologi tillmäts ett särskilt värde i historiebearbetningen. I denna avhandling, vars undersökningsobjekt är kommunismen och dess brottshistoria, är ideologins roll helt central och tillika hett omdebatterad. Laddningen kommer sig av att kommunismen av många uppfattas som en i grunden god idé, vilken därför kontrasterar mot en ond praktik. Från de historiker som förhåller sig kritiska till kommunismen finns inte sällan en tydlig tendens att ideologisera den kommunistiska brottshistorien. I vissa fall görs rentav ideologin till själva drivkraften bakom denna historia, så till exempel hos den franske historikern François Furet och den amerikanske historikern Martin Malia och den danske historikern Bent Jensen.[90] Från dessa historiker riktas dessutom ofta kritiken mot vissa vänsterhistoriker för att avideologisera samma historia. Än en gång – detta ord, liksom moralisering och politisering, kan vara en allmänt negativ beteckning för överdriven betoning av det ideologiska, likaväl som en historiekulturell strategi.

Tidigare beskrevs historisering som den övergripande historiekulturella strategin. Raka motsatsen till denna är avhistorisering, vilket innebär att en företeelse lyfts ut ur en temporal händelsekedja och blir tidlös eller förlorar sin historiska karaktär. Detta har varit en särskild risk vid hanterandet av förintelsen, vilket bland annat har tagit sig uttryck i byte av begynnelsebokstaven i förintelsen mot en versal, i kontrast till det allmänna bruket att skriva gränssättande händelser i historien med liten bokstav.[91]

Nationalisering innebär att skriva in en historisk företeelse i en nationell kontext, som då förintelsen genom projektet Levande historia sattes i ett svenskt

90 François Furet 1995, Martin Malia 1994, Bent Jensen 2014.
91 Klas-Göran Karlsson 2014, s. 66.

meningssammanhang för att fylla då vissa angelägna behov.[92] Klas-Göran Karlsson nämner också förnekande som en särskild strategi, som inte bara handlar om hur vissa extremister använder förintelsehistorien[93] utan också hur historiker och andra med olika grader av förnekelse, relativisering, trivialisering och andra strategier förhåller sig till känsliga och kontroversiella historiska händelser och som utgjorde ämnet för Maria Karlssons ovan nämnda avhandling.

Strategin konceptualisering avser definition och begreppsbestämning. Precis som har sagts tidigare om kontextualisering och andra strategier är detta tillvägagångssätt inget vi kan undkomma. All vetenskaplig undersökning förutsätter definitioner och all kommunikation av undersökningens resultat förutsätter att de inblandade har tillgång till ungefär samma begreppsinnehåll, men samtidigt kan konceptualisering i likhet med andra strategier användas för att hävda vissa intressen, vilka inte primärt handlar om sökandet efter kunskap och insikt utan till exempel om att rädda en ideologi från att skrivas in i en terrorhistoria.

För att ta ett relevant exempel utgör ”kommunism” ett centralt begrepp i denna avhandling, och ett grundantagande är att de företeelser som här undersöks kan sorteras in under just detta begrepp. Då frågor om kommunism inte sällan är kontroversiella och starkt värdeladdade, hamnar begreppet emellertid också i ett konfliktfält, vilket sannolikt kan förklara ett antal olika konceptualiseringsstrategier i och utanför denna avhandlings empiriska material. En sådan är att hävda att det finns en mängd olika disparata företeelser som inte kan subsumeras under begreppet ”kommunism”.

Det som existerade i Lenins, i Stalins Sovjetunionen, i Maos Kina, i Pol Pots Kampuchea, på Castros Kuba, i Titos Jugoslavien eller i svenska VPK är så olika att man antingen får tala om olika kommunismer eller bara om kommunism i något av fallen, menar en del. Alternativt ogiltigförklaras alla hittills gjorda försök till definition. En sådan konceptualisering kan drivas såväl av en vilja att undersöka och förstå kommunismen i dess olika uppenbarelseformer och i all dess komplexitet som av en önskan att rädda dess anseende från att skrivas in i den stalinistiska terrorhistorien.

Utöver denna typ av konceptualisering finns en mängd olika, ofta återkommande försök till bestämningar av begreppsinnehåll som krockar med varandra: demokrati står mot diktatur, frihet mot slaveri, ideologi mot teori, teori mot praktik, Marx mot misstolkning av Marx, kommunism som realiserad mot oförverkligad, determinism mot öppenhet och så vidare. För att inskärpa vad som sagts tidigare, är även alla

92 Klas-Göran Karlsson 2008, s. 15.

93 Klas-Göran Karlsson 2014 s. 66.

dessa konceptualiseringsstrategier olika sätt att hantera historiska företeelser. Vilka intressen som är för handen: kognitiva, ideologiska, politiska, moraliska eller andra, går inte att avgöra utifrån strategin som sådan.

Slutligen kan neutralisering nämnas. Härmed menas att negativa intryck från ett samhälle kan neutraliseras genom att jämföras med lika dåliga eller ännu värre förhållanden i något annat samhälle. Framställningar av kommunismens brott mot mänskligheten bemöts på detta sätt ofta med invändningen att uppmärksamheten i stället bör riktas mot kapitalismens alla brott mot mänskligheten.[94]

Ideologi, moral och två perspektiv på terror

I forskning och debatt om den kommunistiska brottshistorien spelar frågor som har med ideologi och moral att göra en framträdande roll. Det gäller exempelvis då de historiska aktörernas handlingar ska förklaras, om de exempelvis ska ses som resultat av vissa idéer och intentioner eller av vissa strukturer och funktioner, men också då historikernas egna utgångspunkter och professionella ansvar ska diskuteras. I föreliggande avhandling, som innehåller intervjuer med ett antal historiker och historielärare, aktualiseras också sådana frågor, delvis på grund av att några av de frågor som ställs explicit är av denna karaktär, inte minst de som sorterar under rubrikerna ”Ideologi och praktik” och ”Intention och funktion”.

Ett antal förtydliganden är på sin plats. Det ska först sägas att begreppen intention och funktion visserligen intimt hör samman med den i historievetenskapen mera kända och klassiska distinktionen mellan aktör och struktur och frågan om hur stort de enskilda aktörernas handlingsutrymme i förhållande till de omgivande och begränsande strukturerna är, men begreppen har ändå fått en särskild plats i studiet av 1900-talets terror och folkmord. Framför allt har de utvecklats i en motsättning mellan olika utforskare av nationalsocialismen och förintelsen, där två olika skolor av så kallade ”intentionalister” och ”funktionalister” har identifierats. Upprinnelsen till denna uppdelning kan sökas i boken *Der ”Führerstaat”* från 1981, där Tim Mason i en text namngav och beskrev de två skolbildningarna.[95]

Framför allt förhöll sig Mason kritisk till intentionalisternas enligt honom alltför förenklade sätt att förklara nazismen som ett resultat av Hitlers vilja och intentioner, såsom dessa kunde beskrivas genom en bokstavlig läsning av källmaterialet. Enligt intentionalisterna kunde det totala kriget och folkmordet på judarna förklaras med Hitlers intentioner, vilka i sin tur sades följa med viss nödvändighet från hans

94 Exempelvis blev svaret på den hett omdebatterade svartboken om kommunismens brott, Stéphane Courtois (red.), *Le livre noir du communisme* från 1997, en motsvarande svartbok om kapitalismens brott, Gilles Perrault (red.), *Le livre noir du capitalisme* (1998).

95 Tim Mason 1981.

politiska idéer.[96] Den helt grundläggande förklaringsgrunden i intentionalismen är således ideologi och de därmed samhörande intentionerna hos den högsta ledningen i stats- och partiapparaten.

Häremot står funktionalisterna, vilka anser att Hitler och de andra ledarna inte utgick från ett tydligt definierat gemensamt mål utan mera allmänt strävade efter att göra Tyskland mera nationalsocialistiskt. Genom att inte heller bygga upp en detaljerad och noga planerad administration, vilken de tvärtom såg som en begränsning i maktutövningen, hade de nazistiska ledarna åt sig skapat ett utrymme att i de situationer som visade sig uppstå kunna fatta snabba och oplanerade beslut, vilka i sin tur kunde ge upphov till oförutsedda resultat. Det fanns i denna maktstruktur föga av koordination och styrning genom en specifik ideologisk intention, varför det tredje riket enligt funktionalisterna snarare präglades av politisk improvisation än av en särskild politik.[97]

Kontroversen mellan intentionalister och funktionalister rasade under 1980-talet men tycks därefter ha spelat en allt mindre roll. I en artikel från 2003 hävdar Richard Bessel sålunda att de flesta seriösa historiker som undersöker Nazityskland är både intentionalister och funktionalister, om nu ens de termerna överhuvudtaget kan användas.[98] Vad denna utveckling av forskningspraktiken visar är förmodligen att historiker som dyker ner i det empiriska materialet snart nog finner att det som behövs vid förklaringar av konkreta historiska händelser inte bara är intentioner utan också komplexa strukturella faktorer. Både det intentionalistiska och det funktionalistiska perspektivet behövs alltså för en god förklaring. Det som skiljer historikerna åt är snarast hur mycket vikt som läggs vid det ena eller andra perspektivet.

Den motsättning som kom i dagen på 1980-talet bestämdes inte bara av vetenskapliga hänsyn, det vill säga frågan om vilken vetenskaplig förklaring som kunde anses vara den bästa, utan också och kanske främst av de moraliska konsekvenser ett visst perspektiv förde med sig. Framför allt anklagades funktionalisterna för att med sitt perspektiv lyfta bort ansvaret från de nazistiska ledarna och sålunda i praktiken, om än ej kanske avsiktligt, utveckla ett trivialiserande och apologetiskt förhållningssätt.[99] Richard Bessel menar i sin återblick på denna debatt att det var just denna moraliska anklagelse som utgjorde kärnfrågan och som har fortsatt att vara föremål för kontroverser.[100] Han menar att just genom att

96 Tim Mason 1981, s. 27–28 och 30–31.
97 Tim Mason 1981, s. 24–27.
98 Richard Bessel 2003, s. 16.
99 Tim Mason 1981, s. 24.
100 Richard Bessel 2003, s. 17.

historikerna då hängde upp sig på termerna ”intentionalister” och ”funktionalister” och sammankopplade respektive perspektiv med en politisk höger- och vänsterposition, uppmärksammade de inte att kontroversen egentligen handlade om moral och historikerns moraliska plikt.[101]

En parallell till denna motsättning finns också i forskningen om den sovjetkommunistiska terrorn, där de två skolbildningarna benämnes totalitarism och revisionism. Generellt kan revisionismen i sovjetforskningen sägas betona det funktionalistiska perspektivet och totalitarismen det intentionalistiska.[102] Även mellan dessa utspelades en animerad debatt på 1980-talet, där frågan om historikernas hållning till moral var en central fråga. Revisionisterna anklagades då och under de följande åren bland annat för att med sitt perspektiv lyfta bort ansvaret för massmord från det sovjetiska ledarskapet, att tendera att blunda för den kommunistiska terrorns offer och i den fränaste kritiken rentav för att urskulda och försvara stalinismen.[103]

Även om samma motsättningar gjorde sig gällande i forskningen både om nazismen och kommunismen, fanns en avgörande skillnad. I fallet med nazismen förelåg inte någon lika tydlig ideologisk-politisk motsättning mellan de olika perspektivens företrädare.[104] I varje fall var det inte någon som uttryckte sympatier för nazismen eller drevs av något intresse av att försvara eller rädda den. Förutsättningen för diskussionen om nazismen var nämligen att så gott som alla redan hade tagit avstånd från den, varför oenigheten i stället emanerade ur olika syn på hur man bäst skulle skriva historia om det man redan hade lämnat bakom sig och fördömt.

Med kommunismen förhöll det sig annorlunda. Då denna debatt bröt ut, existerade Sovjetunionen ännu, varför kommunismen utgjorde ett reellt och levande alternativ. Dessutom tycktes flera historiker angelägna om att rädda och försvara socialismen genom att skriva ut den ur den stalinistiska terrorns historia. Dessa omständigheter gjorde att historieskrivningen här på ett helt annat sätt blev en ideologisk-politisk slagmark.[105] Uttryckt på ett annat sätt fick debatterna sin nerv genom den moraliska anklagelse som riktades mot dem med ett övervägande funktionalistiskt perspektiv, antingen för att mer eller mindre oavsiktligt göra sig skyldiga till trivialisering, såsom i fallet med nazismen, eller, som i fallet med

101 Richard Bessel 2003, s. 18.

102 Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 25 och 28.

103 För bortlyftande av detta ansvar, se Peter Kenez 1986, s. 397. För att inte vilja se terrorns offer, se ”From the Editor: Controversy” 1986, s. VI och för anklagelsen om stalinistisk apologetik, se citat i Lynne Viola 2002, s. 34.

104 Tim Mason 1981, s.24.

105 För denna strid om socialismen, se ”From the Editor: Controversy” 1986, s. V–VI.

kommunismen, mer eller mindre medvetet utveckla ett försvar för den egna ideologiska övertygelsen.

Som har påpekats ovan har det funktionalistiska perspektivet varit framträdande i den revisionistiska historieskrivningen. Terrorn i Sovjetunionen förklaras då ofta som ett svar på processer och företeelser utanför de enskilda aktörernas och makthavarnas direkta kontroll och ursprungliga avsikt, såsom det sociala och ekonomiska kaos som råder i en hastig och tumultartad samhällsutveckling och moderniseringsprocess, liksom i den osäkerhet och misstänksamhet som föds av ett överhängande inre och yttre hot i tider av krig och ökade spänningar. Kontrasten gentemot totalitaristernas intentionalistiska perspektiv blir slående. Det ursprungliga syfte med samhällsomvandlingen som fanns hos ledarna och som totalitaristerna ser förverkligat i det sovjetiska samhällsexperimentet försvinner med revisionisternas strukturfunktionalistiska perspektiv i en komplex, oöverblickbar och kaotisk samhällsutveckling, som leder till något annat än det som kan ha funnits nedlagt i en ursprunglig intention.

Utöver att tillföra ett perspektiv i utforskandet av sovjetterrorn har revisionisterna som nämnts ovan beskyllts för att härigenom rädda socialismen undan en sammankoppling med terror och folkmord. Omvänt har det sagts vara en särskild angelägenhet för totalitaristerna att hålla fast vid denna sammankoppling.[106] Helt avgörande för förståelsen av konflikten mellan revisionisterna och totalitaristerna är alltså synen på ideologins roll, liksom på möjligheten att omsätta intentioner i praktisk handling. I den revisionistiska litteraturen förklaras på olika sätt hur en antaget god kommunistisk ideologisk intention någonstans på vägen förhindras att bli förverkligad.

Det vanligaste sättet har varit att dra en skarp gräns mellan Lenin och Stalin och ge den senare skulden för att förråda och förvrida den goda intentionen hos Lenin eller Trotskij, det vill säga det sätt som Klas-Göran Karlsson har kallat ”den revisionistiska kungstanken”.[107] I denna förklaring handlar det om en felaktig ideologi, som inte bör kallas kommunism eller socialism. Den förklaringen utesluter inte att intentioner kan förverkligas, men att det alltså är fråga om ”fel”, det vill säga icke-kommunistisk, intention. Det andra sättet att rädda ideologin på är att utgå från att det fanns en god ursprunglig kommunistisk intention men att den under loppet av en okontrollerbar samhällsutveckling inte lyckades bli verklighet.

Den rakt motsatta förklaringen återfinns hos vissa totalitarister. Martin Malia menar sålunda att det enda sättet att förstå det sovjetiska utopiska samhällsexperimentet och den tragedi det ledde till, är att utgå från ideologin och ta sovjetmänniskornas

106 ”From the Editor: Controversy”, s. V.

107 Klas-Göran Karlsson 2003a, s. 59.

ideologiska uttalanden bokstavligt och på största allvar. När allt kommer omkring, behövs enligt Malia ingen särskild modell, såsom ”modernisering” eller ens ”totalitarism”, för att förstå sovjethistorien. Allt som krävs är socialism.[108] Intimt länkad till ideologi är också intention, varför Malia hävdar att “socialist good intentions” bidrog till att göra Sovjetunionen till den värsta av 1900-talets totalitarismer.[109] Malias sätt att betona betydelsen av de kommunistiska ledarnas uttalade ideologiska intentioner är just det som Tim Mason kritiserade intentionalisterna för att göra, då de undersökte Hitlers roll i utvecklandet av det totala kriget och förintelsen.[110]

Malias framhävande av ideologin är något som direkt avvisas av revisionistiskt orienterade sovjetforskare, såsom Moshe Lewin, som bestämt slår fast att “[t]o persist in speaking of ‘Soviet socialism’ is to engage in a veritable comedy of errors”.[111]

Två perspektiv att anlägga på terrorhistorien har här presenterats. Även om det ibland i debatten verkar som om de står i ett nödvändigt motsatsförhållande, så är de inte varandra uteslutande. Tvärtom hör det till det normala att forskarna anlägger båda perspektiven, låt vara med lite olika tonvikt på det ena eller det andra. I en trivial mening är det väl närmast självklart att den som antar att aktörers idéer och intentioner spelar roll för den historiska utvecklingen också räknar med att dessa aktörers möjlighet att förverkliga sina intentioner begränsas av olika omständigheter, såsom sociala och ekonomiska processer, det vill säga sådana som brukar återfinnas i funktionalistiska förklaringar.[112]

Historievetenskap och moral

Som nämndes ovan ansåg Richard Bessel att konflikten mellan företrädare för de olika perspektiven i nazismforskningen i grund och botten handlade om moral. Det är mycket möjligt att det förhöll sig så, men det förtjänar att understrykas att detta i så fall inte innebär att perspektiven i sig med nödvändighet skulle föra med sig en viss hållning i moralfrågor. Det är till exempel inte så att ett funktionalistiskt perspektiv på ett självklart sätt innebär att det personliga eller kollektiva ansvaret hos de historiska aktörerna lyfts bort. Däremot kan det hävdas att det är lättare att tona ned ansvaret med ett sådant perspektiv, då detta ju fäster blicken på de begränsningar som finns för enskilda aktörer att göra verklighet av sina ursprungliga intentioner, medan ett intentionalistiskt perspektiv tvärtom betonar de möjligheter

108 Martin Malia 1994, s. 16–17.
109 Martin Malia 1994, s. 499.
110 Tim Mason 1981, s. 31.
111 Moshe Lewin 2005, s. 379.
112 Klas-Göran Karlsson 2003a, s. 27–28.

som finns för intentioner att förverkligas i praktiska konsekvenser.

Ofta motiverar historiker som anlägger ett funktionalistiskt perspektiv att en undersökning av verkliga förhållanden måste ta hänsyn till komplexiteten i det historiska skeendet och i de förutsättningar i vilka de historiska aktörerna gör sina val. Perspektivvalet kan mycket väl ha sin huvudsakliga orsak i vetenskapliga överväganden, men oavsett om så är fallet, riskerar ändå den som anlägger ett sådant perspektiv att bli anklagad för att skriva bort ansvaret från de historiska aktörerna. Det är mot bakgrund av denna omständighet som man kan förstå varför Klas-Göran Karlsson i sin bok om den sovjetiska terrorn, då han efter att utifrån ett tydligt aktörsperspektiv har skildrat det historiska händelseförloppet, ser sig föranlåten, då han också vill ha med ett funktionalistiskt perspektiv, att inför förväntat kritiska läsare intyga att ”[a]vsikten är inte att lyfta bort ansvaret från de historiska förövarnas axlar”.[113]

Vad resonemanget ovan illustrerar är att moraliska aspekter utgör känsliga och konfliktskapande ingredienser i historieskrivningen. Historiker kan klandras för att använda en särskild moral eller moral på felaktigt sätt eller för att de använder moral överhuvudtaget. En tänkbar källa till denna konflikt är sannolikt en bland historiker ännu levande tradition med rötter från slutet av 1800-talet att med utgångspunkt från ideal om vetenskaplig objektivitet helt undvika moral, inte minst värderingar av vad som ska anses vara rätt och fel.[114] Fortfarande, understryker George Cotkin, dröjer sig i professionen en markerad avoghet mot moralisk historia kvar.[115]

Denna tradition har från 1980-talet utmanats av ett allt större intresse och behov av att även i historievetenskapen ägna sig åt moralfrågor. Det har talats om en ”moralisk vändning”, och betydelsefullt för denna utveckling har bland annat omskakande och traumatiserande händelser i samtidshistorien varit, såsom folkmorden i Bosnien och Rwanda.[116] Historiker förväntas i allt större utsträckning kunna bidra till hanterandet av sådana traumata.

Ett annat skäl till oenighet kan vara olika uppfattningar om moral. Det är inte oväsentligt om en historiker förfäktar en etisk objektivism och en annan en etisk relativism, om en historiker anser att det aldrig kan vara en historikers uppgift att använda sin egen tids moral vid bedömningen av handlingar i det förflutna och en annan menar att en historiker inte kan eller bör avsvära sig denna uppgift.

Ett tredje skäl kanske kan vara något så banalt som konceptuella missförstånd. Historiker kan säga olika saker men ändå mena samma sak. Sålunda hävdade Thomas Haskell att han och Peter Novick grundläggande sett hade samma syn på

113 Klas-Göran Karlsson 2003a, s. 185.
114 George Cotkin 2008, s. 295.
115 George Cotkin 2008, s. 295–296.
116 George Cotkin 2008, s. 301.

historievetenskapens roll och möjligheter trots att de verkade förfäkta diametralt motsatta uppfattningar, Novick genom att avfärda objektivitetsidealet, Haskell genom att hålla fast vid detsamma. Haskell menade att oenigheten mellan honom och Novick var skenbar och främst stod att finna i en kvardröjande missuppfattning att objektivitet nödvändigtvis måste förutsätta neutralitet.[117]

Liknande missförstånd uppstår inte sällan ur sammanblandningen av å ena sidan värden och å andra sidan värderingar eller uppfattningar om värden. Om två personer från olika tider eller olika kulturer utrycker olika syn på vad som är rätt och fel, betyder det inte att det inte finns något som är rätt eller fel. Det går nämligen inte att ur premisserna att olika människor har olika uppfattningar om värden, dra slutsatsen att några objektiva värden inte existerar. Premisserna befinner sig på den empiriskt åtkomliga nivån, det vill säga att det går för historikerna att undersöka och konstatera vilka värderingar de studerade aktörerna gör, men slutsatsen befinner sig på en annan nivå, den metafysiska.

Ett fjärde skäl till konflikt är det som nämndes tidigare ifråga om funktionalistiskt perspektiv och som också gäller specifika etiska antaganden och uppfattningar, nämligen att dessa som sådana förknippas med särskilda intressen eller negativa konsekvenser. Sålunda kan exempelvis etisk relativism uppfattas inte bara som ett teoretiskt ställningstagande utan också som en fara, en kulturellt och vetenskapligt nedbrytande kraft som kräver motmedel i form av främjande av mera handfasta och beprövade, objektivt givna, värden.[118]

Alla dessa här nämnda fyra skäl i kombination med att det ofta rör sig om allmänt svåra och komplicerade frågor att förhålla sig till, kan tänkas förklara varför diskussioner om moral ofta blir så invecklade och fyllda av olösta motsättningar. Som har nämnts tidigare finns det också en tradition bland historiker att undvika moralfrågor, och det är kanske av denna anledning som de är mera vana vid och bra på att undersöka de kontingenta och faktiska förhållanden i all deras komplexitet, under vilka människor har att fatta sina beslut. Däremot har de enligt George Cotkin inte det konceptuella djup som moralfilosofer har, av vilka de kan lära sig mycket om användandet av ett antal moraliska begrepp. Omvänt menar han att filosoferna kan lära mycket av historikerna, då de förra ofta har en alltför ytlig tillgång till den faktiska historien och använder händelser ur det föflutna främst som illustrationer till redan uppställda teorier.[119] Cotkins förslag till hanterandet av den moraliska vändningen är att historiker och moralfilosofer lär sig av varandra. Hans ärende är ingenting mindre än att få till stånd "a happy marriage between historical

117 Thomas L. Haskell 1990. Se t. ex. s. 130–131.

118 Jfr George Cotkin 2008, s. 299 f för olika sådana amerikanska reaktioner, föranledda av huruvida moralisk relativism ska uppfattas som ett hot eller en tillgång.

119 George Cotkin 2008, s.s 294 och 308.

narrative and analysis with philosophical methods and questions".[120]

Det kan tänkas finnas de som är alltigenom negativt inställda till den moraliska vändningen och som gärna ser att moralen hålls utanför historievetenskapen. Frågan är ifall en sådan hållning överhuvudtaget är möjlig. Mitt eget svar är nekande. Skälen härtill är flerfaldiga. För det första innebär historievetenskap att det är moraliska handlingar i det förflutna som studeras, och om denna vetenskap ska vara relevant för människor i nutiden innebär det att de slutsatser som dras av undersökningen har direkt betydelse för nutida moraliska problem. De flesta historiker verkar ju när allt kommer omkring anse att det finns lärdomar att dra av det förflutna.[121]

För det andra är alla människor moraliska varelser. Inte ens historiker kan därför avsvära sig moralen utan gör hela tiden olika val och använder sin egen moraliska konceptionsförmåga för att kunna undersöka och förstå andras moral. Ibland hävdas att avsikten inte är att göra värderingar utan bara att ”beskriva” och ”förstå” de historiska aktörernas moral, men detta är heller inte möjligt utan denna moraliska förmåga. För det tredje innebär historikerns framställning av undersökningsresultaten med nödvändighet en moralisk handling.[122] Slutligen kan också framhållas att om dessa tre skäl är riktiga innebär ett kategoriskt avvisande av moralens närvaro i historievetenskapen att en slöja läggs över de val historikerna gör och de intressen de drivs av, vilket går emot vetenskapliga dygder som självreflektion, transparens och teorimedvetenhet.

De som inte avvisar moralen brukar medge att historiker visserligen får ägna sig åt moral men inte åt moralism eller att moralisera, vilket får sägas vara en standardformulering.[123] Vad som närmare bestämt menas därmed kan variera mellan olika historiker, men det som förenar de allra flesta är att moral ses som något acceptabelt eller till och med eftersträvansvärt, medan däremot moralism eller moralisera är något avgjort negativt, som innebär en felaktig eller överdriven tillgång till moral.

Sålunda slår Klas-Göran Karlsson fast att ”[d]et är varken möjligt eller önskvärt att historiker och andra historieproducenter avsäger sig sin moral. Däremot är det både möjligt och önskvärt att de avstår från att moralisera”.[124] Vad han menar med moralisera är att historikern vid värderingen av det förflutna bara utgår från dåtidens

120 George Cotkin 2008, s. 295.

121 George Cotkin 2008, s. 296.

122 Jfr George Cotkin 2008, s. 297, som i detta sammanhang citerar Hayden Whites “Could we ever narrativize without moralizing?” och fortsätter: “His conclusion is a clear no.”

123 Se t.ex. Gunnar Broberg 2000, s. 23; Claus Bryld 2001, s. 54–55; Adam Holm & Peter Scharff Smith 2003, s. 8; Klas-Göran Karlsson 2005, s. 16 och Anders Jarlert 2012. De danska forskarna använder ofta substantivet ”moralism” och de svenska verbet ”moralisera”.

124 Klas-Göran Karlsson 2012, s. 97.

eller bara från nutidens moraliska horisont i stället för att ta hänsyn till båda tidsperspektiven.

En liknande bedömning gör Claus Bryld, som skiljer mellan moral och moralism. Han kommenterar och problematiserar den vanliga hermeneutiska tillgången, vilken han menar lider av ”et normativt underskud”, men lösningen ligger istället i att finna ”en balance mellem forståelse på fortidens og dens aktørers egne premisser og forståelse på nutidens”.[125] Båda tidsperspektiven måste enligt detta synsätt beaktas, för konsekvenserna av ett ensidigt perspektiv är allt annat än önskvärda. Om vi låter dåtidens premisser gälla oinskränkt och vi inte är beredda att fälla domar över handlingar i det förlutna, skickar vi enligt Bryld signalen att vi själva är beredda att upprepa samma handlingar under liknande omständigheter och att vi i förståelsens namn accepterar folkmord och förföljelser i vår egen tid.[126]

Historikern Tor Egil Førland lyfter i en artikel som behandlar den danska historikerstriden om det kalla kriget fram just denna konsekvens. Han menar att om historiker bara utgår från dåtidens moraliska horisont under hänvisning till att de vill förstå aktörerna, måste de också skriva empatiskt om Hitler och Stalin och kan bara kritisera dem för sviktande målrationalitet, inte för deras värderingar, vilket nog skulle upplevas som märkligt för de allra flesta.[127] Omvänt riskerar ett ensidigt nutidsperspektiv att leda till instrumentalisering av det förflutna och till en bristande förståelse för de historiska aktörerna, vilka betraktas som ”dummare och ondare än vi själva”.[128]

Vad dessa exempel visar är att vissa historiker utgår från att moral inte kan undvikas och att de söker efter en lösning på hur de i sin praktik ska kunna hantera både sin egen och de historiska aktörernas moral på ett sätt som inte bara är historievetenskapligt godtagbart utan också är försvarbart med tanke på de utomvetenskapliga problem nutidens människor ställs inför. Detta upplevs som en angelägen uppgift, om än präglad av svårighet, vilket också kanske kan förklara varför historiker inte sällan hamnar i motsägelsefulla hållningar.

Det sagda kan illustreras med ett moraliskt resonemang. Kyrkohistorikern Anders Jarlert pläderar i allt väsentligt för den balans mellan då och nu som ovan har redogjorts för, och de två negativa konsekvenser han vill undvika kallar han moralism och relativism. Det förra avser ett ensidigt hänsynstagande till nutidens perspektiv, det senare dåtidens. Det finns många förslag han lämnar på hur man noggrant och omsorgsfullt kan gå tillväga och han avslutar med att beskriva sitt förslag som blott

125 Claus Bryld 2001, s. 54.

126 Claus Bryld 2001, s. 55.

127 Tor Egil Førland 2010, s. 542.

128 För denna instrumentalisering, se Anders Jarlert 2012, s. 55. Citatet är från Klas-Göran Karlsson 2005, s. 17.

ett försök att undvika moralism och relativism. Dock slår han ändå fast å ena sidan att det är ”självklart att man inte kan kritisera människor i förgångna tider utifrån nutida normer”, vilket sägs leda till moralism, å andra sidan att ”[f]ör att inte heller inta en relativistisk position måste vi söka efter moralprinciper som är giltiga över tid”.[129]

Häri ligger en spänning mellan vad som kan uppfattas som två motstridiga antaganden, dels att det är ”självklart” att normer är tidsbundna, dels att vi måste finna moralprinciper som inte är tidsbundna. Man kan tänka sig olika sätt att lösa denna motsättning. Man kan utgå från att det första antagandet egentligen inte uttrycker något principiellt utan mera något i stil med att hänsyn måste tas till att de historiska aktörerna levde under andra omständigheter och under intryck av andra etiska överväganden än den nutida historikern, vilket är ett okontroversiellt påstående, som faller väl inom ramen för historikerns traditionella uppgift att beskriva moraliskt handlande i det förflutna.

Det går också att tänka sig att det här föreligger en glidning mellan två nivåer, från den deskriptiva etiken, där uppfattningar om moral i dåtid och nutid beskrivs, till den normativa etiken där teorier och ”moralprinciper” utvecklas.[130] Alternativt föreligger det här en sammanblandning av de två nivåer som tidigare har nämnts, det vill säga av å ena sidan en empiriskt åtkomlig nivå, där moraliska handlingar och uppfattningarna om dem i dåtid och nutid beskrivs, och å andra sidan en metafysisk nivå, där antaganden görs om moralens yttersta grund. I sådana fall kan historikern mycket väl deklarera sina egna antaganden om existensen av vissa icke-tidsbundna värden och om orsakerna till dessas existens.

Det ligger ingenting motsägelsefullt i att historiker uppehåller sig på båda nivåerna, om blott det görs klart vad som hör till vilken nivå och var gränserna går mellan vad historikern förmår ta reda på och vad som måste antas.

Sammanfattningsvis kan sägas att vad historiker syftar på då de talar om moralisering, i betydelsen dåligt hanterande av moral i den historiska undersökningen, är fyra saker: för det första att antingen det nutida eller dåtida perspektivet saknas, för det andra att ett av dessa perspektiv, exempelvis det nutida, överbetonas, för det tredje att det saknas ett beaktande av komplexiteten i aktörernas konkreta valsituationer, och för det fjärde att historikerns uppgift att värdera, döma eller fördöma överbetonas. Om det nu är detta som avses med moralisering och det ska betraktas som något icke eftersträvansvärt, kan denna avhandlings författare enkelt skriva under på att ”moralisering” bör undvikas. Om däremot moralisering skulle innebära att moralens plats i historievetenskapen rätt och slätt bejakas, måste han anmäla en avvikande uppfattning.

129 Anders Jarlert 2012, s. 55–56.

130 Se för denna distinktion Göran Collste 2010, s. 20–21.

Till frågan om ansvar

Som har framgått uppstår i den historia som undersöks i denna avhandling lätt kontroverser av moralisk natur. Här ska uppmärksamheten åter riktas mot frågan om ansvar, vilket inledningsvis i detta moralavsnitt berördes i samband med valet av intentionalistiskt och funktionalistiskt perspektiv. En vanlig utgångspunkt vid olika debatter är upprördheten över det stora antalet offer för brott mot mänskligheten eller ibland också över bristen på ingripande från åskådarna, de så kallade ”bystanders”. De som emellertid tilldrar sig störst uppmärksamhet är förövarna. Det är deras handlingar som historikerna försöker förstå för att kunna förklara varför brotten har begåtts.

Det är också i dessa förklaringar som frågan om ansvar ställs i förgrunden. Om brott har begåtts, måste det rimligtvis finnas någon som är ansvarig för dem. De frågor som infinner sig i detta sammanhang är: Vem eller vilka bär ansvaret, och hur stor del i ansvaret har de olika förövarna? Eller kan man rentav tänka sig att några förövare inte kan hållas ansvariga för sina handlingar? Försvinner ansvaret i ett totalitärt sammanhang? Ska historikern avhålla sig från att ta ställning i ansvarsfrågan och bara beskriva och förklara förövarnas handlingar?

Till frågan om möjligheten att identifiera ett ansvar kan sägas att det på den mest grundläggande nivån handlar om huruvida människan ska ses som utrustad med fri vilja och med en medvetenhet om att hon äger valmöjligheter mellan olika alternativ och att hon därmed kan hållas ansvarig för sina handlingar. Ett sådant principiellt antagande är förmodligen inte särdeles kontroversiellt. Snarare går skiljelinjen mellan olika historiker i synen på vilket utrymme det i olika handlingssituationer finns för den enskilde aktören att handla fritt och förverkliga sina intentioner och hur kringskuren denna i sitt ansvarsutövande är av begränsande yttre och inre faktorer.

Det går att placera ut historikerna över ett brett fält, där ytterlighetspositionerna går från att alltid och för allt hålla aktörerna ansvariga för sina handlingar till att helt frikänna aktörerna från ansvar genom att till exempel hävda att ett personligt ansvar försvinner i ett totalitärt sammanhang. Dessa positioner kan beskrivas som principiella moralfilosofiska hållningar, men den verkliga forskningspraktiken befinner sig för det mesta någonstans däremellan. Det kan också vara värt att påpeka att var de olika historikerna befinner sig i detta fält inte bara avgörs av historievetenskapliga dygder, såsom hur väl de beaktar det historiska skeendets komplexitet, utan också av hur de påverkas av ett eget utomvetenskapligt intresse, uttalat eller outtalat, av att fälla eller frikänna de historiska aktörerna.

Dessutom tillkommer den komplicerande omständighet att de studerade

aktörerna själva kan förväntas frikänna sig själva inför eftervärldens dom. Socialpsykologen Harald Welzer, som har undersökt hur helt vanliga tyskar kunde vara i stånd att massmörda judar, menar att dessa förövare i likhet med alla andra människor verkar ha varit angelägna om att inte framstå som onda, varför de gärna framhöll mänskliga sidor hos sig själva.[131] De tenderade också att avhända sig ansvaret för handlingar som kunde uppfattas som klandervärda genom att se dessa som något skilt från dem själva, vilket åstadkoms under hänvisning till yttre omständigheter som att ”det var krig”, ”det var en order” eller att ”jag tyckte det var hemskt, men jag var tvungen att göra det”.[132] De verkar också ha varit ytterst angelägna om att deras handlingar skulle kunna framstå som rättfärdiga i eftervärldens ögon.[133]

Alla dessa faktorer spelar med i historikerns försök att förklara de förflutna handlingarna och avgöra deras moraliska karaktär. Som exemplet från Welzers undersökning också visar kastas historikern oundvikligen in i en dialog med de studerade aktörerna, där dessa reser vissa anspråk på hur deras handlingar ska bedömas och hur ansvarsfrågan ska besvaras. I detta sammanhang aktualiseras det ovan omtalade behovet av att anlägga det dubbla tidsperspektivet, att ta både sin egen och de studerade aktörernas moraliska horisont på allvar i försöket att förstå, förklara och bedöma handlingarna och hur ansvaret för dem ska fördelas. Den historiker som menar att de nazistiska förövare som Welzer omtalar inte kan dömas eller bedömas utifrån en nutida moralisk horisont utan måste bedömas utifrån de dåtida aktörernas horisont, kan inte annat än låta de dåtida massavrättarnas bild av sig själva som goda och rättfärdiga få stå oemotsagd.

Det finns skäl att erinra sig George Cotkins varning för att den historiska förklaringen som sådan faktiskt kan föra bort från det personliga ansvaret.[134] Likaså kan hans förslag på lösning begrundas, nämligen att den historiska analysen förenas med genomtänkta moralfilosofiska överväganden, vilket kan lyfta fram “the complexity of moral choices, without necessarily diminishing responsibility”.[135]

131 Harald Welzer 2007, s. 29.
132 Harlad Welzer 2007, s. 15.
133 Harald Welzer 2007, s. 49–52.
134 George Cotkin 2008, s. 311.
135 George Cotkin 2008, s. 303.

Paradigmen

De frågor som har ställts till deltagarna i denna undersökning och analysen av de givna svaren utgår från en väl etablerad forskningstradition rörande sovjetkommunismen. Framför allt har denna forskning bedrivits i USA, där tre paradigm eller tolkningsmönster under andra halvan av 1900-talet har utvecklats: totalitarism, revisionism och postrevisionism.

Skälen till att dessa paradigm används i undersökningen är att de innehåller förklaringar av och debatt kring de ständigt återkommande tvistefrågorna om kommunismen och att de har varit dominerande i den internationella forskningen. När Forum för levande historia lanserade sin upplysningskampanj om brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer och tog fram en forskningsöversikt, var det följaktligen dessa tre paradigm som bildade den naturliga utgångspunkten.[136]

Ett annat skäl är att denna forskning har haft en räckvidd långt utanför den akademiska världen.[137] Den har med andra ord påverkat den offentliga debatten. Påverkan har också gått i den andra riktningen; alla de motsättningar – politiska, ideologiska, moraliska – som har präglat det offentliga samtalet återfinns därför också inom forskningen. I litteraturen möter nästan regelmässigt beskyllningar mot företrädare för ett visst paradigm att de styrs av andra hänsyn än de rent vetenskapliga. Två exempel härpå må räcka. Martin Malia, känd företrädare för en totalitaristisk förklaringsmodell, hävdade att mycket av revisionismen "in fact turned out to be an ideological effort to explain the Soviet system as the product of popular action, and hence as democratically legitimate".[138]

Moshe Lewin, en marxistiskt orienterad företrädare för det revisionistiska paradigmet, beskrev å sin sida totalitarismen som ett rent ideologiskt redskap, vilket

> served to mask the various dark pages in the history of the West (starting with the horrific mass slaughter initiated by the First World War), and to gloss over the contradictions and weaknesses of Western democratic regimes and the misdeeds of imperialist policies that were still current.[139]

136 Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008.
137 Stephen Kotkin 1998, s. 388.
138 Martin Malia 1994, s. 9–10.
139 Moshe Lewin 2005, s. 378–379.

Inte sällan uttrycks beklaganden över att forskningsfältet har lidit skada av politisering.[140] Förhoppningar knyts till den yngre generationen forskare, postrevisionisterna, som har framträtt efter kalla kriget och som därför förväntas vara oanfrätta av detta krigs menliga och politiserande inverkan.[141] Häremot kan anföras hur postrevisionismens främste företrädare tillika dess introduktör, Stephen Kotkin, har positionerat sig:

> There is one example for which many people readily acknowledge that context influenced historiography – the Cold War. But blanket charges that "the Cold War" conditioned the work of some scholars carry the fallacious implication, sometimes explicitly argued, that others who "questioned" the Cold War, or merely came after it, were/are more "objective" and even that they were/are completely beyond politics. This posture is not only false but misguided. Good history *should be* political.[142]

Denna studie undersöker förhållningssätt till kommunismen med utgångspunkt från Sovjetunionen, Kina och Kambodja. Då den ovan beskrivna forskningen rör Sovjetunionen och främst stalinismen och då det är en tvistefråga huruvida kommunism ska behandlas som en enhetlig företeelse, finns det anledning att klargöra det sovjetiska och i synnerhet det stalinistiska exemplets giltighet och räckvidd.

Sovjetunionen var länge den enda kommunistiska staten tillika genom Komintern ledare för den internationella kommunistiska rörelsen. I litteraturen omvittnas ofta från olika håll hur centralt det sovjetiska exemplet har varit för alla andra försök att omvandla samhället i kommunistisk riktning. Efter en ytterst detaljerad beskrivning av den stalinistiska terrorn på 1930-talet konkluderar exempelvis Robert Conquest, känd företrädare för det totalitaristiska paradigmet, att kommunistpartier överallt helt enkelt tog över den sovjetiska linjen.[143] Inte mindre tydligt understryker revisionisten Stephen Cohen såväl Sovjetunionens som i synnerhet stalinismens helt avgörande betydelse:

> [T]he traumatic events of Stalinism – forcible collectivization, mass terror, the Gulag system, more than 20 million deaths in World War II, twenty-five years of despot worship, and Moscow's fateful domination over the international Communist movement – persist as festering controversies between the friends and foes of change in the Soviet and other Communist parties. They underlie present-day struggles over

140 Michael David-Fox, Peter Holquist & Marshall Poe 2001, s. 707.
141 Lynne Viola 2002, s. 34.
142 Stephen Kotkin 2002, s. 38.
143 Robert Conquest 1991, s. 465.

policy and the future of Communism as a system.[144]

Från svensk horisont kan nämnas Kjell Östberg, som menade att den viktigaste förklaringen till att den nya vänstern i Sverige mot slutet av 1960-talet åter närmade sig Moskva helt enkelt var ”den ryska revolutionens centrala betydelse för 1900-talets historia” och att ”[i]ngen samhällsomvandlande vänsterrörelse under 1900-talet har klarat sig utan att relatera sig till och hämta erfarenhet från det ryska exemplet”.[145]

Stalinismens primat framgår också enligt den ovan nämnde Cohen av att det enda verkliga kommunistiska alternativet har varit antistalinismen, förkroppsligad av Trotskij och – den som Cohen själv lyfter fram –Bucharin.[146]

De tre generationerna

Den yttre ramen för framväxten av de tre forskningsparadigmen har beskrivits som en kontinuerlig generationsväxling, där varje ny generation har gjort uppror mot den närmast föregående. Sålunda vände sig de revisionistiska sönerna mot sina totalitaristiska fäder, på samma sätt som postrevisionisterna opponerade sig mot sina revisionistiska föräldrar.[147] Denna beskrivning är schematisk men säger ändå något väsentligt om den sovjetologiska forskningens utveckling, inte minst dess kronologi.

Totalitarismen var den dominerande tolkningsramen under 1950- och 1960-talen, revisionismen under 1970- och 1980-talen, och postrevisionismen förväntas vara det sedan 1990-talet. Enligt Michael David-Fox, utgivare av *Kritika*, postrevisionisternas särskilda tidskrift, förstärktes skiftena mellan paradigmen av vissa betydelsefulla händelser, brytpunkter: den socialpolitiska omvälvningen 1968 och slutet på sovjetkommunismen 1991.[148] Givet denna kronologi får vi tre generationer sedan 1945 med tre markerade brytpunkter: kalla krigets början, 1968 och 1991.

Det första uppbrottet gjordes från totalitarismen, som av revisionister beskrevs som politiserad ortodoxi, en kvävande antikommunistisk konsensus i kalla krigets USA, präglad av korstågsanda och lär-känna-din-fiende-mentalitet och med syftet att visa att kommunismen var ondskan själv. Forskarna antogs ägna sig åt en ideologisk-politisk mission i kalla krigets tjänst utan att se detta som ett problem för sin forskargärning.[149]

Revisionisterna såg som sin viktiga uppgift att motbevisa totalitarismens

144 Stephen Cohen 1985, s. 73.
145 Kjell Östberg 2002, s. 251–252.
146 Stephen Cohen 1985, s. 72–73 och 126.
147 Michael David-Fox 2004, s 101.
148 Michael David-Fox 2004, s. 101.
149 Stephen Cohen 1985, s. 3–15.

beskrivning av Sovjetunionen som ett monolitiskt block, där en liten marxistisk-leninistisk partielit, med Lenin och Stalin i spetsen, förgrep sig på en värnlös befolkning. Många av revisionisterna var marxistiskt orienterade forskare, som försökte skriva historia bortom Stalin genom inriktning på sociala förhållanden, med ett underifrånperspektiv. Några av dem kom att utsättas för häftig kritik, både av totalitarister och av andra revisionister, för att vilja blunda för eller rentav försvara den stalinistiska terrorn.[150]

Den efterföljande postrevisionistiska generationen, i alla fall vissa av dess företrädare, anklagade revisionisterna för att ha avideologiserat sovjetsystemet.[151] Kotkin menade att revisionisterna var på rätt väg i strävan att förstå hur sovjetregimen fungerade men att de betedde sig klumpigt och bara åstadkom omtolkningar som föll ihop av inre motsägelser, redan innan de vederlades av de nya dokumenten efter 1991.[152]

Den här beskrivna paradigmatiska successionen är inte helt rättvisande. Visserligen har de äldre tolkningsmönstren många gånger dödförklarats. Så förvånades till exempel postrevisionisten Michael David-Fox över totalitaristen Martin Malias upptagenhet av den hädangångna revisionistiska skolan.[153] Malia hade å sin sida vänt sig mot David-Fox och de andra utgivarna av *Kritika* för deras beskrivning av revisionismen som en historisk företeelse, eftersom varje gång den dödförklaras, stiger den upp ur graven igen.[154] Emellertid finns det fog för påståendet att de tre tolkningsmönstren fortlever sida vid sida, i en eller annan modifierad form, och att de påverkar varandra. Stephen Cohen menade att revisionismen tog död på ortodoxin i det första paradigmet, dock inte på totalitarismen som sådan.[155]

Överhuvud har totalitarismen visat sig vara särskilt livskraftig. Efter 1989 och 1991 års händelser har den upplevt en renässans, medan det är få som vill kalla sig revisionister.[156] En del av förklaringen härtill är händelser utanför den amerikanskt dominerande sovjetologin. Samtidigt som begreppet ”totalitarism” mönstrades ut ur denna, började det nämligen bli gångbart i Östeuropa.[157] Efter Warszawapaktssoldaternas inmarsch i Prag i augusti 1968 och krossandet av hoppet om en socialism med mänskligt ansikte, kom totalitarism att användas av tjeckiska

150 Stephen Cohen anklagade vissa revisionister för att tona ned terrorn. Se Stephen Cohen 1985, s. 33–34.

151 Igal Halfin & Jochen Hellbeck 1996, s. 456.

152 Stephen Kotkin 1998, s. 415.

153 Michael David-Fox 2004, s. 84.

154 Martin Malia, 2002, s. 569.

155 Stephen Cohen 1985, s. 31.

156 Michael David-Fox, Peter Holquist & Marshall Poe 2001, s. 709.

157 Martin Malia 1994, s. 12.

och framför allt polska intellektuella om det kommunistiska system som Sovjetunionen hade påtvingat dem.[158] Till skillnad från vad fallet var i väst var de intellektuella i öst utpräglat antikommunistiska.[159]

Det ska avslutningsvis påpekas att det också finns tre vanliga skolbildningar inom kallakrigsforskningen: traditionalism, revisionism och postrevisionism, vilka avser teorier om orsakerna till kalla kriget.[160] Det ska sägas att de visserligen påminner mycket om motsvarande teoribildningar inom sovjetologin, såsom att både traditionalismen och totalitarismen understryker den kommunistiska ideologins betydelse för uppkomsten av i det första fallet kalla kriget och i det andra den sovjetiska terrorn och att revisionismen i båda fallen uppstod som en huvudsakligen marxistiskt orienterad reaktion mot den tidigare skolbildningen, men likheterna ska inte överdrivas, varför det finns skäl att se de olika skolbildningarna som teorier i sin egen rätt.

Totalitarism

I det följande presenteras idealtypiska berättelser, vilka för denna undersöknings vidkommande har tecknats utifrån de sovjetologiska paradigmen. Dessa berättelser kommer att användas vid analysen av informanternas svar. För postrevisionismen tecknas dock ingen berättelse utan ges blott en allmän beskrivning av några karakteristika, av skäl som redovisas nedan. Den idealtypiska totalitariska berättelsen lyder sålunda:

> I oktober 1917 genomförde bolsjevikerna en statskupp och började att under ledning av Lenin samla all makt under ett parti, vars syfte var att med våld och terror genomföra en hastig samhällsomvandling utifrån marxistisk teori om det klasslösa samhället. Partiet eftersträvade total kontroll över samhällets alla delar och över medborgarna, även deras privatliv och tankeverksamhet. Ingenting tilläts utanför det statsbärande partiet, som också avsåg att forma undersåtarna efter en och samma mall och sålunda skapa en ny människa.
>
> Ledarna i parti- och statsapparat kom i mycket hög grad att lyckas i sitt uppsåt att slå ner allt motstånd och att styra undersåtarna i önskad riktning. Lenins reträtt från krigskommunismen genom den nya ekonomiska politiken, NEP, utgör härvidlag inget undantag utan ska ses som en temporär eftergift åt ett för tillfället svårbemästrat motstånd. I den sovjetiska terrorhistorien finns det ingen kvalitativ skillnad mellan

158 Abbot Gleason 1995, s. 172–173.
159 Abbot Gleason 1995, s. 169.
160 För dessa, se Geir Lundestad 2015, s. 23–25.

> Stalin och Lenin; offertalen för repressionen under Stalin var förvisso högre, men i allt väsentligt utgjorde Stalins politik en fortsättning på Lenins. Det finns vidare en ideologisk kontinuitet i det att stalinismen fullföljde leninismen, som i sin tur fullföljde marxismen.

> Den brytpunkt i den historiska utvecklingen som bolsjevikernas maktövertagande innebar, med ett partis totala maktanspråk och omfattande terroranvändning, gör att jämförelsen med det samtidiga Nazityskland faller sig naturlig.

Berättelsen är idealtypisk, vilket innebär att den i allt väsentligt motsvarar de förklaringar som ges av de olika företrädarna för det totalitaristiska paradigmet. Det innebär inte att det inte finns avvikelser. Några nedslag i forskningspraktiken kan illustrera berättelsen och dess varianter.

För totalitarismen är oktober 1917 ingen revolution med bred, folklig anslutning utan en statskupp, genomförd av en liten grupp målmedvetna bolsjeviker.[161] Maktövertagandet beskrivs också som en militär operation genomförd av ett litet antal rödgardister.[162] Våldet och terrorn ses som ett avsiktligt och för de totalitära anspråken oundgängligt maktmedel, så till exempel hos Zbigniew Brzezinski, som menar att terrorn hör ihop med totalitarismens försök att forma både människa och samhälle efter sin egen mall.[163] Brzezinskis bok heter just *The Permanent Purge*, vilket betecknar utrensning och terror som ett ständigt närvarande inslag. Detta omformande av människan, uppnåendet av den fullkomliga jämlikheten, av socialismen, infann sig – tvärtemot vad marxismen lärde – inte på naturlig väg. Därför fick kommunisterna genomföra sitt program med våld.[164]

Ideologi spelar en stor roll för att förklara terrorn. Marxismen ses som central i sammanhanget. Inte alla totalitarister går dock så långt som Malia, som förbinder marxism och terror genom en direkt kausalitet; bolsjevikernas program var socialism i Marx maximalistiska tappning, vilket ledde till det totalitära förtryck som kännetecknade Sovjetunionen. Enligt Malia var detta rentav kommunismens ”genetiska kod”.[165]

Richard Pipes varnar å sin sida för att marxismens roll för uppkomsten av sovjetkommunismen kan överbetonas och understryker i stället betydelsen av en

161 Martin Malia 1994, s. 8.
162 Robert Conquest 1991, s. 4–5.
163 Zbigniew K. Brzezinski 1956, s. 2.
164 Martin Malia 1994, s. 494 och Richard Pipes 2001, s. 149.
165 Martin Malia 1994, s. 494–495.

tsarrysk tradition.[166] I detta avseende har Pipes kritiserats för att säga emot sig själv. Tidigare i sin framställning har han nämligen hävdat att Lenin efter oktober 1917 ryckte upp alla institutioner med rötterna och skapade en helt ny regim.[167]

Intention, inte funktion, är den viktigaste förklaringsgrunden. I Conquests tappning blev samhället "reconstructed according to his [Stalin's] formulas", och om terrorn sägs att han var "the prime mover".[168] Riktningen går uppifrån ner och total kontroll utövas. Stalin sätter igång den stora terrorn mot en hjälplös befolkning.[169] Han är allestädes närvarande. Han rentav "pervaded every sphere" och skapar en "atomization of society", vilket innebär att alla trohetsband utom till honom och hans ombud förstörs.[170] Här ska dock inflikas att hundraprocentig kontroll inte krävs för att den totalitära modellen ska vara giltig. I ett av de tidigaste och mest grundläggande sovjetologiska verken, där denna modell tillämpades, blottades flera brister i det sovjetiska systemets effektivitet och hinder för den kommunistiska kontrollen.[171] Att denna ineffektivitet existerade betydde inte att den totalitära modellen föll, eftersom det också fanns faktorer som kunde göra "totalitarian controls ulitimately effective".[172]

Vidare betonas i totalitarismen kontinuiteten i det sovjetiska experimentet. Därför slår Pipes om Stalin fast att "[v]arje beståndsdel i det som har blivit känt som stalinism, utom en, att mörda partikamrater, hade han lärt sig av Lenin, och det innefattar de två gärningar som han mest av allt har fördömts för: kollektiviseringen och massterrorn".[173]

Revisionism

> Den samhällsomvandling som bolsjevikpartiet under Lenin inledde med oktoberrevolutionen 1917 ägde brett folkligt stöd och syftade till ett rättvist och demokratiskt, kommunistiskt samhälle. Efter Lenins död slog Stalin in på en helt ny väg. NEP, den nya ekonomiska politiken, övergavs liksom Lenins tanke på världsrevolution. I stället inleddes en ny revolution med syfte att införa socialism i ett land.

166 Richard Pipes, 1997, s. 454–460.
167 Bent Jensen 2005, s. 54–55.
168 Robert Conquest 1991, s. 53 och 111.
169 Robert Conquest 1991, s. 251.
170 Robert Conquest 1991, s. 461 och 256.
171 Merle Fainsod 1958. Se t.ex. s. 450–454.
172 Merle Fainsod 1958, s. 45.
173 Richard Pipes 1997, s. 462.

> En påskyndad modernisering med femårsplaner, kollektivisering och satsning på tung industri, medförde omfattande social oro, vilken Stalin och de andra ledarna försökte komma till rätta med genom olika åtgärder, vilka emellertid slutade i ren terror. Denna var från början inte avsedd utan snarare en reaktion på ett tilltagande socialt och ekonomiskt kaos, på motstånd från inre fiender, på ett överhängande hot från yttre fiender, såsom Nazityskland, som ju också anföll Sovjetunionen 1941.
>
> Vidare kan terrorn inte enkelt förklaras utifrån Stalins intentioner, eftersom denne inte gärna kunde utöva total kontroll över hela det sovjetiska samhället. Viktiga orsaker står därför också att finna i maktapparatens svaghet, i förekomsten av interna strider i partiet, i intressemotsättningar mellan olika grupper, i spänningar mellan centrum och periferi. Ofta fann ledarna att de blott kunde reagera på den dramatiska händelseutvecklingen, snarare än att själva driva den. Terrorn hade dessutom en förmåga att utvecklas enligt sin egen logik och spridas omkring i ett samhälle präglat av skräck och panik.
>
> Det kommunistiska Sovjetunionen står i motsättning, ideologiskt såväl som realhistoriskt, till det nazistiska Tyskland. De nazistiska brotten är dessutom unika och saknar motsvarighet i den sovjetiska terrorhistorien, varför en jämförelse mellan de två systemen inte är meningsfull.

I den idealtypiska revisionistiska berättelsen är det viktigt att beskriva oktober 1917 som en revolution, en rörelse med brett folkligt stöd och med bolsjevikpartiet som representant för folkviljan. Även om forskarna kan medge att arbetarna inte i någon större omfattning deltog i revolutionen, menar de i alla fall att de stödde den, inte minst genom sovjeterna, som beskrivs som de enda legitima maktorganen. Att utvecklingen sedan gick i riktning mot partidiktatur och inte mot socialistisk demokrati måste ses i ljuset av ett ihållande klass- och inbördeskrig efter oktober 1917.[174]

Synen på den egentliga avsikten med NEP har varierat. Klart står i alla fall att den betraktas som ett slags reträtt i ett på grund av inbördeskriget kaotiskt tillstånd. Klart är också att övergivandet av NEP innebar inledningen på Stalins revolution. Den som tydligast lyfter fram NEP som inte bara en reträtt utan som en realistisk väg mot socialism är Stephen Cohen, som låter Bucharin förkroppsliga denna mer moderata väg.[175] När Bucharins linje övergavs, förspilldes det enda alternativet till

174 Ronald Grigor Suny, 1983, s. 50–52.
175 Stephen Cohen 1981, s. 215.

Stalin, som till slut röjde sin rival ur vägen i den sista skådeprocessen i Moskva 1938. Moshe Lewin anser å sin sida att Bucharins förslag inte räckte för att få bukt med de problem man stod inför.[176]

Både Lewin och Cohen markerar mycket tydligt diskontinuiteten mellan Lenin och Stalin. Enligt Lewin förstördes under Stalin såväl den tsaristiska som sovjetiska samhällsstrukturen för att ersättas av helt nya mönster.[177] Den stora omvandlingen under slutet av 1920-talet och början av 1930-talet gjorde att alla grupper i samhället sattes i en ständig rörelse. De drog omkring, bytte arbete, hamnade på poster de saknade utbildning för, lämnade landsbygden och begav sig i massor till städerna. Kort sagt: hela det sociala systemet var statt i rörelse, och ledarna upptäckte till sin förtvivlan att de styrde över ett ”kvicksandssamhälle”. I sin iver att komma tillrätta med detta kaos, genomförde de åtgärder för att införa lag och ordning, vilket slutligen kom att leda till ren terror.[178]

Bristen på kontroll är ett återkommande tema i revisionistisk litteratur. Udden är explicit riktad mot den totalitära modellen. John Arch Gettys bok *Origins of the Great Purges* kan därför läsas som ett enda långt försök att vederlägga Robert Conquests beskrivning i *The Great Terror* av Stalin som mästerplaneraren som till slut skaffade sig så mycket makt att han kunde rensa ut vem han behagade. Getty menar till exempel att ordergången i partiet inte fungerade, att partiet saknade disciplin och utövade ringa inflytande utanför städerna.[179] Besluten uppifrån fastnade halvvägs i ett mellanskikt av lokala partiledare som motsatte sig kontroll uppifrån och nerifrån.[180] Långt ifrån att vara initiativtagare till terrorn sökte Stalin hålla emot en utveckling mot våldsamheter, mot ”excesser”.[181]

Postrevisionism

Till det tredje paradigmet har ingen idealtypisk berättelse tecknats. Skälen härtill är två. För det första är ”postrevisionist” en omstridd beteckning. Medan den föregående generationen gärna kallade sig revisionister och vände sig mot en äldre generation som var uttalade företrädare för totalitarismteorin, bildar den nya generationen inga kohorter som stolt förkunnar att de är ”postrevisionister” med ett särskilt, gemensamt ärende. I stället har strider om definierandet kunnat förmärkas. När den före detta ledande revisionisten Sheila Fitzpatrick gav ut en antologi,

176 Moshe Lewin, 1994, s. 218.
177 Moshe Lewin 1994, s. 209.
178 Moshe Lewin 1994, s. 221–223.
179 John Arch Getty 1987, s. 27.
180 John Arch Getty 1987, s. 105.
181 John Arch Getty 1987, s. 178–179.

Stalinism. New Directions med postrevisionistiska bidrag från olika forskare, inklusive henne själv, frågade Martin Malia om urvalet verkligen var representativt och menade att det var en öppen fråga hur denna kohort skulle beskrivas. Hur som helst, vidhöll Malia, innebar den nya riktningen kreativitet utan något dominant paradigm.[182]

Motsättningen framstod än tydligare av det faktum att postrevisionismens förgrundsfigur, Stephen Kotkin, som häftigt hade kritiserat Fitzpatrick och andra revisionister, inte ville medverka i sagda antologi.[183] Som sista exempel på dragkamp om begreppet kan nämnas att revisionisten Lynne Viola betecknade Kotkins och andra postrevisionisters verk som revisionistisk forskning i detta ords bästa bemärkelse.[184]

För det andra spretar den sovjetologiska forskningen sedan 1990-talet för mycket åt olika håll för att den ska kunna fångas idealtypiskt. Kanske har förväntan på mönstrets giltighet, det vill säga att 50- och 60-talets totalitarister och 70- och 80-talets revisionister skulle avlösas av en lika definierbar generation av 90- och 00-talets postrevisionister, varit starkare än verkligheten. Vi kanske inte ens är i stånd att tala om ett dominant paradigm. Vad som emellertid går att göra är att lyfta fram några karakteristika hos flera av de mest namnkunniga företrädarna.

Sålunda har ideologin på ett markant sätt kommit tillbaka, om än bredare konceptualiserad än i totalitarismen, där den avsåg studiet av storpolitiska texter såsom Lenins och Stalins skrifter, partiorganet *Pravdas* ledare eller partikongressers olika resolutioner.[185] I stället har intresset nu också kommit att riktas mot vanliga människors föreställningar och självförståelse, varför källor som exempelvis dagböcker har blivit oundgängliga.[186] Ideologi blir i detta avseende det som människor säger och tänker om det de gör.[187] Det ska dock påpekas att studiet av de vanliga människorna inte – som så ofta i revisionismen – tränger ut eller förminskar betydelsen av de högsta ledarna och det statliga maskineriet.[188] Det är just kombinationen av maktelitens handlingar och folkliga hållningar, av statlig makt och vardagslivets mönster som eftersträvas.[189] Här märks alltså en kombination av totalitarismens ovanifrånperspektiv och revisionismens underifrånperspektiv.

Samtidigt som postrevisionister kan ge sina båda föregångare rätt, kan de

182 Sheila Fitzpatrick (ed.) 2000; Martin Malia 2002, s. 570.
183 Sheila Fitzpatrick 2000a, s. 75, not 1.
184 Lynne Viola 2002, s. 29.
185 Sheila Fitzpatrick 2004, s. 30.
186 Se t.ex. Jochen Hellbeck 2006.
187 Sheila Fitzpatrick, 2004, s. 37.
188 Stephen Kotkin 2002, s. 45.
189 Stephen Kotkin 1998, s. 387.

emellertid också hävda att de har fel. Till exempel menar Kotkin att både totalitarister och revisionister har en poäng med hävdandet av oktober 1917 som en statskupp respektive en revolution men att de missar att kuppen, som den rätteligen ska kallas, efter genomförandet förvandlas till en helt ny revolution, som på samma gång inbegriper folks deltagande och utövande av tvång.[190]

Postrevisionisterna menar alltså att man måste ta ideologin på allvar. Forskaren måste därför vara öppen för att de kommunister som strävade efter att omforma sig själva och vittnade om detta i sina självbiografier verkligen menade vad de sade, även om deras språk var helt ideologiinpyrt.[191] Kotkin slår också fast att det nu torde står klart att ideologin ifråga, från början till slut, handlade om socialism.[192] I hans tappning blir Sovjetunionen en repressiv bolsjevikisk partistat närmast att likna vid en teokrati.[193] Dock avviker han från den totalitaristiska uppfattningen om medborgarna som hjälplösa, passiva objekt. Tvärtom beskrivs de som subjekt, vilka deltar i byggandet och försvarandet av socialismen. Sovjetmedborgarna skaffade sig inom ramen för den officiella ideologin en ny social identitet. Kotkin menar att denna identitet inte ska ses som sann eller falsk utan helt enkelt oundviklig, samtidigt som den gav mening åt människors liv.[194] Därför kan han säga att stalinismens styrka inte bara ska sökas i terrorn eller i regimen utan också i vanliga människors identiteter.[195] Till frågan om vad människor faktiskt trodde säger Kotkin att det inte var nödvändigt att tro, däremot att uppträda som om man trodde.[196]

Av det sagda framgår att språk är en viktig komponent i formandet av det sovjetkommunistiska samhället. En del hävdar att det är en diskurs som undersöks. Kotkin menar att man, om man så vill, kan tala om diskurs men varnar för en utveckling där en frikopplad diskurs skulle tillåtas ersätta ideologi, eftersom han menar att diskurs bara kan bli meningsfull om den analyseras tillsammans med andra praktiker och i ett jämförande perspektiv.[197]

Betonandet av språkets eller diskursens makt får också konsekvenser för möjligheten att renodla aktörsperspektivet, om man med detta menar att placera folk antingen i gruppen förövare eller offer, vilket i synnerhet totalitarister brukar ha lätt för. En typisk postrevisionistisk tankegång blir därför som i följande passus:

190 Stephen Kotkin 1998, s. 397.
191 Igal Halfin 2003, s. IX.
192 Stephen Kotkin 1998, s. 387.
193 Stephen Kotkin 1997, s. 293.
194 Stephen Kotkin 1997, s. 224.
195 Stephen Kotkin 1998, s. 418.
196 Stephen Kotkin 1997, s. 220.
197 Stephen Kotkin 1998, s. 404, not 79.

> Communists were often both victims and criminals at once. Thus the ultimate historical actor was not the individual qua ethical persona but the individual qua agent of language. Language made the Stalinist *subject* complicit in the Terror, rendering it both a victim and a perpetrator.[198]

Resonemanget ovan aktualiserar ett annat framträdande drag i postrevisionismen, nämligen intresset för subjektivitet. Totalitarismen och revisionismen förutsätter ett liberalt, självständigt subjekt. I det första fallet förtrycks medborgarna, som uttrycker det regimen vill höra, men inombords kan de hysa det egna samvetets röst, sin riktiga identitet och veta med sig vad som är rätt och fel. Även i ett totalitärt samhälle finns det därför ”islands of separateness”.[199] I det andra fallet stöder vissa människor samhällsprojektet på grund av ett egenintresse.[200]

I postrevisionismen ifrågasätts detta autonoma subjekt. Jochen Hellbeck gör detta på ett markant sätt då han i sin undersökning av Stepan Podlubnyis dagbok tecknar bilden av en sovjetmedborgare som helt internaliserar den officiella bolsjevikiska uppfattningen om honom.[201] Som son till en kulak bär Podlubnyi på ett stigma, men han ifrågasätter inte riktigheten i detta och har ingen annan, ”riktig” identitet heller som han kan dölja för omvärlden. Tvärtom anstränger han sig för att omforma sin negativa identitet för att bli “a New Man” och därigenom kunna bli accepterad av det sovjetiska samhället.[202]

Stepan Podlubnyi är ingen privat man som skriver ner sina tankar om en offentlig verklighet. Han ser relationen mellan privat och offentligt som en relation mellan hans inre och yttre själv.[203] Följaktligen upplever han den kritik han riktar mot det politiska systemet som en form av självdestruktion. Han är med andra ord helt innesluten i den bolsjevikiska tolkningsramen och dess språk, som definierar hans identitet.[204]

198 Jochen Hellbeck & Igal Halfin 1996, s. 462.

199 Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski, 1965, se t.ex. s. 288–289.

200 Se t.ex. John Arch Getty 1987, s. 145, där det omtalas hur lokala ledare tog initiativ till utrensningar av sådana de ville bli av med; vidare Sheila Fitzpatrick 1979, som beskriver hur det inte minst under Stalins s.k. revolution från ovan gavs möjlighet åt många arbetare och bönder att höja sig till den nya härskarklassen, varefter de kände stolthet och stödde regimen. Vidare införde Jerry F. Hough 1979 teorin om intressegrupper i den revisionistiskt omarbetade versionen av den totalitarismteoretiskt utformade Merle Fainsod 1953.

201 Jochen Hellbeck, 2000, s. 77–116.

202 Jochen Hellbeck 2000, s. 83.

203 Jochen Hellbeck 2000, s. 95.

204 Jochen Hellbeck 2000, s. 104.

Intervjuerna

Denna avhandling föregås av en licentiatuppsats och bygger liksom den på intervjuer. Eftersom avsikten har varit att i avhandlingen tillföra ett danskt jämförelseled, har uppsatsens urval av informanter fått vara styrande, vilket innebär att även de danska informanterna har hämtats ur två grupper av professionella historieförmedlare: historielärare på gymnasiet och disputerade universitetshistoriker.

Det svenska urvalet tog sin utgångspunkt i det så kallade historieuppropet, en kraftfull protest från flera hundra historiker och samhällsvetare mot en upplysningskampanj om brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer som myndigheten Forum för levande historia lanserade 2008.[205] Uppropsundertecknarna vände sig mot statlig styrning av historieförmedling och uttryckte sin oro över att Forum för levande historia lanserade en ideologisk kampanj, vilken tvärtemot syftet riskerade att hota demokratin i Sverige. De avslutade med att genom en parallell till sovjetisk historieskrivning ställa en retorisk fråga:

> ”I en diktatur står alltid historieskrivningen i statens tjänst”, sammanfattar lärarhandledningen i kampanjen om kommunistiska regimer. Vilken slutsats riskerar gymnasieelever att dra av det när det gäller den nu påbörjade kampanjen?[206]

Den följande debatten kom delvis att handla om statlig styrning i förhållande till forskningens och skolundervisningens frihet men kanske ännu mer om upprorsundertecknarnas egentliga motiv. Således gjordes en stor poäng av att de vände sig mot upplysning om kommunismen men inte om nazismen.[207] Så kom även denna debatt att illustrera den asymmetri i förhållningssätt till kommunismen

205 Uppropet publicerades på debattsidan i *DN*, se Peter Aronsson et al. 2 april 2008. Fram till 10 oktober 2010 hade 466 tecknat under uppropet, företrädesvis disputerade och doktorerande historiker och samhällsvetare. Se www.historieuppropet.se/undertecknare.htm.

206 Peter Aronsson et al., 2008. Citatet från lärarhandledningen återfinns i ett avsnitt som beskriver historieskrivningen i Sovjetunionen. Se *Lärarhandledning till Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer* 2008, s. 29.

207 Se t.ex. Johan Lundberg 7 april 2008.

och nazismen som tidigare har nämnts och i övrigt kretsa kring de sedvanliga kontroversiella frågorna om kommunistisk ideologi och intention bakom terrorn.

Skälet till det svenska urvalet var att informanterna kunde kopplas till Forum för levande historias upplysningskampanj, forskarna genom att de hade vänt sig med kritik mot den och lärarna genom att de utgjorde själva målgruppen.[208] I det danska fallet finns däremot ingen motsvarighet till det svenska historieuppropet. De danska forskarna har därför inte kunnat väljas ur någon grupp som har enats i en protest mot ett visst sätt att förmedla kommunismens historia till gymnasiet och folkskolan. Det är mycket möjligt att denna skillnad i förutsättningar för urvalet har kunnat leda till olika svarsutfall. I den svenska debatten beskrevs nämligen undertecknarna av uppropet ibland som utpräglade vänsterakademiker. Om det nu verkligen fanns fog för denna beskrivning, skulle man på förhand ha kunnat förvänta sig en slagsida åt revisionistiska förklaringsmönster. Någon sådan förväntan har inte kunnat knytas till den danska gruppen som sådan, även om det bör framhållas att flera av de forskare som här har intervjuats i den danska debatten också har förts till en markerad vänsterposition.

Det har således funnits delvis olika utgångspunkter för urvalet av forskarna. Samtidigt ska det understrykas att denna olikhet inte har kunnat undvikas, eftersom den svenska undersökningen redan var gjord, då den danska skulle läggas till. De danska forskarna har därför fått väljas utifrån en bredare kategori, nämligen samtliga disputerade historiker. En urvalsprincip utkristalliserades härvidlag ganska tidigt, då det stod klart att det bland danska historiker nästan bara var de som på något sätt i sin forskning, på ett mer eller mindre direkt sätt, hade ägnat sig åt kommunismen som ville låta sig intervjuas. Slutligen ska också sägas att ytterligare ett urvalsintrument har använts. För att få ett material som liknar det danska har i första hand forskare tillfrågats som i den utomakademiska debatten har deltagit i diskussioner om hur kommunismen ska förstås och förmedlas. De intervjuade forskarna har därvid hämtats ur båda lägren i kampen om det kalla kriget.[209]

För lärarnas vidkommande har urvalet skett på ett annorlunda sätt. Till skillnad från forskarna har de inte gjort sig kända för att publicera något om kommunismen eller deltagit i någon officiell debatt om den. Vilken uppfattning lärarna har haft om kommunismen och hur den bäst hanteras och förmedlas har för intervjuaren därför på förhand varit helt obekant.

208 Se vidare härom i Valter Lundell 2011, s. 49.

209 Debatten om kommunismen ingår som har påtalats ovan i Danmark i hög grad i det som benämnes *Kampen om den Kolde Krig*. Se under rubriken ”Tidigare forskning”.

Urvalet

Sammanlagt har 38 personer intervjuats, nio svenska universitetshistoriker, elva svenska gymnasielärare i historia, nio danska universitetshistoriker och nio danska gymnasielärare i historia. Metoden med entimmesintervjuer med ty åtföljande transkribering och bearbetning är en mycket tidsödande procedur, vilket förklarar det ringa antalet informanter. Med en annan metod, exempelvis standardiserade enkäter, skulle ett mycket större antal informanter ha kunnat inkluderas. Dock är en sådan metod inte särskilt relevant i föreliggande undersökning. Sökarljuset är här inriktat på olika sätt att förhålla sig till och förklara kommunismen och vad som kan tänkas ligga bakom dem. För att kunna utföra en sådan undersökning krävs längre svar och en möjlighet för intervjuaren att ställa följdfrågor och för informanterna att i lugn och ro kunna utveckla sina svar, något som näppeligen är möjligt i en enkät. Metoden med djupintervjuer är med andra ord vald med tanke på att den ska passa en historiekulturell undersökning.

Det bör i sammanhanget också framhållas att det i linje med en sådan metod och en sådan undersökning också ligger att resultaten inte på ett meningsfullt sätt kan användas till kvantifierbara slutsatser. Det går med andra ord inte att fastslå hur vanliga de olika svaren och förhållningssätten är och hur väl de återspeglar uppfattningarna hos den stora majoritet av historiker och historielärare i Sverige och Danmark som aldrig fick möjlighet att svara på frågorna. De svarsmönster som redovisas i denna avhandling ska och kan därför inte betraktas utifrån hur representativa de är, vare sig för historikerskråret och gymnasielärarprofessionen i Danmark och Sverige eller för någon allmän ”svensk” eller ”dansk” historiebearbetning i stort.

Det sagda innebär att det är mycket möjligt att informanterna i denna studie främst representerar sig själva eller omvänt representerar alla i sina kategorier, till exempel att de svenska forskarna måhända inte är representativa för majoriteten av dem som skrev på historieuppropet, alternativt verkligen är typiska representanter för detta upprop. Informanterna kan således i ena extremfallet vara unika och inte förklarara kommunismen som de flesta andra svenskar och danskar gör och i det andra extremfallet vara högst typiska för hur en viss grupp i Sverige och Danmark bearbetar denna historia. Det viktiga som här bör framhållas är att det inte går att ge något sådant besked och definitivt inte i några procentsatser.

Tillvägagångssättet är i stället att utgångspunkt tas i informanternas svar, varifrån sedan kopplingar görs till en större historiekulturell kontext. Det är ett antagande i denna avhandling att ingen samhällsmedborgare, allra minst en historieförmedlare, lever i ett tomrum utan ingår i och orienterar sig i ett historiekulturellt

kommunikationssammanhang. Om nu detta antagande är riktigt, går det att fundera på vad informanternas svarsmönster kan vara uttryck för och varför de förklarar historien på just detta sätt och vilka värden de tilldelar olika historiska företeelser i ljuset av den historiekultur de ingår i.

Det finns givetvis en mängd olika tänkbara informanter att välja för den som utforskar en historiekultur, men de som ingår i denna studie utgör två grupper som kan tänkas utöva ett stort inflytande på historieförmedlingen. Universitetshistorikerna har en forskarutbildning. De representerar ett vetenskapligt förhållningssätt och förväntas ta fram ny kunskap och tillhandahålla nya perspektiv och nya tolkningar av den traderade historien. De problematiserar, diskuterar och kritiserar egna och andras forskningsframsteg och anses vara ”riktiga” historiker. De ingår vidare i nationella och internationella nätverk med inblick i den aktuella forskningsfronten. De, om några, borde därför vara förtrogna med nya sätt att förstå och förklara historiska fenomen. Vidare utbildar och undervisar de blivande gymnasielärare och utövar på så sätt också ett inflytande över denna grupp och över den historia som förmedlas i gymnasiet.

Gymnasielärarna befinner sig i en annan situation. I de flesta fall saknar de forskarutbildning och har inte så mycket tid och möjlighet i sin yrkesutövning att reflektera över och kontinuerligt och tillsammans med andra granska det de undervisar om. Många av deras grundläggande kunskaper har inhämtats en gång under utbildningen, då de åtminstone glimtvis har fått ta del av forskningsfronten, men därefter har fortbildningen förmodligen varit kraftigt eftersatt. En och annan föreläsning och fortbildningsdag har hunnits med. En och annan bok från någon välrenommerad forskare har kanske också lästs och befunnits användbar i undervisningen, men därutöver har nog inte så mycket lagts till. Lärarna är fullt upptagna med att klara av den dagliga undervisningen i två eller flera ämnen, vilka dessutom spänner över vida kunskapsfält. Förmodligen har de också i början av sin lärargärning byggt upp en grundstomme till det material och de metoder de sedan använder i sin undervisning.

Med tanke på de omständigheter som här har skisserats är det rimligt att anta att gymnasielärarna sitter inne med ett stort mått av gamla kunskaper, vilket i så fall borde avspegla sig i den följande undersökningen. De genomförda intervjuerna tyder på att flera av de äldre lärarna verkar förlita sig på äldre material och att de yngre lärarna inte vet så mycket om kommunismen, vilket rimligen borde göra dem starkt beroende av det material som faktiskt finns tillgängligt, gammalt eller ej.

Utöver vad som har sagts ovan har urvalet av informanter gått till som följer. Två olika yrkeskategorier har valts, gymnasielärare och universitetshistoriker. För att kunna undersöka förändring över tid har två generationer valts. Till den första hör

de som är födda på 1940- och 1950-talen och som var unga på 1960- och 1970-talen, tiden för ”den nya vänstern”. Denna generation kallas här 68-generationen. Till den andra hör de som är födda under 1960- och 1970-talen, alltså de som var unga vid tiden för kalla krigets slut och kommunismens kollaps. Denna generation kallas här 89-generationen. Som synes motsvarar generationerna dem som antas spela roll för uppkomsten av de sovjetologiska paradigmen.

Informanterna har också valts med tanke på geografisk spridning för att inte alla svar skulle komma från samma utbildnings- eller forskarmiljö. De svenska lärarna valdes från gymnasier i Lund, Malmö och Kristianstad och de danska från gymnasier i Köpenhamn och Frederiksberg. Forskarna i Sverige har i sin tur valts från historiska institutioner i Lund, Växjö, Göteborg och Södertörn och de i Danmark från motsvarande institutioner i Köpenhamn, Roskilde och Odense.

Från början fanns också en avsikt att åstadkomma en jämn fördelning mellan manliga och kvinnliga informanter. Emellertid visade detta sig inte låta sig göra, med undantag av de svenska lärarna. För forskarnas del gick det inte alls. Här var det bara en svensk kvinnlig forskare och en dansk som tackade ja till intervju, båda från 89-generationen. Den skeva fördelningen mellan manliga och kvinnliga informanter har gjort att kategorin genus inte har använts i undersökningen.

Det finns således ett antal sociala kategorier som har varit styrande för det inhämtade materialet. Av dessa är det profession, generation och etnicitet som kommer att användas i den följande analysen.

Resultatet av den svenska undersökningen, vilket redovisades i licentiatuppsatsen, gav med tanke på de två första kategorierna, profession och generation, ett blandat intryck. Å ena sidan konstaterades med avseende på dessa kategorier ringa skillnad föreligga, inte minst sett till vilka övergripande förklaringar informanterna hade valt.[210] Beträffande generation framhölls såsom ett viktigt resultat ”en påfallande kontinuitet mellan 68- och 89-generationerna”, samtidigt som en reservation gjordes för att det måhända fanns en tendens till en förändring bland forskarna från 68-generationen till 89-generationen.[211] Å andra sidan kunde i mera specifika avseenden, såsom sättet att hantera moralfrågorna, tydligare skillnader iakttas.[212]

Överlag konstaterades emellertid i det svenska materialet en tydlig kontinuitet över tid. I detta avseende kan den danska undersökningen erbjuda en kontrast, då den ger intryck av ett större mått av förändring. En övergripande blick på materialet tyder nämligen på att det råder stora skillnader mellan de danska och svenska forskarna. Denna på kategorin etnicitet grundade skillnad kommer att diskuteras i

210 Se Valter Lundell 2011, s. 132 (för paradigmen) och s. 133–134 (för relationen mellan intention och terror under Lenin och Stalin).

211 Valter Lundell 2011, s. 132.

212 Valter Lundell 2011, s. 99. De nämnda skillnaderna avser här professionerna.

avhandlingen med hjälp av den historiekulturella analysen. Vidare verkar de danska forskarna också kontrastera mot de danska lärarna, framför allt mot 68-generationens lärare, vilket aktualiserar en analys utifrån profession. Förändringen över tid i det danska materialet påkallar å sin sida på ett särskilt sätt behovet av analys utifrån generation, varför i det följande en generationsteori ska presenteras.

Generation

För den som närmare studerar generation är sociologen Karl Mannheims uppsats ”Das Problem der Generationen” från 1928 en närmast självklar utgångspunkt.[213]. Den beskrivs i vetenskaplig litteratur fortfarande som det helt grundläggande generationsteoretiska bidraget.[214]

Mannheim kritiserade på sin tid de förhärskande generationsteorierna för att i allmänhet utgå från kvantifierbara biologiska generationsväxlingar, vilka merendels markerades genom 30-årsintervaller och vilka han menade på ett förenklat sätt sattes i korrelation till motsvarande idéhistoriska förändringar.[215] Framför allt är det enligt Mannheim nödvändigt att inse att det existerar ett betydelsefullt och avgörande mellanskikt mellan dessa två sfärer, den fysiska och den mentala, nämligen ett där den sociala interaktionen sker. Utan denna interaktion skulle nämligen ingen generation finnas till, utöver naturligtvis då den rent biologiska, den som får sin rytm genom födsel, åldrande och död.[216]

Att människor föds vid en viss tid innebär således inte att de på ett självklart sätt ingår i en särskild generation. Åtminstone krävs att de också befinner sig i samma historisk-sociala rum. De människor som är så placerade kallar Mannheim *Generationslagerung*, som är det hos honom mest överordnade generationsbegreppet. I denna *Lagerung* finns potentialiteten till att en mera egentlig generationssamhörighet aktiveras, den Mannheim benämner *Generationszusammenhang*, vilket karakteriseras av att medlemmarna aktivt deltar i sin historisk-sociala enhets gemensamma bestämmelse i tider av förändring och förnyelse.[217] Han understryker att hastigheten i aktiverandet av generationssammanhanget bestäms av tempot i den sociala förändringen, inte av den biologiska generationsväxlingen, vilken ju alltid är konstant.[218] Generationssammanhanget kan i sin tur delas upp i olika grupper, *Generationseinheiten*, vilka orienterar sig i förhållande till samma aktuella problematik

213 Karl Mannheim 1928.
214 Se t.ex. Ulrike Jureit 2010, s. 3.
215 Karl Mannheim 1928, s. 318.
216 Karl Mannheim 1928, s. 166 och 173.
217 Karl Mannheim 1928, s. 309–310.
218 Karl Mannheim 1928, s. 316.

men svarar på denna på olika sätt.[219]

Mannheims definitioner innebär således en specificering av generationsbegreppet och en maning till dem som behandlar generation på ett alltför lättvindigt sätt, som vore det tal om en oproblematisk kategori. Om man nämligen inte håller sig till den typ av differentiering som ovan har skisserats utan rätt och slätt talar om ”generation”, blandar man enligt Mannheim samman biologiska och mentala fenomen och hamnar i en enkel *Geschichtstabellensoziologie*, ”historietabellssociologi”.[220]

Om Mannheims förslag till differentiering ska följas bör således de i denna avhandling ingående generationerna, såvitt de ska fylla sitt syfte att kunna användas vid analys av historiekulturella förändringar, kunna motiveras av annat skäl än att alla informanter råkar vara födda vid samma tid. Visserligen grundar sig generationssammanhanget på den biologiska rytmen, men det råder däremellan inte något nödvändigt förhållande. I vilket fall som helst kan generationssammanhanget inte härledas direkt ur denna rytm.[221]

Skälet till valet av de två generationerna i denna avhandling är att de antas ha existerat vid tiden för viktiga brytpunkter i den realhistoriska utvecklingen med långtgående sociokulturella konsekvenser, att det med andra ord fanns en potentialitet till specifika generationssammanhang i respektive *Generationslagerung*. Så framställs ofta ”68” som ett distinkt generationsfenomen och ”89” kan antas spela samma roll, då de unga vid denna tid upplevde att kalla kriget tog slut och att kommunismen gick mot kollaps och inte längre utgjorde vare sig hot eller löfte.[222] De problem som unga ställdes inför 68 och 89 bör alltså ha varit helt annorlunda, inte minst med tanke på det som denna avhandling uppehåller sig kring: kommunismen.

Att det är just unga som nämns i dessa sammanhang har att göra med att det är de som antas forma en ny generation. Det är intrycken i unga år som är avgörande och som tenderar att forma sig till en naturlig världsbild. Dessa intryck och erfarenheter är helt grundläggande och kommer att så förbli, oavsett om de senare i livet bekräftas eller negeras. Så kommer det sig också att det enligt Mannheim sker en stratifiering av erfarenheter, en *Erlebnisschichtung*, det vill säga att olika generationer, beroende på vilka erfarenheter de gjorde vid tiden för vuxenblivandet, upplever samma sak vid samma tidpunkt på olika sätt.[223]

För denna avhandlings vidkommande skulle det innebära att 68- och

219 Karl Mannheim 1928, s. 311.

220 Karl Mannheim 1928, s. 319.

221 Karl Mannheim 1928, s. 173.

222 Litteraturen om 68-generationen är numera närmast oöverskådlig. Inte sällan betonas ”68:orna” som ett särskilt och genomgripande generationsfenomen, som får stå modell för alla andra generationer. Se Anna von der Goltz 2011a, s. 10.

223 Karl Mannheim 1928, s. 180–181.

89-generationerna upplevde och reagerade på händelserna 1989/91 på olika sätt. För 68-generationen bör den världsbild som tog form på 1960-talet, i tider av förhoppningar om eller farhågor inför kommunismens seger, ha betytt mycket för synen på 1989, medan 89-generationen inte hade en motsvarande erfarenhet att falla tillbaka på utan tvärtom formade sin världsbild vid just denna tid, då kommunismen inte längre framstod som en lösning på samtidens samhälleliga problem.

Det är vidare på grund av den här beskrivna skiktningen av erfarenhet som Mannheim menar att två på varandra följande generationer inte kämpar mot samma motståndare, vare sig i yttre eller inre avseende.[224] Detta resonemang har direkt relevans för det som behandlas i denna avhandling, där yttre och inre hot ingår i den historiekulturella undersökningen av hur människor orienterar sig i tiden.

Mannheim fäster inte bara uppmärksamheten på dynamiken i det sociala samspelet och de förändringar som inträder från en generation till en annan utan lyfter också fram kontinuiteten dem emellan. Det mesta och tillika det mest grundläggande av det som traderas, såsom djupt liggande attityder och traditionella livsformer, förs nämligen vidare på ett närmast självklart sätt och utan att de inblandade är medvetna om det. Det är först då erfarenheterna av någon anledning och under ett visst historiskt skede blir problematiska som de blir föremål för medveten reflektion och försök till förändring. Emellertid, menar Mannheim, är det så att denna förändringssträvan riktar sig mot ett ytskikt, och hur radikala de unga än är, så inser de inte att det är detta skikt som de söker omgestalta.[225]

Mannheims resonemang påminner mycket om det som brukar beskrivas som historiekulturell tröghet och som kort har nämnts i teorikapitlet i samband med historiemedvetande. Det framhölls då att sådant som rör våra grundläggande livsvillkor tenderar att uppvisa en kontinuitet över tid och inte så lätt påverkas av realhistoriska förändringar. Mannheims generationsteori hjälper oss att förstå att det är möjligt att traderade föreställningar och erfarenheter fortlever som något naturligt och oreflekterat, om de inte utmanas av drastiska förändringar och överhängande hot. I en historiekultur som den svenska ligger det nära till hands att anta att så kan vara fallet, givet den långa fredsperioden och ställningen som utanförstående i 1900-talets stora konflikter och våldsamma urladdningar.

Fler saker av det Mannheim föreslår förtjänar att beaktas. Viktigt att ha i åtanke är att det inte är alla som reagerar på sin tids problem på samma sätt. Ibland talas till exempel om 68-generationen som vore det ett allmänt fenomen, vilket kan tillskrivas en särskild vänstervriden tidsanda. Mannheims svar är att någon tidsanda, *Zeitgeist,* inte existerar. Det som menas därmed är vid närmare betraktande en

224 Karl Mannheim 1928, s. 181.
225 Karl Mannheim 1928, s. 182–183.

mentalitet hos en viss social grupp, som vid en viss tid spelar en framträdande roll.[226] Om det sålunda talas om 68-generationen som radikal och starkt vänsterorienterad, bör man vara noggrann med att ange vilka man menar ingår däri och vara beredd på att det vid sidan därav finns minst en annan grupp som inte var radikal.[227]

Något ska här också sägas om Mannheims varning för historietabellssociologi, med tanke på att denna avhandling innehåller ett antal tabeller, vilka ställer upp informanterna bland annat utifrån generation. Tabellerna ska ses som medel, som verktyg att sortera de olika svaren utifrån etnicitet, profession och generation och utifrån typ av svar för att kunna göra ett stort och brokigt material hanterbart, översiktligt och möjligt att utgå från för att upptäcka olika svarsmönster och sätt att skapa mening av historia och kunna diskutera sådana utifrån det försök till problematisering och differentiering som Mannheim föreslår. Tabellerna ska alltså inte ses som ett mål i sig eller som något slags kvantitativ måttstock, med vars hjälp historiskt meningsskapande med ett enkelt handgrepp kan mätas. Ett sådant bruk av tabellerna vore ett direkt missbruk och ett missriktat försök att kvantifiera mentalitetsfenomen.

Slutligen ska namngivningen av informanterna förklaras. Då de vid intervjutillfället utlovades anonymitet framträder samtliga här under fingerade namn. Alla forskarna har fått förnamn som börjar på ”F”, alla lärarna ett förnamn som börjar på ”L”. De i den äldre svenska generationen betecknas genomgående med dubbelt förnamn, de i den äldre danska med förnamn och efternamn. Således är Frans-Henrik en svensk forskare ur 68-generationen och Lauge Mathiesen en dansk lärare ur 68-generationen, medan Louise tillhör 89-generationens svenska gymnasielärare och Frederik 89-generationens danska forskare.

226 Karl Mannheim 1928, s. 322.

227 I forskningen om 68-generationen har på senare år större uppmärksamhet riktats mot alla dem som inte var vänsterradikala och mot den omständigheten att det vid tiden fanns en motrörelse runtom i Europa som definierade sig som ”den tysta majoriteten”. Se Anna von der Goltz 2011b.

Två nationella historiekulturer

Till det yttre och vid en hastig blick kan Danmark och Sverige synas vara påfallande likartade i socialt, ekonomiskt, politiskt och kulturellt avseende: två stater som under 1900-talet har präglats av en fredlig utveckling genom en småstatsrealistisk strävan att hålla sig utanför de stora konflikterna för att under en långvarig socialdemokratisk ledning kunna bygga upp ett system där välfärd och marknadsekonomi har ingått en effektiv och lycklig förening. Det har i sammanhanget talats om ”den nordiska modellen”, som ett ännu på 2000-talet giltigt föredöme för resten av världen.[228] Även i forskningen har likheterna mellan inte bara Danmark och Sverige utan de nordiska länderna generellt närmast tagits för givna, varför det inte har funnits en tradition av att jämföra dessa länders historiska erfarenheter, oavsett vilket sammanhang det har varit fråga om, kanske med undantag av just välfärdssamhället.[229]

Emellertid tycks de jämförelser som faktiskt görs tyda på att det i flera grundläggande avseenden ändå föreligger stora skillnader. Inte sällan föreslås exempelvis som en kulturell skillnad av såväl svenska som danska kommentatorer att det just i Sverige skulle existera ett särskilt lättrörligt skuldmedvetande med föregivna rötter i en gammal puritansk tradition, vilket pekas ut som förklaring till ett specifikt svenskt förhållningssätt till bland annat nazism och kommunism.[230] Likaså antas ofta en skillnad föreligga i debattklimat, där svenskar betecknas som konfliktundvikande och präglade av en stark konsensuskultur, medan danskar sägs tillåta ett större mått av oenighet, då de ligger närmare en mera kontinentalt färgad ”Streitkultur”. Poul Henningsens bekanta uttryck ”Uenighed gør stærk” ses i detta

228 För detta begrepp under 1900-talet, se Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård 2006, s. 469 och för begreppets fortsatta giltighet, se ”The Nordic countries”, *Economist* 2 feb 2013.

229 Uffe Østergård, 2011, s. 31. Se också Thorsten Borring Olsen 2008, s. 194, som framhåller att forskningen om hanterandet av kalla krigets utmaningar i Norden företrädesvis är nationell och bara i sällsynta fall innehåller jämförelser mellan länderna.

230 Se t.ex. Alf W Johansson 2001, s. 16–17, som ser projektet *Levande historia* som ett sätt att ”axla Förintelsens skuldbörda” och ”återupprätta puritanska värden” och Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 60 och 77, som sätter den danska vänstern i kontrast till den svenska genom att framhålla den senares puritanska tradition av att skuldmedvetet betrakta det egna samhället som något ont.

sammanhang som typiskt danskt, medan uttryck av typen ”Vi måste komma överens” uppfattas som typiskt svenska.[231]

Det är alltid vanskligt att på detta sätt söka karakterisera olika kulturer eller tillskriva kollektiv särskilda egenskaper. Ofta varnas därför för sådana försök, och definitioner av nationella identiteter sägs inte vara möjliga eller ens önskvärda.[232] Inte minst framhålls sådana svårigheter i Sverige, kanske därför att frågor kring det nationella och svenskhet där så länge har underkommunicerats, har varit ointressanta för forskningen eller rentav har varit tabu.[233] Det är betecknande att ingen svensk bok om svensk mentalitet publicerades mellan Gustav Sundbärgs *Det svenska folklynnet* (1911) och Åke Dauns *Svensk mentalitet* (1989).[234] Mellan första världskrigets utbrott och kalla krigets slut ansågs det alltså av allt att döma inte finnas någon anledning att mera utförligt söka beskriva ”svenskhet”.

Till skillnad från i Sverige har det inte ansetts som något problematiskt eller kontroversiellt i sig att tala om danskhet. Det finns förvisso ingen självklar enighet kring vad denna danskhet skulle vara, men man talar gärna och inte sällan med stolthet om den.[235] Att vara ”dansk” är således något positivt eller i varje fall något som anses vara viktigt.[236]

Vid sidan av befarade oönskade konsekvenser av försöken att definiera nationella identiteter, som att det sker en uppdelning i ”vi” och ”de” och konstruerande av svåröverkomliga motsättningar,[237] finns svårigheter med själva definitionsförsöket. Det går alltid att misstänka att iakttagna skillnader mellan olika grupper bara är tillfälligheter och att de gäller vissa, kanske blott en minoritet, inom respektive grupp och att en större undersökning skulle ge vid handen att det i själva verket är mer som förenar än skiljer grupperna åt. Det går också att misstänka att det som forskare för fram som typiska karaktärsdrag egentligen är en ofta upprepad fördom.

---

231 Om denna svenska konsensuskultur se t.ex. Alf W Johansson 2001, s. 11–12. Den svenska konsensuskulturen sägs ta sig tydliga uttryck i ett undvikande av konflikter. Se härför Åke Daun 1994, s. 93–114. Om konsensus bland svenska historiker, se Claus Bryld 2011, s. 138. Även om den svenska konsensuskulturen ofta ställs i motsats till danska förhållanden, beskrivs inte sällan även den danska mentaliteten som utslag av ett slags nordisk samförståndsanda, dock ofta med tillägget att den danska kulturen måhända inte är lika konsensuspräglad som den svenska. Se t.ex. Hanne Sanders 2006, s. 34 och Åke Daun 1994, s. 107.

232 Bo Petersson 2012, s. 114–115.

233 Karl-Olov Arnstberg 2005. För ointresset för svenskhet som forskningsämne se s. 17–18. För svenskhet som tabu se s. 80. För svårigheterna, se Karl-Olov Arnstberg 1989, s. 13 ff: och Karl-Olov Arnstberg 2005, s. 15 ff.

234 Åke Daun 1994, s. 16.

235 Hanne Sanders 2006, s. 17.

236 För denna skillnad i uppmärksammandet av den nationella identiteten i Danmark och Sverige, se Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård 2006, s. 469.

237 Bo Petersson 2012, s. 115.

Det finns undersökningar som visar att nationalister i olika länder lyfter fram vissa drag som typiska för just deras nation men att dessa drag vid närmare betraktande i själva verket snarare understryker sådant som alla har gemensamt.[238]

Ett svar på sådana invändningar är att samma svårigheter gäller vid vilka kategorier som än används, även för sådana betydligt mindre än de nordiska nationerna, oavsett om det är en samhällsklass, en yrkesgrupp, en generation eller ännu mindre grupper som historiska institutionen i Lund eller familjen Jensen i Roskilde. Kan man verkligen karakterisera dessa grupper och säga att man har fångat något gemensamt för alla däri ingående individer? Ibland hör man debattörer påstå exempelvis att det finns lika många former av en företeelse som det finns individer. Har de rätt som – för att nu ta ett ofta anfört exempel i den samtida debatten – hävdar att det finns lika många former av islam som det finns muslimer?[239]

Ett annat svar är att forskare, sedan de väl har deklarerat svårigheterna med att beskriva nationella identiteter och varnat för konsekvenserna av ett sådant förfarande, ändå levererar sådana beskrivningar. Bo Petersson fortsätter på detta sätt efter inledande varningar med att försiktigtvis ange hur nationella identiteter trots allt skulle kunna beskrivas: ”Dock kan man ge stillbilder och ange vad som tycks vara centralt för den upplevda och uppfattade nationella identiteten vid en given tidpunkt.”[240]

Det Petersson skriver visar att studiet av nationell identitet trots allt är angeläget och motsvarar ett viktigt behov hos många människor. Rune Johansson understryker detta genom att framhålla livskraften hos föreställningar om vad som är svenskt och hur dessa används i ekonomiska och politiska sammanhang och hur de återverkar på vardagslivet.[241] Vad både Petersson och Johansson skriver illustrerar också att det finns två olika sätt att undersöka ett folks identitet eller mentalitet. Det första, som innebär att beskriva ett folk genom att tilldela det vissa egenskaper, förhåller sig som sagt forskare mycket skeptiska till, så även Rune Johansson: ”Det kan på mycket goda grunder ifrågasättas om det är möjligt att göra sådana empiriska generaliseringar.”[242] Det andra, vilket innebär att beskriva detta folks egna föreställningar om sin identitet och om de egenskaper som de vill tilldela den egna gruppen och vilka de vill tilldela dem som hamnar utanför, är forskarna mycket

238 Se Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård 2006, s. 471, vilka stöder sig på de undersökningar den danske sociologen Peter Gundelach har vidtagit av danskarnas värderingar i en internationell jämförelse.

239 Se t.ex. Mohamed Omar 13 juli 2012.

240 Bo Petersson 2012, s. 115. Se också Uffe Østergård 1992, s. 55, för den deklarerade svårigheten med att fånga *danskhed*, vilken sedan författaren i det följande ändå beskriver.

241 Rune Johansson 2001, s. 117.

242 Rune Johansson 2001, s. 118.

mera välvilligt inställda till.[243] En poäng som kan göras här är alltså att även om det kan vara vanskligt att leda i bevis att svenskar generellt sett är mera konsensusorienterade än danskar och även om detta inte alls skulle vara sant, kan det icke desto mindre vara sant att det existerar vitt spridda föreställningar om denna konsensus. Det kan också vara sant att dessa föreställningar, oartikulerade eller ej, kan utöva en påverkan på faktiska förhållanden, på hur människor faktiskt agerar och interagerar, då ju människor tenderar att uppträda med hänsyn till vad som förväntas av dem.

I det följande tecknas dansk och svensk historiekultur i två kapitel, som har kommit att bli tämligen omfångsrika. Det kan därför finnas skäl att närmare förklara såväl kapitlens ansenliga längd som deras funktion. Syftet med kapitlen är att de ska tillhandahålla sammanhang med vars hjälp informanternas svar kan analyseras. En sådan analys är inte meningsfull om historiekulturerna endast uppehåller sig kring innehållet i informanternas svar. Det vore till exempel inte särdeles givande att studera svar på frågor om ideologins roll för den kommunistiska terrorn med hjälp av en kontext som endast utgår från dessa frågor. Poängen med en historiekultur är ju att den tillhandahåller ett större meningssammanhang, i vilket människor orienterar sig i tiden och hanterar historiska erfarenheter. Kommunismen är bara en av flera sådana erfarenheter och bör därför sättas i ett sådant större sammanhang.

Vid utarbetandet av historiekulturerna har förvisso vissa begränsningar funnits, och utgångspunkten har varit de svar om kommunismen som informanterna har givit, men samtidigt har blicken också hela tiden varit riktad mot det nämnda större meningssammanhanget. Framställningen har på så sätt låtits svälla ut, och det kan för läsaren emellanåt förefalla som om den hamnar utanför avhandlingens egentliga syfte och blir en undersökning i sin egen rätt. Emellertid ska de omfångsrika två kapitlen betraktas som nödvändiga förutsättningar för att en meningsfull historiekulturell analys av informanternas svarsmönster ska kunna göras.

243 Se Rune Johansson 2001, s. 118 och Bo Petersson 2012, s. 115.

Kommunismen i den danska historiekulturen

Som har angivits ovan finns det skäl att tala om betydande kulturella skillnader mellan Danmark och Sverige. Även de historiska erfarenheterna från i varje fall mitten av 1800-talet fram till idag får sägas vara tillräckligt olikartade för att tillhandahålla två olika referensramar för det historiekulturella meningsskapandet. Den nationella danska euforin och optimismen rörande den egna militära förmågan gentemot tyska trupper efter segern i kriget 1848–50 förbyttes drastiskt i sin motsats 1864, katastrofåret[244], då Danmark krossades av Tyska förbundet, vilket innebar att Danmark tvangs avträda hertigdömena Slesvig, Holstein och Lauenburg och därmed reducerades till en småstat, vars enda möjlighet att överleva som nation var att hålla sig neutral och försiktigt manövrera mellan stormakterna.[245]

Kvar fanns en akut rädsla för förlust av det nationella oberoendet. Därför kunde ockupationen den 9 april 1940 ses som det logiska slutet på ett drama om förlust i skuggan av det expansiva Tyskland som på allvar hade inletts 1864 och som innebar att Danmark nu utplånades som självständig stat.[246] Befrielsen från den tyska ockupationen den 5 maj 1945 innebar en återvunnen självständighet och nationell eufori häröver.

Efter andra världskriget övergav Danmark sin traditionella neutralitet och blev under intryck av Pragkuppen 1948 och rädslan för en kommunistisk kupp på hemmaplan medlem av försvarsalliansen NATO, då denna bildades 1949. Därmed hade Danmark anslutit sig till den ena sidan i den världsomspännande bipolära konflikten under kalla kriget. Ett ytterligare steg mot ökat internationellt engagemang togs också då man genom anslutningen till EEG 1973 blev en del av det europeiska samarbetet.

Kalla krigets slut såg i sin tur en omläggning av säkerhets- och utrikespolitiken i mer aktivistisk riktning, inte minst märkbar från 2001, då den nytillträdda borgerliga

244 Så beskrivs det allmänt i litteraturen. Se t.ex. Niels Finn Christiansen 1992, s. 153.

245 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 17.

246 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 17–18.

regeringen under Anders Fogh Rasmussen slöt upp bakom det då proklamerade kriget mot terrorismen. En målsättning härvidlag var att göra upp med det som uppfattades som en under kalla kriget tvehågsen eller svekfull inställning till NATO, vilken sades ha kulminerat under den så kallade *fodnotepolitikken* på 1980-talet. Aktivismen under 2000-talet syftade till att i handling visa att Danmark nu tog tydlig ställning i internationella konflikter, att landet var en lojal NATO-medlem och hade lämnat bakom sig det som statsminister Fogh Rasmussen såg som en lång period av feg anpassning, vilken han ledde tillbaka till 1864.

Mycket av det som framhålls som typiskt danskt ryms inom den historia som här kortfattat har tecknats. Förlusten 1864 brukar då allmänt anges som den avgörande vändpunkten. Det var då Danmark övergick till att bli ”et lille land” som kunde slå ur hågen att återta områden som hade gått förlorade i krig. I stället fick man vända sig inåt inom de gränser man hade fått och där odla sin andliga styrka enligt mottot ”Hvad udad tabes, det maa indad vindes!”.[247] Den danska självförståelsen efter 1864 har i hög grad gått ut på att framhäva hur man lyckades i detta företag och med egna krafter byggde ett gott samhälle trots att man var ett så litet, utsatt och sårbart land.[248]

Betydelsefullt i denna danska historia är ”det nationale”. Det brukar hävdas att nationalkänslan väcks till liv vid hotande kriser, likaväl som vid stunder av triumf,[249] vilket skulle kunna förklara skillnaden gentemot Sverige. I Danmark har det funnits tillfällen av nationell sorg och nationell yra just på grund av gränssättande erfarenheter av nederlag och befrielse, som under 1864, 1940 och 1945. Nationen har inte kunnat tas för given och har därför blivit mer markerad, på ett sätt som får sägas sakna direkt motsvariget i Sverige.

Till detta kan också läggas att det främsta hotet mot nationen, det tyska, även har varit en inre faktor. Inslaget av tysk påverkan i Danmark har sedan långt tillbaka i tiden varit högst påtagligt. Efter Napoleonkrigen bestod Danmarks befolkning sålunda av 40 procent tyskar.[250] Tillika var de under denna tid dominerande i den politiska och kulturella eliten. Länge fanns inte spänning mellan danskt och tyskt utan den brukar sägas uppstå först på 1770-talet. Det är då som den negativa tyskbilden skapas som sedan dess har utgjort en integrerad del av dansk identitet, den där tysken är en fiende, eftersom han är tysk och som kom till känt uttryck hos författaren Johannes Ewald 1772: ”Tydsk er en Gift for Landet. Al vor Fortred er Tydsk.”[251]

247 Niels Finn Christiansen 1992, s. 155.
248 Ole Vind 2003, s. 20.
249 Flemming Lundgreen-Nielsen 1992a, s. 7 och 15.
250 Ole Feldbæk 1992, s. 108.
251 Ole Feldbæk 1992, s. 94.

Utifrån det som sagts ovan kan så här långt tre viktiga ingredienser i den danska historiekulturen framhållas: nationen, danskheten och den antityska hållningen. Det gäller inte bara för den historia som har presenterats här utan även för tiden efter 1945 fram till dags dato, vilket kommer att beröras i det följande. Det innebär också att dessa tre saker är viktiga att beakta vid studiet av denna avhandlings undersökningsobjekt, kommunismens plats i historiekulturen.

Besättelsen

Den på erfarenheterna av 1864 års händelser förda neutralitetspolitiken, vilken gick ut på att inte hamna i konflikt med någon av stormakterna, vare sig med Tyskland eller Storbritannien, lyckades inte hålla Danmark utanför kriget. Den 9 april 1940 ockuperades landet av tyska trupper. Perioden härifrån till den 5 maj 1945 kallas i dansk historia kort och gott ”besättelsen”, ockupationen, eller ”de fem forbandede år”. Att perioden inte kom att gå under benämningen andra världskriget är kanske också fullt logiskt med tanke på att Danmark formellt sett aldrig var i krig med Tyskland utan efter blott ett par timmars kamp gick med på de tyska villkoren i en så kallad ”fredsbesättelse”. För tyska soldater kom Danmark också att framstå som en trygg plats att vila ut på efter strider annorstädes, varför de kallade landet för *die Sahnefront*, ”gräddfronten”.[252] En samlingsregering bildades som samarbetade med ockupationsmakten fram till 1943, varför tiden från den 9 april 1940 till den 29 augusti 1943 ofta omtalas som ”samarbejdspolitikken”.

Kring denna politik fanns en bred enighet och det motstånd mot ockupationsmakten som efter kriget kom att glorifieras och tillskrivas i stort sett alla danskar, utövades i själva verket av ett litet antal människor, som mest runt två procent av befolkningen och som till råga på allt fördömdes av det officiella Danmark.[253] Dessutom skedde rekryteringen i början företrädesvis från partier utanför samlingsregeringen, såsom Dansk Samling och Danmarks Kommunistiske Parti (DKP).[254] Från 29 augusti 1943, som betecknar samarbetspolitikens fall tilltog motståndet mot ockupationsmakten och under sommaren 1944 bröt en större folkstrejk ut i Köpenhamn. Även om motståndsrörelsen såg en ökad tillströmning av människor, var den ändå relativt liten och dess stående styrkor utgjorde vid fredsslutet blott en procent av befolkningen.[255] Trots att Danmark aldrig var i krig

252 Uffe Østergård 2011, s. 50.

253 Resultatet av det enda folketingsvalet under besättelsen, som hölls i mars 1943 och i vilket rekordmånga danskar gick till urnorna, brukar beskrivas som ett massivt folkligt stöd för samarbetspolitiken. Se t.ex. Bo Lidegaard 2011b, s. 183–184.

254 Hans Kirchhoff 2001, s. 186.

255 Hans Kirchhoff 2001, s. 187.

utan tvärtom samarbetade med Tyskland under större delen av besättelsen och trots att Sovjetunionen av detta skäl motsatte sig att Danmark skulle erkännas som allierad kom Danmark mot slutet av kriget ändå att vinna en plats på de segrandes sida, låt vara att det officiella erkännandet som allierad kom att dröja till 2014, då Danmark inbjöds att fira 70-årsminnet av invasionen i Normandie.[256]

Betydelsen av besättelsen och dess plats i dansk historiekultur kan knappast överskattas. Ingen annan period i dansk historia har det skrivits så mycket om.[257] En av de mest framträdande utforskarna av perioden, Hans Kirchhoff, som tillika har skrivit den stora forskningssyntesen om besättelsen, går i god för att ”vi ved mere om disse få år end om nogen anden periode i Danmarkshistorien”.[258] Claus Bryld och Anette Warring, som för sin del har skrivit om det kollektiva minnet av besättelsen och dess manifestationer i historiekulturen, förmodar att ingen annan period heller har blivit så massivt förmedlad, genom allt från avhandlingar till spelfilmer och minneshögtider.[259] Förmedlingen och minnet av den uppvisar dessutom en förvånansvärd kontinuitet över tid,[260] vilket gör den extra intressant och relevant för den som undersöker ett bredare, nationellt historiekulturellt sammanhang, såsom är fallet i föreliggande avhandling.

I alla länder, inte bara Danmark, som hade upplevt nazitysk ockupation uppstod efter kriget ett desperat behov av patriotiska minnen. Att ha lidit nederlag och blivit ockuperad för att sedan ha befriats genom främmande trupper utgjorde ett trauma för den nationella identiteten.[261] För att bearbeta detta trauma och för att visa att man hörde hemma hos de allierade i kampen mot nazismen, formades i Danmark en berättelse om att i själva verket hela folket hade stått enat i motståndskamp mot inkräktaren.[262]

Bryld och Warring kallar den berättelse som sålunda formades mot slutet av kriget för en *grundfortælling*, en hegemonisk berättelse.[263] Realhistorien erbjöd vissa problem, då samarbete med fienden hade varit den officiella hållningen, i alla fall från den 9 april 1940 till 29 augusti 1943 och kanske även därefter ända till slutet av kriget under det så kallade departementschefstyret. En del historiker menar, tvärtemot vad som traditionellt har hävdats, att detta styre aldrig bröt

256 Bo Lidegaard 8 juni 2014.

257 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 349.

258 Hans Kirchhoff 2001, s. 184.

259 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 55.

260 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 55.

261 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 33.

262 Se t.ex. Hans Kirchhoff 2001, s. 186.

263 Claus Bryld & Anette Warring 1998. För den hegemoniska berättelsens grundstruktur, se s. 56–61.

samarbetslinjen.[264]

Den berättelse som då skapades och som alltsedan dess har blivit massivt förmedlad innebar alltså en konstruktion som i många fall stod i bjärt kontrast till verkligheten. Långt från att vara ett exempel på ett stycke rekonstruerat förflutet fyllde denna berättelse, för att nu tala med Kirchhoff, i stället mentalhygieniska och politiska funktioner.[265] Denna berättelse kunde sägas svara väl mot ett överhängande orienteringsbehov i den nya och främmande värld som andra världskriget och dess slut innebar. Den politiska funktionen bestod i att motståndsrörelsen och samarbetspolitikerna, som hade stått i konflikt med varandra, kunde enas i grundfortællingen, då den tillgodosåg gemensamma intressen. Båda ville visa enighet utåt: samarbetspolitikerna för att de fruktade att bli kompromitterade för samarbetet med tyskarna och för att de önskade vinna erkänsla som kämpande deltagare på de allierades sida, motståndsrörelsen för att den ville visa enighet i kampen mot tyskarna.

För kommunisterna i DKP var det särskilt angeläget att visa att folkfronten nu fungerade som en sammansvetsad nationell front. Mellan de två parterna ingicks samtidigt en mer eller mindre uttalad kompromiss om att samarbetspolitikerna inte skulle ställas till rättsligt ansvar för den förda politiken mot att motståndsrörelsen inte skulle få sina formellt sett rättsstridiga handlingar, som exempelvis de så kallade *stikkerlikvideringerne*, avrättningarna av dem som sades springa tyskarnas ärenden, juridiskt prövade.[266]

Den berättelse som kom att dominera efter kriget byggde alltså i allt väsentligt på ett utvidgat motståndsbegrepp; samarbetspolitikerna framställdes nu som inbegripna i ett ansvarsfullt legalt motstånd, som möjliggjorde motståndsrörelsens illegala motstånd. Uttryckt genom en bild hade Danmark försvarat sig genom att de förra hade tillhandahållit en sköld för att skydda befolkningen mot det värsta, medan den senare hade riktat sitt svärd mot ockupanterna.[267] Detta motståndsbegrepp kom snart att utvidgas och inkludera hart när alla danskar och alla slags handlingar, allt från sabotageaktioner och vapendistribution till vardagssysslor, som att leta efter ersättningsprodukter och laga mat över hemgjorda eldstäder på Köpenhamns balkonger.[268]

264 Se kap. 21 i Hans Kirchhoff 2001 och Steen Andersen 2002, s. 111.

265 Hans Kirchhoff 2001, s. 186.

266 Claus Bryld & Anette Warring 1998. För folkfronten, se s. 84–85 och för de gemensamma intressena och kompromissen, se s. 91.

267 Uffe Østergård 2011, s. 35.

268 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 66.

Besættelsen och kommunisterna

För de flesta danskar kom besättelsen att betyda mycket, kanske dock allra mest för kommunisterna. Till skillnad från de flesta danskar kunde de också uppvisa verkligt deltagande i det aktiva motståndet. Exempelvis var de helt dominerande i sabotageverksamheten fram till vintern 1943–44. När berättelsen om det danska folket i enad kamp mot nazismen skulle föras fram, kunde man därför inte gärna förbigå kommunisternas insats. Däremot var hållningen gentemot dem minst sagt kluven, då deras egentliga avsikter misstänktes vara upprättandet av ett icke-demokratiskt, kommunistiskt Efterkrigsdanmark. På hösten 1943 och under vintern 1944 sjöd det av rykten om att kommunisternas samlade ihop vapen och styrkor för att kunna genomföra en väpnad kupp, så fort tyskarna var ute ur landet.

I november 1943 uppehöll sig därför departementschefen Eivind Larsen i Stockholm för att förhandla om gemensamma ansträngningar mot kommunismen.[269] För samarbetspolitikerna fanns en utbredd rädsla för vad som väntade vid befrielsen, för att den tyska hären först skulle ödelägga landet och röja vägen för kommunisterna, som tänktes ha en massa vapen i sin ägo och åtnjuta starkt stöd i befolkningen och som misstänktes att med sovjetiskt stöd i ryggen vilja införa ett systemskifte, alltmedan politikerna kunde se sig som förlorarna, kompromitterade för sin samarbetslinje efter 29 augusti 1943.[270]

Samarbetspolitikerna befann sig i en svår balansgång. Å ena sidan hade de från början agerat utifrån antagandet att bibehållandet av fred, demokrati och nationell samhörighet var viktigare än en kamp som skulle vedervåga dessa saker, å andra sidan var den viktigaste strävan från 1943, då Tyskland gick mot nederlag, att komma åt motståndsglorian och förena den med nationell samhörighet. Lösningen bestod som sagt i att tillerkänna kommunisterna ära för deras motstånd och ge dem en plats i den nationella gemenskapen, mot utbyte av att även politikerna och andra danskar fick ta del av denna ära.

De som sedan visade sig tjäna mest på detta, eller som i varje fall gick segrande ur denna kompromiss, var de gamla politikerna, för motståndsrörelsen och kommunisterna lyckades aldrig tillvälla sig något avgörande politiskt inflytande efter kriget. När allt kom omkring var det brittiska styrkor som befriade Danmark, inte sovjetiska, även om dessa hann till Bornholm och fällde några bomber där.[271] Det blev inte heller någon revolution som kommunisterna hade hoppats på, och opinionen visade sig snart stabilt luta åt demokrati och parlamentarism.[272]

269 Hans Kirchhoff 2001, s. 214.
270 Hans Kirchhoff 2001, s. 310.
271 Hans Kirchhoff 2001, s. 302.
272 Hans Kirchhoff 2001, s. 311.

Den samhällsomvandling som Danmark genomgick efter kriget kunde därför ses som fortsättning på en väg som hade anträtts redan under 1930-talet, och för inte minst socialdemokraterna framstod besättelsen i detta meningssammanhang som en parentes, vilket starkt kontrasterade mot ärkerivalen DKP:s historiesyn, i vilken besættelsen utgjorde ”det store epos man altid vendte tilbage til”.[273] Långt ifrån att vara en parentes innebar för DKP besättelsen en kontinuitet från 1930-talets folkfrontspolitik mot fascismen. Besättelsen tillhandahöll, menade man, ett konkret bevis på att partiets marxistisk-leninistiska analys hade varit giltig och att kampen mot fascismen därför fortsatt var en helt grundläggande uppgift, även efter 1945. I denna föreställning förknippades fascism med kapitalism, mot vilken folket hade att kämpa. Besättelsen hade tydligt visat att den borgerliga demokratin i själva verket var en klassdiktatur och att socialdemokraterna hade förrått arbetarklassen.[274]

En besvikelse över det förlorade politiska inflytandet var klart märkbar hos kommunisterna.[275] De ansåg inte heller att de hade fått sin rättmätiga plats i samhällets kollektiva minne av ockupationsåren.[276] Den berättelse som de själva stod för blev på det hela taget av marginell betydelse i historiekulturen i jämförelse med grundfortællingen men kunde vinna större spridning i vissa avseenden, inte minst genom skönlitterära skildringar, som Hans Scherfigs roman *Frydenholm* från 1962, vilken gick ut i stora upplagor och användes flitigt i skolans historie- och litteraturundervisning.[277] Kommunisterna behövde dessutom förhålla sig till den omständighet att de fortsatt kom att betraktas som potentiella landsförrädare. Deras högljudda krav på utrensning av nazister och deras kollaboratörer vändes under kalla krigets tilltagande frostighet snart mot kommunisterna själva, som kom att jämställas med nazisterna.[278]

DKP:s hela identitet var knuten till Sovjetunionen, till denna stat och dess ideologiska system.[279] Detta lojalitetsband hade kunnat vara en tillgång under besättelsen men under kalla kriget rådde andra förhållanden, allra helst som Danmark 1949 hade anslutit sig till NATO och formellt alltså ingått i en allians som motiverades av att Sovjetunionen och den kommunistiska världen betraktades som en fiende. Om kalla kriget förde tillbaka kommunisterna i den roll som de hade haft under mellankrigstiden, då socialdemokraterna under ledning av statsminister Thorvald Stauning och med chefideologen Hartvig Frisch betraktade dem som ett

273 Hans Kirchhoff 2001, s. 338. Se också Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 129.
274 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 123.
275 Hans Kirchhoff 2001, s. 304 ff.
276 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 127.
277 Uffe Østergård 2011, s. 40. Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 132.
278 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 125.
279 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 124.

akut hot mot den hårt tillkämpade danska demokratin, kvarstod emellertid den erkänsla som de hade fått för sina insatser under andra världskriget.[280] Äran för detta motstånd försvann aldrig, inte ens under tider av markerad antikommunism, utan var och förblev en för kommunisterna viktig resurs, då deras ställning i den nationella gemenskapen skulle värderas.

Framgången för denna ära i litterär form och spridning i skolundervisningen under 1960- och 70-talen har nämnts ovan, och under den allmänna vänstervridningen under 1970-talet tillgodosåg skildringar av motståndet tidens tilltagande intresse för revolutionär heroisk kamp.[281] Härtill ska också läggas att forskningens resultat visade att kommunisterna hade varit den helt dominerande faktorn i motståndsrörelsen fram till slutet av kriget, vilket innebar att erkänslan för motståndet ånyo artikulerades i historiska framställningar och att kunskapen om kommunisternas betydelse gavs ett historievetenskapligt fundament.[282]

Mot slutet av 1980-talet och under början av 1990-talet fick det officiella Danmarks erkänsla för kommunisternas insatser en rad konkreta uttryck. Under 40-årsfirandet av befrielsen den 4 maj 1985 på Rådhusplatsen i Köpenhamn deltog DKP sålunda i det officiella arrangemanget, varvid både kommunisten Alfred Jensen och den konservative statsministern Poul Schlüter höll tal.[283] Under 1990-talet bjöds också kommunistiskt dominerade veteranorganisationer in att delta i utformningen av jubileumshögtiderna, och 1996 lät staten uppföra ett monument med anledning av de kommunister i Danmark som hade internerats under besättelsen.[284]

Varför kommunisterna på detta sätt, när kalla kriget tog slut och en uppgörelse med den besegrade kommunismen tog vid, officiellt uppmärksammades och berömdes kan tyckas vara motsägelsefullt. Bryld och Warring föreslår som förklaring att kommunisterna och de politiska konflikterna från besättelsen hade mist mycket av sin aktuella maktpolitiska betydelse, inte minst efter 1989.[285] Med andra ord skulle då kommunisterna kunna äras, eftersom deras politiska program inte längre hade någon betydelse för den rådande makten eller utgjorde något hot mot den.

En annan förklaring vore att ta fasta på vad som faktiskt under lång tid hade

280 För Staunings inställning till kommunisterna och Hartvig Frischs varning för den nazistiska och kommunistiska totalitarismen i boken *Pest over Europa* från 1933, se Bo Lidegaard 2011b, s.123 och 131.

281 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 135–136.

282 För dessa forskarinsatser, se nedan under avsnittet ”1990-talet – omvärdering av besättelsen.”

283 Clemens Maier 2010, s. 154.

284 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 136. Stenen sattes upp vid Frihedsmuseet i Köpenhamn och minner om de kommunister som internerades i Danmark i samband med Tysklands anfall på Sovjetunionen den 22 juni 1941. Förutom en strof av Otto Gelsted bär stenen den förklarande inskriften ”Til minde om de danske kommunister, der satte livet til i frihedskampen 1940–45”.

285 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 136.

traderats och tilldelats ett värde i historiekulturen, alldeles oavsett den politiska dimensionen. Som har visats utgör äran för motstånd ett viktigt arv från den kompromiss som ingicks efter besættelsen och den berättelse som då tog form. Som varande den mest massivt förmedlade perioden i dansk historia har besættelsen och dess viktigaste ingrediens, motståndet, kunnat få en helt central plats i dansk historiekultur. Som också har framhållits i teorikapitlet är historiekultur en trögrörlig företeelse, varför centrala komponenter i denna kan representeras och reproduceras, långt efter det att det realhistoriska sammanhanget har förändrats. Motståndet är en sådan helt central komponent, där den nationella gemenskapens behov av patriotism tillgodosågs genom verkligt eller inbillat motstånd, kommunistiskt eller ej. Det har på detta sätt kunnat bli så självklart att det inte behöver vidare reflektion eller motivering eller ens en verklighetskoppling, politisk eller annan, för att tas i bruk.

Särskilt tydligt blir detta i nutida dansk historieförmedling. I den milt sagt häftiga debatt eller uppgörelse som har rasat alltsedan 1990-talet, oavsett om den har gått under benämningen *kampen om den kolde krig*, *værdikampen* eller *kulturkampen*, har en mängd fräna utfall riktats mot kommunister. Däremot har anklagelserna sällan gällt förhållanden under just besættelsen. En och samma person kan därför klandra danska kommunister för deras förehavanden under kalla kriget men ära dem för deras handlingar under besættelsen, såsom Jørgen Kieler, en legendarisk motståndsman från Holger Danske, som beskrivs som en borgerlig motståndsorganisation.[286] Han for i en artikel från 1999 häftigt ut mot 60- och 70-talets ”marxistiske fundamentalister”, dock först sedan han hade gjort klart att hans anklagelse givetvis inte riktade sig mot kommunisterna under besættelsen, vilka han menade tvärtom hade gjort en stor insats.[287]

Även Anders Fogh Rasmussens kulturkamp på 2000-talet kan betraktas utifrån denna dubbla inställning till det kommunistiska arvet, dock inte så att han som Kieler ägnade sig åt att hylla kommunisterna, men hans angrepp på detta arv kan förstås med denna dubbelhet som en given förutsättning. Å ena sidan således, när det gällde uppgörelsen med vänstern under kalla kriget, kunde han uttrycka sig mycket tydligt. Han hade nämligen tidigt gjort klart att vänstern måste förstå att många inom borgerligheten fortfarande kände bitterhet över att vänstern under det kalla kriget hade sprungit den kommunistiska fiendens ärenden, varför en uppgörelse med det förflutna var av nöden. Därför behövdes en dansk sanningskommission.[288] Detta gällde kalla kriget, och här var det inga problem att peka ut kommunister och andra medlöpare på vänsterkanten.

286 Esben Kjeldbæk 2002, s. 213.
287 Claus Bryld 2001, s. 103.
288 Anders Fogh Rasmussen 1999, s. 7–9.

Å andra sidan, emellertid, fick Fogh Rasmussen gå tillväga på ett annat sätt vid uppgörelsen med samarbetspolitiken. Här fanns en grundmurad och vida traderad föreställning om kommunisternas goda och viktiga bidrag i kampen för frihet och demokrati, det vill säga precis det som Fogh Rasmussen också menade sig vilja kämpa för. Dock var han inte beredd att anamma grundfortællingens konsensusperspektiv och hamna på samma sida som kommunisterna. Fogh Rasmussen löste problemet på sitt sätt. När han vid 60-årsjubileet för samarbetspolitikens slut, den 29 augusti 2003, drog in besættelsen i kultur- och værdikampen, angrep han först häftigt grundfortællingens beskrivning av ett enat kämpande folk och utmålade istället det officiella Danmarks samarbete med ockupationsmakten som ett politiskt och moraliskt svek.

Fogh Rasmussen menade att man i valet mellan demokrati och diktatur helt enkelt inte kan förhålla sig neutral utan måste ta ställning. De som den gången hade gjort det riktiga valet och ägnat sig åt motstånd mot nazismen måste följaktligen hyllas, men eftersom Fogh Rasmussen nu alltså av allt att döma inte ville ge erkänsla åt kommunisterna, vilka trots allt hade dominerat motståndsrörelsen under den för honom så förkastliga samarbetspolitiken 1940–43, valde han lösningen att hylla motståndsrörelsen samtidigt som han förbigick kommunisterna med tystnad. Dessa blev följaktligen aldrig explicit inkluderade i jubileumstalet och dess avslutande appell: ”Lad os ære vore landsmænds indsats i modstandsbevægelsen og forsvaret for frihed og demokrati.”[289]

Det anmärkningsvärda med Fogh Rasmussens tal och uppgörelse med samarbetspolitiken, är att han, som liberal statsminister, angrep konsensusberättelsen genom att överta den marginaliserade motståndsberättelsen. Den hade ”kun … overlevet takket være stalinister, 68´ere og højrenationalister. Det er da noget af en stamtavle til et liberalt historiesyn”, som Nils Arne Sørensen syrligt uttryckte det, en av många fackhistoriker som reagerade på statsministerns i deras ögon provocerande politiska bruk av historien.[290] Trots massiv kritik från historikerna har dock statsministerns uppgörelse med och omtolkning av besættelsestiden haft ett enormt genomslag och varit mycket framgångsrik.[291]

Det kan alltså hävdas att den kompromiss som ingicks efter besättelsen under lång tid har påverkat sentida historiebearbetning, och försök att omvärdera den traderade berättelsen, exempelvis ifråga om kommunisternas insats, har mött segt motstånd. Den ingångna kompromissen mellan samarbetspolitikerna och motståndsrörelsen hade helt enkelt avgjort vad som därefter fick sägas och vad som

289 Anders Fogh Rasmussen 29 augusti 2003.
290 Nils Arne Sørensen 14 november 2003.
291 Uffe Østergård 2011, s. 41.

borde överlämnas åt tystnaden. Till sådant som inte borde nämnas hörde det etablerade Danmarks kollaboration med ockupationsmakten. Inte heller skulle problematiska sidor hos kommunisternas och andra danskars motståndshandlingar, såsom stikkerlikvideringerne, tas upp till behandling.

Dessa likvideringar innebar att personer som misstänktes springa med information om motståndsrörelsen till den tyska polisen avrättades. När kriget var slut, framfördes till en början officiellt och öppet kritik mot likvideringarna. Någon ordentlig undersökning av fallen gjordes dock aldrig.

1990-talet – omvärdering av besættelsen

Tystnaden kring dessa likvideringar kan sägas ha hävts först i början av 2000-talet.[292] Det skedde i en tid då besættelsen även i övriga och flera grundläggande avseenden kom att omvärderas. Det var en utveckling som dessutom var gemensam för de länder i Europa som efter andra världskriget kriget hade konstruerat en stark patriotisk berättelse, vilken nu efter kalla krigets slut inte fyllde samma behov och därför förlorade i inflytande.[293] Denna omvärdering skedde långsamt. Fortfarande under sent 1990-tal kunde därför från två helt olika politiska ståndpunkter politikern Bertel Haarder och historikerna Claus Bryld och Anette Warring bestämt hävda att danskarna ännu inte på allvar hade gjort upp med besættelsen.[294] Hans Kirchhoff ansåg däremot å sin sida i sin syntes från 2001 att denna berättelse redan hade börjat smulas sönder under loppet av 1990-talet och att den redan var på väg att ersättas av en motberättelse, vilken tog fasta på det aktiva motståndet som det enda rimliga alternativet och samarbetspolitiken som något förkastligt.[295]

Den ovan av Fogh Rasmussen 2003 lanserade uppgörelsen med samarbetspolitiken accentuerade denna utveckling och bidrog väsentligt till dess spridning. Kirchhoff nämner en mängd avslöjanden som under 1990-talet såg dagens ljus, inte minst i

292 Betydelsefulla i sammanhanget är Stefan Emkjærs bok *Stikkerdrab* från 2000, vilken tvärtemot motståndsrörelsens uppfattning visade att de som likviderades i de flesta fall inte var stikkere i egentlig mening och Peter Øvig Knudsens bok *Efter drabet* 2002, i vilken en rad personer från motståndsrörelsen intervjuades, varvid blottlades de djup- och långverkande traumatiseringar som likvideringarna hade resultterat i, och vilken också låg till grund för dokumentärfilmen *Med ret til at dræbe* från 2003. Slutligen kan också nämnas den påkostade spelfilmen *Flammen og Citronen* från 2008 om två legendariska likvidatorer från den borgerliga motståndsgruppen Holger Danske, som vid sidan av hjälteskildring av antinazistisk motståndskamp också innehåller mera problematiska inslag, som att uppenbart oskyldiga personer avrättades.

293 Se Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling 2011, s. 15 och Hans Kirchhoff 2001, s. 342.

294 Claus Bryld 2001, s. 36–37.

295 Hans Kirchhoff 2001, s. 341–343

sensationell form i dagspressen, bland annat om danskarnas tyskvänlighet och samarbetsvilja, om industrins och jordbrukets goda förtjänster av handeln med ockupationsmakten, om dansk tvångsdeportation av judar till Tyskland och om det faktum att det blott fanns ett fåtal aktiva i motståndsrörelsen jämfört med de långt flera frivilliga på östfronten,[296] allt avslöjanden som innebar grundskott mot bärande delar av den under kalla kriget massivt förmedlade patriotiska berättelsen.

Flera av dessa uppgifter var egentligen inte avslöjanden utan sådant som var känt sedan tidigare, inom forskningen, men det nya var att förmedlingen av dessa sidor av Danmarkshistorien nu slog igenom utanför akademin. Det som har varit utmärkande för besættelsen och vilken plats dess problematiska arv har haft i dansk historiekultur har enligt historikern Uffe Østergård nämligen varit en markerad gränsdragning mellan den vetenskapliga historieskrivningen och den historieintresserade allmänheten, häribland många politiker.[297]

I Danmark hade historikerna väldigt tidigt börjat revidera den allmänna synen på kriget och dekonstruera motståndsberättelsen. Redan 1971 kom sålunda Aage Trommers avhandling om järnvägssabotaget, som genom grundlig empiri och närläsning av källmaterialet visade att detta sabotage, som allmänt förmedlades som Danmarks stora bidrag till de allierades seger, i själva verket hade så gott som ingen betydelse för de tyska trupptransporterna. Avhandlingen utlöste ett ramaskri, och disputationen på Odense universitet utvecklades till en skandal. Representanter från motståndsrörelsen kände sig kränkta och ansåg att deras döda kamraters minne blev skändat, varför de helt sonika avvisade avhandlingens resultat, vilket ledde till ”det totale kommunikationssammenbrud mellem forskeren og hans publikum”.[298]

Två år senare visade samme Trommer att bilden av motståndet som folkligt och spontant också var falsk. Bara ett fåtal var involverade, tillika huvudsakligen rekryterade från ytterpartier på höger- och vänsterkanten.[299] Flera andra på liknande sätt avslöjande, kontroversiella och ifrågasatta undersökningar publicerades därefter, såsom Hans Kirchhoffs avhandling om augustiupproret från 1979, Palle Roslyng-Jensens avhandling om militärpolitiken under besættelsen från 1980 och Ditlev Tamms avhandling om det så kallade retsopgøret från 1984.[300] Listan kan göras längre, och tillsammans belyser dessa verk alla möjliga sidor av besættelsen. Dessutom har flera av dessa historiker varit flitiga med att förmedla sina resultat på ett otal arenor utanför akademin, vilket inte minst gäller Hans Kirchhoff.[301] Detta till trots

296 Hans Kirchhoff 2001, s. 341–342.

297 För denna fundamentala skillnad, se Uffe Østergård 2011, s. 31.

298 Hans Kirchhoff 2001, s. 184. Avhandlingen ifråga var Aage Trommer 1971.

299 Hans Kirchhoff 2001, s. 186. Undersökningen var Aage Trommer 1973.

300 Ditlev Tamm 1985.

301 Uffe Østergård 2011, s. 38.

säger sig historikerna vara inbegripna i en kamp mot okunnighet och fördomar, där vetenskapens resultat har väldigt svårt att tränga igenom.[302]

Mot bakgrund av denna omständighet och av det faktum att fackhistorikernas verk sålt i stora upplagor drar Uffe Østergård slutsatsen att historikerna visserligen har segrat på bokfronten men förlorat slaget om den allmänna opinionen. Där har exempelvis statsministern Anders Fogh Rasmussen varit betydligt mer framgångsrik.[303] Diskrepansen mellan den vetenskapliga historieskrivningen och historieförmedlingen utanför akademin är påtaglig enligt Østergård, som menar att nästan alla historiker i Danmark verkar eniga om hur politiken under andra världskriget ska förstås, vilket står i skarp kontrast till den uppfattning som resten av folket har, oavsett om det är den gamla konsensusberättelsen eller Fogh Rasmussens moralistiska fördömande av samarbetspolitiken.[304]

Trots en stark kontinuitet i synen på besættelsen har således mycket hänt, även utanför akademin och inte minst efter kalla kriget. Samtidigt bör det än en gång understrykas att förändring av uppfattningar om historia kan ske långsamt och inte alls behöver gå hand i hand med den realhistoriska utvecklingen. Det som har förmedlats under lång tid och fått en grundmurad ställning i historiekulturen tenderar därför att dröja kvar och bli något närmast självklart. De ovan beskrivna danska historikernas trägna, närmast fruktlösa försök att förmedla sina revideringar av historien till en intresserad allmänhet utgör ett tydligt exempel härpå.

Därtill kan läggas en annan orsak, nämligen att människors behov av orientering i tiden inte bara tillfredsställs av upplysningar om hur saker och ting enligt vetenskapens senaste landvinningar en gång verkligen var. I fallet med besættelsen, som har en särställning som identitetsgrundande erfarenhet i dansk historia, är det tydligt att det har funnits och finns starka behov av att rättfärdiga handlingar som i efterhand inte anses ärofulla, av att stärka sin identitet och nationella gemenskap och av att motivera varför man har handlat som man har gjort efter kriget och varför man bör agera som man gör den dag som idag är. Om en majoritet av befolkningen hyser sådana behov, är det inte underligt att allt sådant som går emot dessa behov, motarbetas eller förträngs och intar en underordnad roll i historiekulturen. Det kan då mycket väl vara så att avslöjanden av innehållet i vissa berättelser är allmängods på universitetets historiska institutioner men att berättelserna fortfarande återges vitt och brett därutanför.

302 Hans Kirchhoff 2001, s. 9.
303 Uffe Østergård 2001, s. 47. Om Fogh Rasmussens framgång, se s. 41.
304 Uffe Østergård 2001, s. 47.

Matador – grundfortællingen kanoniserad

Frågan är vilken version som når ut till de flesta. Stor spridning och med stor potential att påverka människors uppfattning om historia har de rörliga bilderna. Här intar teveserien *Matador* en särställning. Första gången visades den 1978–82 och återutsändes därefter med korta mellanrum. Vid den första återutsändningen slog ett av avsnitten rekord med över 3,6 miljoner tittare. Lika många exemplar såldes senare av DVD:n.[305] Dessa siffror kan jämföras med hela Danmarks befolkning på drygt 5 miljoner invånare. Teveserien är den enda som förts upp på Danmarks kulturkanon. Historikern Henrik Skov Kristensen menar att *Matador* har bidragit till att forma den danska befolkningens uppfattning av besättelsen och att den har haft en kolossal genomslagskraft.[306] Detta genomslag förklaras med att den är välgjord, dramaturgiskt det bästa som någonsin har gjorts i Danmark, enligt teveserie-forskaren Brian Petersen.[307]

Betydelsefullt är det säkert också att, som historikern Karl-Johann Hemmersam framhåller, folk har kunnat känna igen sig i miljön.[308] Till detta kommer att även själva berättelsen skapar igenkänning och bekräftelse, då det som återges är ingenting annat än den gamla konsensusberättelsen, grundfortællingen, som danskarna älskar att höra men som inte nödvändigtvis har så mycket med verkligheten att göra, enligt historikern Steen Andersen.[309] Sålunda menar han att bilden av grishandlaren som vägrar handla med tyskarna ger en vrångbild av jordbruket, som i verkligheten bör ha levat gott på sin försäljning till ockupationsmakten och att berättelsen om den radikale doktor Hansen som frihetskämpe är förljugen, då det i stort sett inte fanns några radikala i motståndsrörelsen. Karl-Johann Hemmersam menar att ”Røde”, seriens kommunist, genomgående skildras som sympatisk, vilket förklaras med att serien är gjord på 1970-talet, ”hvor venstrefløjen stod stærkt, og hvor sandheden om kommunismen endnu ikke var trængt ind gennem de kulturradikale fæstninger”.[310]

Alla de tre ovannämnda historikerna utgår från att det som serveras är en kulturradikal version av Danmarkshistorien.[311] Andra tolkningar av serien har också gjorts. Historikern Hanne Sanders har för sin del tvärtemot föreslagit att det skulle

305 Jeppe Wojcik 8 september 2012.
306 Bent Blüdnikow 8 september 2012.
307 Jeppe Wojcik 8 september 2012.
308 Bent Blüdnikow 8 september 2012.
309 Bent Blüdnikow 8 september 2012.
310 Bent Blüdnikow 8 september 2012.
311 Bent Blüdnikow 8 september 2012.

röra sig om en borgerlig historieskrivning.[312] Serien har kort sagt givit upphov till en mängd olika tolkningar.[313] *Matador* står således centralt placerad i dansk historieförmedling. Det betyder också att den sympatiska bilden av ”Røde” har nått ut och fortfarande når ut till en bred allmänhet.

Han framstår som en engagerad idealist som vill väl och tror mycket på den goda saken, vilket går ut över hänsynen till den egna familjen, där det i stället är hustrun Agnes, som med sin driftighet och mera nyktra syn på tillvaron lyckas hålla ihop familjen och slutligen leder sin man in i en mer realistisk livshållning. Som anställd i sin hustrus nystartade företag författar Røde texten till den sång som på slutet av serien sjungs på den silverbröllopsfest som avhålls två år efter besättelsen och som markerar försoningen och gemenskapen mellan den lilla staden Korsbæks, läs: Danmarks, samtliga invånare.

Røde blir på så sätt innesluten och aktivt delaktig i efterkrigsgemenskapen – utan att egentligen göra avkall på sina kommunistiska ideal, i stark kontrast till nazisterna och kollaboratörerna, vilka hamnar utanför gemenskapen. På dem ställs kravet att de antingen måste försvinna eller göras om helt och hållet. Så får nazisten Holger sluta sina dagar på östfronten och kollaboratören, *værnemageren*, Viggo Skjold Hansen drabbas av slaganfall, vilket förvandlar honom från en handlingskraftig person som har haft näsa för lukrativa affärer med nazisterna till en underdånigt artig och harmlös karaktär.

Røde är en gestaltning av den danske kommunisten, som har upplevt besättelsen och fått lida för sin kamp mot nazismen; han tvingas nämligen fly till Sverige. Han kommer tillbaka till Danmark och blir en del av en patriotisk gemenskap, vilket bland annat markeras genom att han och familjen samlas kring middag med Dannebrogen centralt placerad på bordet. Han kan visserligen fortfarande ge luft åt sina kommunistiska ideal, men det är samtidigt uppenbart att han inte kommer att vända upp och ner på det samhälle och den demokrati han lever och verkar i.

Det är denne kommunist, som det är vanskligt att kritisera, om det inte ska gälla hans kanske alltför högtflygande idealism. Han kan hyllas för sina insatser och sin hållning under besättelsen. Han fogas smidigt in i en konsensusuppfattning om tiden 1940–45, där alla kan vara överens om en sak, att man var emot nazisterna. Tiden 1945–89 kom ju att bli antifascismens särskilda epok.[314]

312 Hanne Sanders 2006, s. 19.

313 Se Henrik Palle 19 oktober 2010 för vilka tolkningar som är möjliga, vilket kanske förklarar seriens bredd och vad man kan lägga in i den.

314 Claus Bryld 2001, s. 60.

Kommunisterna och misstanken om landsförräderi

Som också har påpekats tidigare fanns dock hela tiden parallellt en annan bild av kommunisten, som tid efter annan kunde artikuleras, kanske främst av konkurrenterna, det stora regeringspartiet socialdemokraterna, nämligen den av den potentielle landsförrädaren. Potentialiteten kom sig inte minst av det faktum att Danmark aldrig besattes av Sovjetunionen 1945, så som det hade besatts av Tyskland 1940, och någon av danska kommunister ledd folkresning till stöd för Sovjetunionen och en kommunistisk revolution blev heller aldrig verklighet.[315]

Styrkan för kommunisterna låg alltså i att kunna hänvisa till faktiskt motstånd mot den gemensamme fienden, Nazityskland, och att stödet för en annan fiende, Sovjetunionen, blev en kontrafaktisk fråga om hur dessa kommunister egentligen hade tänkt agera, om de hade fått större inflytande. Med andra ord: var de i grunden lojala demokratiska patrioter eller var de det inte? En vanlig uppfattning är nämligen att DKP under besættelsen förvandlades från ett internationellt arbetarklassparti till ett nationellt folkparti, vilket fick genomslag bland annat i byte av namn på partiets tidning, som från 1942 kom att heta *Land og Folk*. Diktaren och kommunisten Otto Gelsted, som under mellankrigstiden hade rasat mot nationalismen och velat slita det vita korset ur Dannebrogen för att få en helt röd flagga men nu lät kommunism och nationalkänsla ingå en harmonisk förening, är ett av många typiska exempel som brukar lyftas fram som bevis på denna utveckling.[316] Frågan är alltså huruvida denna kursändring var allvarligt menad eller bara en taktisk manöver.

Historikern Michael Kjeldsen menar att kommunisternas efterkrigsprogram från 1944, ”Folkets vilje – landets lov”, bör betecknas som falsk varubeteckning, då kommunisterna enligt honom i själva verket var avgjort antidemokratiska och med demokrati avsåg en styrelseform som innebar maktmonopol utan rätt till opposition och avvikande uppfattningar.[317] Mot denna slutsats vänder sig historikern Søren Nielsen-Man, som anser sig ha funnit stöd för att DKP verkligen önskade och verkade för en fredlig övergång till socialism, till demokratiska mänskliga rättigheter och till flerpartisystem.[318]

I frågan om kommunisterna och deras förhållande till nationen vill historikern Jesper Jørgensen slå fast att de verkligen måste anses ha varit danska patrioter, då ”erfaringerne fra krigen betød, at der for kommunisterne ikke var noget unaturligt

315 Sovjetunionen besatte visserligen ön Bornholm under nästan ett år efter Tysklands kapitulation, från 9 maj 1945 till 5 april 1946.

316 Thorkild Borup Jensen, 1992, s. 224. Om Gelsted under mellankrigstiden, se s. 219.

317 Michael Kjeldsen 1998, s. 487.

318 Søren Nielsen-Man 2008, s. 262.

ved at kæmpe for nationale værdier".[319] I Jørgensens artikel illustreras detta med en bild av DKP:s partiledare Aksel Larsen, som framträder i en talarstol som har draperats med Dannebrogen. Det som enligt Jørgensen gjorde kommunisternas förhållande till nationen speciellt var vad han kallar "dubbel patriotism". Å ena sidan odlades en dansknationell patriotism, vilken förvisso skilde sig från traditionella typer av nationalism, som förbinder nationen med en viss kultur eller med en viss stat, men den innebar icke desto mindre en trohet mot den egna nationen. Å andra sidan visades samtidigt lojalitet mot staten Sovjetunionen, och häremellan rådde enligt Jørgensen ingen motsättning, då kampen för nationen utgjorde en integrerad del av kampen för socialismen.[320]

Den diametralt motsatta uppfattningen, både vad avser Nielsen-Mans och Jørgensens förklaringar, uttrycks av Kirchhoff, som menar att kommunisternas kursändring blott var en fasad som lätt genomskådades av samtidens politiker: "DKP's reformisme og nationale metamorfose mødte politikerne med dyb skepsis. De troede ikke en smule på kommunisternes pludselige bekendelse til det borgerlige demokrati og opfattede skiftet som den rene opportunisme." Han framhåller i sammanhanget vidare kommunisternas följsamhet gentemot Moskva och att socialdemokraterna därför aldrig tröttnade på att framhäva deras nationella hyckleri.[321]

Det kan alltså konstateras att det bland historiker finns olika svar på frågan om äktheten i kommunisternas demokratiska och nationella sinnelag och att frågans öppenhet beror på dess kontrafaktiska karaktär; ytterst måste nämligen svaret ta fasta på vilka de egentliga intentionerna kan tänkas ha varit, eftersom de danska kommunisterna aldrig fick möjlighet att göra verklighet av sina intentioner. I detta sammanhang, där intresset riktas mot historiekultur och frågan hur historien bearbetas och tilldelas olika värden, finns det också skäl att återvända till de tre viktiga ingredienser i dansk historiekultur som nämndes tidigare: det nationella, danskheten och den antityska hållningen. Alla tre står centralt i historien om besättelsen. Då denna period, vilket har konstaterats tidigare, utgör höjdpunkten för kommunisterna och den som de alltid återvänder till, blir det också en viktig fråga hur deras relation till dessa företeelser ser ut.

Enklast har det måhända varit för kommunisterna att övertyga andra om den antityska hållningen genom hänvisning till engagemanget i motståndsrörelsen och den antifascistiska kampen. Som har visats tidigare är det för denna insats som kommunisterna alltsedan dess har hyllats. De har också själva aktivt byggt vidare på

319 Jesper Jørgensen 2005.

320 Jesper Jørgensen 2005. Fotot på Aksel Larsen och Dannebrogen återfinns på s. 59.

321 Hans Kirchhoff 2001, s. 115.

denna bild av sig själva och i olika sammanhang lyft fram just det tyska och därmed det potentiellt fascistiska som ett ständigt närvarande yttre hot. Under kalla kriget kom kommunisterna i DKP därför att framställa sig som de enda sanna försvararna av nationen, vilken uppgavs vara hotad utifrån av tysk militarism och amerikansk monopolkapitalism. Det europeiska samarbetet i EEG och den västliga försvarsalliansen NATO utmålades sålunda som en tysk konspiration med syfte att erövra Europa.[322] I denna framställning av sig själva förenade kommunisterna på en och samma gång den antityska hållningen med omsorgen om det nationale.

Den tredje ingrediensen, danskhet, står som en helt central dansk egenskap, som det är viktigt även för kommunister att kunna påvisa. Inte minst får denna egenskap sin bestämning genom den negerande beteckningen ”udansk”. Begreppet kan ges olika innehåll men avser ofta det storvulna och överdrivna. Det är således udansk att skrika, visa alltför starka känslor och blåsa upp sig, varför det sägs att en Napoleon eller en Hitler aldrig skulle ha kunnat göra karriär i ett samhälle dominerat av danskar, som ju i stället beskrivs som sakliga, jordnära och eftertänksamma.[323] Udansk är den som alltså är för mycket av något, och den anklagelsen kan i politiska sammanhang riktas åt både vänster och höger, mot såväl den marxistiska socialismen som den reaktionära högern.[324]

I Jørgensens artikel om de danska kommunisternas patriotism är själva utgångspunkten att det finns en kritik mot dessa för att vara udanske, en anklagelse som Jørgensen tar till sin uppgift att söka visa oriktigheten i och som han direkt förbinder med den totalitaristiska skolan och särskilt med dess kände representant i Danmark, Bent Jensen.[325] Jørgensen avslutar sin undersökning med att citera DKP-medlemmen Alfred Jensen som på ett centralkommittémöte i september 1948 sa att ”[v]i lever, føler og tænker som danske og ønsker at leve og arbejde i dette land”. Jørgensen frågar om det i ljuset av ett sådant uttalande är meningsfullt att beteckna kommunisterna som udanske och svarar själv med att det kan ”ikke være nogen tvivl om, at kommunisterne i Danmark var danske”.[326]

Denna förklaring är grundläggande för synen på kommunisternas lojalitet. Om de nämligen hade kunnat häftas vid att vara udanske, skulle de inte ha hört till gemenskapen och hade kunnat stämplas som landsförrädare, på samma sätt som skedde med de danska nazisterna och nazistsympatisörerna, vilka ohjälpligt

322 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 26.

323 Flemming Lundgreen-Nielsen, 1992a, s. 12–13.

324 Niels Finn Christiansen 1992, s. 176 och Flemming Lundgreen-Nielsen, 1992b, s. 192.

325 Jesper Jørgensen 2005, s. 49–50. Se också not nr 2 på s. 64–65, där Jørgensen ger exempel på Bent Jensens sätt att tolka källmaterialet som bevis på de danska kommunisternas bristande dansknationella lojalitet.

326 Jørgensen, Jesper 2005, s. 64.

stigmatiserades efter kriget. ”I 1945 ansås tyskere ikke for mennesker i Danmark” skriver Claus Bryld.[327] Det är således mycket som står på spel. Just det uttalande som Jørgensen hänvisar till är dessutom taget ur ett avgörande och kritiskt sammanhang. Bara några månader tidigare det året, i mars 1948, hade Danmark nämligen skakats av den så kallade Påskekrisen en månad efter den kommunistiska kuppen i Prag.

I Danmark grep då omkring sig en rädsla för en liknande utveckling på hemmaplan, inte minst sedan DKP i Folketinget hade uttalat sitt stöd för kuppen och uttryckt önskemål om att något liknande måtte ske i Danmark. Åtgärder vidtogs därför för att möta ett kommunistiskt kuppförsök och en sovjetisk intervention. Krisen har i efterhand kommit att ses som en avgörande utveckling i dansk utrikes- och säkerhetspolitik, från alliansfrihet till anslutning till Atlantpakten i april 1949.[328] Genom att hävda att kommunisterna i DKP inte var udanske, även i en tid då de uttalade sitt stöd för det som de flesta danskar uppfattade som ett överhängande hot mot nationen och som Danmark valde att gå i en försvarsallians mot, understryker Jørgensen helt enkelt på ett särskilt sätt sin uppfattning om kommunisternas grundmurade och aldrig vikande danskpatriotiska lojalitet.

Jørgensens förklaring kan sägas vara en typisk utlöpare av en stark kollektivtradition. I kraft av den konsensus om besættelsen som rådde under kalla kriget har uppfattningen om de danska kommunisterna som delaktiga i den värdegemenskap vilken definieras av sin patriotiska, antityska danskhet kunnat traderas under lång tid. Det betyder förvisso inte att det inte har funnits andra uppfattningar eller kritik mot kommunisterna för att i själva verket vara ulvar i fåракläder men att den traderade föreställningen har stått sig stark och trotsat försök till omvärdering. Bryld och Warring skrev 1998 att Sovjetunionens sammanbrott och de många avslöjandena om terror och folkmord i denna stat inte i någon större utsträckning verkade ha påverkat den moraliska bedömningen av andra världskrigets karaktär eller den kommunistiska delen av motståndsrörelsen.[329]

Delvis kan föreställningens starka ställning förklaras med att Danmark var unikt bland ockuperade länder genom att kommunisterna där var de enda som tog på sig en kollektiv offerroll, i jämförelse med andra länder där judarna var den hårdast drabbade gruppen. Genom att kommunisterna var både pionjärer inom motståndsrörelsen och den mest förföljda gruppen skapades en grogrund för det kommunistiska martyriet, samtidigt som deras historia förlänades ett drag av heroisk tragik.[330]

Offerrollen närdes bland annat av det faktum att ledande kommunister efter

327 Claus Bryld 2001, s. 55.

328 Bo Lidegaard 2011a, s. 524.

329 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 469.

330 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 126.

Tysklands anfall på Sovjetunionen 22 juni 1941 hade internerats och deras verksamhet och organisationer förbjudits, allt sanktionerat i den så kallade Kommunistloven från den 22 augusti 1941. Även om den danska riksdagen enhälligt hade antagit lagen och även om åtgärderna mot kommunisterna inte orsakade protester i befolkningen, utan tvärtom välkomnades av en del, fanns det inte någon efter kriget som öppet vågade försvara lagen.[331] Denna omständighet skapade alltså en situation i vilken kommunisternas martyrium inte öppet ifrågasattes, vilket kan förklara dess fasta förankring i historiekulturen.

Ett problematiskt arv – paktåren 1939–41

Kommunisternas höga anseende bygger i allt väsentligt på beskrivningen av händelseutvecklingen efter sommaren 1941. Däremot har perioden 1939–41, under Molotov–Ribbentrop-pakten, inte kunnat användas på samma sätt, eftersom kommunisterna då inte bjöd öppet motstånd, utan förhöll sig passiva eller kanske rentav kollaborerade med tyskarna.[332] Den besvärande omständigheten var att de genom pakten formellt sett hamnade på samma sida som Nazityskland. I de framställningar där kommunisternas bidrag setts som något positivt utgör paktperioden således ett problematiskt arv, vilket inte passar in i vare sig grundfortællingen eller kommunisternas egen berättelse. Vid hanterandet av detta arv kan två tillvägagångssätt noteras, för det första att söka förbigå perioden med tystnad eller åtminstone att tona ned den, för det andra att beskriva kommunisternas faktiska agerande som något annat än vad det syntes vara.

Vad gäller det första tillvägagångssättet kan det inte sägas ha lyckats helt och hållet, då kommunisterna under kalla kriget inte undgick att då och då bli jämställda med nazisterna.[333] Dock ska det framhållas att jämställandet, eller jämförandet överhuvud, av nazism och kommunism har varit och alltfort är känsligt. För nazismen har det, vilket har framhållits ovan, funnits en stark konsensus, grundad på överenskommelsen om enad nationell kamp mot vad man har uppfattat som en gemensam fiende. För kommunismen har däremot inte någon liknande konsensus funnits.

Om nu besättelsen relativt smärtfritt, inklusive kommunisterans förehavanden, har kunnat omfattas av en konsensusberättelse, så innebär alltså dess första del, paktperioden, däremot en besvärande utmaning mot denna konsensus. Historikern Bent Jensen väckte 1984 därför stort uppseende med sin bok *Stalinismens fascination*,

331 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 126.
332 Hans Kirchhoff 2001, s. 110.
333 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 125.

som skildrar en lång rad kända danska intellektuellas hänförelse inför stalinismen. Boken ledde till en intensiv debatt, där Jensen utsattes för häftig kritik, inte bara för bokens huvudinnehåll, beskrivningen av olika danskars devota inställning till Stalin, utan också för den explicita jämförelsen av just kommunism och nazism.[334] Bent Jensen stod då fram som en tydlig representant för den så kallade totalitaristiska skolan och gjorde mycket för att lansera den i dansk historieforskning eller kanske snarare försvara den i tider av starkt ifrågasättande.[335]

Med tiden har denna skola fått ökat genomslag, internationellt men även i Danmark, vilket har stärkt Jensens position. Jesper Jørgensen verkar beklaga denna utveckling. I en artikel från 2004 skriver han att totalitarismens huvudpunkter har tagits upp i den nuvarande diskursen och att det inte längre väcker förargelse att jämställa kommunism med nazism.[336] Han beskriver den totalitaristiska skolan som ensidigt inriktad på ideologi och på strävan att se kommunismen som en ensartad företeelse utan nationella skillnader eller nyanser, vilket gör att kommunisterna rätt och slätt betraktas som landsförrädare, detta i kontrast till den andra skolan i dansk kommunismforskning, den komparativa.[337]

Jørgensens artikel föranleddes av en debatt om historikern Jørgen Laustsens bok *Mellem Hammer, Segl og Hagekors* från 2003.[338] Laustsen menar sig med denna kunna korrigera den traditionella uppfattningen att kommunisterna i Danmark skulle ha hållit sig till en motståndslinje under paktåren och valt ”halvillegaliteten” den 9 april 1940, medan de i själva verket anpassade sig och genom pakten i realiteten följde en protysk, om än ej pronazistisk, linje.[339] Jørgensen vänder sig mot dessa slutsatser och menar att kommunisterna under sommaren 1940 avgjort såg tyskarna som en fiende, som borde bekämpas, vilket står i bjärt kontrast till Laustsens framställning om en välvillig allians mellan de danska kommunisterna och nazisterna, en allians som kanske bäst illustreras genom omslaget till Laustsens bok, där DKP:s ledare Aksel Larsen och DNSAP:s ledare Frits Clausen i en samtida karikatyrteckning syns tillsammans tråda en yster dans.[340]

Jørgensen anmäler helt enkelt en annan uppfattning, som han vill göra gällande med hjälp av närläsning av DKP:s egna källor. Andra som var kritiska tillämpade

334 T.ex. skriver Jesper Jørgensen 2004, s. 70 att boken ”skabte furore med ligestillingen af kommunismen og nazismen”. Här syftar Jørgensen nog på de likheter mellan nazismens och kommunismens praktik och ideologi som Jensen lyfter fram i sin inledning; se Bent Jensen 1984, s. 11–12.

335 Se t.ex. Bent Jensen 1982.

336 Jesper Jørgensen 2004, s. 70.

337 Jesper Jørgensen 2004, s. 70.

338 Jørgen Laustsen 2003.

339 Jørgen Laustsen 2003. Se t.ex. sammanfattande resonemanget i kap. 9, s. 133–143.

340 Jesper Jørgensen 2004. DNSAP uttydes Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti.

snarare det andra av de ovan nämnda tillvägagångssätten, nämligen att hävda att det som visades utåt i själva verket var något annat. I sin bok om DKP och demokratin medger Søren Nielsen-Man visserligen att DKP mellan april 1940 och juni 1941, genom samma anpassningspolitik som alla andra partier, kunde sägas stödja Tysklands position, men i själva verket, slår han med tydlig adress mot Laustsen fast, glömde DKP aldrig antinazismen, stödde aldrig den tyska ockupationsmakten eller skyddade någonsin de danska nazisterna.[341] Han hänvisar också till Lars Jepsen, som menar att DKP aldrig övergav sina angrepp på nazisterna, även om retoriken dämpades något efter den 9 april 1940, men inte mera än vad som kan förklaras med hänsynen till den rådande censuren.[342]

Dessa historiker, som själva tillhör den komparativa skolan och ställer sig kritiska till den totalitaristiska skolan, medger att kommunisterna under paktperioden visserligen inte utövade aktivt motstånd men att deras handlingar och ställningstaganden sedda i ljuset av den historiska kontexten och i ljuset av vad kommunisterna själva sade och skrev i själva verket ändå måste tolkas som uttryck för motstånd mot nazismen.[343] Deras kritik mot Laustsen, som tillhör den totalitaristiska skolan, utgår inte bara från olika argument och tolkningar av förefintligt material, utan också från en anklagelse mot honom för att vara en dålig historiker. Jørgensen anser således att Laustsen inte kan hantera källor. Den kände kommunismforskaren Morten Thing dömer rentav ut hans bok som ett hafsverk, en skrivövning som han har svårt att förstå hur Syddansk Universitetsforlag överhuvudtaget kunde ge ut.[344]

Denna kritik för att inte kunna leva upp till yrkeskraven för en professionell historiker är densamma som har riktats mot Bent Jensen de senaste trettio åren.[345] Jørgensen söker efter bevekelsegrunderna till Laustsens bok och kommer då fram till att en avgörande faktor är just Laustens okritiska beundran för sagde Bent Jensen,

341 Søren Nielsen-Man 2008, s. 138–140.

342 Søren Nielsen-Man 2008, s. 138.

343 Lars Jepsen förs explicit till den komparativa skolan av Jørgensen (2004, s. 70) Søren Nielsen-Man säger sig själv luta mera åt den komparativa skolan, se Søren Nielsen-Man 2008, s. 36–37.

344 Morten Thing 9 december 2003. Även Thing för Jesper Jørgensen till den komparativa skolan, se Jørgensen 2004, s. 70. Om Jørgensens kritik mot Laustsen för dålig källäsning, se Jørgensen 2004, s. 71.

345 Under dessa år har kritiken i stort sett följt samma mönster. Anmälaren brukar framhålla att ämnet eller forskningsresultaten visserligen är relevanta och viktiga men säger sig sedan finna graverande exempel på tillkortakommanden i det vetenskapliga hantverket, såsom slarvig källkritik, analytisk oförmåga och bristande förståelse för de historiska aktörerna, vilket utmynnar i en karakteristik av Bent Jensen som på det hela taget en dålig historiker. För två tidiga exempel på denna kritik, se Nikolaj Petersens och Benito Scocozzas recensioner av Bent Jensens bok *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle* i *Politica* 1985:3, s. 442–444 resp. i *(Dansk) Historisk Tidsskrift* 1985:2, s. 349–352.

som sägs eftersträva ett starkt moraliskt, enligt Jørgensen politiskt, engagemang i historieskrivningen. Lausten förs här alltså ihop med Bent Jensen, vilket innebär att han kritiseras för att vara en oprofessionell, moraliserande och politiserande historiker, som i linje med den totalitaristiska skolan har som syfte att stämpla kommunisterna som landsförrädare.[346] Ytterst sägs målet vara att kunna bevisa kommunisternas förbindelse med Danmarks fiende nummer ett, Nazityskland, vilket vore kronan på verket i uppgörelsen med de vänsterorienterade historikerna. Jørgensen beskriver tilltaget som ett försök att ge den enligt honom urspårade kulturkampen konstgjord andning.[347]

Företrädare för den komparativa skolan bedömer alltså boken som ett verk med politiska syften, vilket kan sägas vara en standardanklagelse mot den totalitaristiska skolan. Jørgensen beskriver den komparativa skolan som en strävan att se mera nyanserat på historien, att upptäcka olikheter i den kommunistiska rörelsen till skillnad från den totalitaristiska skolan, som sägs söka efter enheten i mångfalden, ofta med ett politiskt syfte i sikte.[348] Denna kritik är av gammalt datum och hänvisar inte sällan till negativa erfarenheter av kalla kriget. Bent Jensen citerar Uffe Østergaard från 1977 som då hävdade att totalitarismbegreppet var ”ett föråldrat (och överspelat) slagord från kalla krigets mörkaste dagar” med ”uppenbara politiska syften”.[349]

Jørgensens slutomdöme anknyter till denna tradition, när han beskriver Laustsens bok som ett sorgligt försök att återlansera en gammal myt i politiskt syfte.[350] Värt att notera är att Jørgensen själv inte verkar se något politiskt syfte i sin egen forskning eller att något sådant skulle finnas hos de andra i den komparativa skolan. Att ha ett politiskt eller moraliskt syfte framställs helt enkelt som oförenligt med en professionell historikers verksamhet. Den som kan behäftas med sådant kan därför betecknas som dålig historiker, vars resultat inte behöver tas på allvar.

Vad den här redovisade diskussionen mellan historiker från den totalitaristiska respektive komparativa skolan om kommunisterna under paktperioden illustrerar, är att det alltfort är känsligt att föra in kommunism och nazism i samma berättelse, framför allt där likheter mellan dem framhålls. Den visar också att den professionella historieskrivningen slits mellan en höger- och vänsterberättelse och att historikerna kan beskylla varandra för att politisera och moralisera forskningen. Denna debatt är också ett bra exempel på att uppgörelsen med kalla kriget inte sällan intimt hänger

346 Jesper Jørgensen 2004, s. 72.

347 Jesper Jørgensen 2004, s. 72–73. Om denna kulturkamp, se vidare under rubriken ”kulturkamp” i följande avsnitt.

348 Jesper Jørgensen 2004, s. 71.

349 Bent Jensen 2005, s. 465.

350 Jesper Jørgensen 2004, s. 73.

samman med uppgörelsen med besættelsen, vilket Jørgensens uttalande om den urspårade kulturkampen är ett tydligt uttryck för.

Kampen om den Kolde Krig

Besættelsen fortsätter alltså att stå centralt i dansk historiekultur och är alltjämt föremål för forskning och förmedling och i detta avseende är som ovan angivits perioden mer uppmärksammad och behandlad än någon annan i dansk historia. Dess betydelse för dansk självförståelse kan knappast överskattas, och som också har visats är perioden viktig för synen på kommunisterna och helt grundläggande för kommunisternas syn på sig själva.

En ny situation för dessa uppstod under revolutionsåret 1989, då Berlinmuren revs och kalla kriget tog slut, varvid systemet på östra sidan framstod som historiens definitiva förlorare. Snart hördes allt mera högljudda krav på uppgörelse med kommunismen och med alla dem som på olika sätt hade skänkt den sitt stöd. En mycket intensiv debatt, häftigare än i något annat skandinaviskt land, tog vid.[351] Från början var det emellertid inte så. Då noterade tvärtom med förvåning danska betraktare häftigheten i utspelen mot kommunismen på andra sidan sundet. I Sverige hade nämligen Per Ahlmark inlett sin fräna attack mot vänstern och under direkt utpekande av specifika personer riktat skarpa anklagelser mot dessa för kommunistiskt medlöperi. Hans bok *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartsseklet* från 1994 kan rentav sägas utgöra startskottet för den danska debattens mera intensiva fas, eftersom historikern och journalisten Bent Blüdnikow i en entusiastisk recension, ”Hvem har modet?”, efterlyste en dansk motsvarighet.[352]

Som flitig skribent och debattredaktör, först på *Weekendavisen* och sedan på *Berlingske Tidende*, kom Blüdnikow själv i betydande grad att höja temperaturen på den danska debatten. Samlingsbeteckningen för hela denna uppgörelse, kampen om den kolde krig, signalerar förvisso att det handlar om perioden 1945–1989 i stort, men det är också uppenbart att den allt som oftast avser uppgörelsen med specifikt kommunismen och närmare bestämt perioden från 1968. I den strida ström av böcker och artiklar om uppgörelsen med kalla kriget som har publicerats från mitten av 1990-talet är detta tydligt. Sålunda presenteras en bok med titeln *Opgøret om Den Kolde Krig*, som för övrigt har redigerats av sagde Blüdnikow och som innehåller debattartiklar om kalla kriget med orden: ”… en vigtig principiel debat, der har været med til at åbne øjnene for kommunismens store ofre og for den mærkværdige

351 Se Thorsten Borring Olesen 2008, s. 189.

352 Bent Blüdnikow 1994, För bokens betydelse för den danska debatten, se Jens Liljegren 2002, s. 43.

tidsånd fra 1968, der fristede svage sjæle med totalitarismens utopi".[353]

Till skillnad från hur man hade förhållit sig till hotet från Tyskland 1864–1940, då man hade valt en neutral linje, vilket inte kunde hindra en tysk ockupation under andra världskriget, ingick Danmark under kalla kriget en allians för att möta hotet från sovjetkommunismen. Formellt sett hade man därmed lämnat neutraliteten och valt sida i den bipolära konflikt som kalla kriget utgjorde. Så långt verkar Danmarks väg efter besættelsen vara klar och otvetydig. Det förklarar emellertid inte varför just denna del av historien senare blev föremål för en sådan häftig debatt. Till skillnad från vad fallet var med besættelsen lyckades man nämligen inte nå fram till en konsensusberättelse om kalla kriget.

I stort har de flesta dock varit överens om att Danmark inte var en entusiastisk, utan snarare motvillig NATO-medlem. Tolkningskonflikten har snarare handlat om hur denna motvillighet, dess orsaker och konsekvenser, ska förklaras. De borgerliga kritikerna menar att Danmark genom sin illojalitet gentemot allianssolidariteten skadade såväl NATO:s strategi gentemot Warszawapakten som Danmarks egen säkerhet. Extra graverande framhålls det vara att i ett läge då andra aktörer som Ronald Reagan och Margaret Thatcher under den sista offensiven under kalla kriget drev en tuffare linje mot kommunismen, Danmark valde att anmäla förbehåll, i allt 23 så kallade fotnoter, mot NATO:s gemensamma strategi.

Detta var den så kallade fodnotepolitikken, 1982–88, som är en särskilt känslig och hett omdebatterad företeelse. Under den tiden satt en borgerlig regering, men i Folketinget bildades en alternativ säkerhetspolitisk majoritet med stöd av socialdemokraterna, som mot regeringen röstade igenom fotnoterna. Uffe Ellemann-Jensen, som vid tiden var liberal utrikesminister, har i en minnesbok skildrat det förödmjukande att inför NATO meddela dessa förbehåll, som gick stick i stäv mot regeringens uppfattning. Ellemann-Jensen talar om att Danmark svek sina allierade, en ståndpunkt som under kampen om den kolde krig har varit den gängse bland borgerliga debattörer.[354]

Kulturkamp

Uppgörelsen med kalla kriget får sin speciella karaktär i Danmark av att det förutom historiker och journalister också har varit en särskild angelägenhet för den politiska maktens företrädare. Viktigt var det att det i slutet av 2001 tillträdde en borgerlig regering, som markerade brottet med det som Uffe Østergård har beskrivit som en

353 Bent Blüdnikow (red.) 2003, s. 26.

354 Typisk är undertiteln på Uffe Ellemann-Jensens bok om sin tid som utrikersminister under sagda period: *Da Danmark svigtede under Den Kolde Krig*. Se Uffe Ellemann-Jensen 2004.

sju decennier lång vänsterdominans.[355] Under de kommande tio åren skulle den nya regeringen aktivt driva på uppgörelsen med dem som man menade hade valt fel sida under kalla kriget och med hela den mentalitet som sades ha gjort ett sådant ställningstagande möjligt. Anders Fogh Rasmussen lanserade genast sin så kallade værdikamp och sin kulturkamp i sitt första nyårstal 2002.[356] I detta beskrev han den nyligen timade attacken på World Trade Center som ett angrepp på den fria världen och dess idéer, såsom personlig frihet, demokrati, mänskliga rättigheter och religiös tolerans. Det var dessa värden som behövde försvaras, varför Danmark genast skulle bistå USA i kampen och skicka soldater och flyg till Afghanistan.[357]

Fogh Rasmussen hade fört Danmark in i en aktivistisk utrikespolitik och inlett uppgörelsen med det han beskrev som en feg anpassning gentemot fienden. Denna hållning ledde han tillbaka till 1864 och nederlaget mot Tyska förbundet. Även om han drog linjen så långt tillbaka, var det framför allt två skeden under 1900-talet som var föremål för uppgörelsen: samarbejdspolitikken 1940–43 och fodnotepolitikken 1982–88. Här hade enligt Fogh Rasmussen anpassningspolitiken antagit extrema proportioner. Statsministerns uppgörelse med den nationella historieskrivningen tjänade alltså uppenbara utrikespolitiska syften, och det är inte minst för detta politiska bruk av historien som de flesta professionella historiker har anklagat honom för missbruk av historien.

Begreppet ”kulturkamp” avser striden mot allt i det danska samhället som en långvarig vänsterdominans sägs ha åstadkommit: omyndigförklarande av individen, likriktning, rigida system och institutioner med smakdomare som talar om för människor vad de ska tycka och ”tendenser til et eksperttyranni, som risikerer at undertrykke den frie folkelige debat”, kort sagt att sätta systemet före människan i stället för tvärtom.[358]

I ett danskt sammanhang får begreppet en särskild syftning. På 1930-talet fördes nämligen också en särskild kulturkamp, då mot nazismen. De som initierade denna kamp kallade sig kulturradikala, vilkas allmänna målsättning brukar beskrivas som frigörelsen av människan och samhället från olika typer av etablerade auktoriteter, inte minst religiösa sådana.[359] Det var frisinnade människor som i samhälls- och kulturlivet snarare än i det politiska arbetet sökte angripa olika typer av fördomar och dogmer. På 1950-talet växte sig kulturradikalismen stark, varför huvudstaden Köpenhamn då sades vara rensad på religion och masskultur. Där fanns med Hans

355 Uffe Østergård 2011, s. 41.

356 Av många anses detta tal vara startskottet för denna kamp. Se t.ex. Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 25 not 1.

357 Anders Fogh Rasmussen, nytårstale 2002.

358 Anders Fogh Rasmussen, nytårstale 2002.

359 Klaus Rothstein 2005, s. 67.

Hauges ord varken Gud eller pop men väl kommunister och jazzmusik.[360] På tidigt 1960-tal gjorde sig författarna Klaus Rifbjerg och Leif Panduro kända som kulturradikaler, vilka vände sig mot nationens förträfflighet och dess kulturarv och anklagade Danmark för att ha låtit Tyskland och NATO sätta sig tungt på landet.[361]

Det är denna kulturradikala tradition i förening med den mer politiskt inriktade kommunismen som utpekas som grunden för den mentalitet och den åsiktshegemoni som har skapat det eländiga tillstånd som Fogh Rasmussen målar upp och som de borgerligas kulturkamp på 2000-talet vill göra upp med. Det kan vara värt att notera att kulturradikalismen vände sig mot auktoriteter och etablerade uppfattningar, vilket var precis det som Fogh Rasmussen också sade sig göra upp med. Den mer eller mindre implicita anklagelsen mot kulturradikalismen gick alltså ut på att denna själv hade blivit det den kämpade emot, nämligen ett dogmatiskt och åsiktsförtryckande etablissemang.

2000-talets kulturkamp innebär alltså att ett gammalt begrepp som avser vänsterorienterades kamp mot högern nu vänds 180 grader och avser en borgerlig kamp mot vänstern, oavsett om det gäller kommunism eller kulturradikalism. Ibland kan det i debatten vara svårt att veta var gränserna mellan dessa begrepp går. Inte minst det senare har i kulturkampen fått en vidare syftning än någonsin tidigare och får nu representera allsköns vänstervridet elände.[362] Särskilt tydligt blir detta hos en inflytelserik debattör som Søren Krarup, präst, teolog, författare och medlem av Dansk Folkeparti, som åtminstone ända från 1984, då han tog över redaktörskapet för tidskriften *Tidehverv* har vänt sig mot allt vad kulturradikalismen står för i det danska samhället.[363]

Krarups uppgörelse avser hela det radikala, revolutionära arvet från franska revolutionen och framåt. Grundproblemet enligt honom är religiöst; det är människans strävan att slita sig loss från allt som sägs begränsa henne och vägran att se sig som skapad och beroende av sin skapare som har givit upphov till den människoföraktande demoni som har präglat 1800- och 1900-talens våldsamma historia, däribland nazismens och kommunismens förbrytelser.[364]

Med Georg Brandes, som hade inspirerats av detta tankegods under

360 Klaus Rothstein 2005, s. 81.

361 Thorkild Borup Jensen 1992, s. 232–233.

362 Klaus Rothstein 2005 s. 82.

363 Klaus Rothstein 2005 s. 26.

364 Søren Krarup 2001. Om människans självförgudning och dess konsekvenser, se t. ex. s. 21 och 27, där koncentrationsläger, gaskamrar och Gulag nämns och s. 75, där nazismens och kommunismens utotningsaktioner förs fram som följden av det antireligiösa naturvetenskapliga avlägsnandet av andlighet och reduceringen av människan till ett stycke natur, såsom det kommer till uttryck i rasläran och den dialektiska materialismen.

Pariskommunen 1871, introducerades enligt Krarup i Danmark på allvar denna absoluta humanism genom ett antal föreläsningar i Köpenhamn, ”Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur”, som markerar inledningen på det som vanligtvis kallas ”det moderna genombrottet” och den kulturradikala traditionen i Norden.[365]

I synen på vad en människa är menar Krarup att Brandes och Sartre, liksom Karl Marx står i diametral motsättning till Kierkegaard. ”Det moderna genombrottet” innebär således alls ingen befrielse av människan eller någon positiv utveckling. Dess bärande tankar leder i stället i sina yttersta konsekvenser till blod, tyranni, koncentrationsläger och Gulag-arkipelag. Därför talar Krarup i stället om ”det moderna sammanbrottet”. Søren Krarup är som kulturkonservativ intellektuell en inflytelserik krtitiker av kutlurradikalismen och som därför i väsentlig grad bidrar till den distinkta kulturkampen, på ett sätt som får sägas sakna direkt motsvarighet i Sverige.

Arvet efter 1968 – i centrum för uppgörelsen

Kulturkampen avser förvisso en brokig mängd företeelser under en lång period i Danmarks historia, men bland det som ofta ställs i förgrunden hör det som brukar sammanfattas i det symboliska årtalet 1968. Liksom i andra länder betecknar det startskottet för en allmän vänstervridning och radikalisering, vilket mynnade ut i 1970-talet som ”det röda decenniet”.[366] Betydelsen av den period som inleds med 1968 understryks också i en avhandling av Rosanna Farbøl, som i sin undersökning av den danska debatten om det kalla kriget konstaterar att det framför allt handlar om perioden 1968–89.[367]

Den danska debatten om 68 och dess effekter på det moderna Danmark har varit mycket intensiv och polariserad och genljudit i tidningspress och på den politiska arenan, men däremot har ämnet inte på motsvarande sätt uppmärksammats i forskningen.[368] I en antologi redigerad av Morten Bendix Andersen och Niklas Olsen från 2004 som beklagar detta förhållande görs ett försök att förstå vad 68 egentligen står för och innebär i dansk historiebearbetning.[369] Inledningsvis tecknar redaktörerna två idealtypiska berättelser om 68, vilka de menar är de två huvudberättelser som står emot varandra i debatten. Berättelserna representerar en

365 Søren Krarup 2001. Hur detta tankegods introducerades i Danmark av Brandes, se s. 53–95.

366 Se t.ex. Gerd Koenen 2001.

367 Rosanna Farbøl 2016, s. 59.

368 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 15 och Anette Warring 2008, s. 353. Den senare källan är en historiografisk genomgång av den danska forskningen om 1968.

369 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004. Det begrepp som används här är det kända tyska *Vergangenheitsbewältigung*, vilket författarna beklagar inte finns på danska. Se s. 28 not 35.

positiv vänsterberättelse och en kritisk högerberättelse, vilka båda utgör ett slags myter som redaktörerna menar inte har så mycket med de verkliga begivenheterna 1968 att göra men som fungerar som ett givet mönster av tankar och föreställningar som de flesta danskar delar och orienterar sig efter.[370]

Då dessa berättelser fångar mycket av det som återkommer i den danska uppgörelsen med kalla kriget, kommer de att återges här. Högerberättelsen lyder i redaktörernas version sålunda:

> Efter det att Danmark på 1950-talet hade varit en nation av fredsälskande patrioter, som aldrig tvekade att ställa sig helt och hållet på USA:s och NATO:s sida, underminerade och nedbröt en grupp vänsterorienterade 68:or, drivna av en fascination för våld, totalitarism och antiamerikanism, från 1960-talet systematiskt det fria danska samhället, dess auktoriteter och strukturer. Fredsmarscher och senare demonstrationer, bland annat mot Vietnamkriget, blev inledningen till ett nationellt förfall, som på 1970-talet resulterade i universitetsmarxism, åsiktstyranni och en allmän vänstervridning i det danska samhället. Förblindade av pseudorevolutionärer, folkmördare och diktatorer – från Che Guevara till Pol Pot – stod ”nyttiga idioter” och revolutionsromantiker från vänstern beredda att begå förräderi mot det danska samhället till förmån för fientliga diktaturer i öst. Endast underrättelsetjänsternas insats räddade Danmark. Kulmen på vänsterns svek under det kalla kriget inföll under den socialdemokratiskt förda fotnotspolitiken på 1980-talet, då Blekingegadeligans terroristiska verksamhet samtidigt gjorde det tydligt att hotet om politiskt våld var mer än blott tom retorik.[371]

Efter kalla kriget förskansade sig enligt samma högerberättelse dessa inflytelserika vänsterinriktade opinionsbildare, dessa ”røde lakajer” och ”smagsdommere”, på utbildningsinstitutioner och i media, varför det ansågs vara dags för en ordentlig uppgörelse med denna institutionaliserade vänstervridning under mottot ”Aldrig mere 68!”.[372] Till högerfalangen som aktivt drev på uppgörelsen räknades ett antal aktörer, såsom de liberala politikerna Anders Fogh Rasmussen och Bertel Haarder, historikerna Bent Blüdnikow och Bent Jensen och författaren Mikkel Plum.[373] För Anders Fogh Rasmussen framstod denna uppgörelse som en särskilt angelägen uppgift, rentav en förutsättning för andra politiska målsättningar: ”Det er udfaldet af kulturkampen, der afgør Danmarks fremtid. Ikke den økonomiske politik. Ikke teknokratiske ændringer af lovgivningssystemer. Det afgørende er, hvem der får held til at sætte dagsordenen i værdidebatten.” Ett knappt decennium efter den borgerliga

370 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 9–10. Berättelserna återfinns på s. 12 och 14.
371 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 12–13.
372 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 13.
373 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 12.

regeringens makttillträde uttrycktes en triumfatorisk glädje över framgång i denna kamp, så till exempel hos Venstres chefideolog Claus Hjort, som 2010 utbrast i ett ”Vi vandt kulturkampen” och hävdade att danskarna hade drivits i en mer borgerlig riktning.[374]

Till skillnad från högerns berättelse om 68 är vänsterns mycket mer positiv och romantiserande. ”68” står här som symbolen för förändring, frigörelse och framsteg.[375] Medan högerns berättelse konstruerades på 1990-talet, formades vänsterns redan på 1970-talet. Bendix Andersen och Olsen betraktar den med Aleida Assman som en ”vindererindring”, vilken har utmärkts av att dess bärare inte har behövt formulera den explicit eller rättfärdiga den, då den har haft stor klangbotten i den breda danska befolkningen.[376] Grundläggande för denna positiva berättelse är att den har burits upp av en samling intellektuella som själva upplevde och deltog i händelserna. Sålunda beskrivs 1960-talet av dessa som

> decenniet då en ny generation av unga gjorde uppror mot å ena sidan kapitalism, imperialism och utsugning av tredje världen och å andra sidan det auktoritära danska konsumtions- och konsensussamhället. Upproret, som bars upp av stor idealism och kreativitet, medförde stora politiska, sociala och kulturella förändringar i det danska samhället. Politiskt blev organisationer, föreningar och partier – inte minst universiteten – demokratiserade. Socialt bröts de traditionella familjemönstren upp, ungdomen blev sexuellt frigjord och kvinnans ställning i samhället förbättrad. Kulturellt innebar experiment med bland annat boendeformer, konst, musik och medvetandeförhöjande droger att något avgörande nytt åstadkoms i det danska samhället.[377]

Denna ljusa berättelse, känd inte minst genom minnesboken *Dengang i 1960'erne* från 1978, har enligt Bendix Andersen och Olsen förmodligen påverkat många danskars uppfattning om 68, och i varje fall menar de att den i hög grad har blivit upptagen i såväl den populära som den mera vetenskapliga historieskrivningen. Så var det ända fram till 1990-talet, då högern med sina våldsamma attacker började utmana vänstern, vars representanter därför såg sig nödsakade att rättfärdiga sin berättelse.[378] Bendix Andersen och Olsen skriver 2004 att denna vindererindrings klangbotten i den breda befolkningen synes ha minskat men att de två berättelserna om 68 fortfarande står i ett fastlåst och inte fruktbart förhållande till varandra, en

374 Martin Kaae 27 november 2010. I denna artikel återfinns både citatet av Claus Hjort från 2010 och det av Fogh Rasmussen, som intervjuades i *Weekendavisen* den 17 januari 2003.

375 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 13.

376 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 14.

377 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 14.

378 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 15.

omständighet som de inte minst tillskriver den nästintill obefintliga forskningen på området.[379]

En av de två forskare som Bendix Andersen och Olsen nämner är Thomas Ekman Jørgensen. Han disputerade 2004 på en avhandling som fyra år senare gavs ut som bok under titeln *Transformations and Crises. The Left and the Nation in Denmark and Sweden, 1956–1980*. [380] Det är i hög grad problem förknippade med 68 som hans studie kretsar kring. Den spänner över tiden mellan två stora kriser för vänstern, från kommunismens kris efter 1956 till den nya vänsterns kris vid slutet av 1970-talet. Avhandlingen är särskilt relevant i föreliggande sammanhang av minst två skäl: dels kan den sägas i tid utsträcka undersökningen av vänsterns konceptualisering av nationen, det vill säga dess sätt att hantera nationsbegreppet, som ovan har visats i samband med besättelsen spelade en så viktig roll för synen på kommunisterna och för dessas självuppfattning, dels utgör den liksom föreliggande avhandling en jämförelse av Sverige och Danmark.

Även om vänstern i de båda länderna genomgick samma kriser, förhöll de sig på olika sätt till dem. Den övergripande skillnaden under perioden 1956–1980 består enligt Ekman Jørgensen i en dansk förändring i motsats till en svensk kontinuitet visavi kommunismen: ”a clean break with communism in Denmark and a continuous ambiguity towards communism in Sweden.”[381] Bristen på kontinuitet visade sig i Danmark tydligt i samband med krisen efter 1956, då det danska kommunistpartiet, DKP, inte lyckades anpassa sig till de nya förutsättningarna och inom sina led behålla de medlemmar som ställde krav på reformer utan fick uppleva att dessa i stället 1958 bröt sig loss och bildade ett helt nytt parti, Socialistisk Folkeparti (SF) som i det första valet 1960 fick 6,1 procent av rösterna mot 1,1 procent för DKP, som nu krympte ihop till ett litet parti, som åkte ur Folketinget.[382]

Det nya partiet kom att förbli ett större och viktigare parti än DKP, som fick nöja sig med att föra en tynande tillvaro i skuggan av det nya partiet, kanske med undantag av en liten renässans under vänstervågen på 1970-talet. På detta sätt skedde i Danmark en tydlig brytning med den traditionella, ortodoxa och Moskvatrogna kommunismen, i varje fall organisatoriskt, i skarp kontrast till det svenska kommunistiska partiet, SKP, som fanns kvar som det stora vänsterpartiet och inom sig hyste både traditionalister och modernister och som inte ersattes eller överflyglades av ett annat parti utan i stället reformerades under C H Hermanssons ledning, vilket markerades med namnbytet 1967 till Vänsterpartiet Kommunisterna, VPK. Samma parti finns kvar idag och har sedan 1917 med något enstaka undantag kunnat samla

379 Morten Bendix Andersen & Niklas Olsen 2004, s. 15.

380 Thomas Ekman Jørgensen 2008.

381 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 184.

382 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 37–38.

minst 4–5 procent av rösterna vid riksdagsval. Efter kalla kriget bytte partiet namn till Vänsterpartiet (V).

Flykten från DKP och bildandet av ett nytt vänsterparti innebar att generationer av vänsterinriktade socialiserades in i en miljö som var mycket mindre uppbunden av tradition än i Sverige. Förändringen inom den danska vänstern gick emellertid vidare. Några år efter SF:s tillkomst var det dags för detta partis nyvunna hegemoni inom vänstern att brytas, då en grupp av intellektuella kring tidningen *Politisk Revy* 1965 blev den nya tongivande rösten, och 1968 kom så denna i sin tur att uppleva framväxten av en ny dominerande kraft: studentrörelsen.[383]

Alla dessa växlingar bland dem som var tongivande i den danska vänstern saknar motsvarighet i Sverige. Nya aktörer, som exempelvis studentrörelsen, blev därför inte alls lika framgångsrika eller självständiga som i Danmark utan ofta knutna till redan existerande politiska grupper; så var ledaren för Vänsterns studentklubb, Anders Carlberg, som spelade en viktig roll vid Kårhusockupationen, medlem av Vänsterpartiets ungdomsförbund och drev en politik som var kraftigt influerad av VPK-ledaren Hermanssons idéer. I Danmark var det betecknande nog tvärtom studentrörelsen som satte agendan, och den kom att dominera politiskt genom partiet Venstresocialisterne (VS).[384]

Bristen på kontinuitet inom dansk vänster gällde inte bara organisationer utan också vilka föreställningar om nationen som var förhärskande. Ekman Jørgensen konstaterar att det på 1970-talet inte fanns mycket kvar av de begrepp som hade kännetecknat SF bara ett decennium tidigare. En viktig förklaring härtill är att nationsbegreppet så tydligt var kopplat till en yttre fiende, Tyskland, och tidsmässigt till andra världskriget och 1950-talets kalla krig. När de yttre förutsättningarna därför ändrades, som då kalla krigets brännande motsättningar på 1960-talet lämnade Europa för tredje världen, Sovjetunionen tonade ner sin antityska hållning, Tysklandsfrågan genom Berlinöverenskommelsen 1972 tycktes löst och Danmark 1973 gick med i EEG, varvid de faktiskt inträdde i en samarbetsorganisation med Västtyskland, spelade Tyskland inte längre rollen som den store fienden, varför de danska kommunisternas profilerade antityska retorik snart framstod som förlegad.[385]

Överhuvudtaget fanns det en viktig skillnad i politisk kultur inom svensk och dansk vänster, där den senare präglades av en tydligare internationell tradition, vilket gjorde att den var mer beroende av skeendet utanför nationen och därmed också mer sårbar för kommunismens internationella kriser.[386] Utvecklingen under och efter ödesåren 1956 och 1989 är talande. Den första krisen utdelade ett hårt slag mot

383 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 185.

384 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 109–111.

385 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 185.

386 Thomas Ekman Jørgensen 2008. Se s. 52, 71, 182 och 185.

DKP, som blev kraftigt reducerat och marginaliserat och den andra krisen innebar att partiet helt enkelt inte lyckades överleva som ett självständigt parti utan i stället tillsammans med andra vänsterpartier bildade Enhedslisten.

Som har nämnts var också fiendebilden för den danska vänstern kopplad till företeelser utanför nationen, till amerikansk imperialism och tysk militarism, medan den svenska huvudsakligen identifierade fienden som centralt placerad i den egna nationen, i form av monopolkapitalism. Medan det danska nationsbegreppet alltså var knutet till internationella förhållanden av mera föränderlig karaktär, avsåg SKP:s/VPK:s nationsbegrepp den inhemska ekonomiska och politiska makten, vilken kunde uppvisa en större varaktighet i ett stort land, som dominerades av stora företag.[387]

Det är värt att notera att det onda, det sjuka i Sverige identifierades i den egna nationen, medan i Danmark den egna nationen uppfattades som något gott som måste skyddas mot en yttre fara.[388] När vänstern i Danmark och Sverige därför genomgick samma typ av radikalisering under andra halvan av 1960-talet och började framhäva sitt eget land som icke-demokratiskt, eftersom det ansågs vara kapitalistiskt och därmed enligt den gängse marxistisk-leninistiska tolkningen potentiellt fascistiskt, innebar detta därför en mycket större förändring i Danmark än i Sverige, ja, rentav en total brytning med den tidigare föreställningen om det goda landet i dåligt sällskap, medan vänstern i Sverige kunde bygga vidare på en redan väl etablerad föreställning.[389]

Ekman Jørgensen pekar på en grundläggande skillnad mellan de två ländernas kultur. Den ”vit skuld”-problematik som var så iögonenfallande i svensk vänster, inte minst bland maoister, och som innebar att svenskar hyste skuldkänslor för brott och förtryck som förknippades med Europa, saknades i stort sett i Danmark. Medan svenskarna såg Sverige och Norden som en del av den förtryckande europeiska kulturen, såg danskarna tvärtom det egna landet och Norden som någonting rent och avskilt från den europeiska kultur som hade frambragt kolonialism och förintelsen.[390] Ekman Jørgensen lyfter fram den inflytelserika skribenten och maoisten Jan Myrdal och dennes självkritiska, självföraktande bekännelser som ett typiskt exempel på denna svenska attityd av ”vit skuld” och skamkänslor över delaktighet i ett förtryckande system.[391]

Skillnaden mellan dansk och svensk hållning gentemot Europa kan synas vara paradoxal. I båda länderna, inom men även till viss del utanför vänstern, fanns

387 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 185.
388 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 30.
389 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 115 och 120.
390 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 62.
391 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 65–66.

förvisso en likartad negativ uppfattning om Europa som konservativt, kapitalistiskt och katolskt, vilket ställdes i hotfull kontrast till det egna landet som demokratiskt, jämlikt och protestantiskt,[392] men däremot skilde man sig som sagt åt i synen på delaktighet i eller ansvar för detta negativa europeiska arv. Det paradoxala består i att man i Sverige tog på sig skuld för detta arv trots att Sverige inte var en del av det europeiska samarbetet, medan man i Danmark inte såg sig som en del av det europeiska förtrycket trots att man blev medlem i EEG redan 1973.

Utöver kulturella skillnader med exempelvis en föregivet starkare puritansk tradition i Sverige med samvetstyngda och skuldmedvetna medborgare kan möjligen detta paradoxala förhållande förklaras med att Sverige just genom att formellt sett stå utanför det europeiska samarbetet kunde främja och bibehålla attityder av skuld och skam, vilka kunde odlas i den svenska isolationismen och till skillnad från den danska hållningen undgå att konfronteras med den reella kontakten och formella bindningen till det europeiska.[393] På den svenska vänsterns mentala karta hörde helt enkelt Sverige inte till Europa utan svävade i stället högt över och bortom kontinenten.[394] Under 1960- och 1970-talen fortsatte vänstern därför att betrakta Sverige antingen ur ett lokalt perspektiv med den inhemska ekonomiska och politiska strukturella skevheten som roten till det onda eller ur ett utomeuropeiskt, fjärran utopiskt perspektiv, så som det kom till uttryck i de inflytelserika maoisternas idealiserande av den enkle, moraliskt högtstående bonden i Kina.

Politisering av kallakrigsforskningen

Utöver frågan om 68 och dess betydelse är det som tidigare påpekats framför allt den så kallade fodnotepolitikken 1982–88 kring vilken den danska debatten har kretsat. Det som gör denna period extra känslig och besvärlig är att den väcker frågan om socialdemokraternas lojalitet. Dessa anklagas nämligen för att under perioden ifråga, då de satt i opposition, ha övergivit sin traditionella antikommunism och tillsammans med Det Radikale Venstre, Socialistisk Folkeparti och Venstresocialisterne, tvärt emot den sittande borgerliga regeringens uppfattning, röstat igenom ett stort antal

392 Se för Danmark Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 62 och för Sverige Bo Stråth 1992 s. 208 och Misgeld 1990 s. 205. Misgeld tycker sig märka en inom svensk vänster förhärskande *Berührungsangst* visavi det europeiska integrationsprojektet. De fyra k:na som den tyske SPD-ordföranden Kurt Schumacher talade om: kapitalism, klerikalism, konservatism och karteller, anammades av de svenska EEG-motståndarna, varvid klerikalism ersattes med katolicism och karteller med kolonialism. Se Misgeld 1990, s. 210, not 47.

393 Thomas Ekman Jørgensen 2008. Om puritanismen som fanns inom svensk vänster men inte inom dansk, se s.60.

394 Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 58.

så kallade fotnoter, det vill säga förbehåll mot NATO:s gemensamma strategi.

Socialdemokraterna som tidigare hade uppfattats som pålitliga, patriotiska, NATO-lojala och regeringsdugliga med uppgift att hålla rent på vänsterkanten, började utsättas för anklagelser om att ha svikit allianssolidariteten i NATO och vedervågat Danmarks säkerhet.[395] I kampen om kalla kriget spelar fodnoteperioden således en särskild roll, liknande den som samarbetspolitiken under besættelsen, eftersom den aktualiserar den känsliga frågan om svek och landsförräderi. Den innebär också att historiebearbetningens politiska dimension blir klart märkbar, då de högsta makthavarna på ett särskilt sätt dras in i kampen om historieskrivningen.

Till en början verkade det som om danskar i detta avseende hade mer att lära av den svenska uppgörelsen. Som ovan har sagts blickade danska debattörer vid mitten av 1990-talet nämligen mot Sverige och förvånades då över att en känd politiker och före detta vice statsminister, folkpartisten Per Ahlmark, gjorde skarpa utfall mot vänstern. Om det nu förhöll sig så, skulle situationen inom kort bli den omvända. Den danska uppgörelsen fick snart mycket tydligare politiska inslag än någonsin den svenska. Det var ju självaste den sittande statsministern, Anders Fogh Rasmussen (2001–2009), som målmedvetet och med kraft förde sin kultur- og værdikamp mot alla kommunister, kulturradikaler och andra vänsterinriktade som under kalla kriget enligt honom hade valt fel sida i kampen mellan demokrati och diktatur. Några år innan han blev statsminister hade han förklarat sin inställning och klargjort att han liksom många andra inom borgerligheten gick omkring och kände bitterhet över att vänstern under kalla kriget, inte minst under fodnoteperioden, hade gått den kommunistiske fiendens ärenden. Problemet var att det fanns danskar ”som reelt begik et intellektuelt og moralsk forræderi af format, men som helt er sluppet for tiltale”.[396] Därför efterlyste Fogh Rasmussen en bred historisk undersökning som kunde kasta ljus över vad som egentligen hände i Danmark under det kalla kriget.[397]

Han skulle inte behöva be förgäves. Statliga utredningar skulle bli ett återkommande inslag i den danska bearbetningen av kalla kriget, och de skulle dessutom komma att kringgärdas av häftiga politiska strider. Redan samma år som Rasmussens ovan refererade förslag, 1999, beslutade Folketinget att tillsätta PET-kommissionen, som skulle undersöka och värdera huruvida den danska säkerhetspolisen i sin övervakning av politiska partier och rörelser hade överträtt givna regler.[398] Önskan om en

395 Se Bent Jensen 2014 bd 2, kap. 23, s. 551–603 för denna syn på socialdemokraternas roll. Bland annat slås med emfas fast att ”[f]odnotepolitikken var et hasarderet spil med Danmarks sikkerhed”, s. 594.

396 Anders Fogh Rasmussen 1999, s. 8.

397 Anders Fogh Rasmussen 1999, s.9.

398 PET står för *Politiets Efterretningstjeneste* och är Danmarks nationella säkerhets- och underrättelsetjänst.

kommission hade från första början presenterats av vissa vänsterpartier.[399] Det var ju dessa som hade upplevt sig olagligt övervakade och registrerade. Från borgerliga oppositionen invändes att förslaget om kommissionen var ensidigt juridiskt inriktat och att det förutsatte att PET hade handlat fel. I stället borde utredningen ägna sig åt en historisk undersökning av bakgrunden till PET:s övervakning, eftersom man menade att det hade funnits ett reellt skäl för PET:s agerande. Anders Fogh Rasmussen var tydlig på denna punkt, då han menade att undersökningen skulle beskriva det förräderi som danska vänsterorienterade hade begått under kalla kriget.[400] PET-kommissionen kom så att bli en kompromiss mellan kraven på å ena sidan en juridisk värdering och å andra sidan en historisk undersökning.[401]

Kommissionen kom fram till att PET i stort sett hade följt reglerna men i några avseenden hade överträtt sina befogenheter.[402] Denna slutsats gav inte fog för den kritik från vänsterhåll som hade utmålat PET som en stat i staten. Överlag präglades rapporten av försiktiga och balanserade resonemang, bland annat i band 13 som avhandlade KGB:s kontaktnät i Danmark. Där sades bland annat att man inte hade funnit bevis för att den kände journalisten Jørgen Dragsdahl skulle ha varit KGB-agent och att källorna härvidlag måste läsas kritiskt, då de ofta är överdrivna.[403]

Då PET-rapporten, med sina 4592 sidor fördelade på 16 band, offentliggjordes 2009 möttes den genast av häftig kritik, bland annat därför att resultatet ansågs vara mycket bristfälligt mot bakgrund av att drygt 70 miljoner kronor hade spenderats på en undersökning som hade fått hålla på i tio års tid. En del misstänkte att arbetet medvetet hade förhalats. Historikern Thomas Wegener Friis var en av dem, och han menade att det mesta tydde på att avsikten rentav hade varit att ta död på en viktig folklig och vetenskaplig debatt.[404] Som många andra lyfte han särskilt fram band 13 som en vetenskapligt undermålig produkt, där litteraturlistan sades vittna om att utredaren inte ens hade satt sig in i det relevanta forskningsläget.[405]

Vad PET-kommissionen tydligt illustrerar är att hanterandet av kalla kriget genom statliga utredningar, där uppdrag ges åt forskare att undersöka specifika frågor, inte lyckas bilägga några tvister eller ge för de olika parterna tillfredsställande svar. De politiska och ideologiska motsättningarna gör sig tvärtom ideligen påminda och framkallar krav på ytterligare utredningar. Dessutom misstänks dessa utredningar

399 Nikolaj Petersen 2009, s.181.
400 Nikolaj Petersen 2009, s. 181 (Petersen hänvisar här till *Ritzaus Bureau,* 2 nov. 1998).
401 Se härför Nikolaj Petersen 2009, s. 182.
402 *PET-kommissionens beretning* 2009, bd 16, s. 62.
403 *PET-kommissionens beretning* 2009, bd 13, s. 179.
404 Thomas Wegener Friis 24 juni och 14 augusti 2009.
405 Thomas Wegener Friis 12 augusti 2009.

inte göras för att utforska och belysa angelägna frågor utan tvärtom för att avleda uppmärksamheten kring dem och kväva en spirande debatt.

År 2000, bara året efter PET-kommissionens tillblivelse, gav regeringen Dansk Utrikespolitisk Institut (DUPI) i uppdrag att utarbeta en vitbok om dansk säkerhetspolitik 1945–1991. Från 2003 övergick uppdraget till det nybildade Dansk institut for internationale studier (DIIS). Fogh Rasmussens regering utvidgade 2002 det ursprungliga uppdraget till att inte bara avse det yttre utan också det inre hotet för att även den säkerhetspolitiska debatten med tonvikt på fodnoteperioden skulle undersökas, liksom Warszawapaktländernas försök att utöva inflytande på formuleringen av dansk säkerhetspolitik, där danska partier och organisationer ansågs vara av särskilt intresse.[406] Det kan alltså noteras att det i Danmark samtidigt fanns två statligt tillsatta utredningar, PET- och DIIS-kommissionerna, som parallellt ägnade sig åt att undersöka det inre hotet under kalla kriget.

DIIS-utredningens resultat presenterades 2005.[407] Danmark sades där inte ha agerat illojalt mot NATO, och fodnotepolitikken uppgavs inte ha skadat vare sig den internationella utvecklingen eller dansk säkerhet. I stället såg utredningen den stora faran i en amerikansk aggressiv strategi under Ronald Reagans tid, vilken ställdes i kontrast till en europeisk jämvikts- och avspänningspolitik och en försiktig sovjetisk ”vänta-och-se-politik”. Något oprovocerat angrepp från Warszawapakten på Danmark hade man inte funnit något belägg för, inte heller för förekomsten av några danska toppspioner.

DIIS-rapporten framkallade en livlig debatt. Mycket uppmärksamhet fick historieprofessorn Bent Jensens anmälan.[408] Han kritiserade och dömde ut rapportens bärande slutsatser. Han menade i strid med rapporten sålunda att vänstern visst med hjälp av socialdemokraterna under fodnoteperioden hade agerat illojalt mot NATO och därigenom skadat dansk säkerhet, att problemet under kalla kriget inte var ett aggressivt USA utan Sovjetunionen, vars ledning omfattade en vanvettig livssyn och världsuppfattning, vilken utgjorde själva motorn i kalla kriget. Att DIIS-rapporten inte såg detta eller överhuvud inte förmådde ge en realistisk beskrivning av Sovjetunionen framhölls som rapportens fundamentala svaghet. Bent Jensen förhöll sig också mycket kritisk till förklaringen att det inte skulle ha varit USA:s politik utan en serie andra faktorer, inte minst fredsrörelsen, som skulle ha varit orsak till Sovjetunionens sammanbrott och kalla krigets slut.

Statsminister Fogh Rasmussen kommenterade också rapporten men dröjde med att lufta sitt missnöje till året därpå, då han först medgav att DIIS-utredarna

406 DIIS, *Danmark under den kolde krig.* Bd 1, Köpenhamn 2005, s. 14–15.

407 Konklusionerna är hämtade från DIIS, *Danmark under den kolde krig.*2005, band 4.

408 Bent Jensen 16 september 2005.

visserligen hade gjort ett gediget arbete men sedan framhöll att det ändå fanns saker som saknades, varför han såg sig särskilt föranlåten att markera att det var från öst hotet kom, inte från *väst*, och att kalla kriget var en

> værdikamp, en ideologisk kamp […] mellem diktatur og demokrati […] og i kampen mellem demokrati og diktatur kan man ikke forholde sig neutral. Her må man tage parti for demokratiet […] fodnoterne var udtryk for mangel på solidaritet med vore partnere og allierede i NATO.[409]

Det fanns således ett missnöje med DIIS-rapporten och en vilja att korrigera och komplettera det som uppfattades som skevheter eller brister. Från politiskt håll var det i detta fall framför allt regeringens stödparti, Dansk Folkeparti, och deras talespersoner Søren Krarup och Jesper Langballe, som var drivande i frågan. Redan 2002 hade de motsatt sig att DIIS skulle få det ovan nämnda uppdraget att undersöka det inre hotet under kalla kriget. I stället hade de då förordat en separat undersökning ledd av Bent Jensen.[410] Tydligen litade de inte på att personerna bakom DIIS-kommissionen skulle kunna ge en för dem tillfredsställande historieskrivning om vänsterns agerande under fodnoteperioden utan att Bent Jensen var den man som skulle åstadkomma en sådan.

Efter publiceringen av DIIS-rapporten 2005 kom Dansk Folkeparti och regeringen därför överens om att avsätta 10 miljoner kronor i budgeten för en ny undersökning.[411] För pengarna upprättades så småningom Center for Koldkrigsforskning (CFKF), som ägde bestånd under 2007–2010, och Bent Jensen utsågs, precis som DF hade önskat, till dess ledare. Valet av honom var långt ifrån okontroversiellt och omgärdades av diverse protester. Ordföranden för Socialistisk Folkeparti, Villy Søvndal, menade att utnämningen påminde om Sovjetunionen, där politikerna fullständigt kontrollerade forskningen och på förhand kände till resultatet.[412] Även från historikersamfundet riktades skarp kritik. Professor Poul Villaume menade att uppdraget var uttryck för en politisering av kalla krigs-forskningen och att det bara handlade om att hitta nyttiga idioter, vilket han inte ansåg vara särdeles intressant.[413]

Efter många turer, bland annat i form av segdragna förhandlingar om avklassificering av hemligstämplat material, kunde CFKF slutligen få sin rapport utgiven i februari 2014 under namnet *Ulve, får og vogtere*. I grundläggande avseenden är slutsatserna, föga förvånande, de rakt motsatta DIIS-rapportens. Sovjetunionen

409 Anders Fogh Rasmussen, ministertale 2 maj 2006.
410 Nikolaj Petersen 2009, s. 185.
411 Nikolaj Petersen 2009, s. 191.
412 ”Bent Jensen får koldkrigscenter” 11 januari 2007.
413 Malin Schmidt 21 februari 2006.

pekas sålunda i kraft av sin oförsonliga marxistisk-leninistiska ideologi ut som själva drivkraften i kalla kriget.[414] Detta hade varit en grundtanke hos Bent Jensen sedan lång tid tillbaka och också den som han hade hävdat i sin kritik av DIIS-kommissionens resultat. CFKF:s rapport menar att en viktig förändring ägde rum under 1970- och 1980-talen då känslan av yttre hot från kommunismen mattades av, varför vänstern, inklusive betydande delar av socialdemokratin och de radikala, började försvara Sovjetunionen och i stället vända sin kritik mot USA. Fodnotepolitikken förklaras vara av avgjort skadlig karaktär. Den sades nämligen utgöra ett svek mot allianssolidariteten och vedervågade såväl Danmarks medlemskap i NATO som Danmarks säkerhet.

Engagemanget i fredsrörelsen och kampen för Norden som en kärnvapenfri zon beskrevs inte som ett positivt bidrag till kalla krigets avveckling utan som ett stöd åt en offensiv sovjetisk strategi. Den danska vänstern sades ha förlagt sin solidaritet hos socialistiska regimer, varför den utgjorde ett inre hot. Det stora sveket tillskrevs emellertid socialdemokraterna, som började överge sin traditionella antikommunism mot slutet av 60-talet. Som avgörande orsak till kalla krigets slut framhölls amerikanernas bestämda hållning under Ronald Reagan.

Boken mottogs med både ris och ros, men på ett sätt som var högst väntat, varför Peter Øvig Knudsen besviket konstaterade att han redan på förhand hade kunnat säga precis hur kritiken skulle komma att se ut. Recensionerna i de borgerliga tidningarna *Berlingske* och *Jyllands-Posten* var således mycket positiva, medan de i de icke-borgerliga *Information* och *Politiken* var avgjort negativa.[415] Det mest intressanta med mottagandet av boken kan sägas vara att det visar hur djupt nergrävda i sina positioner respektive sida i debatten är. Mot varandra står en höger- och en vänsterfalang. Øvig Knudsen menar att detta utgör ett problem, eftersom denna konflikt delar Danmark och att de flesta opinionsbildare, inklusive historiker som yttrar sig offentligt, inte är inbegripna i en verklig dialog utan har grävt ner sig i var sin skyttegrav varifrån de skjuter på varandra, ”og der er knapt nok nogen, der forsøger at hæve sig op og sige, om man kunne bedømme et værk som det her ud fra andre præmisser, end at vi allerede har besluttet os for vores holdning”.[416]

Bearbetningen av kalla kriget och kommunismen är alltså fortfarande starkt polariserad mellan vänster och höger. Som genomgången av de statliga utredningarna ovan visar är denna bearbetning också föremål för en märkbar politisk påverkan, som resulterar i upprättandet av nya utredningar, om slutresultatet i de beställda inte motsvarar en av de två förhärskande tolkningarna. Så kommer det sig att det kan

414 Bent Jensen, 2014, s. 552. Alla här presenterade slutsatser återfinns i kapitel 23 i band 2, s. 551–603.

415 Lars Rix & Jesper Reising, 2014.

416 Lars Rix & Jesper Reising, 2014.

finnas två utredningar om i princip samma sak, som exempelvis rapporten från DIIS 2005 och rapporten från CFKF 2014, vilka var för sig representerar en av tolkningarna och förmår vinna legitimitet hos respektive falang.

Ideologisering av uppgörelsen med kommunismen

Minst lika framträdande som politiseringen är ideologiseringen av kampen om den kolde krig, det vill säga att ideologi görs till en viktig faktor vid bearbetandet av denna historia. Uppgörelsen om kalla kriget rör ju, som har påpekats tidigare, inte minst frågor som har med kommunism att göra, och i den danska debatten har på ett särskilt sätt kommunismen som ideologi och teori blivit föremål för uppgörelse. Striden har gällt helt centrala, nationellt anlagda referensverk av officiell status, som uppslagsverket *Den Store Danske Encyklopædi*, vilken utgavs i 20 band under 1994–2001. Tiden för utgivningen sammanföll med intensifieringen av den danska debatten om kalla kriget, och encyklopedin kom också den att dras in i denna strid, då den av kritikerna uppfattades som ideologiskt tendentiös.

Vad som utlöste debatten var en artikel i *Berlingske Tidende* av Henrik Gade Jensen, som menade att uppslagsverket förmedlade en förvrängd bild av historien.[417] Denna tendens sades gälla flera bidrag men framför allt pekades artikeln om kommunism ut som ett graverande exempel, eftersom den gjorde en skarp åtskillnad mellan realsocialismen och idégodset från Marx. Sovjetunionen och de östeuropeiska staterna sades i uppslagsartikeln ha kallat sig socialistiska med siktet på att bli kommunistiska och ha åberopat sig på Marx, men i själva verket, enligt encyklopeditextens författare, fanns i dessa stater inte något som företedde likheter med det ursprungliga och tänkta idéinnehållet.

Skevheten i artikeln tillskrevs den omständighet att historikern och kommunismforskaren Morten Thing, med ett förflutet på den radikala vänsterkanten på 60- och 70-talen, hade anlitats. Gade Jensen ifrågasatte det lämpliga i att välja just honom för uppdraget och jämförde det polemiskt med att städsla juristen Mogens Glistrup för att författa artiklar om skattelagar och rasism eller Benito Scocozza för att skriva om Maos massmord.[418]

Debatten rasade i tidningarna under 2000–2001 och ledde till att encyklopedin,

417 Henrik Gade Jensen 5 november 2000.

418 Mogens Glistrup gjorde sig som jurist och partiledare för Fremskridtspartiet på 1970-talet känd för sin kamp mot skattesystemet. Bland annat uppgav han att han själv inte betalade någon skatt och att skattesmitare var patriotiska hjältar, precis som järnvägssabotörerna under besättelsen. Se t.ex. ”De 10 sjoveste og mest vanvittige citater fra Mogens Glistrup”, tv2.dk. 25 augusti 2013. Benito Scocozza är en dansk historiker och politiker som på 1960-70-talen var en aktiv och ledande gestalt i de maoistiska partierna KFml och KAP.

då den skulle presenteras i en nätutgåva 2006, anpassades efter den kritik som hade framförts. Sålunda löstes exempelvis problemet med Things omstridda artikel med att den följdes av en kompletterande artikel, ”kommunisme – den faktisk eksisterende kommunisme i 1900-t”, där kommunismens våldsamma framfart och förbrytelser under 1900-talet – cirka 100 miljoner döda – tydligt och noggrant redovisades.[419] Den skarpa åtskillnaden mellan kommunismen som ideologi och teori å ena sidan och den praktiserade kommunismen å den andra hade därmed upphävts.

Ett framträdande drag i debatten om encyklopedin, som också gäller kampen om kalla kriget i stort och som tydligt märktes bland annat i kritiken mot DIIS- och PET-kommissionerna, är att det inte bara är de historiska framställningarna som sådana som kritiseras utan också de som har skrivit dem, det vill säga de professionella historikerna och de andra skribenterna, där dessas ideologiska och politiska hemvist, i nutid eller i det förflutna, tillmäts en avgörande roll för vilken historia som produceras. Morten Things medverkan i encyklopedin har redan nämnts, men i grunden var det bokverkets redaktion som angreps för att inte ha fullföljt sitt vetenskapliga ansvar, varför de därmed sades ha gjort sig skyldiga till den ideologiska skevheten.

Verkets vetenskapliga råd, som hade att granska alla artiklar, såg sig därför mitt i debattens hetta föranlett att gå ut i ett läsarbrev till *Berlingske Tidende* och försäkra att redaktionen och dess chefredaktör Jørn Lund i sitt arbete inte hade uppvisat någon som helst politisk tendens.[420] Jørn Lund i sin tur hade försäkrat *Jyllands-Postens* läsare om encyklopedins vetenskapliga lödighet genom att framhålla att ordföranden för det vetenskapliga rådet, den före detta riksantikvarien Olaf Olsen, hade granskat alla artiklar. Denna försäkran fick debattören Claes Kastholm Hansen att i *Berlingske Tidendes* satiriska spalt ”Groft sagt” fälla kommentaren att Olsens skarpa blick nog grumlades av det faktum att han i sin ungdom hade varit en begeistrad Stalinanhängare.[421]

I debatten om encyklopedin kommenterades för övrigt inte så mycket just Olaf Olsens kommunistiska förflutna, däremot mer framställningen av hans far, historieprofessorn Albert Olsen. Dryga decenniet senare i boken *Opgør om vor samtids historie*, som samlade en mängd inlägg från de olika tidningsdebatterna om kalla kriget, tog redaktörerna Bent Blüdnikow, Kasper Elbjørn och Henrik Gade Jensen i slutordet dock särskilt upp Olaf Olsen och hans stöd till och samarbete med Stalins Sovjetunionen som ett problem för dansk historieskrivning. Bland annat satte de honom i direkt förbindelse med den enligt deras uppfattning ideologiska

419 Se *Den Store Danske* och uppslagsorden ”kommunisme” och ”den faktisk eksisterende kommunisme i 1900-t.”.

420 Jes P. Rasmussen et al. 26 januari 2001.

421 Claes Kastholm Hansen 15 februari 2001.

skevheten i encyklopedin.[422] Likaså lyfte de fram som problematiskt att han stod som huvudredaktör för Gyldendals och *Politikens* storsatsning *Danmarkshistorie* i 17 band, som utkom i en andra utgåva 2002–2005 och till vars uppdaterade delar om samtidshistorien Olsen sades ha anlitat ”venstreradikale historikere fra universiteterne”. Resultatet blev enligt Blüdnikow, Elbjørn och Gade Jensen att Danmarkshistorien pressades ner i en vänstervriden världsuppfattning, vilket de verkade tycka var extra allvarligt, då det rörde sig om det stora moderna standardverket om Danmarks historia, flitigt använt på skolor och gymnasier – och detta utan att eleverna informerades om verkets politiska tendens.[423]

Samma typ av kritik och anklagelser riktades också mot förlaget Gads lexikon *Den Kolde Krig og Danmark* från 2011, ett uppslagsverk i ett band om den på modern forskning samlade kunskapen om Danmark och kalla kriget.[424] Sålunda framfördes gång på gång i debatten som rasade under 2011 att verket präglades av ideologisk skevhet.[425] Statsvetaren Mette Skak menade att det var fatalt att verket helt bortsåg från att Sovjetunionen var en hypermilitaristisk ekonomi och från att leninismen utgjorde ett politisk-ideologiskt hot.[426]

Likaså nämndes av många borgerliga debattörer att den ideologiska skevheten stod att finna i personerna bakom verket. Bent Jensen menade att verket liksom encyklopedin tillhandahöll en ljusröd framställning av kalla kriget och att det i huvudsak var samma personer som låg bakom PET- och DIIS- utredningarna och som nu i detta lexikon sökte få sin version av kalla kriget kanoniserad.[427] Några debattörer gick direkt på det kommunistiska förflutna hos en av redaktörerna, nämligen historieprofessor Poul Villaume, som på 1970-talet hade varit aktiv i det marxistisk-leninistiska partiet KAml. Tvärtemot vad Villaume själv i debatten ville göra gällande hävdade journalisterna och historikerna Bent Blüdnikow och Bo Bjørnvig att detta förflutna fortsatt påverkade honom i hans verksamhet som historiker, vilket kallakrigslexikonet påstods vittna om.[428]

422 Bent Blüdnikow, Kasper Elbjørn & Henrik Gade Jensen 2012, s. 615–616.

423 Bent Blüdnikow, Kasper Elbjørn & Henrik Gade Jensen 2012, s. 616. Dessutom finns *Danmarkshistorien* digitalt tillgänglig i *Den Store Danske Encyklopædies* nätutgåva *Den Store Danske*. Se www.denstoredanske.dk/Danmarkshistorien.

424 John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen & Poul Villaume 2011.

425 Se t.ex. Bo Bjørnvig 8 april 2011.

426 Mette Skak 2011, s. 113.

427 Bent Jensen 11 april 2011.

428 Se Bent Blüdnikow 6 april 2011, Bo Bjørnvig 8 april 2011 och Poul Villaume 20 april 2011.

Det borgerliga ropet efter en ny Danmarkshistoria

Hela den intensiva debatt om kalla kriget och kommunismen som har förts från slutet av 1990-talet och som i valda delar har redogjorts för ovan ger visserligen prov på många olika röster och ger sammantaget en mångfald av synpunkter och hållningar, men som har framgått domineras debatten av kampen mellan två läger, vilka kan beskrivas som en vänsterinriktad och en borgerlig, båda djupt nergrävda i var sin position, varifrån de med kraft och envishet beskjuter varandra.[429] Utgångspunkten för den borgerliga sidans kamp har varit uppfattningen att det under lång tid har funnits en dominerande grupp av experter, bland annat i det vetenskapliga historikerskrået, som har satt sig tungt på de centrala institutionerna och därifrån förmedlat sin hegemoniska vänsterversion av historien. Efter Berlinmurens fall då kalla kriget och kommunismen kunde betraktas som historiska företeelser som det skulle göras upp med, blev konflikten mellan de två lägren särskilt tillspetsad, då vänsterfalangen, som hörde till historiens förlorare och nu skulle ställas till svars för sitt stöd för den besegrade sidan, samtidigt utövade ett icke ringa inflytande över produktion och förmedling av denna historia.

Till skillnad från uppgörelsen med nazismen efter besättelsen inbegriper uppgörelsen med vänstern efter kalla kriget en mycket större grupp människor, inte minst med tanke på att i Danmark också socialdemokraterna på ett särskilt sätt inkluderas på grund av den så kallade fodnotepolitikken 1982–88. Det finns heller inte som i fallet med nazisterna och deras kollaboratörer någon konsensus kring hur alla dessa personer ska bedömas, huruvida de exempelvis var goda demokrater i fredens tjänst eller illojala medlöpare till fienden. Dessutom tillkommer som har antytts att många inom denna vänster har ägt ett betydande inflytande under kalla kriget, både i den politiska och kulturella sfären, och därmed har kunnat lansera en egen bild av sin roll under perioden ifråga.

Med andra ord är utgångspunkten för denna uppgörelse att det från början finns alla förutsättningar för ett kraftigt motstånd mot varje försök från borgerligt håll att lansera en alternativ tolkning. De borgerliga debattörerna har med kraft och uthållighet framfört sin kritik. Häftigheten i debatten och dess likartade utseende över tid kan kanske förklaras av att dessa debattörer har bestämt sig för att en gång för alla ersätta det de uppfattar som en kvardröjande och alltfort reproducerad vänsterberättelse, vilken de ser gång på gång bli materialiserad i vetenskapligt underbyggda publikationer av högt anseende med nationell räckvidd, såsom *Den*

429 Denna alltför enkla uppdelning har kritiserats av Rosanna Farbøl. Hon opererar i sin avhandling visserligen också med en vänster- och en högerberättelse men menar att de ger en lite för enkel bild av den faktiska debatten. Utifrån sina empiriska studier identifierar hon en tredje berättelse. Snarare än en bipolär strid om historien föreslår hon därför en tripolär. Se Rosanna Farbøl 2016, s. 58.

Store Danske Encyklopædi, Gyldendals och Politikens *Danmarkshistorie*, DIIS-rapporten, PET-rapporten och GAD:s *Den Kolde Krig og Danmark*, vilka alla har varit föremål för högljudd debatt.

Debattens drivkraft kan i detta avseende beskrivas som ett försök från borgerligt håll att genomlysa, avslöja och påtala det som de uppfattar som snedvridet i den officiellt sanktionerade versionen av kalla kriget och kommunismen för att på så sätt motivera behovet av en ny berättelse. Därför utbrister Blüdnikow, Elbjørn och Gade Jensen efter en genomgång av alla dessa debatter: ”Giv os en ny Danmarkshistorie!”[430] I *Berlingske* beledsagas denna appell av en teckning, som anspelar på en känd scen ur tv-serien *Matador*: grishandlaren som uppfostrar hunden ”Kvik” genom att ställa fram en bit mat. När grishandlaren säger ”Det er en tysker” låter hunden maten vara, men vid orden ”Det er en dansker” snappar han åt sig biten. På bilden i *Berlingske* hejdar någon utanför bild – regissören? – grishandlaren med orden: ”Jeg stopper dig lige grisehandler … Kunne du eventuelt prøve med ’russer’? Kvik har lärt sig och förstår att en dansk är god men en tysk (nazist) är dålig, men hur ska han reagera på en ryss (kommunist)? Det är en öppen fråga, och hur kommer tevepubliken att reagera? Kommer den fortsätta att älska den fryntlige grishandlaren, om han lär hunden att kommunismen är oaptitlig?

Kommunismen i den danska historiekulturen – en sammanfattande diskussion

I den historiekultur som här har tecknats och i vilken kommunismen framställs, förmedlas och tillskrivs mening, är det två perioder som står i förgrunden: andra världskriget och kalla kriget, eller rättare sagt besättelsen 1940–45 och andra halvan av kalla kriget, 1968–89. Det är dessa skeden som den danska bearbetningen av kommunismen framför allt kretsar kring. Undersökningen av denna bearbetning har dessutom gjorts utifrån tre ingredienser, vilka har identifierats som viktiga i ett vidare historiekulturellt sammanhang: för det första nationen eller det nationale, för det andra den nationella identiteten eller danskhed och för det tredje det upplevda hotet, vilket inte minst har manifesterat sig i den antityska hållningen.

Besättelsen är av helt central betydelse. Den är den mest utforskade och mest förmedlade företeelsen i dansk historia. Den är av stor betydelse för danskar i gemen men av särskild vikt för kommunisterna, både med avseende på hur de blir betraktade och hur de ser på sig själva. Från besättelsen hämtar de sin främsta resurs: motståndet mot hotet från Nazityskland, som ingick i konsensusberättelsen efter kriget och för vilket de ärades och tillerkändes en plats i den nationella gemenskapen som goda

430 Kasper Elbjørn, Henrik Gade Jensen & Bent Blüdnikow 17 september 2012.

dansksinnade patrioter.

Denna erkänsla försvann aldrig, inte ens vid tillfällen under besættelsen och kalla kriget då kommunisterna misstänktes för att vara potentiella landsförrädare. Synen på den gode kommunisten förmedlades i vida kretsar, exempelvis genom den inte minst i skolsammanhang mycket lästa romanen *Frydenholm* från 1962, där kommunisterna spelar hjälterollerna och i tv-serien *Matador* från 1978–82, där kommunisten Røde genomgående skildras sympatiskt. Även efter kalla kriget, då en häftig uppgörelse med kommunismen tog vid, lämnades ofta kommunisterna och deras handlingar under just besættelsen i fred för kritiken; så kunde exempelvis den kände motståndsmannen Jørgen Kieler 1999 fara ut i skoningslös kritik av 1968 års kommunister men ära kommunisterna för deras insatser under besættelsen. Även hos en rad yngre historiker, såsom exempelvis Jesper Jørgensen och Søren Nielsen-Man, har på 2000-talet de danska kommunisternas danskhet, patriotism och antinazistiska hållning under besættelsen framhållits.

Liksom i andra länder utsattes efter kalla kriget den patriotiska berättelsen om andra världskriget, grundfortællingen, för en omprövning och kritisk granskning. Förvisso hade i Danmark flera forskare ända sedan 1971 presenterat en rad avslöjanden om besættelsen, men det var först på 1990-talet som kritiken slog igenom på bredare front utanför akademin. Dock är det enligt Uffe Østergård i Danmark fortfarande så att det råder en skillnad mellan den historia som skrivs av historiker och den som omfattas av människor utanför akademin, vilket i så fall skulle innebära att genomslaget utanför akademin är begränsat och att såväl den gamla grundfortællingen som Fogh Rasmussens fördömande av samarbetspolitiken har en bred förankring i den danska historiekulturen.

Överhuvud har uppgörelsen med besættelsen inte varit lika häftig som uppgörelsen med kalla kriget. Det gäller inte minst frågan hur kommunisterna och deras ställningstaganden ska bedömas. I den kamp om den kolde krig som har utkämpats från 1990-talet och værdi- och kulturkamp som har rasat från början av 2000-talet har kommunisterna och deras medlöpare utsatts för en mycket häftig kritik för allt det de från 1968 sägs ha åsamkat Danmark.

Betydelsefullt för denna kamp är att det här inte finns en grundfortælling, ingen konsensus kring synen på kalla kriget och frågor som varför det uppkom, varför det tog slut och vilken roll kommunisterna spelade. Till skillnad från i fallet med besættelsen hade kommunisterna heller inte tillgång till de saker för vilkas skull de kunde äras. Här fanns inget motstånd mot den gemensamme fienden att visa upp. Tvärtom kunde de i sitt stöd för Sovjetkommunismen av den borgerliga sidan misstänkas gå denna fiendes ärenden och således vara nationellt opålitliga, odanska och rentav landsförrädare.

Till det problematiska med detta arv hör också fodnotepolitikken 1982–88, eftersom det innebär att socialdemokraterna hamnar på samma sida som kommunisterna. De anklagas av de borgerliga för att under denna period ha övergivit sin traditionella antikommunism och i stället ha solidariserat sig med östblocket, varigenom de sägs ha svikit allianssolidariteten i NATO. Sprängkraften i dessa anklagelser ligger alltså i att det parti som var dominerande i styrandet av Danmark under större delen av 1900-talet i avgörandets stund, då kalla kriget gick mot sitt slut, uppträdde på ett sådant sätt att de av de borgerliga sedan kunde anklagas för att i det närmaste ha gjort sig skyldiga till landsförräderi.

Fodnoteperioden bidrar alltså i väsentlig grad till att uppgörelsen med kalla kriget och kommunismen i Danmark blir så omfattande och konfliktfylld. Den bidrar också till att komplicera den gängse bilden av en strikt uppdelning i vänster och höger. Rosanna Farbøl har i sin undersökning av kampen om det kalla kriget vid sidan av en högerbetonad berättelse, som hon kallar konfliktfortællingen, och en vänsterbetonad berättelse, som hon benämner apologifortællingen, identifierat en tredje, mera lågprofilerad och defensiv berättelse, som hon ger namnet konsensusfortællingen.[431] Denna berättelse är inte minst ett uttryck för socialdemokraternas svårighet att hantera sitt socialistiska arv och relationen till den avsomnade kommunismen. Med bestämdhet hävdar socialdemokraterna nu att socialdemokratin inte har med vare sig kommunism eller marxism att göra. På detta sätt markerar de ett avstånd till DKP och Sovjetunionen som de främsta motståndarna samtidigt som de därigenom svarar på borgerlig kritik om att gå Sovjetunionens ärenden under fodnoteperioden.[432]

Från 2001 och den borgerliga regeringens tillträde under Anders Fogh Rasmussen har uppgörelsen med kommunismen förts med ökad intensitet. Syftet har varit dels att ändra Danmarks utrikespolitiska kurs som motvillig allierad till en aktiv och pålitlig allianspartner, dels att åstadkomma en förändring av det idégods och den mentalitet som tänktes vara nödvändig för en sådan kursändring. Därför har en distinkt kulturkamp mot kommunism och kulturradikalism förts.

Uppgörelsen med idégodset avser en tradition med rötterna i 1800-talet. För Fogh Rasmussen var det sålunda den utrikespolitiska traditionen från 1864 som skulle ändras, och i den kulturkonservativa uppgörelsen med kulturradikalismen var det enligt Søren Krarup de idéer som hade fått fäste i Danmark vid mitten av 1800-talet och framför allt 1871 med det så kallade moderna genombrottet som det skulle göras rent hus med. Dock är det framför allt utvecklingen efter 1968 som uppgörelsen avser. Om nu de bekämpade idéerna inte sällan leds ända tillbaka till 1800-talet, så

431 Rosanna Farbøl 2016, s. 57–91.

432 Rosanna Farbøl 2016, s. 84–85.

inriktar sig uppgörelsen med företrädare för kommunismen främst på tiden efter 1968.

Uppgörelsen med kommunismen har varit häftigare i Danmark än i Sverige. Möjligen kan en förklaring till detta vara att den danska kommunismen överlag har varit underkastad större förändringar än den svenska. Från att kommunisterna i DKP hade erhållit hjältestatus för sina insatser under besættelsen drabbades de hårt av den sovjetiska invasionen av Ungern 1956. Deras parti krympte ihop till obetydlighet och försvann sedan slutligen 1989 som ett självständigt parti. Det överflyglades efter 1956 av ett nybildat, icke Moskva-bundet socialistiskt parti, SF. Under vänstervågen på 1960- och 1970-talen dominerade i sin tur studentrörelsen och ett annat parti, VS. Både med tanke på partier och deras ideologiska innehåll finns alltså en helt annan dynamik och diskontinuitet än i Sverige. Sett i ljuset härav kan utvecklingen efter kalla kriget ses som en i raden av dramatiska förändringar för den kommunistiska rörelsen i Danmark.

Politisering, ideologisering och moralisering

Hanterandet av kommunismen i Danmark kan avslutningsvis beskrivas utifrån några historiekulturella strategier. Markant är graden av politisering, vilken tydligt framgår av den inblandning i historieskrivningen som görs från den politiska maktens sida. Fogh Rasmussen från Venstre, liksom politiker från andra borgerliga partier, såsom Søren Krarup och Jesper Langballe från Dansk Folkeparti utgör kända exempel på hur politiker deltar i diskussioner om hur denna historia ska framställas och också direkt påverkar produktionen och förmedlingen av den, vilket inte minst de statligt tillsatta historiekommissionerna och debatterna kring dem vittnar om.

Likaså gör sig den politiska dimensionen klart märkbar inom historievetenskapen, där några företrädare har ett klart politiskt intresse, eller i varje fall anklagas de för att drivas av ett sådant intresse på bekostnad av det historievetenskapliga syftet. Historiker som sitter i styrelser och redaktioner för vissa bokverk och utredningar, såsom Poul Villaume, klandras för att låta sina vänstersympatier färga av sig på den historia som de förmedlar och omvänt anklagas några historiker, såsom Bent Jensen, för att de använder historieskrivningen för att främja sina borgerliga politiska intressen.

Det senare går oftast under benämningen ”politisering” och med det avses det allmänna språkbrukets negativa benämning på en tendens att blanda in politik där den inte hör hemma. Det intressanta är att de som framför sådana anklagelser inte själva anser att de politiserar, då de tycks mena att något sådant är främmande för god vetenskap. Med andra ord verkar de inte bara tycka att den politiska dimensionen

betonas för mycket utan att den inte alls hör hemma i historievetenskapen. Som historiekulturell strategi skulle den kunna kallas avpolitisering.

En annan framträdande strategi är ideologisering, varigenom ideologi tillmäts ett särskilt värde. Ett tydligt exempel är den kritik och debatt som följde på utgivningen av den danska nationalencyklopedin, vars framställning kritiserades för att göra åtskillnad mellan kommunism som ideologi och praktik, varvid föreställningen om en god ursprunglig tanke oanfrätt av terror och utrensningar kunde bibehållas. Kritiken ledde till att den andra utgåvan, den digitala versionen, försågs med ett tillägg för att upphäva åtskillnaden.

Ett genomgående drag i den borgerliga kritiken har varit att betona ideologins roll i den kommunistiska brottshistorien. Den utpekas rentav som den stora drivkraften i den av Bent Jensen ledda utredningen *Ulve, får og vogtere*. Därigenom uppnås en skarp kontrast till vänsterhistorikerna vilka anklagas för att avideologisera den kommunistiska terrorhistorien. Detta ord kan vara en allmänt negativ beteckning, liksom politisering, likaväl som en historiekulturell strategi och avser då hanterandet av det förflutna genom att tillmäta ideologi eller en viss ideologi litet eller intet förklaringsvärde.

Slutligen ska en annan i detta sammanhang framträdande historiekulturell strategi uppmärksammas, nämligen moralisering. Precis som för strategierna ovan finns även här en betydelse i det allmänna språkbruket av något negativt och klandervärt; att moralisera betyder då att använda moral på ett felaktigt eller överdrivet sätt eller där det överhuvudtaget inte anses höra hemma. När Bent Jensen sålunda beskylls av andra historiker för att moralisera, så är det denna allmänna betydelse som är för handen. Det är helt enkelt ett sätt att beskriva honom som en dålig historiker. Här avses emellertid med moralisering strategin att understryka historiska företeelsers betydelse för värderingen av vad som är önskvärt eller icke önskvärt handlande och av vad som kan anses vara gott eller ont.

I den danska historiekultur som har redovisats här spelar frågan om rätt handlande, om gott och ont, en central roll. Inte minst blir detta tydligt i fallet med besættelsen, vilken kan betraktas som en reservoar av moraliska exempel att ösa ur för kommande generationer. Det är betecknande att den stora forskningssyntesen om denna period inleds och avslutas med att den moraliska dimensionens betydelse på ett särskilt sätt framhävs. Sålunda skriver Hans Kirchhoff i denna syntes att ”[b]esættelsens stora obearbetade arv till efterkrigstiden blev den fortfarande brännande aktuella frågan om det riktiga i att samarbeta med fienden eller att göra motstånd mot honom – det som under kriget skilde politikerna från motståndsrörelsen, och som ännu idag ligger som en djup, oförlöst konflikt”, och sedan avslutar han sin framställning med att skriva att då historikerna har undersökt och vänt och vridit på frihetsrörelsen, så

står likväl kvar oanfrätt ”motståndets fria val under det personliga samvetets högsta lag som arvet och inspirationen till efterkrigstidens generationer”.[433]

Kirchhoff identifierar således här en synnerligen brännande fråga i dansk historiekultur, men påpekar också att historikern inte kan besvara den, inte kan lösa konflikten mellan samarbete och motstånd, eftersom den i sista instans är av moralisk och existentiell natur.[434] Det enda historikern kan göra är att analysera konfliktens karaktär, förlopp och konsekvenser.[435] Däremot verkar det enligt Kirchhoff inte gå att i historievetenskapen förhålla sig till den moraliska frågan om vad som är rätt och fel. Av allt att döma ger Kirchhoff här uttryck för uppfattningen att historievetenskapen inte bör ha en moralisk dimension, i alla fall inte i den betydelse som har angivits ovan, det vill säga att historievetenskapen skulle ha något att säga om förflutna företeelsers betydelse för bedömning av vad som är rätt handlande i historikerns samtid. Den brännande moraliska frågan, som är just den som förklarar det lidelsefulla och ihållande intresset för besättelsen, får alltså besvaras utanför vetenskapen, tycks vara den slutsats som bör dras av Kirchhoffs resonemang. Historikern ska beskriva och analysera och söka förstå de historiska aktörernas handlingar. Andra får värdera dem. Detta förhållningssätt kan betecknas som en strategi att professionalisera moralen eller annorlunda uttryckt: att avmoralisera historievetenskapen.

Överhuvud förhåller sig Kirchhoff mycket kritisk till det ökade utrymmet för moralfrågor efter kalla krigets slut. Denna vändning sammankopplas med utvecklingen efter Berlinmurens fall, varför Kirchhoff menar att det nyväckta intresset för moral, som han betecknar med den negativa termen ”nymoralismen”, har fyllt tomrummer efter kalla krigets slut och ideologiernas sammanbrott. Det är enligt Kirchhoff just frånvaron av en stor fiende efter kommunismens försvinnande som gör nymoralismens historielösa uppgörelse med samarbetet under besättelsen möjlig, eftersom motståndshållningen då inte kostar något utan har övergått till att vara en ren abstraktion, något som är ”gratis”. [436]

Frågan om vad som vad som var rätt handlande under besättelsen har spelat en stor roll. Framför allt har det gällt hur nazismen skulle bemötas. Här har funnits ett konsensussvar. Nazismen stod för det avgjort onda, varför det enda goda och riktiga var att göra motstånd. Då de flesta danskar valde samarbetslinjen, kom de efter kriget att omdefiniera detta samarbete som ett slags motstånd för att deras handlande skulle framstå som moraliskt riktigt. Kommunisterna var i en annan position. De kunde använda detta motstånd som en särskild resurs genom att hänvisa till att de

433 Hans Kirchhoff 2001, s. 9 och 333.
434 Hans Kirchhoff 2001, s. 9.
435 Hans Kirchhoff 2001, s. 9.
436 Hans Kirchhoff 2002.

faktiskt hade utövat ett sådant. Dessutom var de de enda som tog på sig en kollektiv offerroll, eftersom judarna i Danmark, till skillnad från i andra ockuperade länder, inte framstod som offer utan skrevs in i en historia om ett gott land, vilket heroiskt räddade sina judar över Öresund till Sverige undan nazisterna och förintelsen. Da danska kommunisternas agerande visavi nazismen, förutom i paktperioden 1939–41, var således till skillnad från de flesta danskars agerande det som efter kriget ansågs vara det moraliskt riktiga.

Efter Berlinmurens fall uppstod frågan om vilket som var rätt handlande under kalla kriget, och den frågan var mycket mer komplicerad. Om det ansågs rätt att göra motstånd mot nazismen, gick meningarna isär i synen på vilket som var rätt handlande gentemot kommunismen. På papperet var Danmark som medlem i NATO med i en allians som hade kommunismen som fiende, men i Danmark fanns kommunister med högt anseende på grund av kampen mot nazismen.

Till skillnad från vad fallet är med nazismen och besättelsen har det således aldrig etablerats någon grundfortælling om kalla kriget. I stället har bearbetningen av denna period och av kommunismen utvecklats till en polariserad kamp mellan två oförenliga uppfattningar. Vad som var moraliskt riktigt handlande i denna historia finns det inget entydigt svar på utan är föremål för en kamp. Moralfrågans känslighet framgår kanske allra tydligast av att det inte bara är svaret som väcker strid utan också själva frågan. Bara genom att ställa den riskerar man som historiker att anklagas för att ägna sig åt ovetenskapligt moraliserande.

Kommunismen i den svenska historiekulturen

Den historiska utvecklingen i Sverige de senaste tvåhundra åren företer vissa likheter med den danska men också flera viktiga skillnader. Till att börja med går det att se ett slags parallell till 1864 i 1809, som med förlusten av Finland utgjorde ett traumatiserande nederlag och ett upplevt hot mot den egna nationens existens. Den lärdom som drogs av nederlaget liknar också den danska i dess riktning från utåt mot inåt och från militär slagstyrka mot fredlig kraftsamling, vilket fick sitt kända uttryck i Tegnérraden ”och inom Sverges gräns eröfra Finland åter”.

En viktig skillnad i förhållande till Danmark är att Sverige redan fem år efter nederlaget hamnade på den segrande sidan i Napoleonkrigen och kunde ersätta förlusten av den östra rikshalvan med införlivandet av Norge i en union. Denna union upplöstes förvisso 1905 men då på ett fredligt och relativt odramatiskt sätt.[437] Känslan av överhängande hot mot den egna nationens självständighet kom på så sätt i Sverige till skillnad från i Danmark att med tiden mattas av. Sett i ett längre perspektiv innebar utgången av Napoleonkrigen och de svenska militära insatserna 1814 slutet på en lång krigsperiod och början på den tvåhundra år långa fredsperiod som sedan dess har präglat landet. Denna fred har bibehållits genom hela 1900-talet, genom detta ”katastrofernas århundrade”.[438]

Medan Danmark övergav och omprövade sin neutralitetspolitik efter erfarenheterna av andra världskriget och kalla kriget, kunde Sverige fortsätta på sin utrikes- och säkerhetspolitiska kurs, som innebar ”alliansfrihet i fred syftande till neutralitet i krig”. Kursen har i princip kvarstått oförändrad trots avslöjanden om ett hemligt och utvecklat samarbete med NATO under kalla kriget och trots ett alltmer utvecklat samarbete med denna allians efter kalla kriget och trots närmandet till det europeiska samarbetet i och med anslutningen till EU 1995. Sveriges historia

437 Det hindrar inte att det skulle ha kunnat bli krig, i vilket fall den svenska och nordiska 1900-talshistorien nog hade sett helt annorlunda ut. Se Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård 2006, s. 469.

438 För just denna beteckning på 1900-talet, se boken med just denna titel av Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.) 2009.

de senaste två hundra åren kan i detta sammanhang beskrivas i termer av utanförskap.

Denna korta översikt över Sveriges historia utgör en bakgrund mot vilken mycket av det som framhålls som typiskt svenskt kan förklaras. Frånvaron av direkta hot, av krig och ockupation har möjliggjort en minneskultur som i särskild grad utgår från den långa freden. Bengt Kristensson Uggla skriver att denna har lett till en massiv förträngning av den tidigare historien, av stormakten, krigarstaten och Fattigsverige och att ”[i] det nationella historiemedvetandet verkar det överhuvudtaget inte finnas några krigsminnen att hantera, i Sverige regerar den eviga fredsglömskan”.[439] I nutida debatt hävdas det rentav att Sverige som en följd av de senaste två hundra åren skulle vara ”fredsskadat”, det vill säga oförmöget att se allvaret i de hot som tornar upp sig mot nationens säkerhet.[440]

Freden och bejakandet av allt modernt sägs ha lett till en mindre upptagenhet av äldre historia, i stark kontrast till andra länder. Sålunda verkar den egna historien före 1900-talet spela en mycket diffus roll. Medan 1800-talets borgerliga kultur i Danmark kan bilda en självklar grund för den nationella identiteten, så verkar svenskhet däremot i allt väsentligt bygga på 1950-talets socialdemokratiskt utformade moderna och framåtriktade Folkhemssverige.[441] I sin avhandling om svensk historiedebatt och svenska historiebruk under 1900-talet har Ulf Zander visat att det efter andra världskriget fanns en allt tydligare tendens att uppehålla sig vid modern tid. Historien före det demokratiska genombrottet vid 1900-talets början kunde visserligen tas i bruk men då närmast som effektfull kontrast till efterkrigstidens samhälle.[442] Martin Wiklund skriver i sin avhandling att den ljusa berättelse som låg till grund för den egna identiteten, den som han kallar huvudberättelsen om det moderna Sverige, tar sin utgångspunkt i 1930-talet, kanske någon gång redan i 1890-talet.[443]

I vilket fall som helst visar dessa exempel att det i allt väsentligt är 1900-talets historia som är i centrum för uppmärksamheten. Zander menar i sin undersökning att det ännu vid 1900-talets början visserligen fanns ett stort och livaktigt intresse för äldre svensk historia, men att detta intresse avtog med åren, inte minst efter 1945.[444]

I jämförelse med vad som sades om den danska historiekulturen och de där konstaterade tre viktiga ingredienserna kan mot bakgrund av vad som hittills har skildrats sägas att de svenska motsvarigheterna, det nationella, svenskheten och det

439 Bengt Kristensson Uggla 2015, s. 122.
440 Se t.ex. Niklas Wiklund 19 mars 2015.
441 Se t.ex. Hanne Sanders 2006, s. 22–25, för denna dansk-svenska jämförelse.
442 Ulf Zander 2001, s. 462–463.
443 Martin Wiklund 2006, s. 111 och 117.
444 Ulf Zander 2001, s. 461–463.

yttre hotet spelar en annan och till synes inte lika framträdande roll.

De kommer likväl att användas i det följande. Anledningen är för det första att dessa ingredienser får sägas vara helt fundamentala hos alla kategorier av människor, så även hos en nation. Det bör således finnas en nationell uppfattning om vilka ”vi”och ”de” är och vad som utmärker de båda. Vidare bör det finnas en föreställning om vem som är vän och vem som är fiende. Den nationella identiteten, uppfattningen om nationen och föreställningen om varifrån hotet mot denna nation kommer, bör därför rimligtvis inta en central plats i alla nationella gemenskapers försök att orientera sig i tillvaron, oavsett vilka uttryck dessa ingredienser tar sig eller hur starkt de artikuleras. Genom att välja samma ingredienser skapas för det andra en möjlighet till fruktbar jämförelse av de två historiekulturerna.

Beredskapstiden och dess konsekvenser

Att blicka inåt och framåt men inte bakåt

Just andra världskriget markerar en tydlig brytpunkt. Därom verkar de flesta historiker vara överens. Det är då, efter kriget, om inte förr, Sverige blir världens modernaste land, som riktade blicken stadigt framåt, eftersom det inte ansågs finnas några lärdomar att hämta i historien.[445] Det har föreslagits att det inte bara var det historiska tidsperspektivet som krymptes till att gälla det närmaste förflutna, utan att det var historien som sådan som uppfattades som ointressant. Alf W Johansson beskriver det som ”en flykt från historien, en flykt in i traditionslösheten”.[446] Arne Ruth talar om myten ”den svenska modellen”, vilken nådde sin kulmen på 1960-talet och gjorde Sverige internationellt känt som ett lysande undantag: landet som redan på 1930-talet i tider av havererad liberalkapitalism och diktaturer på frammarsch hade lyckats bygga ett modernt industrisamhälle, präglat av frihet, jämlikhet och trygghet och som efter kriget framställdes som själva sinnebilden för framsteg.[447] Så framgångsrik var denna modell att den enligt Ruth trängde undan alla andra alternativ och ”dödade historien”, för, som Ruth formulerar det: ”Historien är värdelös för den som har nyckeln till framtiden i sin hand.”[448]

Vad beträffar denna svenska modell kan det sägas att den måhända inte är särdeles unik. Flera andra länder pekas också ut som lyckade exempel på förening av fri marknadsekonomi och utbyggt välfärdssystem, varför det exempelvis har talats om

445 Alf W Johansson 2000, s. 272.
446 Alf W Johansson 2000 s. 272.
447 Arne Ruth 1995, s. 547.
448 Arne Ruth 1995, s. 550–551.

”den nordiska modellen”, vilken omtalades ovan.[449] En sak är emellertid de påvisbara sakförhållandena, en annan vilka föreställningar som råder kring dessa. I Sverige kom den utbyggda välfärden att på ett särskilt sätt förknippas med den nationella identiteten och stolt lyftas fram som något specifikt svenskt.[450] God draghjälp erhölls också från internationell journalistik som oförtröttligt spred bilden av Sverige som det exemplariska framstegslandet.[451] Häri ligger sannolikt också en väsentlig förklaring till att den ekonomiska krisen, när den väl infann sig på 1970-talet, slog så hårt. Eftersom identiteten var så bestämt knuten till en närmast förgivettagen tillväxt med ty åtföljande välfärdssystem, skakades den i sina grundvalar.[452]

Det svenska förhållningsättet framstår som extremt i sitt avvisande av den egna historien. Bo Petersson ställer detta i kontrast till hur det ser ut i andra länder, där man ofta blickar tillbaka på ett ärofyllt förflutet, det som utgör en så kallad guldålder, och som förenar människor i en nationsgemenskap, vilken kan skänka trygghet i tider av oro. I stället fanns enligt Petersson i Sverige guldåldern snarast i samtiden, i Folkhemmet, där det sociala skyddsnätet utgjorde den inre förutsättningen och neutralitetspolitiken den yttre för människors trygga tillvaro.[453]

Att historien verkligen spelade en allt mindre roll tog sig olika uttryck. Zander konstaterar att debatten i början av 1950-talet om den så kallade tredje ståndpunkten, vilken innebar en strikt neutral hållning till konflikten under kalla kriget mellan Sovjetunionen och USA, nästan helt saknade hänvisningar till historien.[454] Efter andra världskrigets urladdning och mitt under kalla krigets världsomspännande konflikt, vilken involverade motsättningen mellan liberalkapitalism och kommunism och indirekt nazism, då ju respektive sida i kalla kriget förband motståndaren med nazism, orienterade sig alltså ledande debattörer i Sverige utan att till synes behöva göra bruk av historien.[455]

För denna avhandlings vidkommande, där syftet är att undersöka bearbetning av kommunismen, bland annat i relation till nazismen, liberalismen och kapitalismen, och där antagandet är att all mänsklig orientering i tid och planering av framtiden alltid inbegriper ett bruk av historien, är detta förhållande anmärkningsvärt. Det

449 Se kapitlet ”Två nationella historiekulturer” ovan.

450 Martin Wiklund 2006, s. 122.

451 Arne Ruth 1995, s. 547.

452 Martin Wiklund 2006, s. 122.

453 Bo Petersson 2012, s. 115.

454 Ulf Zander 2001, s. 320.

455 Kopplingen mellan nazism, liberalism/kapitalism och kommunism består enligt den kommunistiska versionen i att kapitalismen, då den är hotad till sin existens, övergår i fascism och i den liberala versionen att nazismen och kommunismen ses som totalitära tvillingar. Dessa tre ideologiska positioner och deras inbördes förhållande har Johan Stenfeldt använt i vad han kallar ett dystopiskt trilemma för att analysera den svenska idédebatten under efterkrigstiden. Se Johan Stenfeldt 2013.

skulle kunna tolkas som ett dubbelt svenskt utanförskap, att till synes stå utanför såväl de stora världsomspännande ideologiska konflikterna under 1900-talet som den historia där dessa konflikter hade sina rötter.

Uppgörelse med nazismen och dess idésfär

Överhuvudtaget innebar andra världskriget en vändpunkt i synen på en hel rad företeelser, som på ett eller annat sätt kom att förknippas med nazismen och som därför utsattes för en omfattande omprövning, för att inte säga ett direkt avvisande. Johan Östling har i sin avhandling visat hur den svenska erfarenheten av nazismen i flera grundläggande avseenden ledde till en orientering bort från den tyska kulturen, hän mot den anglosaxiska. Alla företeelser som kom att ingå i det Östling benämner ”den nazistiska associationssfären” riskerade att utsättas för stigmatisering. Sålunda drabbades bland mycket annat tysk idealism, romantik och nyhumanism, likaså nationalism och konservatism.[456] I skolan ersattes nu därför det gamla nyhumanistiska bildningsidealet med demokratisk medborgarfostran, varför historieämnet som förknippades med nationalism och konservatism tonades ner till förmån för det som ansågs mera samhällsnyttigt och befrämjande av demokratin, nämligen samhällskunskap och nutidsorientering.[457]

I kontrast härtill ledde andra världskriget inte till en motsvarande omprövning av kommunismen, inte heller skedde en sådan då Österuropa sovjetiserades under kalla krigets första år. Det kan vara belysande att jämföra de danska och svenska reaktionerna på det kommunistiska maktövertagandet i Tjeckoslovakien genom Pragkuppen 1948. I Danmark bidrog den till en NATO-anslutning, men i Sverige växte sig en neutral hållning till USA och Sovjetunionen stark genom den så kallade tredje ståndpunkten, förfäktad av ett antal radikala författare, bland annat Karl Vennberg och Artur Lundkvist. Herbert Tingsten avfärdade för sin del denna ståndpunkt som orimlig och såg argumenten från ståndpunktens företrädare som förtäckt kommunistpropaganda.[458]

Johan Lundberg har på senare tid gjort samma bedömning och anar bakom den uttalade neutraliteten ”en strategi med syften att höja kommuniststaternas prestige på den västerländska liberalismens bekostnad”.[459] Han menar att denna ståndpunkt var mycket inflytelserik och blev en ”ideologisk överbyggnad till den svenska neutralitetspolitiken under kalla kriget”.[460] Han anser också att den tredje

456 Johan Östling 2008, se t.ex. s. 112 ff, 142 och 173–174.
457 Ulf Zander 2001, s. 327 – 340, Martin Wiklund 2006, s. 117.
458 Se Johan Stenfeldt 2013, s. 106.
459 Johan Lundberg 2013, s. 97.
460 Johan Lundberg 2013, s. 89.

ståndpunkten alltfort är bestämmande för den svenska idédebatten.[461]

Med tanke på vad som ovan i kapitlet om dansk historiekultur har skrivits om förhållandet till det nationella, är det värt att notera att erfarenheten av nazismen i Sverige också ledde till en markerad uppgörelse med nationalismen. Eftersom planerandet av samhället efter kriget formades till en antites till nazismen och dess värden, var detta kanske inte så konstigt.[462] Nationalismen identifierades ju i Sverige som en viktig beståndsdel i nazismen. Till skillnad från Danmark hade Sverige också stått utanför kriget med bibehållen neutralitet och därför inte upplevt ockupation av tyska trupper och det trauma för den nationella identiteteten som detta innebar. Då nationen alltså inte heller under detta krig hade hotats, fanns det därför heller inget behov av att särskilt framhålla den nationella identiteten. Medan man i Danmark däremot betonade ”det nationale” och danskheten och samlades kring minnet av nationellt laddade datum, som 9 april och 5 maj, var det ”med halv skamsenhet den svenska flaggan firades den 6 juni”.[463]

Det har sagts att det nationella i Sverige har underkommunicerats.[464] Likaså framhålls ibland som ett typiskt exempel på det nationellas nedtonade roll att ”Sverige är det enda land i världen där det negerade nationalitetsadjektivet alldeles självklart är positivt värdeladdat”.[465] Att svenskar kan utbrista i ett ”Oh, så härligt osvenskt!” och mena det som beröm skulle alltså vara något unikt svenskt. I alla fall är det en markant skillnad gentemot motsvarande uttryck i danskan. Att beskylla någon eller något för att vara ”udansk” är menat som kritik och tydligt avståndstagande, vilket har omnämnts ovan i det danska historiekulturkapitlet.

Frånvaron av explicita uttryck för det nationella behöver emellertid inte nödvändigtvis betyda att den nationella självuppfattningen i Sverige skulle vara svagare än i Danmark, bara att den tar sig andra uttryck. Alf W Johansson menar att en viktig del i den svenska nationella identiteten var att man hade lämnat det nationella bakom sig och vidare att denna inställning kan ses som ett utslag av omedveten arrogans, av att se ner på andra länder som efterblivna.[466] Bakom den självkritiska hållningen till nationen skulle alltså känslan av nationell överlägsenhet lura.

På ungefär samma sätt har det talats om ”den kulturförnekande kulturen”, det vill

461 Johan Lundberg 2013, s. 18.

462 Om denna totala negation av det nazistiska, se Alf W Johansson, 2000, s. 273.

463 Se Alf W Johansson 2001, s. 8. Tidigare har i avhandlingen nämnts 4 maj. Både 4 och 5 maj firas för att uppmärksamma befrielsen under andra världskriget. Den 4 maj lästes frihetsbudskapet upp i radio och den 5 maj trädde den tyska kapitulationen i kraft.

464 Alf W Johansson 2001, s. 7.

465 Björn Meidal 2001, s. 18.

466 Alf W Johansson 2001, s. 14–15.

säga att svenskar verkligen har en särskild kultur men att de förnekar det eller inte är medvetna om att det förhåller sig så.[467] Även förhållandet till religion uppvisar liknande drag. David Thurfjell har i en undersökning visat att trots att en klar majoritet av svenskarna är medlemmar i kristna samfund, firar kristna högtider och på olika sätt verkar i en tydlig kristen tradition, är det få som öppet vill beteckna sig som kristna eller religiösa. ”Religion” blir i den moderna berättelsen om Sverige något som hör till det förflutna och som svenskar har gjort upp med. Det fanns förr och finns därför nu bara hos andra, som inte har hunnit lika långt i utvecklingen.[468]

Med tanke på de i kapitlet om dansk historiekultur identifierade tre viktiga ingredienserna nationen, danskheten och den antityska hållningen kan enligt vad som har framkommit så här långt sägas att det för de två första råder en tydlig skillnad gentemot de svenska motsvarigheterna, nationen och svenskheten. Samma sak kan sägas för den tredje ingrediensen, som avser upplevelsen av hot. Det har nämligen ibland föreslagits att, tvärtemot vad som blev fallet i Danmark, andra världskriget i Sverige inte ledde till upptagenhet kring ett överhängande yttre hot utan att uppmärksamheten snarare riktades mot ett inre, närmare bestämt det som kom från alla tänkbara motståndare till det moderna svenska framstegsprojektet.[469] Detta kan diskuteras, men ovedersägligt är att Sverige kom att stå utanför kriget med, i alla fall som man själv uppfattade det, bibehållen neutralitet. Det fanns därför ingen direkt motsvarighet till den typ av påtagliga yttre hot som Danmark upplevde genom de nazistiska och kommunistiska hoten under besättelsen och påskkrisen 1948, vilka brukar framhållas som orsaker till en kursändring i utrikes- och säkerhetspolitiken, allra tydligast manifesterad i detta lands NATO-anslutning.

Det kan således konstateras att andra världskriget har betytt olika saker för Danmark och Sverige. Krigets olika ställning i de två länderna framgår inte minst genom de olika ord som används för att beskriva det. I Danmark är den övergripande termen besättelsen, ockupationen, medan det i Sverige är beredskapstiden. I det ena fallet är man redan indraget i kriget och lyder under tyskt herravälde och i det andra lever man utanför men med beredskap inför ett eventuellt angrepp. I Danmark refereras till andra världskriget som en bakgrund till händelser på danskt territorium, varför både det rumsliga och det tidsliga perspektivet är nationellt bestämt; 9 april

467 Karl-Olov Arnstberg 1989.

468 David Thurfjell 2015. Se t. ex. s. 61 och 111. På motsvarande sätt tecknar Hanne Sanders en olikhet i de två ländernas förhållningssätt till folkkyrkan. Om den protestantiska identiteten är viktig för danskar, så råder i Sverige snarast det motsatta förhållandet: ” I den socialdemokratiska folkkyrkan var det konfessionella inte det viktigaste. Det viktiga var inte det protestantiska, utan att man med religionens hjälp kunde arbeta för ett moraliskt samhällsbeteende.” Hanne Sanders 2006, s. 26.

469 Martin Wiklund 2006, s. 118.

1940 och 5 maj 1945 blir således krigets viktigaste tidpunkter.[470]

I Sverige är tidsbestämningen den för kriget den vanliga, 1939–45, och till skillnad från i Danmark är andra världskriget inte nationellt bestämt utan något som sker utanför landet, i det som statsminister Per Albin Hansson ständigt ville beskriva som ”stormaktskriget”, för att därigenom hoppas kunna skapa distans till kriget.[471] En likhet mellan länderna är tiden 1940–43, vilken efter kriget framstod som en mindre ärofull tid, eftersom tyska krav då i flera viktiga avseenden tillgodosågs, i Danmark genom samarbejdspolitikken och i Sverige genom den så kallade eftergiftspolitiken.[472]

Kommunisterna – från vinterkrigets iskyla till segerns stugvärme

Under kriget kom för Sveriges del först inte det allvarligaste hotet från Tyskland utan från Sovjetunionen, som anföll Finland den 30 november 1939, vilket inledde det så kallade vinterkriget och som var den direkta anledningen till att en samlingsregering bildades den 13 december samma år.[473] Tre borgerliga partier och socialdemokraterna ingick i denna regering, som innebar att politiska stridigheter för tillfället lades åt sidan för den nationella enighetens skull. Sveriges kommunistiska parti (SKP) lämnades dock utanför. Genom sitt stöd till Sovjetunionen framstod kommunisterna som potentiella landsförrädare och partiet genomgick av denna anledning under vinterkriget sin kanske värsta kris någonsin, ”då det utsattes för det vredgade trycket från en enig, moraliskt indignerad opinion”.[474]

Från att tidigare ha markerat mot nazismen hade SKP efter Sovjetunionens inträde i kriget och inmarschen i östra Polen den 17 september 1939 övergivit sin uttalade antifascism. I stället lade det skulden för det pågående kriget på England och Frankrike, som utmålades som imperialistiska stater med intresse av att bevara det kapitalistiska systemet och som därför sades ha avslagit fredsanbuden från Hitler och Stalin.[475]

På grund av sin lojalitet till Sovjetunionen hade kommunisterna i SKP genom Molotov–Ribbentrop-pakten 1939–41 alltså hamnat i en situation, där de tog ställning för de båda makter som inledde andra världskriget genom angreppen på Polen. Partiet företrädde därmed en uppfattning om världsläget som var diametralt motsatt den som fanns i samlingsregeringen. Denna fick nu klä skott för

470 Claus Bryld & Anette Warring 1998, s. 41.

471 Klas Åmark 2011, s. 111–115.

472 Se t. ex. Klas Åmark 2011, s. 118 om dessa eftergifter för Tyskland 1940–43 som ”de svåra åren för Sverige”.

473 Alf Johansson 1973, s. 97; Klas Åmark 2011, s. 83.

474 Alf Johansson 1973, s. 257.

475 Alf Johansson 1973, s. 261–262.

kommunisternas beskyllningar för att vara de verkliga förrädarna. Inte minst anklagades socialdemokraterna för att ha begått ett dubbelt förräderi, dels mot arbetarklassen, dels mot freden.[476]

Som mest tillspetsad torde situationen mellan kommunisterna och samlingsregeringen ha varit under finska vinterkriget. Detta krig omvandlades i kommunisternas retorik från ett sovjetiskt anfallskrig till ett finskt inbördeskrig, där arbetarklassen under Kuusinen och borgarklassen under Mannerheim sades kämpa mot varandra. Den hjälp som kom från Sverige i form av frivilligkåren beskrevs av kommunisterna därför följdriktigt som interventionstrupper av ”fascistiska borgarklassynglingar” och ”deklasserade element bland arbetarna”, vilka organiserades av ”miljonärer och högadel”. Det var alltså enligt kommunisterna bourgeoisien, överklassen och kapitalisterna, alla de som sades ha representation i samlingsregeringen, som var de egentliga landsförrädarna.[477]

Denna kommunisternas positionering under vinterkriget och paktperioden 1939–41 satte dem på direkt kollisionskurs med det övriga Sverige. Reaktionerna lät inte vänta på sig. All den vrede och frustration över Sovjetunionens agerande i det östra grannlandet och över den nazikommunistiska pakten som fanns i befolkningen vräktes mot kommunisterna, som kallades nazibolsjeviker och fick känna av förföljelser och trakasserier.[478] Till skillnad från vad fallet var i Danmark förbjöds aldrig kommunistpartiet, även om det utsattes för andra åtgärder. Det transportförbud som infördes för tidningar mellan mars 1940 och mars 1943 kom sålunda främst att drabba kommunisternas tidningar.[479]

Inom fackföreningarna manade LO till oförsonlig kamp mot kommunisterna, vilka bland annat drevs bort från olika förtroendeuppdrag.[480] I februari 1940 genomförde polisen en omfattande razzia, och den svenska krigsmakten hanterade å sin sida det säkerhetshot som den ansåg att de kommunistiska värnpliktiga utgjorde, genom att placera runt 600 av dem i särskilda arbetskompanier för att isolera dem från de andra värnpliktiga och från samhället i övrigt.[481] Allvarligast av alla händelser under förföljelserna mot kommunisterna och kulmen på dessa var brandattentatet mot tidningen *Norrskensflamman* den 3 mars 1940, vilket krävde fem människors liv.[482]

Om nu situationen för kommunisterna var som allra värst under vinterkriget och

476 Alf Johansson 1973, s. 263.
477 Alf Johansson 1973, s. 277.
478 Alf Johansson 1973, s. 257 och 274.
479 Klas Åmark 2011, s. 227.
480 Alf Johansson 1973, s. 274.
481 Karl Molin 1982.
482 Karl Molin 1982, s. 39.

paktperioden, så skapade krigets vidare förlopp helt andra förutsättningar. I juni 1941 innebar Tysklands anfall på Sovjetunionen slutet på pakten, vilket gjorde att villkoren för SKP förbättrades, en utveckling som förstärktes efter de tyska nederlagen 1942–43 vid El-Alamein och Stalingrad, varefter svenska opinionen svängde och en allmän sympati för Sovjetunionen uppstod.[483] Den tilltagande välvilliga synen på Sovjetunionen som en viktig allierad i nedkämpandet av nazismen kom de svenska kommunisterna till del, som från krigsslutet och några år framåt kunde åtnjuta stora framgångar, inte minst märkbart i ökat medlemsantal och rekordhöga röstesiffror i riksdags- och kommunalval.[484]

För de svenska kommunisterna rättfärdigade utgången av världskriget den hållning de hade intagit under vinterkriget och paktperioden. De hade lidit för sitt stöd för Sovjetunionen, men den lärdom de nu ansåg att de borde dra och som kom att bli bestämmande för deras hållning under kalla kriget, var att det var värt att under alla omständigheter lita på Sovjetunionen och att aldrig sätta sin tilltro till de anklagelser som riktades mot denna stat.[485]

Småstatsrealismen – den svenska huvudberättelsen

Även om Sverige lyckades hålla sig utanför kriget, fanns det, i likhet med de länder som direkt hade berörts av kriget, ett behov av nationell samling kring en patriotisk berättelse.[486] Till skillnad från de ockuperade länderna kunde emellertid denna berättelse inte vila på någon föreställning om samfällt motstånd. I stället var det ju utanförskapet och frånvaron av motstånd som behövde rättfärdigas. Lösningen bestod i det som har kallats småstatsrealismen. Efter kriget var denna berättelse den helt dominerande och utmanades på allvar först under 1990-talet.[487] Småstatsrealismen innebar att Sverige som en liten stat i skuggan av den aggressiva stormakten Tyskland inte hade kunnat göra annat än att anpassa sig och göra vissa eftergifter, vilket ansågs vara en klok politik, då man härigenom hade kunnat rädda freden.[488]

I stället för en berättelse om enat motstånd byggde småstatsrealismen alltså snarare på en särskild berättelse om neutralitet.[489] Som ingenting annat framhölls just

483 Se Håkan Holmberg 1982, s. 23.

484 10,3 procent i riksdagsvalet 1944, vilket bara överträffats 1998 med 12 procent, då partiet hade strukit kommunismen ur partiprogrammet och partibeteckningen. Se bil. 1 s. 349–350 i Jörgen Hermansson 1984.

485 Werner Schmidt 2002, s. 263.

486 Se t. ex. Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling 2011, s. 11ff.

487 Se t.ex. Johan Östling 2011, s. 140.

488 Alf W Johansson 2000, s. 269–270.

489 Bo Stråth 2001, s. 172.

neutraliteten som en garant för den svenska vägen. Den fyllde två viktiga funktioner, för det första att, som har nämnts ovan, rättfärdiga och visa det fruktbara i agerandet under kriget och för det andra att ur detta agerande tillhandahålla handlingsanvisningar inför framtiden. Med avseende på den andra funktionen framhåller Bo Stråth den centrala roll som neutraliteten spelade för svensk självförståelse under kalla kriget, då Sverige utanför stormaktspolitikens formella bindningar med sitt internationella engagemang för de fattiga länderna kunde byta ut sitt dåliga samvete från 1945 mot ett världssamvete. Samtidigt kopplades neutraliteten ihop med de stora svenska ekonomiska framgångarna under efterkrigsåren, varför Sverige också ansåg sig kunna ställa sig utanför det europeiska samarbetet. Känt är statsminister Tage Erlanders uttalande 1961 att ett fullt medlemskap i EG inte gick att förena med neutralitetspolitiken.[490]

Neutraliteten gjorde alltså att Sverige inte ansåg sig behöva medlemskap i någon säkerhetsallians eller ekonomisk gemenskap, vare sig NATO eller EG, utan klarade sig bäst på egen hand, samtidigt som det kunde visa vägen för resten av världen. På detta sätt kom neutraliteten genom en kombination av isolationism och internationalism att utgöra kärnan i den nationella svenska efterkrigsidentiteten. Liksom i fallet med motståndsberättelsen i Danmark var den mentalhygieniska funktionen uppenbar; Stråth förklarar denna funktion med att ”[u]nder neutralitetsbegreppet återskapades svensk självkänsla och storhet som anfrätts av ett dåligt samvete över att inte ha gjort tillräckligt för grannländerna under krigsåren”.[491]

Var småstatsrealismen precis som den danska grundfortællingen en berättelse som stod i tydlig kontrast till verkligheten? Enligt den svenske statsministern Per Albin Hansson förhöll det sig i alla fall inte så. Han bedyrade att neutraliteten strikt hade iakttagits: ”Principiellt har aldrig något avsteg gjorts från neutraliteten i stormaktskriget.”[492] Undersökningar, redovisade i den stora forskningssyntesen om Sveriges relation till Nazityskland, har dock visat att denna kategoriska karakteristik inte har fog för sig, då det i realiteten skedde åtskilliga sådana avsteg, bland annat all den transitering av tyska trupper genom Sverige som tilläts från sommaren 1940.[493] Likaså lyfter Klas Åmark i denna syntes fram flera åtgärder som inte kan anses ha behövts för att uppnå det övergripande syftet att bevara freden.[494] Berättelsen behöver för den skull inte anses vara grundfalsk, men så mycket står i varje fall klart att det enligt ledande forskare på området vid flera tillfällen under kriget och i olika avseenden vidtogs åtgärder som innebar tydliga avsteg från den strikta neutraliteten

490 Bo Stråth 2001, s. 172. För Tage Erlanders uttalande, se Bo Stråth 1992, s. 219.
491 Bo Stråth 2001, s. 172.
492 Här citerat ur Alf W Johansson 2000, s. 267.
493 Klas Åmark 2011, s. 105.
494 Klas Åmark 2011. Se t. ex. s. 162.

och från vad som kan anses höra hemma inom småstatsrealismen.

Precis som den danska samarbetspolitiken utgjorde den svenska eftergiftspolitiken 1940–43 således ett problematiskt arv. I det danska fallet motsade samarbetet berättelsen om nationen i enat motstånd, och i det svenska stod eftergifterna i kontrast till berättelsen om den strikta neutraliteten. En annan likhet mellan länderna är att i båda omtolkades den förda politiken som motstånd. Beskrivningen av den svenska neutralitetspolitiken som en form av motstånd framgick av statsministerns tal på krigets sista dag: ”Vi har gjort vårt, vi har fört kampen på vårt sätt.”[495] I detta avseende blev kontrasten mellan berättelse och verklighet störst i Sverige, eftersom här inte ens fanns något faktiskt motstånd att visa upp.

Småstatsrealismen innebar inte bara att det svenska utanförskapet legitimerades i största allmänhet utan också att den under kriget förda politiken ställdes ideologiskt, politiskt och moraliskt utanför det perspektiv som upptog Europa efter kriget, nämligen kampen ”mellan demokrati och diktatur, mellan mänsklighet och omänsklighet, mellan gott och ont”, vilket gjorde att alla de svåra frågorna som eftergiftspolitiken aktualiserade, lämnades därhän.[496] Alf W Johansson skriver att Sverige härigenom skaffade sig moralisk absolution, och Klas Åmark menar att ”[m]ed den inställningen frånhände sig socialdemokratin det moraliska ansvaret för konsekvenserna av dess handlande”, vilket har efterlämnat ”ett moraliskt trauma, som svenskarna fortfarande lever med och som vi gång på gång återvänder till”.[497]

Denna moraliska aspekt på andra världskriget har senare alltmer betonats och satte en tydlig prägel på de häftiga debatter och krav på uppgörelse som satte fart på 1990-talet, vilket ska kommenteras längre fram i detta kapitel, men under kalla kriget gällde andra förhållanden. Som tidigare har påtalats var den lärdom som i Sverige drogs av världskriget att man borde vända historien ryggen och bejaka den egna moderniteten som ett mönster för resten av världen. På detta sätt förvandlades andra världskriget till något som inte fyllde någon ”annan funktion än som stoff till underhållningsfiktion eller som exempel på mänsklig dårskap som Sverige lämnat bakom sig”.[498] Det är sannolikt denna av ett svenskt utanförskap bestämda hållning som dröjer sig kvar och också gör att till exempel nutida filmer om Sverige och andra världskriget, till skillnad från vad fallet är i de nordiska grannländerna, inte förmår väcka något större engagemang.[499]

Tidigare i detta kapitel har andra världskriget framställts som en viktig vändpunkt för det svenska förhållningssättet till en rad företeelser, såsom nationalism, nationell

495 Alf W Johansson 2000, s. 267.
496 Alf W Johansson 2000, s. 270.
497 Alf W Johansson 2000, s. 270 och Klas Åmark 2011, s. 162–163.
498 Alf W Johansson 2000, s. 272.
499 Ulf Zander 2014, s. 153.

identitet och historia. Det går också att argumentera för att kriget tvärtom blott var en parentes eller rentav en bekräftelse på en redan fastslagen utvecklingslinje. I varje fall för socialdemokraterna utgjorde sålunda andra världskriget ett avbrott i uppbyggandet av välfärdssystemet.[500] Samma sak, att dra en rak linje från förkrigstidens reformpolitik till efterkrigstidens reformpolitik, med andra världskriget som en parentes, gjorde också de danska socialdemokraterna, vilket har omtalats i kapitlet om dansk historiekultur. Måhända har denna parentestanke varit starkare i Sverige, vilket inte skulle vara konstigt med tanke på den svaga ställning som kriget har haft i den svenska huvudberättelsen.[501]

Världskrigets betydelse för kommunisterna

För kommunisterna kom andra världskriget däremot att spela en stor och avgörande roll och någonting som de alltid vände tillbaka till. Härur hämtade de sina två främsta resurser, för det första Sovjetunionens seger över nazismen, vilket visade att det hade varit lönt att hålla fast vid lojaliteten med det kommunistiska fäderneslandet, för det andra den kollektiva offerrollen. Till skillnad från de danska kommunisterna förfogade de inte över en tredje mycket åtråvärd resurs, den konkreta heroiska kampen i en antifascistisk motståndsrörelse, för vilken de kunde vinna allmän erkänsla.

De svenska kommunisterna var därför hänvisade till att lägga ner så mycket mer kraft på framställningar av sitt martyrium. Gång på gång under kalla kriget framhöll de hur mycket de hade lidit i den antikommunistiska snålblåsten, vilken hade farit fram som allra värst under andra världskriget, i synnerhet under vinterkriget. Detta lidande sågs som ett stärkande stålbad som hade härdat kommunisterna och danat dem till pålitliga kämpar för den goda sakens skull.[502] Även efter kalla kriget har detta perspektiv varit framträdande. I en bok från 2002 om svensk och internationell kommunism utmålar historikern Werner Schmidt antikommunismen som det egentliga hotet, vilket alltid föregår kommunismen och rentav konstruerar denna som ett hot.[503] Schmidts bok är ett tydligt exempel på vad som skulle kunna kallas det programmatiska kommunistiska martyriet. Kommunisterna kan enligt detta synsätt inte gärna vara förövare, och i de fall då de ändå medges vara det, sker det inte sällan med tillägget att offren också var kommunister. Bland en uppsjö av tänkbara exempel kan nämnas hur VPK:s partiledare C H Hermansson 1967 talade om att i Sovjetunionen efter andra världskriget ”[k]ommunister spärrade in

500 Alf W Johansson 2000, s. 272.
501 Martin Wiklund 2006, s. 120.
502 Se t. ex. Petter Bergner 2013, s. 58–60.
503 Werner Schmidt 2002.

kommunister i tukthusen".[504]

Även den andra resursen, Sovjetunionens vinst på östfronten, har alltsedan dess varit ett stående inslag i försvaret av en kommunistisk ståndpunkt och genljöd i en animerad tidningsdebatt 2015 med anledning av högtidlighållandet av 70-årsdagen av Auschwitz befrielse. Debatten inleddes med att Åsa Linderborg på *Aftonbladets* kultursida anklagade "högern" för att ha reviderat historien ända därhän att "Sovjets avgörande krigsinsats är helt mörklagd", varför hon uppmanade läsarna att i tacksamhet erkänna att Sovjetunionen hade befriat världen från nazismen.[505] Stefan Ingvarsson svarade henne att Sovjetunionens insats inte alls var mörklagd men att till historien hörde också pakten mellan Hitler och Stalin och Sovjetunionens ockupation av Polen och Baltikum, en historia som alltsedan dessa har förfalskats i Moskva, av uppenbara skäl: "Mytologin kring den heroiska kampen mot 'fascismen' är det sista halmstrå som det postsovjetiska samhället greppar efter i en vilja att hitta något vackert och meningsfullt i sitt blodsdränkta förflutna…"[506]

Hur viktig Sovjetunionens insats är för Linderborgs orientering i samtiden framgår av ett senare inlägg: "Det här är ingen perifer debatt. Hur den antifascistiska kampen under andra världskriget ska värderas är en ödesfråga för vår samtid." Hon gör en direkt koppling mellan 1930-talet och nutiden och menar att liberalerna då som nu inte vill ta ställning mellan fascism och antifascism och dessutom aktivt motarbetar dem som söker förhindra en upprepning av 1930-talet.[507] Syftet med de borgerligas historieskrivning, menar Linderborg, är att misskreditera kommunismen och "slå ner den nya unga vänster som uppstod när muren föll och nyliberalismen bredde ut sig över världen".[508]

Även den ovan nämnda resursen med kommunister som offer användes i denna debatt. Linderborg angrep Ingvarsson för att han bara medgav Sovjetunionens avgörande insats i krigets slutskede, varvid hon menade att detta var ett avsteg från tidigare borgerlig historieskrivning, som hon menade inte skulle ha benämnt de 27 miljoner sovjetiska medborgare som dog "förövare".[509] Att presentera tanken på kommunister som förövare är alltså än idag ett känsligt ämne som utmanar det fortfarande livaktiga programmatiska kommunistiska martyriet.

I både Danmark och Sverige är kommunisterna de enda som har tagit på sig en kollektiv offerroll för händelserna under andra världskriget. Huruvida det finns någon skillnad mellan de två historiekulturerna med avseende på vilken betydelse

504 Petter Bergner 2013, s. 103.
505 Åsa Linderborg 2 februari 2015.
506 Stefan Ingvarsson 4 februari 2015.
507 Åsa Linderborg 24 februari 2015.
508 Åsa Linderborg 7 februari 2015.
509 Åsa Linderborg 7 februari 2015.

denna offerroll har, kan här inte närmare preciseras, då i denna avhandling ingen djupare undersökning av just denna fråga har vidtagits. Måhända förhåller det sig så som har antytts ovan att offerrollen av de skäl som har nämnts är viktigare för de svenska kommunisterna.

Dessutom har förutsättningarna sett olika ut i de två länderna. De sammanhang i vilka åtgärderna mot kommunisterna vidtogs och i vilka förföljelserna skedde skiljer sig åt. I Danmark var åtgärderna ett resultat av samlingsregeringens samarbete med Nazityskland vid tiden för anfallet på Sovjetunionen sommaren 1941, vilket gjorde de danska kommunisterna till ett dubbelt offer, både för de danska myndigheterna och för nazisterna. Väl att märka var vid tiden Nazityskland aggressor och Sovjetunionen den angripna parten. I Sverige vidtogs åtgärderna mot kommunisterna, då pakten mellan Moskva och Berlin ännu var obruten och då Sovjetunionen anföll Finland. De svenska kommunisterna stod alltså i detta fall på aggressorns sida och kunde bara göra anspråk på att vara offer för samlingsregeringens åtgärder och för en rasande inhemsk opinion. De danska åtgärderna sträckte sig vidare längre, då partiet efter ett enhälligt riksdagsbeslut tvingades ut i illegalitet efter förbudet den 22 augusti 1941, medan ett motsvarande förbud i Sverige på grund av otillräckligt stöd i riksdagen aldrig genomfördes.

De danska kommunisterna kunde alltså visa upp att de hade utsatts för mera kraftfulla åtgärder och behövde inte anstränga sig för att bevisa sitt martyrium, något som förstärktes av den omständighet att detta martyrium efter kriget ofta inte ifrågasattes och i sinom tid också officiellt erkändes. Partiförbudet var sannolikt i sammanhanget en viktig tillgång som de danska kommunisterna hade men de svenska saknade. Alf W Johansson skriver i sin avhandling om de svenska kommunisternas hopplösa situation under finska vinterkriget, då de i sin lojalitet med Sovjetunionen under pakten med Tyskland bedrev en sådan politik att deras parti var på väg mot fullständigt sammanbrott. Att i den situationen ha blivit tvingad ut i illegalitet skulle ha kunnat tas emot som ett välkommet inslag, eftersom ”[e]tt partiförbud i det läget hade närmast varit att betrakta som ett krafttillskott. Det skulle skänkt partiet martyrglorian…”.[510]

Trovärdiga demokrater och pålitliga patrioter?

Vad beträffar de svenska kommunisternas stöd för Sovjetunionen mot det egna landets politiska system var detta liksom för de danska kommunisterna en kontrafaktisk fråga om hur kommunisterna hade tänkt agera om de hade fått större inflytande, antingen av egen kraft eller i händelse av ett sovjetiskt anfall. En viktig

510 Alf Johansson 1973, s. 282.

skillnad mellan Danmark och Sverige är förmodligen vinterkriget, som engagerade och berörde Sverige på ett särskilt sätt. Vinterkriget lämnade efter sig ett problematiskt arv, ett tveeggat svärd, vilket kommunisterna använde för att framhålla det egna lidandet och hur de under en häftig antikommunistisk kampanj hade kämpat för en sak som senare vid krigsslutet visade sig vara rätt, alltmedan de politiska motståndarna hänvisade till samma period för att illustrera kommunisternas nationella och demokratiska opålitlighet.

Den fråga som vinterkriget alltså aktualiserade var huruvida kommunisterna gick att lita på. Frågan kom att förfölja kommunisterna efter kriget och spelade en framträdande roll i det svenska kommunistiska partiets interna diskussioner likaväl som i debatter med andra partier. Ledande företrädare för partiet såg sig allt som oftast föranlåtna att slå fast att partiet alltid hade varit och alltfort var ett svenskt parti, så exempelvis Knut Senander 1957 efter Ungernkrisen. Senander menade att ett hävdande av motsatsen skulle innebära att man erkände att de politiska motståndarna hela tiden hade haft rätt. Bedyrandet av partiets svenskhet uteslöt emellertid inte att man höll fast vid sin lojalitet till Sovjetunionen.[511] Denna SKP:s hållning motsvarar det som Jørgensen ifråga om DKP benämnde ”dubbel patriotism”.[512] Även om partiet höll fast vid denna linje, fanns det alltid interna kritiska röster. Efter det dåliga valet 1962 klagades det sålunda över att partiet genom denna hållning hade blivit nationellt opålitligt.[513]

Från företrädare för de andra partierna var anklagelserna mot kommunisterna för att brista i demokrati och nationell lojalitet ett närmast stående inslag. I en debatt 1965, som får anses vara typisk under kalla kriget och i vilken dåvarande kommunikationsministern Olof Palme och SKP:s partiledare C H Hermansson deltog, förklarade Palme, sedan han hade räknat upp vad kommunisterna hade försvarat, med början i Molotov–Ribbentrop-pakten och Sovjetunionens anfall på Finland, att väljarna aldrig skulle acceptera ”ett parti som svävar på målet när det gäller demokratin eller står i beroende av utländsk makt”. Det är värt att notera att de exempel från andra världskriget som Palme lyfter fram är just vinterkriget och dess förutsättning, den nazikommunistiska pakten och att C H Hermansson i en replik vände på svärdet och anklagande lyfte fram samlingsregeringens agerande under detta krig, med transportförbud mot kommunistiska tidningar och lagförslaget om förbud mot SKP.[514]

Hur viktig frågan om demokrati och nationell självständighet var framgår inte minst av hur det kommunistiska partiet självt analyserade resultaten vid de allmänna

511 Petter Bergner 2013 s. 55.

512 Se härför ”Kommunisterna och misstanken om landsförräderi” i det danska historiekulturkapitlet.

513 Petter Bergner 2013 s. 68.

514 Petter Bergner 2013. Se s. 92–93 för både Palmes och Hermanssons uttalanden.

valen. Framgången vid valet 1966 förklarade partiledaren Hermansson med att man hade lyckats motverka fördomar hos allmänheten om att partiet skulle vara Moskvaberoende och odemokratiskt.[515] Den officiella hållningen hos partiet, som Hermansson här gör sig till tolk för, var alltså att problemet inte bestod i att partiet skulle vara odemokratiskt eller lydigt Moskva utan att sådana föreställningar förekom vitt och brett utanför partiet och på så sätt skadade det. I samband med alla diskussioner om kalla kriget, om Pragkuppen 1948, om Polen och Ungern 1956, om Tjeckoslovakien 1968 och andra för de svenska kommunisterna besvärande händelser var det allt annat än en tillgång för SKP/VPK att tillstå någon lojalitet till Sovjetunionen, varför det ansågs vara viktigt att övertyga om partiets självständiga hållning gentemot Moskva.

Även i forskningen har denna fråga tilldragit sig en hel del intresse, bland annat i Yvonne Hirdmans avhandling om SKP:s inrikespolitiska situation under krigsåren. Hirdman beskriver SKP som ett parti som ville och försökte föra en självständig politik men att detta inte lät sig göras, i synnerhet inte under paktåren 1939–41 men inte heller därefter, då partiets syfte sägs ha varit att dels bekämpa fascismen, dels ”bevisa att de svenska kommunisterna var demokratiska, fosterländska och på intet sätt motståndare till att försvara landet”.[516]

Förklaringen till att partiet inte lyckades föra denna politik står enligt Hirdman att finna i yttre tvingande omständigheter. SKP var blott ”en passiv spelmark” i det storpolitiska spelet och insvept i en ideologisk tvångströja. Problemet för SKP beskrivs som ”ett genomideologiserat partis svårigheter att alltid ideologiskt behöva försvara en politik det inte självt varit med om att utforma, och det var ett försvar som måste ske med redan givna vapen”.[517]

Efter 1943 och upplösningen av Komintern blev SKP mera fritt att föra en offensiv politik och skördade framgångar med denna, men enligt Hirdman lyckades partiet ändå inte, eftersom det inte hade ”kunnat frigöra sig från beroendet av Sovjetunionen och fullfölja den utveckling som var på gång”. Inte ens om partiet hade ställt sig fritt från Sovjetunionen och fullföljt sin självständiga väg skulle de enligt Hirdman ha lyckats, eftersom det snart hade splittrats till följd av kalla krigets polarisering.[518]

Håkan Holmberg, vars avhandling undersöker de svenska kommunisterna och demokratifrågan från Kominterns upplösning 1943 fram till APK:s utbrytning ur VPK 1977, kommer fram till en helt annan slutsats. Till skillnad från Hirdman finner han inte partiets problem i yttre hinder. Det stora problemet återfinns enligt honom i stället i den kommunistiska ideologin och synen på demokrati. Han menar

515 Petter Bergner 2013, s. 87.
516 Yvonne Hirdman 1974, s. 259.
517 Yvonne Hirdman 1974, s. 256.
518 Yvonne Hirdman 1974, s. 263.

att alla kommunistiska grupper har delat principen om partiets ledande roll i samhällsutvecklingen och gång efter annan försökt förena denna princip med politisk frihet för socialismens kritiker. Enligt Holmberg talar all historisk erfarenhet för att detta problem inte går att lösa. Den tilltagande politiska och ideologiska kris som efterkrigstiden har inneburit för SKP/VPK har inte kunnat hejdas, helt enkelt därför att principen om partiets ledande roll har bibehållits.[519]

Jörgen Hermansson undersöker i sin avhandling också det kommunistiska partiet med tonvikt på dess idéutveckling från Kominterns upplösning och framåt. Han betonar inte beroendet av Moskva så tydligt som Hirdman, vilket kan bero på att hans undersökning tar sin början efter paktperioden, utan hävdar att partiet har haft utrymme att utforma sin egen politik. Han menar att det under hela undersökningsperioden har varit en angelägenhet för partiet att i sin idéutveckling söka betona svenska särdrag och sålunda forma ”en kommunism på svenska”.[520] Syftet har varit inställt på att för sig vinna den frånvarande arbetarklassen utan att för den skull behöva ge avkall på det marxistiska idéarvet. För synen på demokratin har denna alltför strikta anslutning till marxismen betytt att man inte har tagit tydlig ställning utan ”gått som katten kring het gröt”.[521]

Dessa tre forskares slutsatser skiljer sig ganska mycket åt. I Hirdmans analys blir de svenska kommunisterna under andra världskriget oförmögna att realisera en utveckling som skulle ha kunnat göra dem demokratiskt och nationellt trovärdiga, eftersom de stod mot större och starkare krafter utifrån. Skulden för de svenska kommunisternas misslyckande lyfts därmed bort från kommunisterna som närmast blir offer för en utveckling utanför deras kontroll. Inte minst var beroendet av Sovjetunionen en sådan kraft.

Hermansson, som huvudsakligen undersöker förhållanden under kalla kriget, ger utrymme för större frihet för de svenska kommunisterna att utforma en nationell väg till kommunismen. Misslyckandet med denna väg och därmed med att vinna arbetarklassen och uppnå nationell och demokratisk trovärdighet stupade på en alltför stark betoning av det marxistiska idéarvet. Det går att tolka denna slutsats som att denna väg hade kunnat lyckas med ett annat förhållningssätt till det marxistiska idégodset.

För Holmberg däremot finns det ingen sådan framkomlig väg, då det i hans analys råder en direkt motsättning mellan ideologi och demokrati. Ingen kommunism, inte ens en kommunism på svenska, skulle kunna lösa problemet med den demokratiska trovärdigheten, eftersom enligt honom inga kommunister någonsin har varit

519 Håkan Holmberg 1982, s. 218–220.
520 Jörgen Hermansson 1984, s. 341.
521 Jörgen Hermansson 1984, s. 343.

beredda att överge principen om partiets ledande roll i samhällsutvecklingen.

Martin Wiklund har i sin bok om historisk värdering av ”68” tolkat Holmbergs och Hermanssons avhandlingar som uttryck för forskningsbaserade inlägg i den samtida debatten om 60-talsvänstern, där Holmbergs avhandling förs till det debattläger som anklagade denna vänster för dess demokratiska underskott, medan Hermanssons avhandling kan ses som ett bidrag till den sida i debatten som sökte en ny socialism.[522]

Som också har visats i det danska fallet finns det bland historiker vitt skilda uppfattningar om kommunisternas demokratiska trovärdighet och nationella pålitlighet och som också har framgått tolkas understundom historikernas undersökningar som inlägg i en pågående debatt om hur kommunisternas hållning i dessa avseenden ska värderas.

Kommunisterna, nationen, svenskheten och motståndarna

I föregående kapitel jämfördes tre ingredienser i den danska historiekulturen, det nationella, danskheten och den antityska hållningen med deras motsvarigheter i svensk historiekultur. Det finns anledning att liksom i kapitlet om dansk historiekultur också mera specifikt beröra kommunisternas förhållande till dessa ingredienser. Först kan konstateras att en övergripande skillnad mellan länderna beträffande den första ingrediensen, det nationella, är att den i Sverige under och inte minst efter andra världskriget har spelat mindre roll. Den svenska nationen utsattes under kriget förvisso av hot, men mer än orosmoln vid horisonten blev det inte. De svenska beredskapssoldaterna kunde därför åse hotet på distans och höra mullret i fjärran, men över gränsen rullade det aldrig. Kriget, ockupationen och förlusten av det nationella oberoendet var och förblev därför en potentialitet och inte som i det danska fallet en realitet.

Förutsättningarna för de svenska kommunisternas relation till det nationella var därför annorlunda än de danska. Eftersom nationen, i varje fall i det som explicit kommunicerades i Sverige efter kriget, spelade en underordnad roll, fanns det för de svenska kommunisterna inte på samma sätt som för de danska anledning att betona det nationella. Föreliggande avhandling bygger visserligen inte på en grundlig undersökning av kommunisternas förhållande till nationen under andra världskriget, men av det som har framkommit är det rimligt att sluta sig till att det nationella hade större betydelse för de danska kommunisterna. Det kan måhända därför ses som något typiskt att Dannebrogen pryder den talarstol som partiledaren för DKP Aksel Larsen kliver upp i och att kommunisten Røde i teveserien *Matador* har

522 Martin Wiklund 2012, s. 78–79.

samma flagga på sitt middagsbord men att exempelvis inte kommunisten Svarte Rudolf i teveserien *Någonstans i Sverige* på något sätt förknippas med den svenska flaggan.[523]

På samma sätt kan det skönjas en skillnad i hur viktigt framhållandet av den nationella identiteten är. Som har visats ovan förde andra världskriget med sig att frågor om svenskhet minskade i betydelse, medan frågor om danskhet förblev viktiga. Det är därför förmodligen ingen tillfällighet att en dansk historiker kan förklara att erfarenheterna av andra världskriget innebar att det för kommunisterna var naturligt att kämpa för ”nationale værdier”.[524] Även om bedyranden av den nationella pålitligheten är ett vanligt inslag också i Sverige, så verkar det inte finnas ett behov av att framhålla kommunisternas svenskhet, i betydelsen att de skulle ansluta sig till några specifika nationella värden. Det som framför allt framhävs i det som benämns nationell pålitlighet är snarare en försäkran om att man strider för den nationella suveräniteten, att man verkar för uppbyggandet av en kommunism anpassad efter svenska förhållanden och att partiets beslut är fattade i Sverige, snarare än i Moskva.

Den tydligaste skillnaden mellan länderna gäller förmodligen den tredje ingrediensen. I Danmark förstärktes den traditionella danska antityska hållningen av andra världskriget, och de danska kommunisterna hade som omtalats tidigare en särskild tillgång i motståndsrörelsen, som konkret hade bekämpat nazismen, och de kom under kalla kriget att se sig som de sanna försvararna av nationen mot den tyska militarismen, som sades hota i EEG och NATO. Även om det inte fanns en direkt motsvarande svensk antitysk hållning, innebar kriget att Sverige vände mycket av det som var tyskt ryggen och strävade efter att bli världens mest antifascistiska land. Den mot tysk kultur riktade antifascismen blev en konsensusuppfattning, vilken kommunisterna också delade.

Så långt finns klara likheter. Däremot finns det en skillnad i synen på varifrån hotet kom. Som tidigare har nämnts har det föreslagits att andra världskriget i Sverige till skillnad från i de flesta andra länder snarare ledde till ett aktualiserande av inre än yttre fiender. I det socialdemokratiskt dominerade folkhemsprojektet var fienderna de som spjärnade mot den rationellt framåtriktade moderniteten. För de svenska kommunisterna var också fienden en inre. De band inte på samma sätt som de danska upp sin fiendebild vid det tyska hotet i de europeiska och amerikanska samarbetsorganen utan vinnlade sig i stället om att hålla fram det kapitalistiska hotet i det egna landet, det som har blivit känt som ”storfinansen”, där ett litet antal

523 *Någonstans i Sverige* från 1973 är en populär svensk teveserie om beredskapstiden som har repriserats vid ett flertal tillfällen och kan sägas beträffande andra världskriget utgöra den svenska motsvarigheten till den danska teveserien *Matador*.

524 Jesper Jørgensen 2005.

familjer med Wallenberg, Wehtje, Johnson, Bonnier och Broström i spetsen sades inneha den reella makten. För C H Hermansson, som i detalj kartlade de stora finansfamiljernas nätverk och inflytande, var det politikens huvuduppgift att bryta denna ekonomiska maktställning.[525]

Att kommunister är antikapitalistister är kanske en alltför uppenbar sanning. Det är självklart en gemensam nämnare för alla kommunister, men det är ändå tydligt i en jämförelse mellan svenska och danska kommunister, hur mycket mer de svenska lägger vikt vid kapitalismen och tenderar att identifiera den som en fiende inom den egna nationen. Än en gång finns det skäl att framhålla den svenska isolationismen som en viktig förklaring. Till skillnad från Danmark var Sverige inte med i EEG och kunde inte som de danska kommunisterna konkret förlägga hotet dit. Det är därför betecknande att Hermansson i slutet av sin bok, där han beskriver det utländska kapitalets inflytande i Sverige, utmålar ett närmande till Europa som ett potentiellt yttre hot. En eventuell EEG-anslutning, vilken då var en avlägsen, nästan orimlig tanke, skulle nämligen innebära att ”landet avhänder sig inflytandet över avgörande delar av näringslivet”.[526]

Den mot den egna nationen markerade antikapitalistiska hållningen har av allt att döma en lång tradition. Den fanns med som ett tydligt inslag under andra världskrigets för Sverige förmodligen känsligaste skede, finska vinterkriget, då SKP anklagade ”Sveriges storkapitalister” för att vara medansvariga till kriget.[527] Sannolikt har den också kunnat bibehållas och förstärkas av den svenska neutrala positionen. I tillbakablickar på 60-talsvänstern brukar således också denna antikapitalistiska hållning anges som ett typiskt inslag.[528]

Utgången av andra världskriget hade inneburit att nazismen hade försvunnit som ett yttre hot. Däremot fanns det potentiellt ett yttre kommunistiskt hot kvar, än mer markerat genom kommunismens omfattande expansion under och efter andra världskriget. Dock var det inom ramen för den proklamerade alliansfriheten problematiskt att erkänna detta som ett hot. Frågan är emellertid vilken roll detta hot ändå spelade. Vad som explicit artikuleras, behöver inte vara detsamma som det upplevda. En inblick i den tidiga officiella bearbetningen av såväl de yttre som inre hoten ges i den efter kriget tillsatta så kallade Sandlerkommissionen, vilken hade att undersöka flyktingärenden och säkerhetstjänstens agerande under kriget och vars resultat om säkerhetstjänsten presenterades i ett betänkande 1948.[529]

---

525 Se C H Hermansson 1965, s. 10, 289 och 291.

526 C H Hermansson 1965, s. 342.

527 Alf Johansson 1973, s. 276.

528 Se t.ex. Gunnar Fredrikssons tillbakablick 1988 i *Aftonbladet*, vilken behandlas i Wiklund 2012, s. 88–89.

529 SOU 1948:7.

En av utgångspunkterna för kommissionens undersökning var att det hade framförts kritik mot säkerhetstjänsten för att inte med samma kraft ha bekämpat det nazistiska som det kommunistiska hotet och att detta skulle ha haft sin orsak i en mot Tyskland undfallande, nazivänlig hållning.[530] Kommissionen avvisade i allt väsentligt denna kritik och slog fast att såväl kommunister som nazister, såsom varande risker för rikets säkerhet, hade övervakats. Det framhölls dock att säkerhetstjänsten hade varit särskilt inriktad på kommunisternas verksamhet under krigets första skede, det vill säga från finska vinterkriget fram till krigsutbrottet mellan Tyskland och Sovjetunionen i juni 1941 men att denna övervakning i det läge Sverige befann sig hade varit ”ofrånkomlig”.[531] Hotet från kommunismen, såväl det yttre som det inre, var alltså enligt denna kommission för säkerhetstjänsten det som i början av kriget ansågs vara det största.

Av kommissionens fem ledamöter inlämnade dock en, advokaten och den socialdemokratiske riksdagsledamoten Georg Branting, ett särskilt yttrande, vilket innehöll en kraftigt avvikande uppfattning. Branting slog med emfas fast att det enda hotet mot Sverige under kriget, inklusive vinterkriget och paktåren, kom från Tyskland och alls inte från Sovjetunionen. Han ansåg, i bjärt kontrast till kommissionens slutsats, att det var orimligt att ”betrakta kommunisterna såsom ur svensk försvarssynpunkt misstänkta efter det tysk-ryska krigets utbrott”.[532]

Werner Schmidt ansluter sig helt och hållet till denna uppfattning och frågar sig varför kommunisterna, mot bakgrund av att de enligt honom inte alls utgjorde ett hot, ändå förföljdes som potentiella landsförrädare, medan de verkliga landsförrädarna, ”de många antidemokratiska högerkrafterna och potentiella svenska quislingarna”, lämnades ostörda. Schmidts förklaring är att dessa hörde till samma ”ideologiska formation” som säkerhetspolisen.[533] Denna uppfattning om nazismens utbredning inom inflytelserika skikt av det svenska samhället är inte helt ovanlig, men Klas Åmark drar en annan slutsats och tillbakavisar därför påståenden om att nazismen skulle ha varit vanligt förekommande bland poliser. Härvidlag markerar han explicit både mot 1942 års poliskommission och mot Maria-Pia Boëthius, som Åmark menar ger ”en överdriven och helt felaktig bild av nazismens utbredning i poliskåren”.[534]

Om varifrån hotet kom, det yttre och det inre, och hur allvarligt det var och vad

530 SOU 1948:7, s. 422.

531 SOU 1948:7, s. 423.

532 SOU 1948:7, s. 452–453. Branting har sedan avslöjats som sovjetisk informatör. Om hans inte helt klart fastställda relation till den sovjetiska underrättelsetjänsten, se Wilhelm Agrell 2003, s. 271–278.

533 Werner Schmidt 2002, s. 147–149.

534 Klas Åmark 2011, s. 295–296.

man gjorde för att möta det, råder det som synes delade meningar. De olika slutsatserna kan också ses i ljuset av skilda utgångspunkter. Från Schmidts marxistiska horisont blir antikommunismen således ingen hållning mot ett totalitärt hot utan i stället det egentliga hotet, det som står på fascismens sida. Det var enligt honom de antikommunistiska övervakarna inom säkerhetspolisen som hotade demokratin och uppfann kommunismen som ett hot.

Hotet från nazismen kan ses som något oproblematiskt, eftersom den hade nedkämpats och det efter kriget rådde en antifascistisk konsensus. Däremot var inställningen till kommunismen inte lika självklar. Alf W Johanson talar visserligen om både antifascism och antikommunism som efterkrigstidens två dystopiska ideologier men att den förra var mera genomgripande, självklar och explicit.[535] Det fanns med andra ord en kvardröjande kluvenhet i förhållningssättet till kommunismen, vilken framkom redan i Sandlerkommissionens betänkande och som får sägas ha dröjt kvar alltsedan dess. Hos socialdemokraterna, som innehade den politiska makten i Sverige under större delen av kalla kriget, kom detta bland annat till uttryck genom en mycket markerad inrikespolitisk antikommunism men en välvillig utrikespolitisk inställning till kommunismen i Sovjetunionen och tredje världen.[536]

Olof Palme kan tjäna som tydligt exempel. Han kunde fara ut i fräna antikommunistiska angrepp på företrädare för SKP/VPK. Ovan har nämnts kritiken mot Hermansson 1965, och 1980 var han minst lika tydlig mot dennes efterträdare på partiledarposten, Lars Werner, som fick höra att han försvarade ”en storskalig ideologi, som tror på stora stålverk, stora kolchoser, stora städer, stor och stark centralmakt och stora koncentrationsläger”.[537] Samtidigt kunde han bestämt avvisa kritik mot Sovjetkommunismen. Känt är hans uttalande att ”vi sysslar inte med antisovjetism”.[538]

Den svenska utrikespolitiken var vid tiden enligt Mikael Holmström präglad av en dubbelhet och ett stort avstånd mellan ord och handling. Holmström menar att trots att Sovjetunionen sålunda var det enda militära hotet mot Sverige, fick inte detta artikuleras, för det skulle kunna utmana den proklamerade alliansfriheten. Samtidigt pågick i praktiken och i det fördolda ett omfattande samarbete med NATO. Holmströms slutsats är att Sverige inte formellt men reellt och under mörkläggning för svenska folket ingick i den västliga alliansen, i det han kallar ”den dolda alliansen”.[539] Detta speciella svenska förhållningssätt i utrikes- och

535 Alf W Johansson 1995, s. 227.
536 Kristian Gerner 1992, s. 66–96. Se även Petter Bergner 2013, s. 118–119.
537 Citerat från Petter Bergner 2013, s. 167.
538 Kristian Gerner 1992, s. 82.
539 Mikael Holmström 2011.

säkerhetspolitiken kan tänkas ha spelat en stor roll för kommunismens plats i den svenska historiekulturen. Under hela kalla kriget fanns ett hot från kommunismen, vilket samarbetet med NATO var ett uttryck för, men detta hot erkändes gärna inte och det militära samarbetet för att möta detta hot fick inte kommuniceras och förmedlas: ”De som ens förde detta på tal fördömdes i hårda och oförsonliga ordalag.”[540]

Efter kalla kriget

Uppgörelse med småstatsrealismen och ånyo med nazismen

De omvälvande händelserna under 1989–1991 och kalla krigets slut ändrade i grunden förutsättningarna för de bärande delarna i berättelsen om det moderna Sverige. Även om den svenska modellen, neutraliteten och folkhemmet både i debatt och forskning tidigare hade utsatts för ifrågasättande och kritisk granskning, så var det först nu, under 1990-talet, som denna kritik slog an och ledde till ett antal debatter som på allvar utmanade den svenska självbilden. Detta decennium blev därför ”uppgörelsens tid” eller ”debatternas decennium”.[541]

I ett specifikt avseende kan den svenska omprövningen sägas ha varit mera genomgripande än den danska, då det i Sverige handlade om att återigen tillmäta det förflutna betydelse för den samhälleliga orienteringen. Om det tidigare hade funnits ett ointresse för historia, så underströks nu tvärtom vikten av att blicka bakåt, om inte annat därför att mycket av det som hade lämnats därhän nu infann sig och pockade på svar. Kalla krigets slut blev därför i Sverige samtidigt också en ”historiens återkomst”.

Precis som skedde i Danmark med den patriotiska berättelsen om andra världskriget, grundfortællingen, omprövades även motsvarande svenska berättelse, den så kallade småstatsrealismen. Kanske något paradoxalt, med tanke på att Sverige inte direkt hade påverkats av kriget, blev uppgörelsen med denna berättelse mera omfattande än i Danmark eller i något annat nordiskt land.[542] Det innebär att det efter kalla kriget i Sverige var andra världskriget och inte minst frågor om nazism och förintelsen som kom att ingå i de häftigaste debatterna, vilket kan jämföras med Danmark, där kalla kriget och hållningen till kommunismen debatterades med större intensitet än i något annat nordiskt land.[543]

540 Mikael Holmström 2011, s. 576.

541 Uttrycken från respektive Conny Mithander 2000, s. 68 och Ulf Zander 2001, s. 402.

542 Johan Östling 2011, s. 127.

543 För denna skillnad, se Thorsten Borring Olesen 2008, s. 189–211.

Uppgörelsen med småstatsrealismen innebar att allt det som utgjorde fundamentet i den svenska nationella självförståelsen sattes i fråga, såsom neutraliteten, välfärdssamhället och ställningen som moralisk stormakt. Neutralitetspolitiken hade setts som förutsättningen för den fred vilken inåt möjliggjorde uppbyggandet av välfärdssamhället och utåt gav Sverige möjligheten att spela rollen som fredsmäklande och opartiskt världssamvete. Detta förebildliga efterkrigssamhälle förknippades först och främst med socialdemokraterna, vilka på grund av sitt långa och dominerande maktinnehav och på grund av att de gärna tog på sig äran för att ha byggt detta samhälle nu blev den främsta måltavlan för kritiken.

Att ha stått neutral under andra världskriget hade i Sverige uppfattats som något positivt, eftersom freden hade bibehållits och en enastående välståndsutveckling hade möjliggjorts. En annan tolkning skulle kunna vara att svenskarna hade dragit sig undan sitt ansvar att hjälpa till i kampen mot nazismen och just genom feg anpassning och handel med tyskarna skaffat sig de ekonomiska fördelar som placerade dem framför de flesta andra länder. I Sverige hade denna kritiska berättelse efter kriget snart trängts undan till förmån för neutralitetsberättelsen.

Efter kalla kriget var denna berättelse och detta utanförskap dock inte längre en tillgång. Som har påpekats tidigare hade Sverige genom det småstatsrealistiska förhållningssättet moraliskt, ideologiskt och politiskt avskärmat sig från de stora frågor som andra världskriget ställde och som upptog övriga Europa efter kriget. Med kalla krigets slut och Sveriges väg ut ur sin isolationistiska position, vilket inte minst ansökan om medlemskap i EG var ett tydligt tecken på, vände dessa frågor nu tillbaka till Sverige med full kraft. Sverige avkrävdes inget mindre än en uppgörelse med sin historia. De uttryck denna uppgörelse tog sig bör ses mot bakgrund av att Sverige hade omvärldens kritiska och uppfordrande blickar på sig.

Den förebildliga svenska modellen, som var en sådan integrerad del av den svenska nationella självförståelsen, hade under lång tid förstärkts av en beundrande och bekräftande attityd i utlandet, men nu var det tydligt att utländska bedömare inte längre var beredda att ställa in sig i hyllningskören. Amerikansk och europeisk press skrev om en modell i fritt fall. 1990, det år då Sverige lämnade in sin ansökan om medlemskap i EG, sammanfattade därför *Frankfurter Allgemeine Zeitung* på ett typiskt sätt vad som hade utmärkt modellen och talade redan om den som om den var förpassad till det förflutna:

> I årtionden har svenskarna – som undvek att låta sig bli indragna i världskrigen men tjänade bra på dem – förskansat sig i sin insulära särroll. På grundval av en rik ekonomi, en mönstergill socialstat och i medvetande om sin moraliska överlägsenhet, nästan rentav med imperiell upphöjdhet, skådade man ned på resten av världen. Och nu – är allt annorlunda.[544]

544 Citat ur *Bilder av Sverige i utlandet*, Utrikesdepartementet 2005, s. 18.

En serie debatter såg dagens ljus, inte sällan initierade av journalister, så exempelvis av Maria-Pia Boëthius, som i boken *Heder och samvete* från 1991 angrep den svenska eftergifts- och neutralitetspolitiken under andra världskriget. Boken vibrerade av harm och moralisk upprördhet och utgjorde enligt författaren själv ”en anklagelseakt, ett syndaregister och en debattbok”.[545] *Heder och samvete* fick ett stort genomslag och visade vägen för en historieskrivning om andra världskriget som lämnade småstatsrealismen därhän till förmån för en berättelse med mer markerade moraliska inslag.[546] Vågen av upprörande avslöjanden tilltog och nådde ett slags kulmen under 1997, då både svenska och internationella medier genljöd av rapporter om tvångssteriliseringar, om handel med naziguld och om spirande nynazism bland svenska ungdomar.[547] Fram tonade bilden av ett Sverige med ouppklarade nazistiska kopplingar, både i dåtid och nutid.

Även om mycket av det som framkom inte var avslöjanden i egentlig bemärkelse och även om mycket av det som sades inte stämde med verkliga förhållanden, såsom att steriliseringarna alltid skulle ha utförts under tvång, att de skulle ha varit uttryck för en nazistisk rasideologi som hade överlevt förintelsen och att de skulle ha varit typiska för Sverige och inte minst dess styrande socialdemokratiska parti, så var det icke desto mindre dessa inslag som präglade debatten och påverkade bilden av Sverige.[548] Kopplingen mellan den svenska välfärdsstaten, nazismen och socialdemokratin var gjord, och Sverige framstod inte längre som världens mest antifascistiska land, eller ens som ett föredöme.

I juni 1997 tog statsminister Göran Persson initiativ till informationskampanjen Levande historia. Det uttalade syftet var ”att med utgångspunkt från Förintelsen under andra världskriget ta upp frågor om medmänsklighet, demokrati och alla människors lika värde”.[549] Det som hade fått statsministern att föreslå kampanjen var en undersökning som visade att bara två av tre ungdomar var säkra på att förintelsen verkligen hade ägt rum. Även om detta var den direkta anledningen, kunde det anas också andra, betydligt mera vittfamnande skäl. Kampanjen föreslogs ju precis då det rasade ett antal skulddebatter, vid vilka det fanns en internationell kritik att förhålla sig till. Klas-Göran Karlsson har därför framhållit Levande historia som ett sätt att inför världens blickar ta på sig skuld och göra bot. Genom kampanjen ska sålunda det tidigare positivt uppfattade utanförskapet ha brutits och Sverige tagit på sig ”sitt ansvar för krigets ohyggligheter i allmänhet och folkmordet på judarna

545 Maria-Pia Boëthius 1991, s. 9.

546 Ulf Zander 2001, s. 450–451, Johan Östling 2011, s. 136.

547 Conny Mithander 2000, s. 68–71.

548 Om denna skillnad mellan steriliseringarna i forskning och mediedebatt, se Gunnar Broberg & Mattias Tydén 1998.

549 Stéphane Bruchfeld & Paul A. Levine 1998, s. 82.

i synnerhet". Dryga halvseklet efter krigsslutet skulle Sverige med Karlssons formulering på detta sätt kunna sägas "ha gått med i andra världskriget".[550]

En ännu tydligare signal till omvärlden skickades genom de internationella förintelsekonferenser i Stockholm mellan 2000 och 2004 som Göran Persson bjöd in världens ledare till. I sitt öppningsanförande återknöt han till Levande historia 1997 som startskottet för arbetet med att motverka nazism och förintelseförnekelse i samtiden, men han tog också tillfället i akt att framföra en ursäkt för att Sverige under kriget inte hade tagit sitt ansvar, och till yttermera visso underströk han att det politiska och moraliska ansvaret för det svenska samhällets agerande under kriget var något som "will always be with us".[551] En näraliggande tolkning är att statsministerns utspel, utöver att vara uttryck för en uppriktig vilja att motverka samhällsproblem som antisemitism och rasism, också var ett försök att få Sverige återupprättad som moralisk stormakt.[552]

De uppenbara fördelarna för Sverige i ett internationellt sammanhang framgår mot bakgrund av att landet, som under kalla kriget hade ställt sig utanför den europeiska gemenskapen och definierat sig i motsättning till denna men efter kalla kriget snabbt hade sökt sig in i gemenskapen, kunde visa att man gjorde sitt för att visa sig som en värdig och trovärdig medlem. I Europa hade nämligen förintelsen efter kalla kriget kommit att utses till den absoluta ondskan, som därför utgjorde ett fundament i värdegrunden och kunde bilda själva utgångspunkten för den europeiska integrationen.[553] För de stater som önskade medlemskap i EG gällde efter kalla krigets slut därför att förhålla sig till den omständighet att, som Tony Judt formulerade det: "Holocaust recognition is our contemporary European entry ticket."[554] Att Sverige tog denna uppgift på allvar framgår av det beröm som strömmade in från alla håll och att Stockholmskonferensen väsentligen bidrog till att förintelsen blev officiellt förankrad i det europeiska minnet.[555]

Det kan tyckas märkligt att Sverige, som inte var delaktigt i förintelsen, näst efter Tyskland sägs ha tagit på sig störst skuld för den.[556] Tänkbara förklaringar är det som har nämnts, nämligen strävan att bli accepterad i den europeiska gemenskapen och en vilja att återerövra positionen som moralisk stormakt.[557] Ytterligare en förklaring är en svensk benägenhet att ta på sig skuld som brukar tillskrivas en stark och livaktig

550 Klas-Göran Karlsson, 2008, s. 15.
551 Göran Persson 2000.
552 Klas-Göran Karlsson 26 januari 2000.
553 Klas-Göran Karlsson 2008, s. 27–28.
554 Tony Judt 2005, s. 803.
555 Daniel Levy & Natan Sznaider 2006, s. 187.
556 Se t.ex. Alf W Johansson 2001, s. 17.
557 Se härför även Conny Mithander 2013, s. 203 med not 38.

puritansk tradition.[558] Det skulle kunna förklara skillnaden gentemot Danmark, där man inte har känt sig särskilt föranlåten att ta på sig skuld för förintelsen.[559] Till detta kan läggas att antifascismen sedan tidigare hade varit ”det svenska samhällets värdegrund”.[560] På det sättet blir uttalanden mot nazismen och förintelsen fortsättningen på en sedan andra världskrigets slut fastslagen grundhållning. Uppgörelsen med nazismen innebär därför egentligen i sak inte något kontroversiellt utan snarare att rådande konsensus förstärks. Det är därför belysande att lanserandet av upplysningskampanjen om nazismen och förintelsen fick ett enhälligt stöd av riksdagspartierna.[561]

Den uteblivna uppgörelsen med kommunismen

Situationen för kommunismen är en annan. Trots att det inte har saknats en önskan om en bredare uppgörelse, har någon sådan inte kommit till stånd, ej heller den typ av rannsakan och officiellt erkännande av skuld som i fallet med nazismen. Det var därför måhända föga förvånande att Forum för levande historias upplysningskampanj om kommunismen mötte häftiga protester och ledde till en polariserad debatt.[562] Det kan således konstateras att nazism och kommunism härvidlag har helt olika ställning i historiekulturen. Frågan är varför. En tänkbar anledning kan vara att det har saknats ett yttre tryck. Det har därför inte som skedde i debatterna om de svenska relationerna till nazismen funnits vare sig amerikanska eller europeiska krav på en svensk uppgörelse. Det kan i sin tur förklaras med att kommunismen inte har omfattats av konsensus, vare sig i Sverige eller i utlandet. De försök som har gjorts att etablera en minneskultur kring kommunismen i EU har därför verkat splittrande. Från 2004, då EU utvidgades med ett antal östeuropeiska stater, har frågan om minnet av kommunismen förts upp på dagordningen. Därigenom har den grundläggande berättelsen utmanats, den som tar fasta på nazismen och förintelsen som utgångspunkt för det europeiska samarbetet och som har beskrivits som EU:s negativa skapelsemyt.[563]

2008 kom Europaparlamentet till slut fram till en förklaring där den 23 augusti,

558 Alf W Johansson såg Levande historia som ”ett försök att återupprätta puritanska värden” och hävdade att Sverige näst efter Tyskland hade tagit på sig störst skuldbörda för förintelsen. Se Alf W Johansson 2001, s. 16–17.

559 Se t.ex. Thomas Ekman Jørgensen 2008, s. 62.

560 Alf W Johansson 2001, s. 17.

561 Se t.ex. Stéphane Bruchfeld & Paul Levine 1998, s. 82–83, där samtliga partiledare understryker det angelägna i att informera om förintelsen. Samma stöd uttrycktes i partiledardebatten den 12 juni 1997. Se härom Ulf Zander 2000, s. 300.

562 Valter Lundell 2011, s. 14–16.

563 För denna skapelsemyt, se Dan Diner 2003, s. 36–44.

dagen för undertecknandet av Molotov–Ribbentrop-pakten, utsågs till särskild minnesdag, med syftet ”att hedra minnet av stalinismens och nazismens offer”.[564] Utnämnandet av minnesdagen var emellertid inte utan konflikter utan vittnade om splittring och tydliga geografisk-politiskt bestämda skillnader mellan öst och väst och mellan vänster och höger. Det var framför allt de nya medlemsstaterna från öst som ansåg det vara angeläget att kommunismens brott blev uppmärksammade, vilket också gällde för högern, medan vänstern i parlamentet framhävde förintelsen och vände sig mot att offren för nazismen och kommunismen skulle föras ihop i ett och samma minnessammanhang.[565] Sammanfattningsvis kan man alltså om denna historiebearbetning säga att nazism förenar, kommunism söndrar. Det gäller i EU, och det gäller också specifikt Sverige. Conny Mithander framhåller det därför som något typiskt att när 23 augusti årligen uppmärksammas i Sverige, sker det utan medverkan från den politiska vänstern.[566]

Ett annat skäl för att ingen bredare uppgörelse har ägt rum är förmodligen att kommunismen under lång tid, även efter kalla kriget, och i vida kretsar har uppfattats som en god idé, vilket bland annat visade sig då *Kommunismens svarta bok* utkom i svensk översättning 1999. Johan Stenfeldt, som närmare har analyserat den debatt som följde, visar att det visserligen fanns vitt skilda synsätt i inläggen men också att det beträffande just den kommunistiska utopin härskade ”i det närmaste konsensus kring denna utopis fundamentala ’godhet’”.[567] På samma sätt som denna uppfattning har traderats under lång tid har den också varit företrädd långt utanför kommunisternas krets. Kristian Gerner har skrivit om denna goda idés avgörande påverkan på svensk socialdemokrati, vilket han menar ledde till vanföreställningar om Sovjetunionen och andra kommunistiska stater och hade långtgående konsekvenser för svensk utrikespolitik under kalla kriget.[568] Kim Salomon tar också fasta på denna idés räckvidd, då han i en text om den kommunistiska utopin och med referenser till debatten i Danmark och Sverige hävdar att det finns en allmän uppfattning om kommunismens goda intentioner, ”forankret i et liberalt og socialdemokratisk *establishment*”.[569]

Om kommunismen är en god idé, finns det rimligtvis inga kommunistiska förövare och heller ingen anledning att reflektera över skuld och uppgörelse. Inte minst har denna inställning varit förhärskande hos kommunisterna. Hos dem finns

564 *En europeisk minnesdag för att hedra minnet av stalinismens och nazismens offer*, Europaparlamentet 2008.

565 Anne Wæhrens 2013, s. 203–205.

566 Conny Mithander 2013, s. 205.

567 Johan Stenfeldt 2013, s. 281.

568 Kristian Gerner 1992, s. 66–96.

569 Kim Salomon 2003, s. 20.

det en traditionell hållning att bestämt avvisa skuldfrågan. I Petter Bergners avhandling om SKP/VPK/V under åren 1956–2006 återges en mängd återkommande exempel på hur ledande företrädare för partiet bestämt hävdade att man inte hade något att be om ursäkt för, att man inte skulle, som det med en biblisk referens hette, ”klä sig i säck och aska”, bland annat eftersom det sågs som en farlig eftergift åt de politiska motståndarna och att man därigenom skulle ge sig ut på ett sluttande plan och ge upp allt man hade kämpat för. En god kommunist var den som inte gav efter för yttre tryck och krav på uppgörelse.[570]

Motståndet mot en uppgörelse kan också tänkas vara väl företrädd utanför kommunisternas krets, givet den ovan nämnda spridningen av föreställningen om en god idé. Det har redan nämnts hur denna idé fanns inom socialdemokratin och påverkade den riktning svensk utrikespolitik fick under kalla kriget. När det året efter inrättandet av Levande historia och lanserandet av upplysningskampanjen om förintelsen av moderaterna föreslogs en motsvarande kampanj om kommunismen, tillbakavisades en sådan av socialdemokratiska vice statsministern Lena Hjelm-Wallén. Hon tog i en intervju något senare vidare avstånd från en jämförelse mellan nazism och kommunism med motiveringen att det bakom kommunismens offer inte låg någon intention. Klas-Göran Karlsson skriver att Hjelm-Walléns uttalande kan tolkas som en uppfattning om sovjetterrorn som något mindre ont än vad som hände under nazismen, eftersom denna terror ses som ”en oavsiktlig följd av en i grunden god kommunistisk idé”.[571]

En tredje anledning till en bristande uppgörelse skulle kunna vara att bärande delar i det moderna projektet i Sverige, i det svenska välfärdssystemet eller i det som med en samlingsbeteckning brukar kallas den svenska modellen eller folkhemmet, helt enkelt hör till samma föreställningssfär som kommunismen. Det har handlat om en upplysningsbaserad övertygelse att med rationella, vetenskapliga metoder uppifrån styra samhällsutvecklingen genom högt skattetryck för att kunna fördela resurserna och på så sätt garantera medborgarna frihet, jämlikhet och trygghet. Många av 1990-talets debatter associerade förvisso denna rationella välfärdsstats verkliga eller påstådda skuggsidor med idéer ur den nazistiska föreställningsvärlden, men då var det samtidigt tydligt att det handlade om vad som uppfattades som det potentiellt onda i folkhemmet. Mycket av det som förknippas med folkhemmet betraktas nog ändå som något gott, såsom välfärd och jämlikhet.

Om kommunismen nu betraktas som en god idé just på grund av det som gör att folkhemmet betraktas som gott, skulle det kunna förklara motståndet mot en grundlig uppgörelse med kommunismen; det skulle nämligen innebära en

570 Petter Bergner 2013. Se bland annat s. 148 och 190.

571 Klas-Göran Karlsson 2003a, s. 23.

omprövning av grundvalarna för det egna samhället.

En fjärde anledning till utebliven uppgörelse skulle kunna vara det svenska utanförskapet, att Sverige som alliansfritt och neutralt land stod utanför 1900-talets krig och massvåld. Det förklarar emellertid inte varför Sverige skulle ta på sig så stor skuld för nazismen och förintelsen. Icke-deltagande i krig och terrorhistoria är således inget hinder för en grundläggande uppgörelse. Man kan därför fråga sig om det i den svenska erfarenheten av kommunismen trots allt finns något som i likhet med nazismen skulle kunna bli föremål för uppgörelse eller erkännande av skuld. Kanske är det i sammanhanget mest fruktbart att anlägga det perspektiv som Klas Åmark har gjort i sin bok om Sveriges relation till nazismen och förintelsen, det vill säga att frångå den traditionella frågan om huruvida Sverige under andra världskriget var neutralt för att i stället undersöka vilka *konsekvenser* Sveriges agerande fick för Nazitysklands förmåga att uppnå sina syften.[572]

Kristian Gerner har för kommunismens vidkommande lyft fram några sådana konsekvenser, då han bland annat har pekat på hur den inflytelserika socialdemokratiska omvärldsanalysen förmedlade en skev och idylliserande bild av sovjetkommunismen, vilket både påverkade många svenskars uppfattning om kommunismen och ledde till att de förtryckta människor i sovjetblocket som kämpade för bättre villkor fick mindre stöd.[573] Aryo Makko har visat att Sverige, trots sitt rykte som stormaktskritiker och förkämpe för utsatta folks rättigheter, verkade passivt i frågan om mänskliga rättigheter i östblocket under den europeiska säkerhetskonferensen (ESK) 1973–75, vilken resulterade i Helsingforsdeklarationen, som har förts fram som en viktig orsak till kommunismens och Sovjetimperiets sammanbrott. Anledningen till oviljan att driva frågan om rättigheter för människor i öst ska ha varit att man inte ville ”pressa Sovjet för mycket kring dessa frågor”.[574] I detta avseende utgjorde Danmark en kontrast genom att på konferensen aktivt verka för de mänskliga rättigheterna.[575]

Det går alltså att peka på att högt uppsatta politiker liksom diverse inflytelserika opinionsbildare, även utanför kommunisternas krets, på olika sätt legitimerade de kommunistiska diktaturerna i öst. Att kommunisterna i Sverige legitimerade regimerna är kanske inte så förvånande, inte heller att det främst är mot dessa som krav har riktats på uppgörelse. Kommunisterna har haft säte i svenska riksdagen och kunnat påverka uppfattningen om de kommunistiska regimerna. Klas Åmark illustrerar med det i svensk historia så känsliga kapitlet med de balter som i andra

572 Klas Åmark 2011, s. 672.

573 Kristian Gerner 1992. Se t. ex. s. 88–90. Stefan Hedlund uppehåller sig i samma skrift särskilt kring förmedlingen av den skeva bilden i Sverige. Se Stefan Hedlund 1992, s. 28–51.

574 Aryo Makko 2012, s. 227–235.

575 Poul Villaume 2012, s. 62–65.

världskrigets slutskede flydde till Sverige undan den sovjetiska ockupationsmakten. De svenska kommunisterna drev en kampanj mot dessa balter, vilka bestod av enkla arbetare, och beskyllde dem för att vara nazister, och kommunisterna ”lyckades faktiskt skaffa sig ett visst tolkningsföreträde i den här frågan”.[576]

Neutralitetspolitiken avslöjas men ligger fast

Den svenska situationen skiljer sig således från den danska. Här har inte förekommit någon ”kamp om det kalla kriget” eller den typ av grundläggande omprövning av säkerhets- och utrikepolitiken med vidhängande skulddebatt som de senaste tjugo åren har rasat i Danmark.

Där har debatten just handlat om de konsekvenser som inte minst vänsterns och socialdemokratins hållning till kommunismen fick för Danmarks trovärdighet som utrikespolitisk aktör, för dess ställning som pålitlig allierad och för dess bidrag till kalla krigets slut och till kampen mellan demokrati och diktatur. För den borgerliga regering som 2001 tillträdde med Anders Fogh Rasmussen som statsminister innebar Danmarks agerande under kalla kriget ett svek mot de allierade i NATO, som själva fick föra kampen mot kommunismen. Vägen tillbaka till ställningen som trovärdig internationell aktör och pålitlig allierad gick därför via ett tydligt ställningstagande, en utrikespolitisk aktivism och ett helhjärtat stöd till det NATO som man menade hade svikits i avgörandets stund.

I kontrast härtill har den svenska utrikes- och säkerhetspolitiken uppvisat ett större mått av kontinuitet. Trots att det har förekommit avslöjanden om långtgående samarbete med NATO-länder under kalla kriget och trots att Sverige efter kalla kriget har utvidgat samarbetet med NATO är frågan om anslutning till alliansen fortfarande en kontroversiell fråga. Mikael Holmström menar därför att den svenska dubbelpolitiken fortsätter på 2010-talet och att det ”existerar en skillnad mellan hur Sverige agerar i säkerhetspolitiken och vad svenska folket får veta”.[577]

Den utrikespolitiska kurs som präglar nuvarande regering under statsminister Stefan Löfven och utrikesminister Margot Wallström griper närmast tillbaka på den svenska neutralitetstraditionen, inte minst förknippad med Olof Palme, att utifrån en alliansfri position och med engagemang i FN söka spela en betydelsefull och trovärdig roll i världspolitiken. Ett fasthållande av denna tradition kan ha bidragit till att en bredare uppgörelse med kommunismen har saknats; i denna berättelse om alliansfrihet och neutralitet, som har utgjort och av allt att döma fortfarande utgör en integrerad del av den svenska självbilden, finns helt enkelt inte plats för en alltför

576 Klas Åmark 2011, s. 585.

577 Mikael Holmström 2011, s. 575.

kritisk hållning till kommunismen. En sådan skulle förmodligen uppfattas som ett tydligt ställningstagande och utpekande av en fiende och därmed i förlängningen ett ifrågasättande av det berättigade i den neutrala traditionen.

Här finns kanske också nyckeln till förståelsen av varför debatten har varit häftigare i Danmark. Kommunismen hamnar där nämligen dels i en konkret uppgörelse med den politik som fördes under kalla kriget och som man efter kalla kriget söker byta ut mot en helt annan, dels i ett vidare och djupare historiskt sammanhang; statsministern Fogh Rasmussen drog sålunda i sin uppgörelse in den danska utrikespolitiken ända från 1864, och kommunismen kom i denna historia att bli ett typiskt exempel på den typ av hot som han menade att danskarna i sin ryggradslösa anpassning ända sedan dess hade underlåtit att ta på allvar eller att söka avvärja.

Om det nu inte har förekommit någon motsvarande svensk omprövning, så innebär inte det att det har saknats debatter och långtgående avslöjanden. Sålunda har det alltsedan 1990-talets början lagts fram en rad studier och undersökningar som i grunden har ifrågasatt riktigheten i den officiella retoriken om alliansfrihet och neutralitet. Ett tidigt exempel på avslöjande var Wilhelm Agrells *Den stora lögnen* från 1991. Agrell menade att neutralitetspolitiken dolde den omständighet att Sverige var ”ett de facto västallierat land”.[578] De uppgifter som presenterades väckte stort uppseende och det tillsattes därför en statlig utredning, den så kallade Neutralitetspolitikkommissionen (NPK), vilken undersökte förhållanden under den första halvan av kalla kriget, 1949–69, alltså Tage Erlanders regeringstid. Kommissionen presenterade sina slutsatser i betänkandet *Om kriget kommit…* från 1994.[579]

NPK menade att det inte fanns något som tydde på att Sverige under den undersökta perioden skulle ha haft direkta planer för samverkan med västmakterna i ett framtida krig. Syftet var i stället att Sverige för den händelse det blev angripet, vilket förutsattes ske från sovjetiskt håll, med ett eget starkt försvar skulle hålla ut tills hjälp från väst anlände. De förberedelser som gjordes avsåg mottagande av sådan hjälp, och det förutsattes också ske någon form av samverkan med denna hjälp, även om det inte fanns någon närmare specificerad plan för hur denna samverkan skulle se ut.

Kommissionen menade att det hade varit oansvarigt att inte ha vidtagit den typ av förberedelser som faktiskt gjordes, men den underströk också att de skedde unilateralt, utan några säkerhetsgarantier från väst och utan att det innebar någon som helst förpliktelse gentemot västmakterna. NPK tillbakavisade därför den kritik

578 Wilhelm Agrell 1991, s. 159.
579 SOU 1994:11.

som hade framkommit i debatten om dubbelspel och skillnad mellan retorik och praktisk handling genom att slå fast att det blott med något enstaka undantag hade rått full överensstämmelse mellan den officiella neutralitetspolitiken och det faktiska agerandet. Ett sådant undantag var statsminister Erlanders interpellationssvar i andra kammaren 1959, då han kategoriskt avfärdade alla förberedelser för militär samverkan, vilket uttalande NPK menade gav en ”medvetet felaktig bild av vad som faktiskt förekommit”.[580]

Debatten om Sveriges neutralitetspolitik fortsatte och några år senare tillsattes därför ytterligare en statlig kommission, Säkerhetspolitiska utredningen, ledd av Rolf Ekéus, som lade fram sitt betänkande *Fred och säkerhet* 2002, som tog vid där NPK slutade och behandlade svensk säkerhetspolitik fram till 1989.[581] Ekéus avvisade liksom NPK förberedelser för samverkan men gick dessutom ett steg längre genom att överlag tona ner de förberedelser för att ta emot hjälp som NPK hade slagit fast. Till skillnad från NPK menade Ekéus att det under kalla kriget verkligen fanns en amerikansk säkerhetsgaranti till Sverige. Dock hävdar Ekéus att den var unilateral och inte förankrad i NATO.

NPK och *Fred och säkerhet* ansluter sig till en lång rad av utredningar. Liksom i Danmark finns det en kluven inställning till denna typ av historiebearbetning. En del hävdar att maktens företrädare härigenom undviker att ta tag i känsliga frågor. Agrell hade redan innan NPK tillsattes därför uttryckligen och med emfas vänt sig mot krav på ännu flera statligt tillsatta undersökningar, utredningar och kommissioner, då han menade att de dittills inte hade givit svar på de angelägna frågorna utan bara hade lagt locket på eller skickat ut dimridåer.[582] Hursomhelst har utredningarna inte avgjort frågan om Sveriges säkerhetspolitiska hållning.

Mikael Holmström gick igenom NPK:s arkiv och genomförde därtill egna intervjuer med 140 centralt placerade nyckelpersoner, vilka lämnade upplysningar om de hemliga kontakterna med väst. Holmström kritiserar utifrån sina resultat NPK och *Fred och säkerhet* och hävdar att det visst fanns politiska och militära förberedelser för samverkan med NATO-länder i krig: ”Påståenden att svenskt försvar inte skulle kunna samverka och samarbeta med NATO-ländernas framstår efter intervjuerna som överdrivna.”[583] Han ville också korrigera bilden av att NATO-kontakterna efter 1950-talet hade klingat av. Tvärtom menar Holmström att dessa kontakter intensifierades under 1970- och 1980-talen.[584]

---

580 SOU 1994:11, s. 34.

581 SOU 2002:108.

582 Wilhelm Agrell 1991, s. 162–164.

583 Mikael Holmström 2011, s. 31.

584 Mikael Holmström 2011, s. 26 och 28. Den bild som Holmström härigenom vände sig mot var den som bland annat Robert Dalsjö hade tecknat i sin bok om det svenska samarbetet med väst,

Trots alla dessa avslöjanden om neutralitetspolitiken, från forskare och andra, finns det en ändå en kvardröjande och vida spridd föreställning om svensk neutralitet och alliansfrihet. Holmström ger i sin bok flera exempel på häftiga och kritiska reaktioner som hans uppgifter har väckt, bland annat från tidigare socialdemokratiske statsministern Ingvar Carlsson.[585] Han frågar sig varför ämnet är så känsligt och föreslår att neutralitet och alliansfrihet fortfarande är positivt laddade begrepp och att många svenskar ännu tror att vi är neutrala och alliansfria.[586]

Arvet efter 1968 och kulturkampen som kom av sig

Av hela kallakrigsperioden har, liksom i Danmark, 1968 kommit att bli ett viktigt symbolår, det Martin Wiklund kallar ”en central orienteringspunkt i svenskt historiemedvetande”.[587] Det har varit föremål för återkommande polariserade debatter, och precis som i det danska fallet står också mot varandra två mer eller mindre tydligt formade berättelser, en vänster- och en högervariant. Wiklund har givit en lång rad exempel på hur dessa berättelser har kommit till uttryck över tid. Exempelvis fördes i början av 1980-talet en debatt om det som betraktades som en vänstervriden likriktning bland svenska intellektuella och som kopplades samman med 68, vilket utgjorde grundtonen i boken *Mediavänstern* från 1983. Mot denna ställer Wiklund böckerna *Frihetens herrar, frihetens knektar* från 1982 av Sven-Eric Liedman och *Fyrtiotalisterna* från 1985 av Ludvig Rasmusson, vilka ses som vänsterberättelser och till skillnad från *Mediavänstern* ger en positiv bild av 68.

Vid sidan av en tolkning av dåtidens händelser värderar alla dessa böcker dessutom på ett för litteraturen om 68 typiskt sätt sin samtid på olika vis, antingen som präglad av ”arvet från 68”, vilket är högerperspektivet, eller av en allmän ”högervridning”, vilket är vänsterperspektivet.[588] På samma sätt ställer senare Wiklund Lars Lönnroths och Mats Gellerfelts debattinlägg i *Svenska Dagbladet* från 1988 mot varandra som en positiv respektive negativ värdering av studentrevolten och ungdomsupproret, liksom Kjell Östbergs bok *1968. När allting var i rörelse* från 2002 – vilken serverar en vänsterradikalt färgad syn på historisk utveckling – ställs mot Per Ahlmarks starkt vänsterkritiska bok *Det galna kvartsseklet* från 1994.[589]

Även om Wiklund till skillnad från vad fallet är med motsvarande undersökningar

vilket var som en ”livlina”, vilken successivt försvagades för att helt försvinna på 1980-talet. Se Robert Dalsjö 2006.

585 Mikael Holmström 2011, s. 24.

586 Mikael Holmström 2011, s. 577.

587 Martin Wiklund 2012, s. 18.

588 Martin Wiklund 2012. Resonemanget utvecklas på s. 75–78.

589 Martin Wiklund 2012, s. 82–83, 128–129.

i Danmark och andra länder har undersökt hur berättelserna om 68 förändras över tid och också har kunnat visa hur berättelserna ändras utifrån skilda kontexter, går det ändå att konstatera att det i allt väsentligt råder överensstämmelse mellan de danska och de svenska berättelserna. Sålunda talas det också i den svenska vänsterberättelsen om en bredare och välgörande politisk och kulturell samhällsförändring, vilken sker bland annat till följd av uppror mot auktoriteter och stelnad byråkrati, exempelvis i universitetssystemet, av kamp för kvinnlig och sexuell frigörelse och av ställningstagande mot kapitalism, imperialism och orättvisor i tredje världen.[590] På samma sätt framhåller den svenska högerberättelsen 68:ornas bristande demokratiska medvetenhet och framställer deras auktoritetstrotsande kamp i avgjort negativa termer och menar att den inte verkade befriande utan snarare hade en skadlig och allmänt nedrivande inverkan på samhället.[591]

Förutom vissa tyngdpunktsförskjutningar, som att antikapitalismen var mera markerad i Sverige, så finns det några skillnader i berättelsernas innehåll. I den svenska högerberättelsen finns det på grund av Sveriges ställning som alliansfritt land ingen formell lojalitet mot USA och NATO som vänstern kan anklagas för att bryta, och av samma anledning finns heller inte någon motsvarande period som fodnotepolitikken, varigenom socialdemokraterna kan anklagas för landsförrädisk verksamhet. Även frågan om de vänsterradikalas benägenhet till politiskt våld och terrorism, som i det svenska fallet mest är en kontrafaktisk fråga, blir i den danska högerberättelsen konkret till följd av Blekingegadeligans aktioner.

Utöver dessa skillnader i innehåll finns andra, viktigare olikheter. Wiklund menar sålunda att ”68” har förekommit i större utsträckning i den danska politiska debatten och förklarar detta med inflytandet från Dansk Folkeparti (DF) och dess aktiva deltagande i kulturkampen, vilket han kontrasterar mot situationen i Sverige, där ingen motsvarighet finns, även om Folkpartiet medges ha gjort vissa ”markeringar mot ’68’ som ett förfall och ett uttryck för ’flum’ inom skolpolitik och pedagogik”.[592]

Detta äger säkert sin riktighet och DF utövade förvisso som stödparti till regeringarna under 2000-talet ett inflytande på den förda politiken och fick därigenom gehör för sin invandringskritiska nationalism, men det bör också påpekas att det var nog så viktigt att det under perioden satt liberalkonservativa regeringar, bestående av Venstre (V) och Konservative Folkeparti (K), under ledning av statsminister Anders Fogh Rasmussen (V), som var en drivande kraft i kulturkampen. DF må ha bidragit med sin särskilt markerade invandringskritiska nationalism, men när det gällde andra delar av kulturkampen, såsom uppgörelsen med

590 Listan på ingredienser i berättelsen kan göras lång, men för de här nämnda, se Martin Wiklund 2012, t. ex. s. 69, 82–83, 91–93 och 95.

591 Se Martin Wiklund 2012, s. 84 och 102.

592 Martin Wiklund 2012, s. 133–134.

kulturradikalismen och värderelativismen, fann de en intressegemenskap med V-K-regeringen.[593] Skillnaden gentemot Sverige är alltså att det i Danmark inte bara fanns ett parti som önskade uppgörelse utan flera och att det fanns en regering och en statsminister som under en följd av år aktivt och ihärdigt och med stort genomslag drev på uppgörelsen med arvet efter 1968.

En annan skillnad som Wiklund framhåller är att högerberättelsen i Sverige mera handlar om motsättningen mellan demokrati och totalitarism än mellan kulturradikalism och kulturkonservatism, vilket han förklarar med att kulturkonservatismen i Sverige är svagare och att högern där har gått i liberal riktning.[594] Kulturradikalismen har varit desto starkare, då den har haft sitt hemvist bland socialdemokrater och liberaler. Eftersom den enligt Wiklund viktigaste ideologiska motsättningen i Sverige under efterkrigstiden har varit den mellan socialism och liberalism, har kulturradikalismen kunnat stärka sin ställning genom att bli den gemensamma ideologin för dessa två.[595] Johan Östling framhåller att kulturradikalismen var så framgångsrik att den efter andra världskriget konkurrerade ut alla andra alternativ och till och med kom att ”förväxlas med normaltillståndet”.[596]

Inte bara samhällsbygget under kalla kriget med välfärd och välstånd för alla i det så kallade folkhemmet kom att omfattas av konsensus utan även alltså dess filosofisk-ideologiska grundval.[597] Ytterligare en faktor som har stärkt denna ideologi i Sverige är att kulturradikalerna, enligt Wiklund, ofta har ”samarbetat med statsmakten och socialdemokratin, till skillnad från i Danmark och Norge, där kulturradikalismen inte varit lika inflytelserik och befunnit sig i ständig opposition”.[598] Om nu allt detta stämmer, skulle det kunna förklara varför Sverige inte har sett någon motsvarighet till den danska kulturkampen med dess utpräglade uppgörelse med kulturradikalismen och med den värderelativism eller värdenihilism som sägs ha präglat denna tradition.[599]

Efter kalla krigets slut verkade en sådan uppgörelse trots allt vara på väg. Per Ahlmark, som i sin bok *Vänstern och tyranniet* från 1994 riktade sig mot vad han uppfattade som det svenska kommunistiska medlöperiet och det totalitära arvet efter

593 Rosanna Farbøl 2016, s. 130–131.

594 Martin Wiklund 2012, s. 134.

595 Martin Wiklund 2006, s. 150.

596 Johan Östling 2013.

597 För kopplingen mellan Hägerströms filosofi och folkhemsideologin, se Staffan Källström 1984, s. 110.

598 Martin Wiklund 2006, s. 150. Denna slutsats kom några nordiska utforskare av kulturradikalismen fram till, som menade att de svenska kulturradikalerna skilde sig från de norska och danska: ”I Sverige kom de att knytas närmare till det nya etablissemanget och folkhemsbygget … ”. Se Bertil Nolin (red.) 1993, s. 8.

599 För värderelativismens plats i kulturradikalismen, se Martin Wiklund 2006, s. 149.

1968, tyckte sig i de svenska debatterna i början av 1990-talet kunna se åtminstone ”konturen till något som kan kallas *kulturkamp*, det vill säga en strid om vår civilisations grundläggande värden”.[600] Tio år senare konstaterar han dock att ”den intensiva debatten 1994 tonade ut” och varnar för att ”tigandet från före detta medlöpare garanterar varken sinnesändring eller någon avgörande förskjutning av det politiska klimatet”.[601] Man kan tolka Ahlmarks beskrivning som att det enligt honom hade såtts frön, inte minst av honom själv, till en svensk kulturkamp men att de inte föll i god jord och därför heller aldrig började spira.

Om den kulturkamp Per Ahlmark tyckte sig se eller önskade föra kan påpekas att den i första hand handlade om att etablera en knivskarp gräns mellan demokrati och diktatur.[602] Udden var riktad mot alla dem som på något sätt vacklade i sin demokratiska övertygelse. Inte minst handlade det om att lägga skuld på företrädare för den socialistiska vänstern, inklusive socialdemokrater som Olof Palme, vilka anklagades för att på olika sätt ha givit sitt stöd åt kommunistiska diktaturer. Däremot kan det framhållas att denna kamp – och här framträder måhända en skillnad i förhållande till den danska kulturkampen – inte så enkelt låter sig beskrivas i termer av vänster mot höger eller ännu mindre kulturradikalism mot kulturkonservatism.

Ahlmark själv är ett talande exempel. Han kan som socialliberal inte sägas ha framfört sin kritik utifrån någon tydlig högerposition. Dessutom står han i en tydlig kulturradikal tradition. Ahlmark är därför ett bra exempel på vad som ovan har sagts om den svenska kulturradikalismen, att den även har funnits i det liberala lägret och i den maktägande eliten. Som liberal politiker beklädde Ahlmark i slutet av 1970-talet posten som vice statsminister, och han framhöll vid upprepade tillfällen som sina stora svenska förebilder ett antal kulturradikaler.[603]

Snarare än att vända sig mot kulturradikalismen som sådan kan Ahlmark sägas ha kritiserat en yngre generation av kulturradikaler, det vill säga de som gick vilse i ”det ideologiska skredet efter 1968” och sålunda inledde ”det galna kvartsseklet”.[604] Ahlmarks förebilder hör till den äldre generationen kulturradikaler, såsom Herbert Tingsten, Eyvind Johnson och Ingemar Hedenius, vilka samtliga var profilerade antitotalitarister och därmed antikommunister.

Ahlmarks försök att blåsa liv i en bredare uppgörelse eller kulturkamp, avseende tiden efter 1968 och lik den som senare uppstod i Danmark, lyckades som sagt inte.

---

600 Per Ahlmark 1994, s. 9.

601 Per Ahlmark 2003, se ”Förord 2003”, s. i.

602 För denna skillnads och inte minst för demokratins helt grundläggande betydelse, då den utgör en ”världs- och livsåskådning”, se Per Ahlmark 2004, s. 16.

603 Per Ahlmark 1994, s. 241.

604 Per Ahlmark 1997, s. 10 och Per Ahlmark 1994.

Hans höga moraliska tonläge kan visserligen sägas ha passat väl in i 1990-talets ökade betoning av moralfrågors betydelse vid bearbetning av historiska företeelser, men vad som gick att föra in i uppgörelsen med nazism och förintelsen visade sig vara mer problematiskt i förhållande till kommunismen.

Ahlmarks sätt att utifrån en kulturradikal position så tydligt driva frågan om skuld, ansvar och vikten av att ta ställning för vissa grundläggande värden kan sägas avvika från den gängse. I de flesta beskrivningar av svensk kulturradikalism framhålls annars värdenihilismen som det moralfilosofiska fundamentet. Värdenihilismen är den etiska teori som hävdar att värden inte äger objektiv existens och att värdeomdömen därför saknar sanningshalt och istället ska ses som uttryck för den värderandes känslor. Den förknippas i svensk filosofi främst med Axel Hägerström (1868–1939) och den så kallade Uppsalafilosofin, vilken ofta utpekas som den dominerande tankeströmningen i svenskt 1900-tal.

Värdenihilismen sägs för sina anhängare ha inneburit en befrielse från förlegade moraluppfattningar och värderingar och ha varit förenat med en politiskt radikal hållning.[605] Hos Hägerström finns den från Karl Marx hämtade uppfattningen att människans föreställningar om rätt och fel, gott och ont är bestämda av det sociala och kulturella sammanhanget och alltså tidsbundna. De fyller en funktion bara i sitt speciella sammanhang, men allteftersom utvecklingen framåtskrider, kommer dessa idéer att ersättas av andra, vilka bättre motsvarar samhällets aktuella utvecklingsnivå. Att det skulle finnas någon objektiv rätt eller objektivt giltiga värdeomdömen är emellertid resultat av en lång tradition av vidskeplighet. Hoppet för den moderna människan består därför i att hon med upplysning och ökat framåtskridande befrias från denna vidskeplighet.[606]

I dess ställe träder en insikt om att samhället bäst förändras och uppbyggs på rationellt och förnuftigt vis. Till den ändan behövs upplysta och vetenskapligt skolade experter. Ett känt exempel i Sverige på en sådan är den av Hägerström djupt influerade Gunnar Myrdal, som tillsammans med makan Alva, också hon socialdemokratisk politiker, på särskilt vis förknippas med uppbyggandet av det svenska folkhemmet och välfärdssamhället. Det är med Myrdalarna som den så kallade ”sociala ingenjörskonsten” förbinds, den som innebär att socialpolitikern fungerar som ett slags ingenjör vilken med strikt rationella lösningar skrider till verket med att lösa samhällets alla upptänkliga problem.[607] Utrustade med rationalitet och expertkunskap och ofjättrade av varje föreställning om existensen av objektiva värden, vilka i det moderna samhället har blivit överflödiga eller rentav skadliga är

605 Staffan Källström 1984, s. 176.
606 Staffan Källström 1984, s. 178.
607 Staffan Källström 1984, s. 107–110.

de särskilt skickade att, som Yvonne Hirdman formulerade det, ”lägga livet till rätta” för de manipulerbara medborgarna.[608]

På 1980- och 1990-talen, i kölvattnet på Staffan Källströms avhandling *Värdenihilism och vetenskap* från 1984 och Yvonne Hirdmans bok från 1989, höjdes kritiska röster och fördes ett antal animerade debatter om detta rationella folkhemsbygge, vilket framställdes som en förtryckande, ja, närmast totalitär välfärdsstat. Dess intellektuella och ideologiska rötter grävdes fram, varvid makarna Myrdal och ord som ”värdenihilism” och ”social ingenjörskonst” figurerade flitigt.[609] Den kanske mest profilerade och ihärdige folkhemskritikern var journalisten Maciej Zaremba, som i en rad artiklar lyfte fram sambandet mellan arvet från Hägerströms filosofi och det paternalistiska folkhemmet, där makarna Myrdal sades ha varit värdenihilistiskt konsekventa i sina rekommendationer av diverse inhumana åtgärder såsom ”tvångssterilisering av missanpassade medborgare”.[610]

Det var i dessa debatter om folkhemmets avigsidor, liksom om Sveriges agerande under andra världskriget, som de moraliska aspekterna framträdde och utgjorde ett markant inslag. Skillnaden i förhållande till den kulturkamp som Ahlmark önskade driva, med udden riktad också mot kommunismen, var att det här rörde sig om företeelser som kunde kopplas ihop med nazismen. Om det i andra avseenden hade varit en dominerande uppfattning tillfölje värdenihilismens stora inflytande att några eviga värden ej finns och att uppfattningar om gott och ont stod i vägen för en harmonisk samhällsutveckling, betonades tvärtom i uppgörelsen med nazismen existensen av gott och ont och vikten av att kämpa för grundläggande värden.

Kommunismen i den svenska historiekulturen – en sammanfattande diskussion

I den svenska historiekultur som har tecknats här med särskild uppmärksamhet på hur kommunismen i den hanteras är det precis som i den danska historiekulturen två perioder som särskilt har lyfts fram: andra världskriget och kalla kriget. Liksom i det danska fallet har även den svenska bearbetningen undersökts utifrån tre ingredienser, för det första nationen, för det andra den nationella identiteten, det vill säga svenskheten, och för det tredje upplevelsen av hot.

Först kan sägas att det på ett övergripande plan finns en tydlig skillnad gentemot Danmark, då Sverige under båda perioderna stod utanför krigen och konflikterna

608 Om överflödigheten och skadligheten, se Staffan Källström 1984, s.104. Titeln på Yvonne Hirdman 1989 var just *Att lägga livet till rätta*.

609 Conny Mithander 2000, s. 65–67, Ulf Zander 2001, s. 409–413.

610 Se härför bland annat Zarembas uppskattande anmälan av Källströms avhandling i *Expressen* 11 februari 1985.

och aldrig upplevde ett reellt hot mot den egna nationen. En annan skillnad är att efter kalla kriget har i Sverige uppgörelsen med vad som skedde under andra världskriget, med nazism och med förintelsen varit mycket häftigare än motsvarande uppgörelse med kalla kriget och kommunismen. I Danmark har förhållandet snarast varit det omvända. Dessa skillnader har skapat olika grundförutsättningar för det sätt varpå kommunismen hanteras i respektive historiekultur.

Andra världskriget ledde i Sverige till en mindre upptagenhet av historien och en ökad inriktning på det framåtriktade moderna välfärdsprojektet. Kursändringen innebar att allt som uppfattades ha med nazismen att göra skulle lämnas därhän. Eftersom nationalism identifierades som en viktig beståndsdel i nazismen, kom också den att omfattas av uppgörelsen. Nationen och nationella värden kom därför att spela en allt mindre roll, i varje fall i det som explicit kommunicerades. Denna utveckling hörde också samman med upplevelsen av kriget, som för Sveriges del innebar att man inte hade utsatts för något reellt hot. Det fanns därmed ingen direkt anledning att som i Danmark hävda betydelsen av nationen och vikten av svenskhet, då dessa saker närmast togs för givna.

De svenska kommunisterna kunde förvisso återkommande beskyllas för att inte vara svenska, men det handlade ofta inte så mycket om en anklagelse om att de inte bekände sig till vissa nationella värden som att de var osjälvständiga och att partiets beslut hade fattats i Moskva, snarare än i Stockholm.

Frånvaron av yttre hot förstärkte den svenska neutrala hållningen. Lärdomen från kriget blev att Sverige tjänade på strikt iakttagande av alliansfrihet och neutralitet, vilket kom att prägla svensk självförståelse under kalla kriget. Denna isolationistiska position bidrog förmodligen väsentligt till att yttre hot tonades ner till förmån för en ökad upptagenhet av inre hot. Sålunda riktades en ökad uppmärksamhet mot alla som kunde tänkas vara motståndare till det moderna svenska framstegsprojektet. Även de svenska kommunisterna uppfattade att de stod inför ett inre hot, nämligen de svenska kapitalisterna i form av de stora femton ägarfamiljerna, vars makt kommunisterna såg som sin huvuduppgift att bryta. I kontrast härtill identifierade de danska kommunisterna hotet som ett yttre. Ett avsteg från denna hållning gjordes under vänstervågen mot slutet av 1960- och början av 1970-talet, då de liksom de svenska kommunisterna också identifierade hotet som ett inre.

Liksom för de danska kommunisterna kom andra världskriget att få en avgörande betydelse och bli en period de alltid återvände till. Viktigast var Sovjetunionens seger över nazismen på östfronten, som innebar en stor framgång för kommunismen och ett bevis på att lojaliteten till Sovjetunionen hela tiden hade varit riktig. Den allmänna ökade välviljan gentemot Sovjetunionen för denna seger kom också de svenska kommunisterna till del och återspeglade sig i stora valframgångar. Andra

världskriget innebar samtidigt också den för de svenska kommunisterna allra besvärligaste perioden, framför allt krigets början under paktperioden och finska vinterkriget, då de utsattes för en rasande hemmaopinion, som for ut mot kommunisterna med anklagelser om landsförräderi för att de stödde Sovjetunionen under dess anfall på Finland.

I kommunisternas självförståelse sågs hållningen under paktperioden och finska vinterkriget i ljuset av utgången av världskriget. Sovjetunionens seger visade att deras hållning hade varit riktig. Efter kriget kom kommunisterna att använda vinterkriget inåt som ett exempel på hur kommunister kunde härdas i antikommunistisk snålblåst och utåt som ett exempel på och anklagelse för de övergrepp som socialdemokratiska och borgerliga antikommunister utsatte dem för.

Inte minst kom de svenska kommunisterna att odla detta martyrium, så mycket mera som de inte kunde visa upp det som var de danska kommunisternas största tillgång: det konkreta antifascistiska motståndet. I Danmark var detta en så mycket större tillgång som hela den patriotiska efterkrigsberättelsen utgjorde en motståndsberättelse. I Sverige hade under neutraliteten ingen yttre fiende funnits att göra motstånd mot, inte heller för kommunisterna, men dessa framhöll i stället att de hade förföljts av en inre fiende.

Efter kriget skedde en uppgörelse med nazismen men inte med kommunismen. Kring denna fanns under kalla kriget en kluvenhet, som kanske bäst illustreras med socialdemokraternas hållning. Å ena sidan kunde de i konkreta åtgärder och i polemiska utfall angripa de inhemska kommunisterna, å andra sidan kunde de uppvisa en välvillig inställning till och förståelse för de kommunistiska staterna. Neutralitetspolitiken bidrog säkert också till denna kluvenhet. Sverige tänktes genom denna inte ta ställning för eller mot vare sig den västliga kapitalismen eller den östliga kommunismen, en attityd som formulerades genom den så kallade tredje ståndpunkten, vilken Johan Lundberg har kallat neutralitetspolitikens överideologi och som han menar har varit ett dominerande inslag i svensk idédebatt från kalla krigets början till dags dato. Lundberg menar att bakom denna proklamerade neutrala hållning har dolt sig ett ställningstagande för och försvar av kommunismen.

Efter kalla kriget skedde liksom i Danmark en uppgörelse med den på erfarenheterna av andra världskriget formade patriotiska berättelsen, i Sverige känd som småstatsrealismen, vilken hade legitimerat krigsårens neutralitetspolitik. Däremot vidtog inte som i Danmark också någon bredare uppgörelse med kalla kriget eller med kommunismen. I Sverige ägnades i stället den mesta uppmärksamheten åt en uppgörelse med nazismen och företeelser som förknippades med denna. Med tanke på den breda enigheten kring bedömningen av nazismen kan dessa uppgörelser sägas ha förstärkt en redan rådande konsensus. Den svenska

uppgörelsen skedde inför omvärldens blickar och kan ses som ett sätt att göra bot och ta på sig skuld och därigenom visa sig vara en god EU-medlem, samtidigt som man sökte återta rollen som moralisk stormakt.

För kommunismen har inte motsvarande konsensus funnits. Ej heller har det utifrån riktats några krav på Sverige om uppgörelse med kommunismen. Den ovan beskrivna kluvenheten kvarstår därmed. Initiativ till uppgörelser som den Per Ahlmark tog 1994 klingade av och upplysningsarbetet i Forum för levande historias regi mötte motstånd och blottade en djup oenighet kring hur kommunismen ska förmedlas.

En hel del forskning om Sverige under kalla kriget har gjorts, och denna har visat att det bakom neutralitetspolitiken har dolts ett tydligt samarbete med NATO. Wilhelm Agrell och Mikael Holmström menar utifrån sina undersökningar att Sverige i realiteten var ett västallierat land. Det reella hotet var Sovjetkommunismen, ett hot som på grund av neutralitetspolitiken dock inte fick artikuleras. Trots alla dessa avslöjanden lever kvar en föreställning om svensk alliansfrihet och neutralitet. Som har visats i fallet med den danska motståndsberättelsen är det fullt möjligt att forskare under en lång rad av år kan avslöja det oriktiga i vissa berättelsers innehåll utan att nödvändigtvis ändra på dessa berättelsers breda genomslagskraft i historiekulturen. Något sådant verkar vara fallet med den svenska neutraliteten.

Politisering, ideologisering och moralisering

Avslutningsvis ska hanterandet av kommunismen beskrivas utifrån de tre historiekulturella strategier som förekom i kapitlet om den danska historiekulturen. En blick på de två historiekulturerna avslöjar en slående skillnad i graden av politisering. I Danmark deltar politikerna och söker direkt att påverka forskningen, produktionen och förmedlingen av kommunismens och kalla krigets historia. I Sverige påverkar politikerna mera indirekt, såsom via myndigheten Forum för levande historia och via forskningsrådet HSFR, som tilldelades särskilda pengar för forskning om kommunistiska regimer, och de debatter som har förekommit om kommunismens brott har inte som i Danmark hamnat i en partipolitisk kulturkamp.[611]

Skälet härtill kan vara att det i Sverige under och efter kalla kriget har rått en bred enighet kring neutralitetspolitiken. Här har såväl statligt initierade kommissioner som enskilda forskare utrett neutralitetspolitiken, och i många avseenden har avslöjanden gjorts som visar att bilden av ett alliansfritt land som förberedde sig för neutralitet i krig rimmar illa med den faktiskt förda politiken. Trots detta råder ännu

611 Se Rosanna Farbøl 2016, s. 312 för denna jämförelse.

i det närmaste konsensus kring neutralitetspolitiken. I kontrast härtill blev Danmarks NATO-politik föremål för debatt redan under kalla kriget.[612] Här fanns inte *en* utan tre berättelser som stod i strid med varandra, och en större politisk oenighet mellan vänstern, mitten och högern.[613]

Skillnaden mellan de fall där politikerna i de två länderna har blandat sig i uppgörelsen med kommunismen synes därför kunna tillskrivas ett i Sverige större mått av vänsterorienterad konsensus, medan debatten i Danmark mera präglas av åsiktsbrytningar. Överhuvud verkar detta vara ett återkommande mönster, en generell olikhet mellan svenskt och danskt. Kanske ska också den här noterade olikartade uppgörelsen med kommunismen ses som ett typiskt uttryck för en djupare liggande kulturell olikhet, nämligen den inte sällan föreslagna skillnaden mellan en svensk samförståndssträvande konsensuskultur och en dansk mera kontinentalt präglad Streitkultur.

Belysande är ställningen för tredje ståndpunkten, för medelvägen mellan öst och väst, mellan socialism och kapitalism, alltså för försöket att kombinera det bästa av de två systemen eller för oviljan att ta ställning för någon av de två parterna i kalla kriget. I Danmark blev den så kallade tredje vägens politik, som fördes av flera socialdemokratiska regeringar i Europa på 1980-talet, misskrediterad efter kalla krigets slut. I varje fall kunde de danska socialdemokraterna inte föra fram föreställningen om ”den tredje vej” utan skyndade sig efter kommunismens fall att avsvära sig all form av släktskap med marxism.[614]

Någon tredje väg i betydelsen neutral position var inte särdeles gångbar i Danmark efter kalla kriget utan möttes av hårt motstånd och krav på tydligt ställningstagande. Det är nog mot bakgrund härav som det första förslaget på framsida till DIIS-rapporten från 2005 avlägsnades; det gick inte att låta en statligt tillsatt utredning om Danmark under kalla kriget prydas av en bild med en liten Dannebrogen inklämd mellan Stjärnbaneret och Hammaren och skäran, som om Danmark under kalla kriget hade stått alliansfritt.[615]

Även ifråga om ideologisering finns en stor skillnad. Den typ av borgerlig kamp för att ideologi som en viktig förklaringsfaktor till kommunismens brott skrivs in i uppslagsböcker, historiska referensverk och statliga utredningar, som har skett i Danmark, saknas i Sverige. Det finns i Sverige en utbredd uppfattning om kommunismen som en i grunden god idé, vilket kommer till tydligt uttryck i olika sammanhang, såsom i debatten om *Kommunismens svarta bok* 1999 eller i diskussionerna och debatterna kring Forum för levande historias upplysningskampanj

612 Rosanna Farbøl 2016, s. 310.
613 Rosanna Farbøl 2016, s. 313.
614 Rosanna Farbøl 2016, s. 84.
615 Se Uffe Ellemann-Jensen 29 april 2011.

om kommunismen 2008. Det finns därför en skarp skillnad mellan förklaring av nazismens brott, där ideologin framhålls som förklaring, och av kommunismens brott, där förklaringen söks i de olika regimerna, snarare än i ideologin som sådan.[616] Denna konsensusuppfattning har inte utmanats på allvar. Debatter förekommer visserligen, och de dyker upp med vissa mellanrum, men det har inte lett till en längre och ihållande uppgörelse som i Danmark.[617]

Kanske kan man rentav säga att det i Sverige har skett en avideologisering av kommunismen, där det i Danmark har skett en ideologisering. Det finns ett flertal exempel på att så är fallet. Här ska blott två av dem lyftas fram. För det första de initiativ som båda ländernas borgerliga regeringar tog 2006. Den svenska regeringens uppdrag till Forum för levande historia om en upplysningskampanj handlade om ”kommunismens brott mot mänskligheten”, men uppenbarligen var denna titel alltför utmanande, varför ideologin plockades bort i den slutliga titeln, som i stället annonserade ”brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer”. I kontrast härtill lade den danska regeringens initiativ Center for Koldkrigsforskning och dess rapport *Ulve, får og vogtere* stor vikt vid just den kommunistiska ideologin, vilken pekades ut som själva drivkraften bakom kalla kriget.

För det andra gavs ungefär samtidigt i de två länderna ut nationalencyklopedier, *Den Store Danske Encyklopædi* (1994–2006) och den svenska *Nationalencyklopedin* (1989–1996). I Danmark lyftes i debatten fram ideologiska skevheter. Framför allt kritiserades artikeln om kommunism, författad av Morten Thing, för att skriva ut den marxistiska ideologin ur den kommunistiska realhistorien. En intensiv debatt tog vid, vilken sedermera ledde till att det i andra utgåvan, vilken publicerades på internet, gjordes ett tillägg för att upphäva den skarpa åtskillnaden mellan den kommunistiska ideologin och den kommunistiska brottshistorien.

I den svenska encyklopedin fanns också en artikel om kommunism, författad av Sven-Eric Liedman, som på samma sätt skrev ut den kommunsitiska ideologin ur realhistorien. Sålunda valde han att lämna Lenin och hans idéer helt utanför terrorhistorien.[618] Denna artikel väckte dock aldrig någon debatt trots att den uttryckte samma sak som den danska och trots att även här författaren i likhet med Thing är en känd marxist och vänstersympatisör.

Avslutningsvis kan det konstateras att även historiebearbetningen i Sverige efter kalla kriget har uppvisat tydlig moralisering, det vill säga att företeelser i det förflutna betraktas som giltiga fall för värdering av vad som är riktigt handlande i nutiden. Framför allt är denna moralisering mycket klart framträdande i fråga om nazismen.

616 Conny Mithander 2013, s. 204.
617 Jfr Rosanna Farbøl 2016, s. 312–313.
618 Se Klas-Göran Karlsson 2015, s. 11.

I Sverige har man tagit på sig stor skuld för förintelsen och i sitt engagemang genom bland annat de så kallade Stockholmskonferenserna i hög grad bidragit till att fastslå förintelsen som den absoluta ondskan. Däremot är moraliseringen av kommunismen mera diffus. Här har inte någon motsvarande enighet uppnåtts kring hur den kommunistiska terrorhistorien ska förstås och användas i nutida lärprocesser eller kring huruvida det bakom denna historia har funnits en dålig idé eller ond avsikt.

Det kan vara illustrativt att studera två fall av svenska skulddebatter, vilka kan sägas ha startat direkt efter kalla kriget, närmare bestämt 1991.[619] För det första uppstod debatten om skuld för samarbete med nazismen, vilken initierades av Maria-Pia Boëthius med boken *Heder och samvete* och som fick sin kulmen med Stockholmskonferensen 2000, då statsminister Göran Persson inför hela världen bad om ursäkt för Sveriges agerande gentemot Nazityskland.

För det andra såg debatten om vänsterns moraliska skuld dagens ljus.[620] Conny Mithander konstaterar att denna debatt fortfarande pågår och innehåller de verkligt känsliga och kontroversiella frågorna.[621] Ett annat sätt att beskriva debatten är snarare att den aldrig har tagit riktig fart. Till skillnad från den danska debatten handlar det i Sverige nämligen mer om vissa frågor som får förnyad aktualitet lite då och då.[622] En annan skillnad är att uppgörelser tenderar att dels rikta sig utåt till en internationell publik eller till företeelser utanför Sverige, dels ta formen av uppfostrande upplysningskampanjer.

Medan den svenska debatten således mera tar fasta på kommunismens förbrytelser internationellt, vänder sig den danska debatten och de danska forskningsprojekten inåt och inriktar sig på avslöjanden och uppgörelser med namngivna danskar och deras ”medansvar, skyld og moralske lig i lasten”.[623] Rosanna Farbøls iakttagelse av skillnaden i moralisering mellan den svenska och den danska debatten är därför förmodligen helt riktig, då hon menar att den typ av undersökningar av enskilda svenskars medlöperi och medansvar för kommunismens brott som Per Ahlmark sökte få till stånd genom sin bok *Vänstern och tyranniet* från 1994 inte på samma sätt har bildat skola som Bent Jensen och dennes bok *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle* från 1984.[624]

Det svenska utanförskapet har av allt att döma främjat den kontinuitet i den kommunistiska rörelsen och i konceptualiseringen av kommunismen som har påtalats tidigare i avhandlingen. I denna kontinuitet ingår den starka betoning på

619 För dessa två skulddebatter och deras utveckling, se Conny Mithander 2013, s. 179ff.
620 Per Ahlmark et al., 1991.
621 Conny Mithander 2013, s. 181 och 183.
622 Rosanna Farbøl 2016, s. 312–313.
623 Rosanna Farbøl 2016, s. 313.
624 Rosanna Farbøl 2016, s. 313, not 830.

offerstatus som de svenska kommunisterna har fört fram ur erfarenheterna av andra världskriget och som verkar ha fått en stor spridning och fast förankring i historiekulturen. Kommunister ses utifrån denna uppfattning inte gärna som förövare eller medlöpare, varför följaktligen frågor om skuld och ansvar inte hör till de mest centrala.

En annan tradition i Danmark tonar fram. Som har omtalats tidigare inleds och avslutas den stora forskningssyntesen om denna period i Danmarks historia med att dess stora arv till eftervärlden anges som den enskildes ansvar och moraliska ställningstagande under det personliga samvetets högsta lag. Det står i bjärt kontrast till den neutrala, värdenihilistiska hållning som kom att bli så inflytelserik i Sverige efter kriget. Uppgörelsen med nazismen i Danmark hade denna moraliska utgångspunkt och kom därför också att påverka uppgörelsen med kommunismen efter kalla kriget Då som nu prövades hållningar hos enskilda danskar utifrån vars och ens personliga ansvar.

Om det nu är riktigt att förknippa den dominerande idétraditionen i Sverige med värdenihilisten Axel Hägerström, är det svårt för den som letar efter rötterna till motsvarande danska moralfilosofiska hållning att inte tänka på Søren Kierkegaard och dennes ständiga betoning av *Hiin Enkelte*, den enskilda människan och hennes personliga ansvar för sin existens inför Gud. Det är kanske därför helt typiskt att till och med en kulturradikal historiker inleder sin bok om Danmarks 1900-talshistoria med att först och främst slå fast inflytandet från Kierkegaard och dennes betoning av det personliga ansvaret.[625]

625 Bo Lidegaard 2011b, s. 19–21.

Paradigmen och historieförmedlarna

I detta och de följande kapitlen kommer resultaten av intervjuerna att presenteras. Innan svaren på de enskilda frågorna närmare redovisas ska i föreliggande kapitel först informanternas svar prövas utifrån de idealtypiska berättelserna.[626] Det bör framhållas att informanterna inte själva har lagt fram en färdig berättelse eller uppmanats att ta ställning till en sådan. I stället har de fått svara på specifika frågor, enligt vad som framgår av intervjuguiden.[627] Därefter har svaren förts samman till någon av de idealtypiska berättelserna. Sammanlagt 38 personer har intervjuats. Av dem presenterar 27 en totalitaristisk berättelse och 10 en revisionistisk. En informant uppvisar en blandning av totalitaristisk och revisionistisk berättelse.[628]

Ett övergripande mönster för hela materialet, både det svenska och det danska, är en övergång från revisionism till totalitarism, vilket är märkbart i två avseenden. För det första återfinns den revisionistiska berättelsen främst i 68-generationen. För det andra går det att spåra en rörelse mot totalitarism i 68-generationen; Fabricius Dahl säger sig exempelvis tidigare ha varit skeptisk till totalitarismen men att han numera uppskattande läser Hannah Arendt och att han med åren funnit allt flera paralleller mellan Nazityskland och Sovjetunionen. Han har rört sig från sin tidigare mera markerade maktrealistiska uppfattning till att nu också anse den marxistiska ideologin vara viktig för att överhuvudtaget förstå sovjetsystemet.

Hos tre andra danska informanter kan man också märka denna förändring. Fridlev Skov uppger att denna för hans del skedde tidigt, då han mötte kommunismen i verkligheten: ”jeg var også marxist en gang … så var jeg i Sovjetunionen i -78. Så vendte jeg hjem som reformeret.” I sin förklaring av Sovjetsystemet och andra kommunistiska stater avvisar han idag explicit revisionismen, bland annat för att den enligt honom underskattar repressionen och den marxistiska ideologi som ligger

626 Se kapitlet ”Paradigmen”.

627 Se Bilaga 1 i slutet av avhandlingen.

628 Dessa berättelser, liksom flera av svarsresultaten i de följande kapitlen presenteras i tabellform i Bilaga 2 i slutet av avhandlingen. Där framgår det på ett överskådligt sätt hur alla informanter fördelar sig på de olika alternativen och hur de olika svaren har kategoriserats. Tabellerna är blott tänkta att ge en kvantitativ översikt av ett brokigt svarsutfall, medan själva innehållet i svaren och analysen av det redovisas i den löpande texten ovan.

till grund för den. Frei Madsen har tidigare varit kommunist men menar att det inte längre går att stå fast vid uppfattningen att ideologin är god men praktiken dålig. Numera anser Frei att det finns ett klart, om än inte nödvändigt, samband mellan delar av Marx teori och sovjetterrorn.

Loke Toft känner sig vid förklaringen av maoismen föranlåten att beskriva sin egen studietid på Roskilde universitet på 1970-talet. Nästan alla där, 98 procent enligt Loke, var socialister och valde i realiteten mellan något av de då många befintliga kommunistiska partierna, antingen det dussintal nybildade vänsterradikala partierna, huvudsakligen maoistiska, eller det mera traditionella Moskvatrogna DKP. Vad som sedan har påverkat hans uppfattning är bland annat ökad tillgänglighet till källmaterial, som han menar har avslöjat maoismens verkliga effekter: ”Vi har nok konstateret, maoismen har ført til lige så mange tab og alt muligt andet, som stalinismen har gjort.”

Ingen av de svenska 68-informanter som företräder en totalitaristisk förklaring nämner explicit någonting om ändrad uppfattning, det vill säga av den karaktären att de har gått från en förklaring till en annan. Närmast kommer Lis-Britt, som minns hur Mao hängde som idolporträtt på studentrummen på 1960–70-talen. Idag menar hon att det vore som att ha Hitler på väggen. Hon understryker dock att hon och andra på den tiden inte visste något om den kommunistiska terrorn.

Vad som förtjänar att påpekas här är att det egentligen inte framgår vilken syn på maoismen Lis-Britt själv hade eller på vilket sätt hennes syn då skulle ha förändrats fram till idag. Det bör i sammanhanget också framhållas att informanterna inte fick frågor om sin dåtida, bara sin nutida, uppfattning. Vad som i svaren framkommer om tidigare uppfattningar är alltså i allt väsentligt något som informanterna själva tar initiativ till att redovisa och utveckla. Det innebär givetvis inte att samma förändringar inte skulle finnas hos de svenska informanterna, bara att de inte kommer till uttryck i materialet.

Den här beskrivna rörelsen bort från revisionism ingår i ett välkänt internationellt mönster. Som har påpekats tidigare är det efter Sovjetunionens och kommunismens fall få sovjetforskare som längre vill bekänna sig till revisionismen, medan totalitarismen har upplevat något av en renässans.[629] Tidigare totalitaristiska uttolkare av historien, som under kalla kriget blev starkt ifrågasatta har därför sedan triumferande kunnat deklarera att de har haft rätt hela tiden. Mest känt är väl exemplet Robert Conquest, som beskrevs som mannen som under sin ålderdom kunde njuta av att historien hade givit honom rätt.[630] Särskilt omtalad blev han inför 1990 års nyutgåva av boken *The Great Terror* från 1968, till vilken han föreslog titeln

629 Michael David-Fox, Peter Holquist & Marshall Poe 2001, s. 708–709.

630 Michael Ignatieff 2000.

I Told You So, You Fucking Fools. Senare menade Conquest dock att det var hans gode vän författaren Kingsley Amis som stod bakom förslaget.[631] Samma triumfalism möter också i Danmark där Bent Jensen har gått från att på 1980-talet ha behövt ta totalitarismbegreppet i särskilt försvar[632] till att på 2000-talet kunna motta hyllningar för att ha förvandlat vad som beskrivs som ett missaktat kallakrigsbegrepp till en viktig nyckel till förståelsen av Stalins Sovjetunionen.[633]

I intervjumaterialet kan effekterna av denna utveckling spåras. Två yngre lärare, en dansk och en svensk, Lykke och Ludvig, reagerar på denna segerherrarnas historia. De anser visserligen inte att det går att tala om kapitalismens eller liberalismens brott mot mänskligheten, så som görs beträffande nazism och kommunism, men menar ändå att det kan vara berättigat att göra så, som en rolig idé, ”precis som Chomsky. Han anlägger … tvärtom-perspektiv … men det blir väldigt svårt” (Ludvig) eller som en utmaning av den ”triumfalisme som sejrherren skriver” (Lykke).

Som tidigare nämnts i kapitlet om paradigmen innebar övergången från totalitarism till revisionism en ”ideologisk vändning till vänster”.[634] Sheila Fitzpatrick, en namnkunnig företrädare för revisionismen, hävdade visserligen för egen del i en återblick att hon själv inte alls var vänster, om än ett “skeptical child of Australian Old Left parents”, men att det verkligen fanns en särskild kohort av marxistiska historiker som blev revisionister.[635] Den paradigmatiska förändring som här har tecknats kan alltså förstås både som en vetenskapsteoretisk och en ideologisk förflyttning. Båda dessa bekräftas i det empiriska materialet. De här presenterade danska inforrnanterna har över tid förändrat sina förklaringar av kommunismen, samtidigt som de uttrycker en ideologisk resa bort från marxism och kommunism.

Vid sidan av det övergripande resultatet, den generella förändring som har beskrivits ovan, går det också att lyfta fram olikheter. Det finns sålunda en skillnad mellan danska och svenska informanter i det att övergången till totalitarism är tydlig bland danska forskare men inte bland lärarna, där det framför allt är 68-generationen som företräder en revisionistisk tolkning. I Sverige är det närmast tvärtom, där samtliga revisionister är forskare. Här framträder en skillnad som kan beskrivas utifrån nationalitet, profession och generation, nämligen att övergången från revisionism gått fortare i Danmark bland forskarna men långsammare bland lärarna. Huruvida detta är ett resultat som också låter sig appliceras på universitetshistoriker och gymnasielärare i allmänhet är naturligtvis vanskligt att avgöra, då underlaget med nödvändighet är begränsat. Det finns därför ingenting som garanterar att ett

631 Robert Conquest 12 april 2007.

632 Bent Jensen 1982.

633 Jørgen Granum-Jensen, 2008, s. 28.

634 Klas- Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 43.

635 Sheila Fitzpatrick 2008, s. 685.

annat urval av informanter skulle ha givit samma resultat. Vad som emellertid kan sägas är att resultatet är giltigt utifrån det urval som faktiskt föreligger. Principerna för detta urval har tidigare redovisats.

Täcker de idealtypiska berättelserna informanternas svar?

Som har framgått tidigare är de olika förklaringsmodellerna paradigm, inom vilka kan finnas såväl varianter som olika grader av uppfyllelse. Vid genomgången av varje intervju har hänsyn tagits till samtliga svar, vilka under beaktande av vad som ovan sagts om variation och uppfyllelse förts samman till en sammanhängande berättelse. I de flesta fall har detta varit ganska oproblematiskt. Dock finns i en del fall inslag som inte direkt verkar höra hemma i en annars tydlig och specifik berättelse. I det följande ska därför sådana inslag som kan tänkas falla utanför berättelserna tas upp, varefter frågan om riktigheten att föra informanterna till de olika berättelserna ska besvaras.

Den revisionistiska berättelsen

I ett fall tecknas först en tydlig revisionistisk berättelse genom att samband mellan terror och marxism i Marx' eller Lenins tappning avvisas (Frans-Henrik). Lenin sägs inte ha haft intentionen att skapa ett skräcksamhälle. Att utvecklingen ändå blev så våldsam och att de hos Lenin goda intentionerna depraverades förklaras med tsaristiskt våld, klassklyftor, inbördeskrigets egen logik och maktens praktik. Hos Stalin finns ingen socialism alls kvar. Terrorvågorna förklaras med paranoia. Mellan nazism och kommunism finns inga ideologiska likheter, dock realhistoriska, men dessa finns i alla förtryckarsamhällen, liberala inte undantagna. Till denna revisionistiska förklaring ska läggas det faktum att Frans-Henrik inte tvekar att tillämpa begreppet ”totalitär” på Sovjetunionen eller att entydigt slå fast att terrorn under Stalin kom uppifrån liksom att det går att peka ut tydliga förövare och offer.

Den avgörande frågan är här huruvida en revisionistisk förklaring kan innehålla begreppet ”totalitär”, i detta fall använt i betydelsen ”ett stort mått av kontroll”, inte i och för sig ”total kontroll, men det närmar sig liksom den nivån”. Innebär det ett diskvalificerande av den revisionistiska berättelsen? Föreligger en ren motsägelse? Förmodligen inte. Begreppet ”totalitär” verkar användas i två olika betydelser med syftning både specifikt på totalitarismteorin och på långt gånget förtryck i största allmänhet. Det är närmast den senare betydelsen som här tillämpas. Frans-Henrik gör exempelvis inte någon distinktion mellan å ena sidan Sovjetunionen och Nazityskland och å andra sidan regimer som det nyliberala Chile eller apartheidens

Sydafrika. Med andra ord tillämpas inte en totalitaristisk förklaring, vilken i så fall skulle ha inneburit en motsats till en revisionistisk dylik.

Finn-Harald använder också begreppet ”totalitär”. Han presenterar först en tydlig revisionistisk förklaring, där han vältrar över hela brottshistorien på Stalin, som uppges förråda den goda revolutionen. Dock säger han sig till skillnad från andra historiker inte vara lika kritisk till vare sig begreppet ”totalitär” eller föreställningen om det totalitära. Han förklarar det med att en oerhörd moderniseringsansträngning helt enkelt kräver totalitära lösningar. Det totalitära ses här som ”funktionalism”, alltså inte som uttryck för den intention vilken utmärker en totalitaristisk förklaring. Även i detta fall möter alltså en annan betydelse av begreppet än den gängse totalitarismteoretiska.

Flemming beskriver 1917 som en statskupp utan folkligt stöd och anser att det finns totalitära stater, det vill säga anger två vanliga ingredienser i en totalitaristisk berättelse. Emellertid förklaras statskuppen senare med att Lenin tvingades till denna liksom till våldet av tsaristisk repression, krig och inbördeskrig, och med totalitära avser Flemming även nutida kapitalistiska stater. Genom dessa tillägg kan ingredienserna göras om så att de passar in i en revisionistisk berättelse.

Lars Sørensen använder också ordet ”totalitär” om ett ”politisk system, hvor en bestemt ideologi gennemsyrer alt i samfundet”. Dock är han noga med att påpeka att denna ideologi då inte är marxismen, och han menar sig kunna finna totalitära tendenser i den liberala demokratin och i kapitalismen.

Ovan har presenterats de inslag i revisionisternas svar som kan tolkas som minst typiska för en revisionistisk förklaring. Syftet var att utröna huruvida dessa inslag skulle kunna ogiltigförklara placeringen av vissa informanter i den revisionistiska berättelsen. Slutsatsen av genomgången blir att i inget av de redovisade fallen rubbas den revisionistiska berättelsen.

Den totalitaristiska berättelsen

Hos de flesta svenska informanterna lämnas Karl Marx i allt väsentligt utanför repressionshistorien, vilket som tidigare antytts i kapitlet om paradigmen inte är oförenligt med en totalitaristisk förklaring.[636] Några pekar explicit ut ett samband, bland annat i form av strävan till likriktning, mellan Marx och repression, men fyra av dem redovisar sedan reservationer, såsom att likriktningen återfinns inom alla ideologier och att den inte med nödvändighet följer av marxismen.[637]

636 Exempelvis har en profilerad totalitarismteoretisk uttolkare av Sovjetunionens tidiga historia som Richard Pipes velat tona ned Karl Marx’ betydelse. Bland annat menar han att bolsjevikerna ”förvrängde marxismen på varje möjligt sätt”. Richard Pipes 1997, s. 454.

637 Fanny, Louise, Lis-Britt och Ludvig.

De danska informanterna skiljer sig markant från de svenska i det att flera av dem tecknar ett klart och tydligt samband mellan Marx och terrorn, men även här finns det några som anger ett svagare samband.[638] Av dessa uppger två att de inte vet så mycket (Fabian och Lone) och en att vad Marx på sin tid tänkte inte är så relevant för vad som under 1900-talet faktiskt skedde i kommunistiska stater (Ferdinand). Vad som har sagts om de svenska informanterna gäller också de danska, nämligen att det sätt varpå de i större eller mindre utsträckning skriver ut Marx ur repressionshistorien inte innebär att de lämnar en totalitaristisk förklaring.

Vad som är viktigt i den totalitära modellen är graden av åsyftad eller uppnådd kontroll. Det är också här en av de grundläggande motsättningarna mellan företrädare för revisionism och totalitarism återfinns. Brister i kontrollen kan av revisionister tas till intäkt för att den totalitära modellen inte är giltig, medan företrädare för totalitarism kan medge att brister i kontrollen kan finnas även i ett totalitärt system. I intervjumaterialet kan denna motsättning illustreras med vilka slutsatser två informanter, en revisionist och en totalitarist, drar av det de båda betecknar som en omfattande svart marknad i Sovjetunionen. Denna svarta marknad ingår för totalitaristen som en del i det totalitära systemet, medan den för revisionisten leder till vederläggande av totalitarismteorin.[639]

På samma sätt kan de som tecknar en totalitaristisk berättelse medge att terrorn kan leva sitt eget liv. Fanny betecknar det rentav som ett ”utstuderat sätt att kontrollera människor” och Love uttrycker samma sak med en bild: ”Det är som en brasa. Man kan slänga på lite vedträn, så brinner det ännu mer.” Det kan med andra ord beskrivas som en avsiktlig plan att sprida irrationell skräck och kaos i ett samhälle för att på så vis kunna kontrollera undersåtarna. Redan en så distinkt uttalad totalitarist som Brzezinski framhöll att terrorn i ett visst stadium kunde utvecklas enligt sin egen logik, bortom den direkta kontrollen från makthavarna.[640]

Även en så vanlig ingrediens i en revisionistisk förklaring som inbördeskriget som en stark, sönderslitande, brutaliserande rörelse som Lenin måste förhålla sig till och reagera på, kan utgöra en del i en totalitaristisk förklaring. Lino förklarar det med att ledarna även i sådana här situationer nog vet var gränsen går för hur totalitära de kan vara. Det vill säga: Under olika omständigheter kan åsyftad konroll i olika grad förverkligas, en hållning som väl låter sig förenas med en totalitaristisk förklaringsmodell.[641]

---

638 De danska informanter med totalitaristisk förklaringsmodell som tecknar ett svagare samband är Fabian, Frederik, Lene, Lone och Loke Toft. Folmer Friis som har placerats mellan totalitarism och revisionism hör också hit.

639 Fritz-Gustaf och Frank-Arne.

640 Zbigniew Brzezinski 1956, s. 168.

641 Robert Conquest, *The Great Terror*, som utkom första gången 1968, är ett tydligt exempel på

Ett vanligt sätt att berättiga begreppet ”totalitär” är att understryka behovet att beskriva ett för 1900-talet nytt fenomen, väsensskilt från tidigare diktaturer och autokratier.[642] I intervjumaterialet är det i allmänhet så begreppet används, men två svenska totalitarister menar att det inte betecknar något nytt utan också kan tillämpas på den medeltida kyrkan och Gustav Vasas statsbygge.[643] Ingen av de danska informanterna använder begreppet så. Däremot föreslår två av dem ett slags utvidgning av begreppets användningsområde för olika 1900-talsfenomen. Frederik menar att en totalitär jämförelse mellan Danmark och DDR är fullt legitim, dock inte så att han menar att de två systemen är likadana, men just genom jämförelsen kan man, menar han, faktiskt få syn på vissa likheter, såsom den långt gångna övervakningen och kontrollen av medborgarna genom centrala personregister och genomgripande social ingenjörskonst.

På liknande vis ställer Leo upp totalitarismmodellen som exempel på hur man har sökt lösa problem under 1900-talet och strävat efter modernisering. Denna kan löpa väl ut, som i den parlamentariska demokratin men också spåra ur, som i Nazityskland. Poängen är också här att jämförelsen med totalitarismen kan rikta uppmärksamheten på att det även i Danmark, liksom i Nazityskland och Sovjetunionen, sjösätts stora reformer och vidtas åtgärder som griper in i alla människors vardagsliv, samtidigt som den politiske ledaren, som Stauning i Danmark och Hitler i Tyskland, framställs som en landsfader. Det finns alltså likheter mellan systemen som kan vara nyttiga att få syn på, även om Leo alls inte menar att Danmark skulle vara totalitärt.

I likhet med vad som sades i förra avsnittet leder inte heller här de nyss redovisade inslagen till att informanternas hemmahörighet i den idealtypiska berättelsen ogiltigförklaras.

Om begreppet ”totalitär” och dess tillämpbarhet

Vissa stater under 1900-talet har betecknats som totalitära. Informanterna har frågats om begreppet är en rättvisande beteckning på en åsyftad eller förverkligad kontroll i någon verklig stat. Slutsatsen är att genomslaget för detta begrepp i intervjumaterialet är större än det för den totalitaristiska berättelsen. Arton av tjugo svenska informanter och tolv av arton danska svarar att begreppet är adekvat vid beskrivning av ett samhälle där en partielit kontrollerar ett samhälle ner på individnivå, som i fallet

beskrivning av hur Stalin under 1930-talet sätter sin totalitära plan i verket, allteftersom han skaffar sig de erforderliga maktbefogenheterna och kontrollmöjligheterna. Ett crescendo i terror motsvaras här av ett crescendo i maktkoncentration. Vid tiden för rättegången mot Bucharin 1938 har Stalin så slutligen skaffat sig total politisk kontroll. Se Robert Conquest 1991.

642 Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski 1965, s. 15–17.

643 Lukas och Leif-Erik.

Sovjetunionen och Nazityskland.

Dock kan olika informanter begränsa eller utvidga begreppets användningsområde. Fritz-Gustaf anser att Sovjetunionen men inte Nazityskland kan beskrivas med termen. Denne informant kallar i stället tredje riket en ”hovstat”, skild från den sovjetiska partistaten. Lauritz Lund menar att begreppet griper över för mycket och måste inkludera även det nutida Iran. Finn-Harald säger sig använda begreppet funktionellt, som beteckning på en enorm moderniseringsansträngning, alltså inte som vanligt intentionellt. Det liknar Leos användning av 1900-talets modernisering som kan spåra ur i en totalitär stat eller lyckas och hamna i den parlamentariska demokratin.

Lukas och Leif-Erik utvidgar användningsområdet till att också gälla den medeltida kyrkan. Härigenom vänder de sig mot den vanliga, från Hannah Arendt och framför allt Carl Joachim Friedrich utgående, uppfattningen att ”totalitär” ska reserveras för stater under 1900-talet.[644] Slutligen vill Flemming till de nazistiska och kommunistiska exemplen också foga kapitalistiska samhällen.

Tre forskare avvisar explicit begreppet och dess tillämpbarhet, Fredrik genom att underkänna dess deskriptiva anspråk, Frank-Arne genom att framställa totalitarismteorin som bluff, alltmedan Frode Juul förklarar sig överlag skeptisk till den. Av dem som har tecknat en revisionistisk berättelse, fem svenska och fem danska informanter, godtar tre av de svenska och två av de danska informanterna ”totalitär”. Bland de svenska informanterna i denna grupp möter ibland ett motsägelsefullt förhållande till begreppet. Frank-Arne, som menar att teorin är bluff och att det aldrig har funnits totalitära samhällen, menar sig ändå kunna se alltmer totalitära drag i liberala, kapitalistiska samhällen i kris.

Fredrik, som underkänner det deskriptiva anspråket, menar att ett så stort mått av kontroll helt enkelt aldrig är för handen. Han beskriver Sovjetunionen som ett system där det kunde skrikas order uppifrån utan att dessa åtlyddes på lägre nivåer. Krig, revolutioner och repressionsvågor framställs som komplexa företeelser, som i hög grad följer sin egen logik utom kontroll för ledarna. Emellertid medger Fredrik att när Stalin väl bestämde sig för att avbryta den största repressionsvågen, den stora terrorn, så gjorde han det. Detta medgivande implicerar ett mycket stort mått av kontroll och skulle kunna vederlägga det Fredrik tidigare har hävdat, men själv förklarar han sin slutsats genom konklusionen att ”det finns ju någon form av styrning.”

Bland de danska informanterna återfinns inte dessa motsägelser. Däremot förekommer hos några av dem ett avvaktande förhållningssätt till begreppet. På grund av dess kontroversiella karaktär avstår de helt enkelt från att använda det.

644 Hannah Arendt 1968 och Carl J. Friedrich & Zbigniew Brzezinski 1965, s. 15–17.

Ferdinand och Fridlev Skov anser båda att ”totalitär” förvisso är ett adekvat och bra begrepp men gör inte bruk av det, eftersom de menar att det försvårar kommunikationen med andra forskare. Ferdinands erfarenhet är att begreppet får folk att sluta tänka och i stället stämpla andra som ”koldkrigere”. Fabian avstår rätt och slätt från begreppet eftersom det är ”koldkrigsretorik”. Fabricius har tidigare också avstått från det och av samma skäl men anser nu att det är berättigat att använda det.

Framför allt med tanke på de svenska informanternas användning av begreppet verkar ”totalitär” kunna ha två helt olika betydelser. Den ena syftar på innehållet i den vetenskapliga totalitarismteorin. Den andra hänför sig till en mera allmän beskrivning av repression och maktkoncentration, varigenom även den katolska kyrkan under medeltiden, liberala marknadssamhällen under 2000-talet (Frank-Arne) och Gustav Vasas Sverige (Lukas) kan inlemmas i begreppssfären.[645]

Detta ger oss två möjligheter. Antingen använder Frank-Arne i sitt ovan redovisade resonemang en vetenskaplig betydelse och gör sig därmed skyldig till en motsägelse, eller så använder han de två olika betydelserna och avvisar i det första fallet totalitarismteorins giltighet och beskriver i det andra en repressiv utveckling.

Det kan också tänkas ligga en särskild strategi bakom hanterandet av detta begrepp. Två revisionister, Frank-Arne och Flemming, använder ”totalitär” respektive ”totalitarism” om nutida kapitalistiska samhällen, vilket kan ses som ett försök att neutralisera det negativa intrycket av att kommunismen dras in i en totalitaristisk jämförelse med nazismen. Flemmings sätt att resonera innebär att all den kritik som i det svenska samhället och genom statliga initiativ som Forum för levande historia riktas mot det totalitära, mot det som uppfattas som hot mot grundvalarna för det demokratiska, öppna samhälet, i själva verket blir en kritik som också kan riktas tillbaka mot det egna samhället.

Frank-Arnes strategi ser något annorlunda ut. Han tillbakavisar totalitarismens sanningsanspråk helt och hållet och anför ett antal exempel som uppges motbevisa teorin. I Frank-Arnes föreställningsvärld finns inte ondskan i nazism eller kommunism, snarare i liberalkapitalism. I hans av allt att döma historiematerialistiska uppfattning är nazism och fascism resultat av det liberala marknadssamhällets kris. Det är inte helt klart uttryckt men lösningen på problemet tycks vara någon form av socialism. Att denna världsbild är reellt närvarande och påverkar Frank-Arnes sätt

645 Denna senare betydelse verkar ha en betydande spridning i svensk historiekultur. I baksidestexten på en under 2010 utgiven religionshistorisk bok utlovas läsaren sålunda möte med ”den totalitära lutherska gudsstaten, där de flesta av de värderingar som vi idag uppfattar som speciellt svenska skapades”. Se Göran Hägg 2010. Samma användning av begreppet går också att finna i Danmark. Till exempel kritiserade danskläraföreningen ett lagförslag om införande av mål- och resultatstyrning genom att kalla det för utslag av ”totalitær tænkning”. Se Lise Frank 24 januari 2014.

att bearbeta inkommande intryck framgår av hans sätt att beskriva Sverige och världen 2010:

> Jag tycker det är många sådana tecken i tiden: krisen. Du har en avlyssning i våra samhällen. Det finns ingen brevhemlighet, en omfattning som Stalin aldrig skulle ha klarat av att genomföra, eller Hitler. Och det är något som har accelererat i min livstid väldigt mycket. […] De kapitalistiska samhällena är liberala och fungerar med hyfsad yttrandefrihet och allt sådant där, men min uppfattning är ju att det är där vi står. Vi har sett så oerhört många gånger, och det finns ingen Levande historia som talar om detta riktigt, tycker jag. Det är att de här samhällena har sin uppgång, då allt är frid och fröjd, och när de krisar, tenderar de att bli alltmer totalitära och förtryckande och övergår i slutändan, skulle jag tro, till fascism.

Mot en postrevisionistisk förklaring?

Tyder de ovan redovisade inslagen eller något annat i intervjusvaren på att en postrevisionistisk förklaringsmodell vinner insteg? Finns det något som talar för en sådan utveckling?

Fanny beskriver kommunismen som en deterministisk ideologi, vilken ger ett facit att leva efter. Hon tillmäter ideologi en mycket stor roll för utvecklingen av den sovjetiska repressionen, vilket är fullt förenligt med postrevisionismen, men hos Fanny verkar denna ideologi uppifrån och ner. Det är toppen som manipulerar medborgarna som blir socialt isolerade och utan möjlighet att lita på varandra. Med andra ord beskrivs här människornas atomisering, som är ett utmärkande drag för totalitarismen. Inom postrevisionismen betonas tvärtom gemenskapsbanden mellan människorna, deras eget deltagande i byggandet av socialismen. Ideologin blir då inte bara något uppifrån utsänt utan också något som i hög grad internaliseras och delas av medborgarna.

I de svar som Finn-Harald ger lyfts däremot fram medborgarnas stöd. Han hänvisar till Sheila Fitzpatrick och Lennart Samuelson, när han beskriver hur det under 1930-talet växer fram en sovjetisk medelklass som verkligen skänker samhällsprojektet sitt stöd. Dock betonar han att exempelvis de av Samuelson beskrivna ingenjörerna i Tjeljabinsk inte drevs av någon särskild ideologi: ”De skulle lösa praktiska problem. Sedan hette det olika ideologiska saker […] ungefär som protestantism.” En sådan förklaring hör tydligt hemma i revisionismen. Emellertid uppger Finn-Harald att han brottas med problemet huruvida de som byggde socialismen i 1930-talets Sovjetunionen ändå ska anses vara riktiga kommunister. Tidigare har han varit van att hävda att de inte var det men är inte längre lika säker.

Detta resonemang kan beskrivas som att Finn-Harald prövar möjligheten av en postrevisionistisk förklaring av sovjetmedborgarnas egen ideologiska verklighet utan att för den skull acceptera en sådan förklaring. I övrigt finns i hans svar inget närmande till postrevisionismen.

Ett försiktigt prövande steg mot postrevisionismen tar också Ludvig, som pekar på stödet underifrån i Stalins totalitära Sovjetunionen, vilket verkar likna den deltagande totalitarism som Stephen Kotkin beskriver i *Magnetic Mountain*, men i det följande tentativa svaret uppges att människorna nog både kunde utnyttja systemet och tro på det och att man måhända kan jämföra det med nyliberalismen idag. Ludvig lämnar överhuvud i sitt resonemang stort utrymme åt människors alternativa förhållningssätt, vilket talar emot postrevisionismen, sådan den företräds av Kotkin och Hellbeck, som hävdar att sovjetmedborgarna på 1930-talet helt enkelt inte ägde några alternativ till den bolsjevikiska tolkningsramen.

Hos två danska forskare görs explicita och uppskattande hänvisningar till Stephen Kotkins *Magnetic Mountain*. Fabricius Dahl tycker att det är en fantastisk bok och uppskattar fusionen av maktperspektiv och ideologi. Utan kännedom om ideologin kan man enligt Fabricius Dahl överhuvudtaget inte förstå sovjetsystemet. Att ideologin framhålls som viktig innebär dock inte att den utgör en världsåskådning som internaliseras av människorna och att dessa skulle vara inneslutna i ett slags bolsjevikiskt språk som Kotkin hävdar.[646] Fabricius är från början en uttalad maktrealist som med tiden har tagit till sig element i totalitarismteorin, men steget till postrevisionism finns inte där.

Fridlev Skov å sin sida är en uttalad totalitarist, om än kritisk till den i dess mest skarpskurna version, det vill säga när den tenderar att bara ta hänsyn till statlig repression och skriver ut samhället. Kotkin och andra har försökt att förena det som måste förenas i en skildring av Sovjetunionen, stat och samhälle, men inte lyckats. Enligt Fridlev är första halvan av *Magnetic Mountain* traditionalistisk och den andra Foucault-inspirerad, ”Speaking Bolshevik”, men problemet är att boken faller sönder i dessa två delar och inte formar en syntes. En sådan återstår att göra. Fridlev Skov är unik i intervjumaterialet genom att explicit ta ställning till postrevisionismen, som han alltså menar inte duger.

Folmer Friis är också unik i materialet genom att vara den ende informant som hamnat mellan totalitarism och revisionism eller snarare genom att i sin förklaring ha en tydlig totalitaristisk och en tydlig revisionistisk del. Han anser för det första att ”totalitär” väl beskriver intentionen, om än inte förverkligandet, och han ser tydliga realhistoriska och ideologiska likheter mellan nazism och kommunism. För det andra anser han att den marxistiska ideologin är en god tanke, som förfuskas av

646 Stephen Kotkin 1997, kap. 5:”Speaking Bolshevik”.

Lenin, som beskrivs som en politisk aktör och som dessutom i hög grad bestäms av en ”path dependency”, det vill säga att han och de andra kommunistiska aktörerna fortsätter på en redan upptrampad stig av våldsanvändning, som blir en viktig förklaring till den brutalitet som utvecklas i sovjetsystemet, vilket i sammanhanget närmast blir en funktionalistisk förklaring. Båda förklaringsmodellerna används alltså, men steget tas inte till postrevisionismen, då den marxistiska ideologin inte tillmäts en avgörande betydelse som förklaring till systemets uppbyggande eller till människornas såväl föreställningar som handlingar.

Slutligen kan nämnas Lars-Olofs beskrivning av hur marxismen förvandlas från teori till ideologi, i betydelsen falskt medvetande, hos Lenin och Stalin. Denna ideologi tar sedan makten, rentav blir verkligheten och driver på utvecklingen, vilket enligt Lars-Olof blir en paradox utifrån Marx teori om bas och överbyggnad. Här föreligger för informanten en paradox. Med en postrevisionistisk förklaring skulle inte en paradox föreligga, eftersom en sådan förklaring ger rum för att föreställningar, ideologiska och andra, mycket väl kan utgöra verkligheten för de historiska aktörerna.

Inget av de här redovisade exemplen beskriver en övergång till en postrevisionistisk förklaringsmodell. Möjligtvis kan de ses som försiktiga, prövande närmanden till en dylik, men understrykas bör att ingen av vare sig de ovan nämnda informanterna eller i ännu mindre grad de övriga någonsin lämnar sina tydliga totalitaristiska och revisionistiska förklaringsmodeller.

Vad som hittills har redovisats är resultatet av att de enskilda svaren har lagts samman till berättelser. På ett övergripande plan kan detta ha ett förklaringsvärde däri att generella tendenser kan bli synliga och vetenskapsteoretiska och ideologiska förskjutningar skönjas. Till exempel går det ur förhandenvarande material att utläsa en övergång från revisionism till totalitarism – men inte till postrevisionism – och därmed också en ideologisk förskjutning bort från en vänsterposition. Två kritiska invändningar kan vara på sin plats. För det första är materialet med nödvändighet starkt begränsat, varför inga garantier ges för att resultatet representerar ens hur en majoritet av svenska och danska gymnasielärare i historia och disputerade historiker förklarar kommunismen. För det andra röjer beteckningarna ”totalitarism” och ”revisionism” bara generella olikheter, vilka låter sig tecknas idealtypiskt, samtidigt som de mycket väl kan dölja viktiga olikheter och varianter. I de kommande kapitlen ska därför intervjusvaren presenteras och analyseras på en lägre nivå, som just svar på enskilda, specifika frågor.

Tvistefrågorna

De genomförda intervjuerna sönderfaller i tre avdelningar och innehåller sådant som har befunnits vara föremål för stor oenighet.[647] Några axplock ur forskningspraktiken kan illustrera motsättningarna. Sålunda kan till den första avdelningen rörande frågor om ideologins roll i den kommunistiska terrorhistorien framhållas den betydande skillnaden mellan en totalitarist som Martin Malia och en revisionist som Moshe Lewin. Den förre säger sig ha upptäckt den ”genetiska kod” som förklarar hur kommunism leder till totalitärt förtryck.[648] Den senare tillmäter socialistisk ideologi däremot en väldigt liten roll, om någon, i det sovjetiska fallet: “To persist in speaking of ’Soviet socialism’ is to engage in a veritable comedy of errors.”[649] En postrevisionistisk hållning är att föra tillbaka ideologin som en viktig orsak. Flera företrädare för detta paradigm står därför i direkt motsättning mot revisionisterna och anklagar dem för att ha avideologiserat sovjetsystemet.[650]

Den andra avdelningen innehåller frågor som rör terror som uttryck för intention eller funktion. Den konkreta forskningspraktiken är visserligen komplex, men något förenklat kan sägas att i totalitarismen överväger den intentionella förklaringen. Den stora terrorn blir på detta sätt i Conquests beskrivning en företeelse som i allt väsentligt kan förklaras utifrån Stalins avsikter.[651] Inom revisionismen dominerar tvärtom den funktionella förklaringen. I Gettys framställning blir Stalin därför snarare den som reagerar på än tar initiativ till terrorn.[652]

I postrevisionismen problematiseras dessa förklaringar. Till exempel betonar Kotkin betydelsen av Stalins intention men poängterar också att denna inte kan förklara allt. Medborgarnas aktiva stöd till samhällsprojektet måste också erkännas. Härigenom blandas två perspektiv som annars brukar betecknas som typiskt totalitaristiskt respektive revisionistiskt.[653]

Den tredje avdelningen utgår från jämförelsen mellan nazism och kommunism. Redan i begreppet ”totalitarism” ingår en sådan jämförelse.[654] Det betyder att revisionismen på papperet, såsom varande en reaktion mot totalitarismen, också vänder sig mot en sådan jämförelse. Allmänt kan sägas att forskningen i detta

647 För intervjuns innehåll, se Bilaga 1 med intervjuguide.

648 Martin Malia 1994, s. 494–495.

649 Moshe Lewin 2005, s. 379.

650 Igal Halfin & Jochen Hellbeck 1996.

651 Robert Conquest 1991.

652 John Arch Getty 1987, t.ex. s. 178–179.

653 Se genomgång av denna förklaring i kapitlet ”Paradigmen”.

654 Så användes begreppet i de grundläggande verken av Hannah Arendt 1968 (1951) och Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski 1965 (1956).

avseende dock har varit knapphändig.[655] Att jämförelsen är känslig och föremål för betydande oenighet utanför det vetenskapliga sammanhanget har redan visats genom den i inledningskapitlet tecknade asymmetrin mellan nazismens och kommunismens plats i den danska och svenska historiekulturen.

655 Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 45.

Ideologi och praktik

Den första frågan som ställdes vid intervjutillfället var huruvida det finns ett samband mellan marxism och sovjetisk terror. Marxism kan här betecknas som den teori eller ideologi som utvecklades av Karl Marx eller förstås som en variant hos någon uttolkare, såsom Lenin eller Stalin. Frågan förutsätter inte att samband måste finnas, men om ett sådant är för handen, kan det beskrivas i termer av kausalitet och legitimering. Vid ett positivt samband ses ideologin i det första fallet som upphov till terrorn, i det andra som ett rättfärdigande av den. Annorlunda uttryckt kan två extrema svar härur utvinnas. Det första innebär att en förståelse av terrorns orsak ernås genom en läsning av Marx. Det andra gör gällande att Lenin och Stalin och de andra kommunistiska ledarna bara använde marxismen som en förevändning för sina politiska syften.

De två ovan angivna exemplen är givetvis ytterligheter, även om de återspeglar två vanliga typer av svar. De flesta informanter uppger samband på det ena eller andra sättet men framhäver också detta samband olika starkt. Problemet är därför hur dessa samband ska beskrivas för att göras rättvisa. Vad innebär med andra ord ett starkt eller svagt samband, en stark eller svag ideologisk förklaring? Är en kausal förklaring att betrakta som stark och en förklaring som tar fasta på ideologins legitimerande funktion svag? Måste en ideologisk förklaring innehålla något särskilt element eller ha uppnått en viss grad för att kunna betecknas som stark och var ska i så fall gränsen dras?

Problemet kan kort beskrivas som att en gradering av förklaringar svårligen låter sig göras, om kausalitet och legitimering bildar utgångspunkterna. Risken är då att en analys begränsas till de två beskrivna ytterlighetspositionerna och förenklar ett i själva verket komplext samband. En möjlig lösning av problemet är att utgå från den polske filosofen Leszek Kołakowski.[656]

Kołakowski inleder sitt stora verk om marxismen med att återge den fråga vilken sysselsätter marxisterna och deras motståndare, nämligen huruvida den moderna kommunismen med avseende på ideologi och institutioner är den rättmätiga

656 Leszek Kołakowski 1981.

arvtagaren till den marxistiska läran.[657] De vanligaste svaren härpå kan åskådliggöras genom tre förenklade exempel: först den ortodoxe antikommunisten, som i kommunismen ser det sanna förkroppsligandet av den marxistiska läran och som anser att det därmed är bevisat att denna leder till förslavning, tyranni och brott, därefter den ortodoxe kommunisten, som godtar denna överensstämmelse men drar slutsatsen att marxismen tvärtom innebär ett hopp om befrielse och lycka för mänskligheten och slutligen den kritiske marxisten som i kommunismen ser ett fullständigt svek mot Marx riktiga socialism.[658]

Kołakowski är inte bara kritisk till svaren utan hävdar rentav att frågan är felställd. Han anser att det inte är möjligt att besvara frågor som ”Hur kan problem i den moderna världen lösas i enlighet med marxismen?” eller ”Vad skulle Marx säga om han kunde se vad hans efterföljare har gjort?”. Anledningen är helt enkelt att marxismen inte tillhandahåller lösningar på frågor som Marx inte ställde, då förutsättningarna för dem inte fanns på hans tid. Den kritiske marxistens påstående om sveket mot Marx är därför enligt Kołakowski ur kunskapssynpunkt inte heller värt någonting; det är nämligen framburet av ett ideologiskt betingat intresse av att frikänna Marx från skuld från handlingar begångna av dem som kallar sig hans andliga arvtagare.[659]

Vad de som formulerar frågor och svar som de nyss nämnda bortser från, menar Kołakowski, är att ideologi bara är en av flera faktorer som påverkar en social rörelse och att ingen politisk eller religiös rörelse utgör ett fullkomligt uttryck för denna rörelses ”väsen”, sådan som den kodifieras i dess heliga skrifter. Därför tror inte den seriöse historikern att idéer förs över från en generation till en annan utan någon form av förändrad mening. Inte heller utgår denne historiker från det omvända, att idéer helt bestäms av händelser. Tvärtom kan exempelvis de ursprungliga skrifternas idéer av egen kraft utöva ett inflytande på en rörelses utveckling.[660]

Utifrån detta resonemang anser Kołakowski att det är fullt legitimt att undersöka sambandet mellan Marx och efterföljarnas marxism, så länge som man är medveten om att man inte kan fastställa vem som är den sannaste marxisten och så länge som man lägger den egna ideologin åt sidan och avhåller sig från att fastställa idégivarens skuld.[661] Kołakowski avslutar sitt verk med påståendet att det vore absurt att utse marxismen till den direkt verkande orsaken till den kommunistiska (leninist-stalinistiska) ideologin och praktiken men också att inte heller motsatsen är för handen, det vill säga att det skulle röra sig om en degenererad marxism. Hans

657 Leszek Kołakowski 1981, vol 1, s. 1.
658 Leszek Kołakowski 1981, vol 1, s. 2.
659 Leszek Kołakowski 1981, vol 1, s. 2.
660 Leszek Kołakowski 1981, vol 1, s. 2–3.
661 Leszek Kołakowski 1981, vol 1, s. 4.

slutsats blir i koncentrat att kommunismen kan betraktas som en möjlig tillika välgrundad tolkning av marxismen.[662]

Med hjälp av Kołakowskis resonemang kan sambandet mellan Marx och kommunism (ideologi och praktik, inklusive terror) anges genom fyra olika typer av förklaringar. Den första kallas här den *ideologiska drivkraften* och förutsätter ett tydligt kausalitetssamband, det vill säga den ortodoxe kommunistens eller ortodoxe anti-kommunistens syn på kommunismen som ett förkroppsligande av marxismen. Det ideologiska sambandet blir här starkt. Den andra, *den förrådde Marx*, förutsätter också ett kausalitetssamband, men här blir marxismen inte den verkande orsaken till kommunismen, då den senare betecknas som ett kraftigt eller fullständigt avsteg från den förra. Det ideologiska sambandet kan här beskrivas som obefintligt, svagt eller ganska svagt, beroende på hur stort avsteget är.

Den tredje, *den rimliga tolkningen*, är Kołakowskis egen förklaring. Den tar hänsyn till den omständighet att idéer utvecklas och förändras och att de bör undersökas utan tanke på moraliska frågor om skuld och ansvar och att dessa idéer inte ska förutsättas vara verkande orsaker. Det ideologiska sambandet kan här vara starkt eller svagt, beroende på hur rimlig tolkningen är. I Kołakowskis egen tolkning blir sambandet starkt. Tolkningen kan också tänkas vara orimlig, vid vilket fall sambandet är obefintligt. Slutligen kan också en fjärde förklaring tillfogas, *den verkningslösa ideologin*, som fullständigt eller kraftigt avvisar ideologi som förklaring.

Karl Marx och terrorn

Den ideologiska drivkraften

Den ende svenske informant som hamnar här är Lukas. Placeringen av honom i denna kategori är inte alldeles självklar. Han slår visserligen fast att marxismen redan från början är en våldsideologi, men han utvecklar inte svaret särskilt mycket, och senare anklagar han andra för att vilja stämpla kommunismen som en våldsideologi, vilket blir något motsägelsefullt. Också bland de yngre danska lärarna finns det en informant som hamnar här, Lis. Hon slår fast att ideologin var drivkraften för revolutionärerna och att tanken att använda makt och slå ihjäl redan fanns hos Marx, även om hon inte närmare kan precisera vad hos Marx som i så fall skulle leda till terror.

I kontrast härtill levererar två äldre danska forskare, Fridlev Skov och Frei Madsen väl utvecklade och initierade svar, vilka dessutom innebär ett klart etablerat samband

662 Leszek Kołakowski 1981, vol. 3, s. 526.

mellan Marx och terrorn. Fridlev Skov menar att det kommunistiska projektet i Sovjetunionen var ett experiment som utgick från en intellektuell konstruktion att man skulle omvandla samhället och människan på ett sätt som saknade förutsättningar i verkligheten, och hela denna intellektuella konstruktion med tillhörande praktiska anvisningar fanns helt klart redan hos Marx. Frei Madsen anser att det finns vissa idéer hos Marx som under vissa omständigheter ger upphov till det som skedde i Sovjetunionen, nämligen sådant som den hårda klasskampen, proletariatets diktatur och behovet att krossa statsapparaten. Det råder ingen nödvändighet här, men sambandet är klart, varför Lenin måste sägas vara det han själv uppfattade sig som, nämligen en trofast elev till Marx.

En tydlig skillnad mellan danska och svenska informanter gör sig alltså gällande i denna förklaring. Med tanke på Lukas svar, som genom sin knapphändighet och motsägelsefullhet låter det vara osäkert om han ska föras till denna grupp, är denna förklaring så gott som obefintlig i det svenska materialet. I kontrast härtill anger tre danska informanter en tydlig ideologisk drivkraft till terrorn, om än den yngre läraren Lis saknar kunskaper för att precisera sambandet.

Den förrådde Marx och den rimliga tolkningen

Av sammanlagt trettioåtta informanter hamnar trettiotvå i förklaringstyperna den förrådde Marx och den rimliga tolkningen.[663] Generellt sett tecknas här ett svagt samband mellan Marx och terrorn. En genomgång av vad som närmare bestämt ingår i detta sammanhang ger vid handen följande.

Några nämner proletariatets diktatur.[664] Dock är det bara Lis-Britt som menar att här finns ett reellt samband i det att denna diktatur, rätt förstådd från Marx, innebar tvång och åsidosättande av frivillighet, även om det stora problemet enligt henne var att folket i Ryssland inte hade vunnits för saken, varför tvånget blev nödvändigt. Av de övriga informanterna menar Lars Sørensen, Lykke och Finn-Harald att Marx avsåg något helt annat än vad vi idag lägger i begreppet. Lars Sørensen ”tror ikke det fra Marx’ side [var] ment som et undertrykkelsessystem ud over, at det skulle bruges til de sidste rester af kapitalistiske magtbastioner”. Finn-Harald förklarar å sin sida att uttrycket har förbundits med Pariskommunen 1871 men poängterar att det var något som ”var baserat på allmän och lika rösträtt. Det var ju då demokratin förverkligad”. Felix anser att bolsjevikerna använde begreppet för att legitimera sina handlingar, medan Love frågar sig om det överhuvudtaget nämns av Marx.

663 Se Bilaga 2, tabell nr 2, där styrkan i det tecknade ideologiska sambandet framgår.
664 Frans-Harald, Felix, Lis-Britt, Love, Lars Sørensen och Lykke.

På liknande sätt behandlas determinismen.[665] Den förs också fram som ett möjligt samband för att sedan i förklaringarna inte visa sig ha fog för sig. Fritz-Gustaf vill i detta sammanhang göra en distinktion mellan olika uttolkningar av marxismen:

> [Determinismen] betydde, tror jag … i den sovjetiska statsläran också en del för våldet, det vill säga man satte den marxistiska tidtabellen före människors värdighet och liv. Sanningen betydde inte någonting utan det gällde att se till att tidtabellen hölls … Det kan man se i en del sovjetisk och östtysk litteratur att de kände sig manade eller tvingade att föra ett sådant resonemang. Det är någonting som västerländska marxister, tror jag, aldrig har funderat på …

Filip och Ludvig menar för sin del att determinism finns i alla ideologier. Loke Toft reserverar sig liksom Fanny och anser att Marx inte var entydig beträffande den så kallade stadieteorin.

Tre informanter lyfter fram bristen på folkligt stöd som förklaring till varför försöket att omsätta marxismen i Ryssland blev så våldsamt.[666] Andra håller före att man måste bedöma Marx utifrån hans egen tid, vilket innebär att det som för oss kan te sig som ett samband i själva verket inte är det.[667]

Till skillnad från de ovan nämnda finns det några som menar att det verkligen finns idéer hos Marx som kan sättas i direkt förbindelse med terrorn, antingen genom att informanterna påstår att idéerna kommer direkt från Marx eller genom att de menar att dessa idéer påverkat uppfattningarna hos terrorns förövare. Exempel på det senare återfinns hos Fabricius Dahl, vars numera starkt Kotkin-inspirerade syn på ideologi innebär att Karl Marx idéer orsakade sovjetbyggarnas föreställningsvärld.[668]

Förklaringar utifrån det förra uttrycks genom olika varianter. Freja menar att våldet finns i ideologin, Leo att i marxismen finns potential till terror, Lilly-Ann att ideologin är öppen för våld, Louise att själva den radikala jämlikhetstanken skulle kunna leda till terror men att det inte ligger någon nödvändighet i detta, Lino att uppdelningen i ”vi” och ”de” innebär något vanskligt. Denna uppdelning genomsyrar enligt honom marxismen, och av hans svar att döma kommer detta till uttryck redan hos Karl Marx, även om Lino här uttalar sig försiktigt och med reservation. Ferdinand slår för sin del fast att alla kommunister som har utgått från Marx har visat att det är en genomgående farlig idé. Vad Marx själv ansåg tycker Ferdinand

665 Fritz-Gustaf, Filip, Fanny, Loke Toft och Ludvig.

666 Lis-Britt, Lena-Karin och Flemming.

667 Frans-Henrik, Finn-Harald, Fanny och Lars Sørensen.

668 Här åsyftas Stephen Kotkin. Om dennes förklaring av sovjetkommunismen, se ”Postrevisionism” i kapitlet ”Paradigmen.”

inte är så viktigt att besvara. Frederik ser egentligen inte att ideologin har en direkt koppling till våldet men poängterar att marxismen hör till de ideologier som är mycket användbara för makthavare som vill utöva förtryck.

Om Frederik undantas, är det alltså tre danska forskare och en lärare (Fabricius Dahl, Freja, Ferdinand och Leo) och tre svenska lärare (Lilly-Ann, Lino och Louise) i grupperna den förrådde Marx och den rimliga tolkningen som menar att idéer från Marx är farliga som sådana eller har visat sig bli farliga hos personer som har hämtat dem från Marx.

Något som förtjänar att framhållas är att flera av informanterna i grupperna den förrådde Marx och den rimliga tolkningen uppger bristande kunskaper: Freja, Ferdinand, Fabian, Lone. Leo och Lykke bland de danska och Louise bland de svenska informanterna. Till detta kan läggas att även flera svenska informanter som inte explicit hänvisar till bristande kunskaper i sina resonemang visar att de inte är förtrogna med marxistisk teori eller ideologi. Som framgår rör det sig framför allt om informanter ur 89-generationen. Två saker kan sägas i samband med detta. För det första innebär det att flera av de ovan tecknade sambanden mellan ideologi och terror bygger på ett bristfälligt underlag. För det andra tyder det på att Marx betydelse för den yngre generationen är ringa, vilket återspeglas i några av 68-informanternas beklagande över yngre generationen (av studenter och gymnasieelever) som sägs inte längre veta något om marxismen eller ens intressera sig för den.[669] Det blir därför tämligen oklart på vilket sätt idéer från Marx hör samman med den sovjetiska terrorn.

Den verkningslösa ideologin

Bara två informanter avvisar ideologi som förklaring, båda svenska forskare. Fredrik menar att ideologi har ett mycket litet förklaringsvärde i studiet av historia och ifrågasätter själva frågan om samband mellan ideologi och terror. I stället bör den praktiskt förda politiken, de sociala faktorerna och den konkreta händelsehistorien undersökas. Fredrik varnar för att de ideologiska frågorna i sig förmedlar ett ”ideologiskt budskap: Det här hände under kommunism och nazism […] Vad gör vi utifrån det? Hur ska det vägleda oss?” Frank-Arne undviker att precisera svaret på den ideologiska frågan och ifrågasätter tillämpbarheten av begrepp som ”diktatur”, ”socialism” och ”kommunism”, vilka han menar är odefinierade. Kommunistiska

669 Fabricius Dahl menar att gymnasieelever idag inte känner till den marxistiska ideologin, så som de gjorde på 70- och 80-talen, varför de saknar förmåga att förstå sovjetsystemet. Fridlev Skov noterar för sin del att studenterna inte kommer med några synpunkter och invändningar mot framställningar av sovjetterrorn längre. Han antar att ”det beror på at politik ikke længere er noget der optager unge mennesker”.

idéer, framhåller han, spelar bara en begränsad roll. I stället rör det sig om jordnära saker som ”käk och rimlig frihet”.

Karl Marx och terrorn – en konklusion

Utöver vad som har redovisats ovan kan efter genomgången av alla fyra förklaringstyper framför allt en övergripande slutsats framhållas. I föreliggande material finns en tydlig skillnad mellan de danska och de svenska forskarna. De förra tecknar ett starkt samband mellan Karl Marx och terrorn, de senare ett svagt.[670]

Lenin, Stalin och terrorn

Undersökningen av sambandet mellan ideologi och terror under Lenin och Stalin skiljer sig av vissa skäl från den som redovisats ovan. Frågor om Marx innebär ju en naturlig inriktning på teori och ideologi, vilket inte på samma sätt gäller Lenin och Stalin, som i egenskap av politiska ledare hade att hantera konkreta problem kring maktutövning och försök att omsätta ideologi i praktisk handling. Visserligen skulle man kunna argumentera för att även Marx förhöll sig till en politisk praktik, dels genom att han genom sina skrifter ville skapa förståelse för vilka lagar som styr historisk förändring och därigenom förse arbetarklassen med redskap att förändra världen, dels genom att han med engagemang deltog i sin tids politiska händelser, kommenterade dem och uppmanade aktörerna till handling, såsom var fallet med Pariskommunen 1871, men bolsjevikerna i Ryssland erövrade och behöll statsmakten, varför ideologi och praktik här på ett helt annat sätt går in i varandra. Det är nog också skälet till att flera av intervjusvaren inte är särskilt utvecklade specifikt med avseende på ideologin utan mera inriktade på maktutövning och de olika ledarnas personliga egenskaper.

Det som redovisas i det följande är svar på frågan om samband mellan marxism och terror under Lenin och Stalin. De fyra förklaringarna i förra avsnittet om Marx tillämpas inte här, dels därför att ideologins roll i maktutövningens praktik delvis är en annan fråga, dels därför att det ur de givna svaren inte på samma sätt går att gradera styrkan i det ideologiska sambandet. Det ska också påpekas att det ideologiska sambandet inte behöver involvera Karl Marx. Det kan mycket väl förekomma ett starkt samband, även om man menar att marxismen ifråga är ett totalt avsteg från

670 Mera specifikt har Fridlev Skov, Frei Madsen och Fabricius Dahl tecknat ett starkt samband, Ferdinand och Freja ett ganska starkt, Frederik, Fabian och Frode Juul ett svagt och Folmer Friis ett mycket svagt, under det att de svenska informanterna fördelar sig enligt följande. Fanny tecknar ett ganska svagt samband, Fritz-Gustaf och Felix ett svagt, Finn-Harald och Filip ett mycket svagt och Frans-Henrik, Flemming, Frank-Arne och Fredrik menar att inget samband alls föreligger.

Marx. Därför kan en informants ideologiska förklaring i detta avsnitt om Lenin och Stalin innebära ett starkt samband medan det i förra avsnittet om Marx utgör ett svagt.

Starkt samband

Ungefär lika många informanter från de två undersökningarna etablerar ett starkt samband, men vid ett närmare betraktande framträder tydliga skillnader.[671] De danska forskarna är fler, tre ur 68-generationen mot bara en svensk. Dessutom tecknar dessa ett mycket starkt samband, betydligt starkare än någon av de fem svenska informanterna, lärare och forskare inräknade. Till yttermera visso är de explicita i sitt fastställande av det ideologiska, marxistiska sambandet. Fridlev Skov menar att marxismen är helt grundläggande. Om den så uppträder som marxism, leninism, trotskism eller under något annat namn, spelar mindre roll.

Som nämnts ovan under ”Karl Marx och terrorn” utvecklar tre forskare sina svar på följande sätt. Fridlev Skov anser att det är denna kommunistiska ideologi som utgör problemet, då den förespråkar ett verklighetsfrånvänt experiment med människan och samhället. På samma sätt menar Frei Madsen att det verkligen är idéer hämtade från Marx som ingår i det ideologiska terrorsammanhanget under Lenin. Den ende svenske 68-forskaren, Fritz-Gustaf, betonar att det inte är Marx idéer som tillämpas under Lenin och Stalin utan en sovjetisk tolkning av dem. Framför allt rör det sig om uppfattningen om determinismen.

För lärarnas del är förhållandet mellan danska och svenska informanter snarast det omvända. Här förekommer således inga danska 68-informanter men två svenska. Leif-Erik och Lars-Olof framhäver ideologins stora roll. Rentav menar de att den övergick till att fungera som en religion. Leif-Erik anser att den utgjorde en religion under Lenin och Stalin, medan Lars-Olof tänker sig att den nästan blev till en religion under Stalin. Dock ska sägas att till skillnad från de danska 68-forskarna menar de att ideologin ifråga i allt väsentligt inte har med Marx att göra.

De två danska 89-lärarna, Lene och Lis, anger verkligen ett starkt samband men utvecklar och specificerar inte sina svar, varför det är svårt att tydligt avgöra vari sambandet består. Inte heller gör de här några direkta kopplingar till Marx. Lis säger först att ”Marx stiller ikke op vejen til kommunismen og vejen til det klasseløse samfund” och att ”Lenin er konkret på det her punkt”, men svarar sedan på frågan om det ideologiska brottet sker efter Marx: ”Det har jeg faktisk aldrig tænkt, mellem marxismen og leninismen.” Genom sin vaghet i kombination med fastställandet av ett starkt samband ligger Lene och Lis i sina svar nära forskarna Fabian och Freja,

671 Fem svenska och sex danska informanter. För fördelningen, se tabell nr 3 i Bilaga 2.

som har placerats i kategorin ej närmare specificerat ideologiskt samband. Den ende svenske 89-läraren, Lukas, är också vag i sitt svar. Han konstaterar förvisso att marxismen är en våldsideologi och att Lenin och Stalin var våldsinriktade personer, men på vilket sätt ideologin kan kopplas samman med våld och terror blir aldrig tydligt.

Vad beträffar 89-forskarna finns under denna rubrik en dansk och en svensk. Deras svar uppvisar stora likheter. Ferdinand beskriver som bekant kommunismen som en farlig idé och menar att kommunister verkligen har utgått från Marx men att det är ointressant att närmare ta reda på vad Marx egentligen har med terrorn att göra. Fanny framhåller den kommunistiska ideologin som ett problem, framför allt determinismen. Förklaringar som att Lenin kanske var oegennyttig eller Stalin sinnessjuk är inte intressanta i sammanhanget, eftersom problemet kan förläggas till den kommunistiska ideologin med dess förutbestämda mål, som allt annat underordnas. Om denna uttolkning av Marx kan tänkas göra rättvisa åt Marx låter Fanny vara en öppen fråga.

Svagt samband

Denna kategori fanns inte med i den svenska undersökningen utan tillkom efter analys av de danska intervjuerna. Anledningen att fem danska informanter har placerats här och inte i kategorierna ”ej närmare specificerat ideologiskt samband” eller i ”avlägsnande av Lenin ur det ideologiska terrorsammanhanget”, i vilka också förekommer samband som skulle kunna betecknas som svaga, är att de danska informanterna gav utvecklade svar, vilka gjorde det möjligt att faktiskt fastställa ett svagt ideologiskt samband.

I sitt väl utvecklade och kunniga svar tecknar Frode Juul ett sådant samband. Han menar att leninism och stalinism förvisso uppvisar ett tydligt samband med terror: ”Der er en lige linje fra Lenin til Stalin og Stalins voldsregimente … Det er selvfølgelig klart at der er elementer, især i Lenins holdning, i det som peger frem mod både diktatur og Gulag. Det må man jo sige.” Samtidigt framhåller han också att det var motståndet som Lenin och hans efterföljare mötte som radikaliserade dem och fick dem att agera tvärtemot sina ursprungliga avsikter. Folmer Friis understryker å sin sida att Lenin inte drevs av någon ideologi utan i första hand ska ses som en politisk aktör, som använde marxismen som ett legitimeringsinstrument. I denna förklaring måste terrorn förstås i ett sammanhang, där erfarenheterna både från Tsarryssland och första världskriget innebar att kommunisterna vandrade på en väg som redan var präglad av våld, i ett slags ”path dependency”, som Folmer benämner det. Den våldspräglade kontexten blir en väsentlig förklaring till terrorn

i denna förklaring. Hans förklaring av det ideologiska sambandet mellan Lenin och Marx innebär i stort sett raka motsatsen till den förklaring som Frei Madsen gör och som har nämnts ovan. Folmer säger nämligen om Lenin att ”jeg oplever ham ikke som en som … opfatter sig selv som manden, der har arvet et projekt fra Marx, som han så skal realisere”. Frederik lyfter också fram marxismen som lämplig ur legitimeringssynpunkt, som tillåter ett stort mått av statsintervention och repression, men det är näppeligen fråga om Marx och inte heller fråga om att ideologin ger upphov till terrorn. Samma förklaring återfinns i allt väsentligt också hos Lars Sørensen och Loke Toft.

Ej närmare specificerat ideologiskt samband

Flera informanter uttalar sig svävande och oklart om ideologin. Huvudorsaken får sägas vara bristfälliga kunskaper om marxismen. Många, särskilt i 89-generationen, säger sig inte veta så mycket om den. Av de åtta informanter som sorterar under denna rubrik är det bara Lino som verkar vara förtrogen med marxismen. I sitt väl utvecklade svar begränsar han sig emellertid till att kort hävda att ideologin tillhandahöll en uppdelning i ”vi” och ”de”, som han menar öppnar vägen till terror och förtryck och som han beskriver som något genomgående i marxismen, liksom att det fanns en strävan att skapa den nya människan.

I övrigt kan man konstatera att det är de danska forskarna, Fabian och Freja, som räknar med att våldet finns redan i ideologin. Hos de svenska informanterna Louise, Love, Lena-Karin, Felix och den danske läraren Lykke görs inget sådant tydligt antagande.

Avlägsnande av Lenin ur det ideologiska terrorsammanhanget

Hit hör bara svenska informanter. Ludvig, Flemming och Finn-Harald skriver ut Lenin ur det ideologiska repressionssammanhanget. Flemming svarar på frågan om sambandet mellan marxismen och den sovjetiska terrorn att ”jag tror att man finge leta ganska mycket i det marxistiska tänkandet och traditionen från Marx och Engels fram till 30–40-talet. Man finge leta ganska noga för att hitta något som på något sätt ideologiskt skulle rättfärdiga det” och att ”allting annat som pratar för något slags allmänt demokratisk-humanistiskt samhälle är så mycket starkare”. På ungefär samma sätt kan också svaren från Lilly-Ann och Lis-Britt förstås, även om deras förklaringar inte är så entydiga och därför mycket påminner om de svar som redovisades ovan under ej närmare specificerat samband. Att dessa två svenska 68-lärare ändå inte har placerats i föregående kategori beror på att de trots allt i

någon mån utvecklar sina svar. Lis-Britt ger prov på detta, då hon för ett resonemang om vilken roll föreställningen om införandet av proletariatets diktatur kan ha haft för terrorns uppkomst. I hennes svar förklaras problemet vara att marxismen inte var förankrad i befolkningen och att man befann sig i ”ett pressat läge, både inifrån och utifrån i form av fattigdom och svält och risk för kontrarevolution”. Med andra ord serverar Lis-Britt en förklaring av terrorn under Lenin, där ideologin elimineras som orsak.

Inget samband

Det finns några informanter som avvisar det ideologiska sambandet helt och hållet.[672] Två typer av förklaringar kan här åskådliggöras. Frans-Henrik menar att Lenins marxistiska program inte har med terror att göra utan var fullt legitimt i den tidens förhållanden och på samma sätt beskriver Lauritz Lund Lenin som marxist, men eftersom denne inte hade kontroll över det kaotiska läget efter maktövertagandet, kan terror inte ha något med marxism att göra. Den andra förklaringen går ut på att Lenin och hans ideologi var ”god”, varför den inte inte heller av den anledningen kan ha med terror att skaffa (Linda-Marie och Lauge Mathiesen).

Om några skillnader här ska iakttas så är det att bland de danska informanterna återfinns lärare och bland de svenska nästan bara forskare. Vidare finns en generationsskillnad i det att i Danmark är det ingen ur 89-generationen som avvisar sambandet. En annan märkbar skillnad är att det bara är svenska informanter (Fredrik, Frank-Arne och Filip), som nästan helt och hållet väljer bort ideologi som förklaring.

Kontinuitet Lenin–Stalin

Samtliga informanter har svarat på frågan om det råder en kontinuitet mellan Lenin och Stalin.[673] Liksom med de andra svaren om Lenin och Stalin som redovisats ovan gäller att förklaringarna inte alltid kläs i entydigt ideologiska termer.

Några klara skillnader kan noteras. En tydlig sådan finns även i detta avseende mellan de danska och svenska forskarna. Samtliga danska forskare ur 68-generationen slår fast en kontinuitet, medan bara en svensk forskare ur 68-generationen gör det. Ingen dansk forskare anger diskontinuitet, medan en majoritet av de svenska gör det. Till detta ska också läggas det faktum att fyra av de danska 68-forskarna och en

672 Bland de danska informanterna lärarna Lauritz Lund och Lauge Mathiesen och bland de svenska forskarna Frank-Arne, Frans-Henrik, Fredrik och Filip och läraren Linda-Marie.

673 För svarsutfallet, se tabell nr 4 i Bilaga 2.

av de danska 89-forskarna anger en mycket tydlig kontinuitet, mycket tydligare än de svenska, tillika en explicit ideologisk sådan, vilket sammantaget innebär den mest markerade skillnaden i svaren på denna fråga. Exempelvis svarar Fabricius Dahl på frågan om ett brott mellan Lenin och Stalin att ”for tyve år siden så ville jeg sige at der var et brud, men det mener jeg nok ikke mere … Stalin begrunder jo sine ideologiske tolkninger på Lenin … han er Lenins arvtager”.

För lärarnas del råder snarast det omvända förhållandet. Av de danska lärarna är det bara en informant som uppger kontinuitet mot tre svenska, medan fyra beskriver en diskontinuitet mot en svensk. Framför allt är det de danska 68-lärarna som står för den största skillnaden, där tre av fyra tecknar en mer eller mindre klar diskontinuitet. Loke Toft omtalar hur situationen ändras efter Lenin, då Stalin ”overtager magten og sætter sig tungt på magtapparatet, og der tænker jeg på et tidspunkt allerede fra slutningen af tyverne, så bliver ideologien i virkeligheden et forsøg på at svejse samfundet sammen på en måde der gør at det kan bidrage til at legitimere brug af vold og udrensninger, og som koster det her omstridte antal menneskeliv, tyve millioner…”.

Som tidigare har noterats finns en annan faktor att här särskilt fästa avseende vid, nämligen bristande kunskaper. Här finns en generell skillnad mellan generationerna, där informanterna ur 89-generationen har svårt att svara på frågan. Lis menar att det sker ett brott mellan Lenin och Stalin, men då hon får frågan vilken skillnaden är svarar hon att det är ”et godt spørsmål. Det kan jeg simpelthen ikke svare på nu, nej, desværre”. Louise säger också att hon inte kan redogöra för sambandet: ”Jag har inte tänkt på det så mycket … Det känns som att det går in på ett annat spår. Jag kan inte i detalj redogöra för vad det är som händer.”

Lenin, Stalin och terrorn – en sammanfattning

Efter presentation av intervjusvaren ovan kan tre resultat särskilt framhållas. För det första återfinns den största skillnaden mellan forskarna. Flera av de danska forskarna tecknar ett starkt samband mellan ideologi och terror under Lenin och Stalin, rentav mycket starkare än någon av de svenska informanterna, forskare och lärare inräknade. Dessutom beskriver de detta samband som specifikt ideologiskt. Till skillnad från de svenska forskarna avvisar ingen av de danska forskarna sambandet som sådant. Slutligen understryks skillnaden i det att de danska forskarna, exempelvis samtliga ur 68-generationen, beskriver en klar kontinuitet mellan Lenin och Stalin. Även här betonas det ideologiska sambandet. Merparten av de svenska forskarna framhåller å sin sida diskontinuiteten.

För det andra råder ett närmast omvänt förhållande bland lärarna, även om

skillnaden mellan de danska och svenska lärarna inte på långt när är lika framträdande som den mellan forskarna. Framför allt är det de danska lärarna ur 68-generationen som kan lyftas fram. De menar att det inte finns något ideologiskt samband alternativt ett svagt sådant och betonar diskontinuiteten mellan Lenin och Stalin. De danska 68-lärarnas svar liknar därför i stor utsträckning de svenska 68-forskarna.

För det tredje, slutligen, kan noteras en skillnad mellan generationerna, där många informanter ur 89-generationen, oavsett profession och nationstillhörighet, uppvisar och hänvisar till bristfälliga kunskaper om marxismen, vilket påverkar den utförlighet och konkretion, med vilken de kan förklara det ideologiska terrorsammanhanget under Lenin och Stalin.

Mao, Pol Pot och terrorn

Svaren om Kina och Kambodja är betydligt tunnare än de om Sovjetunionen, varför det inte har varit möjligt att på samma sätt som tidigare ange olika grader av det ideologiska sambandet.[674] Snarare har det handlat om huruvida det finns ett sådant samband eller inte och huruvida informanterna anser sig veta något om det överhuvudtaget.

Överlag framkommer samma skillnader här som har konstaterats tidigare. Sålunda är det fler danska forskare än svenska som ser ett ideologiskt samband i Kina. De etablerar i de flesta fall också detta samband mera tydligt. Ingen svensk informant går heller så långt som Fridlev Skov och Frei Madsen. I sina förklaringar om kommunismen i Sovjetunionen har de som har visats tidigare etablerat ett samband med Marx, och i sina svar utsträcker de detta samband till att gälla även Kina. Frei Madsen framhåller att ”mit synspunkt er at det der sker i Sovjetunionen og i Kina … det har også med ideologi at gøre”, och han svarar jakande på frågan om denna ideologi i båda fallen är den samma, det vill säga marxismen-leninismen.

Detta svar kan jämföras med dem som lämnas av de två svenska 68-forskarna, Fritz-Gustaf och Finn-Harald, vilka har förts till kategorin ideologiskt samband under Mao. Båda resonerar utifrån antagandet om ett marxistiskt samband men kommer fram till att den kinesiska varianten av marxism i själva verket befinner sig långt från Marx. Fritz-Gustaf ”uppfattar marxismen på det sättet att den i västerlandet … är kopplad till … industrisamhällets utveckling … men också till demokrati, där individen spelar en ganska stor roll”, men i Kina ”fanns liksom inte någon mognad för den här typen av förvandling”. Längre fram säger han om ideologin i Kina att ”marxismen som västerländsk tradition har, tror jag, en helt annan grundsyn”.

674 Tabell nr 5 i Bilaga 2 innehåller därför ingen uppdelning i starkare eller svagare samband utan blott i samband eller inget samband.

I fallet Kambodja är det lika många svenska som danska forskare som uppger ett samband, men även här framträder den tidigare konstaterade skillnaden. De danska forskarna gör explicita kopplingar till ideologin. Frode Juul menar därför att det är fråga om stalinism och Frei Madsen att det är en radikal maoistisk variant av marxismen-leninismen, men de svenska forskarna resonerar kring problemet utan att egentligen etablera ett samband mellan terrorn och marxismen. Finn-Harald föreslår att ideologin i Kambodja kan uppfattas som en förmarxistisk kommunism. Fredrik talar å sin sida inledningsvis om marxismen som en mobiliseringsideologi, men ger i sitt fortsatta svar inget utrymme för ideologin och ifrågasätter om den våldsamma utvecklingen har något överhuvudtaget med marxism att göra.

Motsvarande tydliga skillnad finns inte mellan lärarna. De tre svenska 89-lärarna som tecknar ett samband resonerar kort kring ideologin utan att det blir tydligt vari sambandet består. De danska lärarna, en ur 68-generationen och en ur 89-generationen, utvecklar svaret något mer; Lenes svar påminner om Finn-Haralds om en mer ursprunglig kommunism, även om det är oklart om hon syftar på en förmarxistisk sådan, och Loke Toft beskriver ideologin som ”en pervers form for stalinisme, som man i sig selv kunne kalde perverteret … hvor menneskeliv ikke spiller nogen som helst rolle”.

En omständighet som förtjänar att framhävas är att svaren om Kambodja är ännu tunnare och knapphändigare än de om Kina, vilket gäller generellt sett i hela intervjumaterialet. Många ådagalägger i sina svar eller säger rent ut att de helt enkelt inte vet något om Kambodja. Några av dem har i denna undersökning förts till kategorin ”vet inte”. Att inte fler hamnar här beror på att många av dem som uppger obefintliga kunskaper har placerats i kategorin ”inget samband”. Detta kan synas märkligt och motsägelsefullt men återspeglar vad några svenska informanter verkligen svarar. Till exempel beskriver Flemming sina kunskaper som nästan obefintliga men har beträffande röda khmererna ”väldigt svårt att förstå att någon människa någonsin uppfattar dem som socialistiska eller kommunistiska på något sätt”.

Sammanfattning

De intervjuades förklaringar av det ideologiska sambandet företer individuella skillnader men formar sig också till urskiljbara mönster. I presentationen ovan har svaren ordnats under olika rubriker, vilka avser i denna undersökning förekommande sätt att teckna ideologiska samband. Det har av skäl som redovisats inte varit möjligt att använda samma beteckningar för alla svar. Sålunda aktualiserar frågan om samband mellan Marx och terror en direkt inriktning på ideologi, vilket inte alltid

är fallet ifråga om Lenin och Stalin, där svaren ofta också avser den praktiserade politiken och konkreta maktutövningen, och i fallet med Kina och Kambodja har det på grund av de knapphändiga svaren inte varit möjligt att göra styrkegraderingar av de ideologiska sambanden. Dessa omständigheter förklarar varför svaren ordnats på olika sätt, beroende på vilken delfråga som har behandlats.[675] Följande resultat kan redovisas.

Överlag tecknas svaga samband mellan Karl Marx och terrorn, men en tydlig skillnad finns ändå mellan de svenska och danska forskarna. Medan de förra i allt väsentligt lämnar Karl Marx utanför den sovjetiska repressionshistorien, etablerar de flesta av de senare ett starkt samband, dessutom ett explicit ideologiskt sådant.

Ännu tydligare blir denna skillnad i svaren om Lenin och Stalin, där flera av de danska forskarna tecknar ett starkt, specifikt ideologiskt samband med terrorn under både Lenin och Stalin. Det beskrivna sambandet är mycket starkare än hos någon svensk forskare och någon svensk lärare. Ingen dansk forskare avvisar heller som de svenska forskarna sambandet som sådant.

Den här konstaterade skillnaden gäller även för kommunismen i Kina under Mao och i Kambodja under Pol Pot. Fler danska forskare än svenska ser ett samband, även här tydligt ideologiskt bestämt och i alla fall hos två informanter med explicit koppling till Marx, medan de svenska informanterna betonar avståndet till Marx. I svaren om Kambodja är det förvisso lika många danska som svenska forskare som ser ett samband, men de danska forskarna etablerar även här ett direkt samband med marxismen (stalinism, marxism-leninism), medan de svenska forskarna resonerar kring sambandet utan att egentligen ange det som ett marxistiskt samband.

För lärarnas del råder närmast omvända förhållandet, om än långt ifrån lika tydligt. Framför allt märks det på de danska lärarna ur 68-generationen. De menar att det inte finns något ideologiskt samband eller ett svagt sådant under Lenin och Stalin och betonar diskontinuiteten mellan dessa ledare i kontrast till de svenska 68-lärarna där två, Lars-Olof och Leif-Erik, ser ideologiskt samband och kontinuitet mellan Lenin och Stalin. Dock ska det sägas att dessa svenska lärare till skillnad från de danska forskarna menar att ideologin ifråga i allt väsentligt inte har med Marx att göra. De danska 68-lärarna har alltså i stort sett valt samma förklaring som de svenska 68-forskarna och skiljer sig härigenom från sina yngre 89-kolleger liksom från de danska forskarna, både 68- och 89-generationen.

Slutligen kan vissa slutsatser dras om informanternas förtrogenhet med ämnet. Generellt sett gäller att kunskaperna om Sovjetunionen är mer omfattande än de om Kina och Kambodja. Mest markerade skillnaden härvidlag är emellertid den

675 Delfrågorna avser 1. Marx, 2 Lenin och Stalin, 3 Mao, 4 Pol Pot. Jfr intervjuguidens fråga 1) a-g. Se Bilaga 1.

mellan generationerna, där 89-informanterna, oavsett professions- och nationstillhörighet, besitter betydligt sämre kunskaper om marxistisk teori och ideologi än 68-informanterna, vilket påverkar de intervjuades förmåga att specificera det ideologiska sambandet. Möjligtvis är kunskaperna om marxismen sämst i den danska 89-generationen. I alla fall är det flera informanter härifrån än svenska som hänvisar till bristande kunskaper, samtidigt som det är bland de danska 68-informanterna som konstateranden eller beklaganden görs att den yngre generationen vet alldeles för lite om marxismen. Fabricius Dahl menar exempelvis att de brännande frågorna om kommunismen handlar om en historia där ideologierna spelar en avgörande roll. Om den yngre generationen då inte vet något om marxismen, kan de överhuvudtaget inte förstå sovjetsystemet.

Intention och funktion

I nära förbindelse med frågan om ideologins roll för terrorns uppkomst finns också den helt centrala frågan om de historiska aktörernas moraliska handlande. Ska med andra ord brotten mot mänskligheten under kommunistiska regimer förklaras som resultat av en medvetet förd politik, av en intention hos ledarna i parti- och statsapparaten, eller uppstår de snarare som resultat av andra, väsentligen icke-avsiktliga faktorer?[676]

I det följande redovisas resultat med avseende på sovjetterrorn, då få intervjusvar innehåller en redogörelse för intention och funktion i brott mot mänskligheten i Kina och Kambodja.

Lenin

I stort sett återkommer här de övergripande svarsmönster som i föregående kapitel konstaterades i fallet med ideologi. Sålunda råder det en stor skillnad mellan de danska och svenska informanterna. De förra uttrycker intention avsevärt tydligare än de senare, mest markant av två historiker ur 68-generationen; Fridlev Skov gör en tydlig koppling mellan Lenins intentioner och den efterföljande röda terrorn. Till denna var enligt Skov både Lenin och Trotskij helt klart beredda. Att allt utspelar sig i ett sammanhang av krig ändrar inte på detta faktum. Frei Madsen menar å sin sida att om man som Lenin hade ”viljen til magt med alle midler og den der ensretning af samfundet som ligger i den kommunistiske utopi, så får du i stort set hele samfundet imod dig. Det kan jeg ikke se kan undgås”.

Det är värt att notera vilken roll motståndet spelar i Frei Madsens svar. Ofta brukar just motstånd lyftas fram som en funktionell förklaring av dem som menar att en ursprunglig god idé spårar ur i våldsamheter. På detta sätt kan i alla fall en del av ansvaret läggas över på dem som bjuder motstånd. Frei Madsen menar däremot att terrorn ligger i eller följer av intentionen hos Lenin och bolsjevikerna och att det

676 De två olika sätten att förklara går under benämningarna intentionalism och funktionalism och beskrivs närmare i avsnittet ”Ideologi, moral och två perspektiv på terror” i kapitlet ”Att kommunicera historia och skänka den mening”.

är den som orsakar motståndet, inte tvärtom.

Fridlev Skovs och Frei Madsens tydliga intentionella förklaringar saknar direkta motsvarigheter i det svenska materialet. De tre svenska 68-informanter som avger en intentionell förklaring till terrorn under Lenin uppger förvisso också en avsikt hos Lenin, men den är inte lika tydlig och paras dessutom med andra förklaringar. Fritz-Gustaf lyfter för sin del fram det motstånd som bolsjevikerna mötte och beskriver det som ett reellt hot: ”… Frankrike, Storbritannien och USA satte in alla klutar för att slå tillbaka den här utvecklingen.” Detta motstånd födde i sin tur paranoia som sedan förföljde bolsjevikerna.

Lars-Olofs förklaring kan också tolkas som intentionell, även om han aldrig blir helt explicit vad avser intention hos Lenin. Han förklarar att sedan Lenin och Stalin väl hade hamnat i en maktposition agerade de med marxismen, inte utifrån den vetenskap den var under Marx utan utifrån en ideologi i betydelsen falskt medvetande, det vill säga med en felaktig föreställning om den verklighet de ville förändra. En sådan förklaring kan betraktas som ett dämpande av intentionen. i varje fall av den intention som sägs utgå från en marxistisk teori och därmed korrekt uppfattning av verkligheten.

Leif-Erik uttrycker den starkaste intentionen av de svenska 68-informanterna. Han förklarar att Lenin liksom Stalin och andra kommunister var beredda på att tillgripa våld och att döda dem som ansågs stå i vägen för det nödvändiga historiska framåtskridandet. Kommunisten resonerar då enligt Leif-Erik på följande vis: ”Härtill är jag nödd och tvungen, för historien kräver detta, inte för att det är kul att döda i största allmänhet utan därför att de står i vägen för den historiska utvecklingen: kulakerna till exempel eller folkets fiender inom partiet.”

Det kan givetvis ifrågasättas om intention är för handen om någon känner sig tvungen att handla på ett visst sätt. Leif-Erik kallar dessutom själv sin förklaring funktionell. Dock bör den som anammar en ideologi och är övertygad om dess nödvändighet och väljer att handla i överensstämmelse därmed kunna sägas agera utifrån en tydlig ideologisk intention. Vad som skiljer Leif-Eriks och Lars-Olofs intentionella förklaringar från Fridlev Skovs och Frei Madsens är att ideologin ifråga inte har med marxism att göra. Enligt Leif-Erik innebär nämligen kommunismen från och med Lenin en ”total förvridning” av marxismen, och något liknande framför Lars-Olof, som ju menar att Lenin hyste felaktiga föreställningar om marxismen och den verklighet den beskrev.

Av de övriga fyra svenska informanterna med en intentionell förklaring, samtliga ur 89-generationen, förenar tre, Lino, Love och Fanny sina förklaringar med tydliga funktionella inslag. För Lino finns sålunda intentionen att skapa en ny människa, vilket är möjligt i teorin men möter motstånd i verkligheten, framför allt när kriget

kommer, då det blir svårt att omsätta intentionen i verklighet. Love slår först fast att alla makthavare förvisso har en vilja till makt men varnar för att lägga alltför mycket ansvar på individerna, då det är strukturerna som möjliggör för dessa individer att nå makten: ”Man bortser från: Vad är det som möjliggör att de här personerna kan komma till makten? Och där kommer de här strukturella förklaringarna in, som jag tycker är väldigt, väldigt viktiga faktiskt att undersöka och känna till.”

Fanny tänker sig att de högsta makthavarna, Lenin och Stalin, ”manipulerar, utnyttjar situationen”, men att denna situation var exceptionell på grund av första världskriget, hungern och ”de extrema förhållandena i rysk historia med att det var så statsstyrt och centralstyrt och ojämlikt när det gäller jord och liksom omoderniserat och allting … Där är så många faktorer som samspelar”. Den fjärde informanten, Felix, anger intention men säger sig sedan inte veta så mycket, varför det är oklart i hans förklaring vilken roll intentionen spelar för terrorns uppkomst.

Gemensamt för de fyra danska informanterna ur 89-generationen är att de avger tunna svar, Freja, Ferdinand och Lene under hänvisning till bristande kunskaper och Lis helt enkelt genom att svara ytterst kortfattat. Ferdinand ser sig föranlåten att framhålla att ”nu er jeg jo ikke nogen udpræget Lenin-ekspert” men verkar ändå inte tycka det vara problematiskt att tala om en klar intention hos Lenin: ”Lenin var ret skrupelløs hvad det angik. Jeg tror ikke han behøvede blive lokket till det. Han gjorde det han fandt ret.” Med undantag av Freja, som blandar intention och funktion, slår dessa informanter bestämt fast intention som förklaring. Även om 89-generationens förklaring generellt sett är knapphändig, så kan det i varje fall konstateras att även i denna generation framträder den skillnad som ovan konstaterades, nämligen att intention uttrycks mera bestämt i det danska materialet.

Omvänt är de funktionella förklaringarna starkare i det svenska materialet. Hos de svenska informanterna med övervägande funktionell förklaring sägs Lenin hysa en god intention, uttryckt som gemensamt ägande av produktionsmedlen (Frans-Henrik), jorden åt dem som brukar den (Frank-Arne) och förhindrande av krig (Frank-Arne och Finn-Harald). Istället förklaras terrorn med att det fanns hinder för den goda intentionen att förverkligas. Finn-Harald uttrycker detta med att kriget gjorde den fredliga revolutionen krigisk, medan Frank-Arne lyfter fram inbördeskriget och inte minst interventionskriget, som födde fram en polariserad och brutal maktkamp.

De flesta danskar med en övervägande funktionell förklaring menar att det fanns hos Lenin en medvetenhet om eller vilja till att revolutionen skulle leda till våld men anser att det finns andra faktorer som bättre förklarar terrorns uppkomst. Frode Juul tvekar sålunda inte att framhålla Lenins oförsonlighet men poängterar att det var motståndet som radikaliserade honom. Loke Toft beskriver på samma sätt motståndet

som en viktig faktor vid sidan av Lenins medvetenhet om att det skulle bli våldsamt. Lars Sørensen slår i en liknande förklaring fast intention men understryker därefter att den historiska kontexten och arvet från Tsarryssland förklarar varför det blev som det blev.

De två danska informanter som har den tydligaste funktionella förklaringen är två lärare ur 68-generationen. Lauritz Lund betonar att målet för Lenin verkligen var det klasslösa samhället, men detta gick inte att förverkliga, eftersom Lenin uppges sakna kontroll över sakernas utveckling. I en liknande förklaring menar Lauge Mathiesen att ”det var måske også meget fint hvad Lenin havde tænkt sig […] men praktikken dur ikke […] Ideologien var flot […] men man vidste ikke rigtigt hvad der skulle komme efter. Man havde ikke fået gennemarbejdet tankerne […]”. Lauge anser att man inte kan klandra bolsjevikerna för att de inte hade fått bearbetat färdigt sina tankar. Med andra ord förklarar här två lärare att Lenins intention var god, men i det ena fallet tillstötte problemet med obefintlig kontroll och i det andra olägenheten att bolsjevikerna inte hade hunnit tänka färdigt, två omständigheter som funktionellt kan förklara hur terror kan uppstå trots en god intention.

Mot bakgrund av vad som har framkomit ovan kan konstateras att de danska informanterna överlag avger svagare funktionella men starkare intentionella förklaringar än de svenska informanterna. Detta gäller om man ser till enskilda förklaringar men också om man tar hela materialet i beaktande. Det senare kan illustreras med svaren i två grupper. I den första, informanter ur 89-generationen med intentionell förklaring, slår tre av fyra danskar fast en intention, medan tre av fyra svenskar tvärtom förenar sin intentionella förklaring med tydliga funktionella inslag. I den andra gruppen, alla informanter med funktionella förklaringar, båda professionerna och generationerna inräknade, uppger de flesta danska informanterna, i tydlig kontrast till de svenska, också en tydlig intention.

Utöver dessa generella olikheter mellan danska och svenska informanter finns också annat som är värt att notera. De danska 68-lärarna skiljer sig från övriga danska informanter i det att samtliga fyra har en funktionell förklaring, medan de andra danska informantgrupperna har övervägande intentionella förklaringar.

Stalin

Överlag, om hela intervjumaterialet tas i beaktande, är intentionell förklaring till terrorn under Stalin den avgjort vanligaste, betydligt vanligare än för motsvarande förklaring till terrorn under Lenin. Linda-Marie resonerar om skillnaden i detta avseende mellan Lenin och Stalin:

> Jag tror ju kanske att man hade förväntat att man skulle få mera folk med sig än vad man fick, att motståndet blev större. Då trappas ju också repressalierna upp … och Lenin var väl från början ganska god. Sedan blev han sjuk och fick alla möjliga förföljelsemanier och Stalin tog över, och Stalin var *ren* maktmänniska … Han var ju inte ideolog för fem öre.

På samma sätt funderar Lykke över denna skillnad och förklarar att ”der tænker jeg at Stalin, han var en brutal leder. Han brugte terror, argumenterede for terror”.

Sex informanter har presenterat en övervägande funktionell förklaring. Hit hör för det första tre forskare: Frank-Arne, Fredrik och Frode Juul. Frank-Arne förklarar Stalinterrorn med att spanska inbördeskriget och Japans krig i Kina aktualiserade krigsfaran och i det förra fallet också risken för femtekolonnen, vilket födde en paranoia, vilken under strävan att förhindra en sådan kolonn i Sovjetunionen resulterade i godtycklig terror.

Fredrik undviker överlag att peka ut någon särskild förklaring men nämner bland annat kriget och revolutionen som utvecklas enligt sin egen logik och i sig förskjuter såväl hela systemet som människors aktionsramar. Han lyfter vidare fram inre och yttre hot, maktklättrare som utnyttjar partiapparaten i ett turbulent revolutionsskeende och paranoia i det politiska systemet. Frode Juuls förklaring liknar Frank-Arnes i det att hotet från Tyskland framhålls som själva drivkraften bakom repressionen. Terrorn utvecklades eftersom Stalin reagerade på hotet och rustade sig för krig. På liknande sätt förklaras Molotov–Ribbentrop-pakten funktionellt med att det var västmakternas avvisande av inviter från Sovjetunionen som gjorde att Stalin fann sig nödsakad att söka allians med Tyskland och sålunda vinna tid i sina krigsförberedelser. Terrorn förklaras här alltså i allt väsentligt som svaret på ett yttre hot. För det andra återfinns de övervägande funktionella förklaringarna hos de danska 68-lärarna, vilka utgör den enda grupp i materialet där denna förklaring dominerar.

De tre danska 68-lärarna har förklarat terrorn på följande sätt. Lars Sørensen menar att svälten i Ukraina 1932–33 snarast ska ses som effekten av en misslyckad ekonomisk politik. Lauritz Lund å sin sida slår fast att åtminstone en del av terrorn kan förklaras med fattigdom och tvångskollektivisering, medan Loke Toft lyfter fram det motstånd som revolutionen mötte, liksom inbördeskriget. När detta väl är sagt, bör det emellertid framhållas att alla dessa tre lärare dels blandar intention och funktion, dels uttalar sig försiktigt om funktion, närmast genom att föreslå en sådan förklaring, varför deras funktionella förklaringar i slutändan inte blir så markerade eller starka som forskarna Frode Juuls, Frank-Arnes och Fredriks.

Lauritz Lunds resonemang är ganska typisk i sin balanserade försiktighet. Först

föreslår han som en intentionell förklaring att ”den terror der blev begået under Stalin, den er mere bevidst på en eller anden måde end den der foregår i revolutionsårene” och sedan som en funktionell förklaring att en del av denna terror kan ” godt forklares med fattigdom, tvangskollektivisering”.

Det sätt varpå dessa lärare svarar kan kanske också ge en förklaring till att intention som förklaring har fått ett stort genomslag i materialet. Dessa lärare medger nämligen förekomst av terror först sedan de har gjort klart att den inte orsakas av en marxistisk ideologi. Lars Sørensen understryker sålunda med en retorisk fråga innan han förklarar svälten i Ukraina att det ”ikke er en del af marxisme at folk skal dø af sult, vel?” och Lauritz Lund börjar sin förklaring av terrorn med orden ”Jeg tror ikke Stalin var særlig ideologisk”. Loke Toft vill för sin del inte undanta ideologi helt och hållet men säger att bolsjevikernas odemokratiska åtgärder säkert stod i strid mot i alla fall delar av ideologin. Dessa svar kan tolkas som att intention medges som förklaring först när den inte förbinds med ideologi. Om ansvar för terrorn alltså häftas vid Stalin, så är det därför att det inte anses ligga en marxistisk ideologisk intention bakom.

Förövare, offer och det personliga ansvaret

Utifrån den intervjuguide som först togs fram för undersökningen i Sverige tillfrågades informanterna huruvida det för en historiker är möjligt att identifiera förövare och offer i den kommunistiska brottshistorien. De svenska informanterna uppfattade detta som en fråga om det personliga ansvaret. Visserligen beledsagades den faktiskt ställda frågan vid de första intervjuerna av ordet ”ansvar” men däremot nämndes uttryckligen inte ”det personliga ansvaret”. Med tanke på hur informanterna faktiskt svarade, kom därför andra hälften av de svenska intervjuerna att specifikt innehålla frågan om det personliga ansvaret. Sedan den svenska undersökningen hade slutförts och analyserats, framstod denna fråga som helt central och den vilken informanterna hade svårast att förhålla sig till.[677] I den danska undersökningen gavs därför varje informant explicit denna fråga.

En märkbar skillnad i materialet är att det är fler danska informanter som har avgett jakande och bestämda svar på frågan. Åtta danska informanter men bara en svensk svarar ”Ja, helt klart”. Här är skillnaden särskilt framträdande bland forskarna, i det att sex danska forskare men ingen svensk avger ett sådant svar.[678]

Det är vidare färre danska informanter som svarar ”nej” eller att det ”förmodligen inte” går. Om något mönster här kan utläsas så är det att de flesta svaren, fem stycken, hamnar i den svenska 89-generationen.

677 Valter Lundell 2011, s. 134.

678 För graderingen av styrkan i svaren och utfallet av dessa, se tabell nr 7 i Bilaga 2.

”En svår fråga”

Det är således betydligt fler danska informanter, i synnerhet bland forskarna, som menar att det går att identifiera förövare och offer och att det finns ett personligt ansvar. Det har också framgått att de med större bestämdhet besvarar frågan jakande. Mot bakgrund av resultatet av den svenska undersökningen finns det här skäl att närmare undersöka hur informanterna hanterar ansvarsfrågan och mera precist vilka svårigheter de ger uttryck för.

Nio svenska informanter och två danska anser att det är en svår fråga.[679] Frans-Henrik säger att det är en ”jättesvår fråga” och att ”det är därför jag håller på att treva runt”, när han svarar. Han har dessförinnan deklarerat att ”varje människa är ju ansvarig för sina handlingar, och det har man löst på olika sätt i länder som har haft olika typer av diktaturer”. I vissa länder har man provat med rättegångar och i andra med ”sanningskommissioner och att man talar ut mellan förövare och offer”. Det senare brukar alltid mynna ut i ”tanken att vi är alla offer för en struktur”. Så kan det kanske enligt Frans-Henrik vara, men han menar att det i varje fall efter Lenin har förhållit sig annorlunda: ”I detta fallet kan jag inte riktigt se det så att alla är offer för en struktur, för det är ändå på det viset att de stalinistiska förbrytelserna … går utöver vad … strukturer skulle ge … och det är likadant med Kina och Kambodja.” Tvärtemot att alla skulle vara offer för en struktur kan det vara ”så att i vissa samhällen så kan till och med en majoritet av befolkningen ha varit förövare, tyvärr”.

På liknande sätt bekänner Finn-Harald att detta problem är något han verkligen brottas med: ”[…] en svår fråga […] Var börjar och slutar det personliga ansvaret? […] Jag kastas varje dag från den ena ytterligheten till den andra.” Han resonerar kring dem som under Stalintiden gjorde sig skyldiga till de värsta brotten att ”även de var kuggar i maskineriet förstås” men att ”någonstans måste de ändå ställas till svars”, inte minst med tanke på att ”de stalinistiska pamparna … styr ju igen”. Vid sidan av behovet att bryta inflytandet av stalinismen i dagens Ryssland så menar Finn-Harald att han förstår ”dem som vill att på något sätt rättvisa ska skipas till slut”, eftersom ”offren måste på något sätt få någon typ av upprättelse … Det blir för orättvist annars”.

Lars-Olof säger att ”det är komplicerat”, men i likhet med Frans-Henrik och Finn-Harald kommer han ändå till slut fram till ett jakande svar. Det dessa tre informanter illustrerar är att den svårighet informanterna säger sig finna i frågan eller ger uttryck för i sitt sätt att förhålla sig till den, inte behöver betyda att de saknar

679 De svenska: Frans-Henrik, Finn-Harald, Filip, Lis.Britt, Lars-Olof, Lena-Karin, Louise, Lukas, Love. De danska: Frode Juul och Lauritz Lund.

goda kunskaper eller förmåga att ge utförliga svar. De kan ha lika stora problem att hantera frågan som exempelvis Lukas och Louise, vilka på olika sätt visar att de inte alls besitter motsvarande kunskaper.

Kontrasten till de danska informanterna är slående, för bland dem är det egentligen bara en informant, Lauritz Lund, som både säger att det är en svår fråga och också ger uttryck för det i sitt sätt att svara. Han trevar sig fram och menar först att frågan är avhängig ens ”etiske position i samfundet” men säger sedan att ”du har stadigvæk ansvar” för att därefter utbrista i ett ”Puh, det er svært!”. Slutligen avför han frågan från historievetenskapen genom att anse att ”jeg synes aldrig det er historiefagets rolle at dømme, bruge etik”. Den andre danske informanten som uppger att det är en svår fråga, Frode Juul, avger ett balanserat svar, där han efterlyser nyanser, men han tvekar ändå inte att slå fast att ”selvfølgelig har vi alle et medansvar. Det må vi holde fast ved. Vi har et personligt individuelt ansvar”. Därefter utvecklar han sitt svar, vilket som tidigare har redovisats innehåller funktionella förklaringar av terrorn, så att det faktiska ansvaret för denna, i alla fall dess uppkomst, läggs över på ett yttre hot. Om nu Frode Juul delar Lauritz Lunds åsikt att frågan är svår, skiljer han sig betydligt från denne i det att han inte har några problem att veta hur han ska svara.

Lauritz Lunds svar är något motsägelsefullt. Han slår fast att det personliga ansvaret finns men menar också att ansvaret dels är avhängigt av vilken etisk position man har i samhället, dels inte hör hemma i historievetenskapen. I detta avseende är han unik i det danska materialet.[680] I det svenska finns däremot flera informanter, som svarar på liknande motsägelsefulla sätt och därmed understryker den här noterade skillnaden, nämligen att svårigheten att förhålla sig till ansvarsfrågan främst förekommer i det svenska materialet.[681]

Louise säger sålunda först att det inte går att identifiera förövare och offer men säger sedan ändå att det är klart att det går och att det finns ett personligt ansvar. Detta ansvar kan enligt Louise dock vara begränsat genom hot och tortyr, men det anser hon inte är någonting som vi här och nu kan avgöra. Ändå vänder hon tillbaka till att det måste gå att klargöra vilka som var förövare och offer, eftersom det enligt henne är viktigt för offren ”att få något slags upprättelse”. Louise pendlar här i sitt resonemang fram och tillbaka mellan möjligheten och omöjligheten att fastställa förövare och offer och det personliga ansvaret, och det som i slutändan verkar vara det avgörande för att hon ska bejaka möjligheten är tanken på offrens behov av rättvisa.

Linda-Marie ser det också som önskvärt att kunna identifiera förövare och offer

680 Lauge Mathiesen resonerar visserligen också motsägelsefullt men berör aldrig ansvarsfrågan i kommunistiska stater utan bara i Nazityskland.

681 Fredrik, Linda-Marie, Leif-Erik, Louise och Lino.

men till skillnad från Louise leder dock inte denna önskan till slutsatsen att det trots allt går. Hon relativiserar vidare frågan om ansvar genom att göra den avhängig av ur vilket perspektiv man väljer att betrakta historien. Trots att hon har slagit fast allt detta säger hon ändå sedan att ”totalt sett är alla offer för en omständighet” och att det kan finnas goda och onda människor. Linda-Marie hävdar alltså motsägelsefullt att det inte kan urskiljas några offer men att alla samtidigt egentligen är offer, vidare att mänsklig godhet och ondska nog kan finnas men att ansvaret inte finns annat än om man som historiker anlägger ett visst perspektiv. Det avgörande för ifall det senare påståendet ska betraktas som en motsägelse är om det går att tala om goda och onda människor, om inget ansvar kan knytas till dem.

Lino hör också till de informanter som säger att det inte går att göra uppdelningen i förövare och offer men att det är önskvärt. Dock blir hans resonemang inte explicit en motsägelse. Lösningen är en professionalisering av denna uppdelning, det vill säga att den enligt honom inte är möjlig i historievetenskapen men att den hör hemma i skolundervisningen, för om man vill ”få människor att fungera, att gå vidare i livet, så kanske det finns då en pedagogisk uppgift att dela upp människor i offer och dem som var förövare”. Om man nämligen säger att allt är strukturer, blir det ”deprimerande för vem som helst här på skolan som är ung”. Lärarens uppgift är enligt Lino att ingjuta hopp i eleverna att de kan förändra världen.

Leif-Erik tror att det är mycket svårt att identifiera förövare, men betydligt enklare att peka ut offer. Han menar att det förvisso går att ta reda på vem som utförde vissa handlingar, till exempel att ”den personen gjorde det […] den organisationen ansvarade för detta”, men att frågan om skuld är något helt annat, som måste ses i sitt sammanhang. Leif-Erik anser att människor utför de handlingar de får beröm för och att andra i en efterföljande tid sedan inte gärna utifrån sina nya spelregler kan komma och peka ut dessa handlingar som moraliskt förkastliga. Det finns egentligen bara ett sätt att lösa skuldfrågan, nämligen om både de nutida betraktarna och de historiska aktörerna är överens om att handlingarna ifråga är brottsliga, ”men om man däremot tror att det man gör rätt och riktigt, så blir det svårare att i efterhand komma och skuldbelägga”.

Skuld måste alltså fastställas utifrån sammanhang och de historiska aktörernas moraliska uppfattning, vilket kan beskrivas som en kontextualisering och relativisering av moralen. Det kan också i enlighet med vad som tidigare har framkommit i denna avhandling kallas moralisering, i den betydelse som där då gavs, det vill säga en ensididig inriktning på *ett* perspektiv, såsom att bara ta hänsyn till de historiska aktörernas eller bara till den nutida historikerns moraliska horisont. Då Leif-Erik lyfter fram det han anser vara den bästa lösningen, den sydafrikanska sanningskommissionen, som tillkom för att utreda brott under apartheidregimen,

beskriver han hur förövare får möjlighet att inse att de har handlat fel och hur offer får besked om att det de har utsatts för var fel. Leif-Erik hänvisar också till en motsvarande process efter folkmordet i Rwanda. Tydligen ska förövarna där också fås att inse att de har handlat fel trots att ”de här rwandierna som slog och högg med machete, de gjorde det ju utifrån tanken att det var rätt och riktigt att göra det”. Svaret kan tolkas som att Leif-Erik i just dessa fall avkontextualiserar och avrelativiserar den moraliska frågan om skuld, ansvar och förövare.

Även om Leif-Erik från början inte ställer upp några strikta etiska principer understryker han i alla fall först kravet på kontextualisering och relativisering av moralen för att sedan i de afrikanska exemplen åsidosätta detta krav. Häri uppstår en motsägelse. I fallet med nazisterna finns emellertid ingen motsägelse, eftersom det enligt Leif-Erik är tydligt att dessa mycket väl visste att de ägnade sig åt brottsliga handlingar och rentav att de ansåg att det var något lustfyllt att döda. Detta kan jämföras med hans förklaring om kommunisterna, vilka han menar trodde att de var tvungna att massmörda, därför att historien krävde detta av dem. Till skillnad från nazisterna tyckte de att det var tråkigt att utföra handlingarna. I Leif-Eriks förklaring verkar kommunisterna inte kunna behäftas med skuld eller ansvar för några brottsliga gärningar, eftersom de sägs handla utifrån en vacker dröm om en nödvändig vandring hän mot det goda samhället.

Den femte svenske informanten som hamnar i en motsägelse är Fredrik. Han varnar för att det personliga ansvaret ska förutsättas i historievetenskapen, eftersom viljan att förklara och problematisera då kan påverkas. Utpekande av ansvar hör enligt Fredrik hemma i juridiken och i pedagogiken, inte i historievetenskapen. Ändå slår Fredrik fast att ingen historiker har problem att hantera att Stalin ”var ansvarig för mycket”.

Relativisering av moralen

Flera av de informanter som brottas med de moraliska problemen på det sätt som hittills har redovisats undviker alltså att lämna något allmängiltigt svar på frågorna om förövare och ansvar utan låter i stället svaret bli avhängigt av ett särskilt perspektiv eller av en särskild historisk kontext. I det förra fallet görs möjligheten att fastställa ansvar beroende av vilket perspektiv som historikern i varje enskilt tillfälle anlägger. I det senare fallet förutsätts de studerade historiska aktörerna och de nutida historikerna leva i två skilda moraliska kontexter med olika normsystem och följaktligen också olika uppfattning om ansvar och om vilka som kan anses vara förövare av brott. Dessa sätt hos informanterna att hantera ansvarsfrågan kan, i enlighet med vad som tidigare har beskrivits, benämnas moralisk relativism eller

moralisering.[682] Tio informanter, sex svenska och fyra danska, svarar för en sådan.[683]

Tre informanter relaterar ansvarsfrågan till olika perspektiv. Linda-Marie menar som sagts tidigare att fastställandet av en historisk aktörs ansvar beror på vilket perspektiv historikern anlägger. Två danska informanter, båda också i 68-generationen, har en liknande relativisering. Lauritz Lund slår fast att ”hvis du ska identificere personligt ansvar, så gør du det også fra din etiske position” och Fabricius Dahl medger att det går att fastställa ett ansvar hos historiska aktörer på villkoret att man som historiker har en viss utgångspunkt. Om man har ”et humanistisk, demokratisk udgangspunkt”, så är det enligt Fabricius klart att det både i Nazityskland och Sovjetunionen var fråga om brott mot mänskligheten. Med ett annat perspektiv – Fabricius exemplifierar med en konfuciansk utgångspunkt – så kan resultatet bli ett helt annat.

Vissa informanter gör frågan om ansvar avhängig av tid.[684] De studerade aktörerna sägs då ha levt med andra moraliska premisser än de som är för handen i historikerns tid. Filip, som menar att det personliga ansvaret försvinner i system som Nazityskland och Sovjetunionen, förklarar sedan med tanke på hur DDR:s siste ledare Egon Krenz motiverade sitt handlande:

> Man kan ju inte föreställa sig att DDR inte ska finnas om två månader. Var finns det personliga ansvaret? Det är den verklighet man lever i. Då […] tar man de besluten som krävs i den situationen. Då är det den historiska kontexten, och det är väl lika viktigt i Kambodja som […] under Stalintiden eller i Hitlertyskland. Det är ju lätt att i efterhand […] sätta sig på höga hästar och peka ut folk som brottslingar eller som förövare eller som offer …

Som tidigare har visats pendlar Louise i sitt svar mellan möjligheten och omöjligheten att fastställa vem som är förövare och offer i en annan historisk kontext. Det som slutligen fäller avgörandet är tanken på offren och deras behov av rättvisa, varför hon säger att ”det måste ju gå”.

På liknande sätt resonerar Lilly-Ann, då hon menar att marxismen bör bedömas utifrån vilken tid och situation den uppträder. När den framträdde skulle den innebära mycket gott för många människor, medan ”om vi tar den just här nu idag, då är jag inte alls säker på att det är så gott”. Precis som Louise är hon lite osäker i sin hållning: ”Jag […] tror jag är lite hal här. Jag svarar inte riktigt på dina frågor.”

682 Se avsnittet ”Historievetenskap och moral” i kapitlet ”Att kommunicera historia och skänka den mening”.

683 Dessa informanter är: Filip, Linda-Marie, Lilly-Ann, Leif-Erik, Louise, Lukas; Fabricius Dahl, Lauge Mathiesen, Lauritz Lund och Lone.

684 Filip, Louise, Lilly-Ann, Leif-Erik; Fabricius Dahl, Lone och Lauge Mathiesen.

På en förtydligande fråga om hur man ska hantera gott och ont i samband med kommunism och nazism reserverar hon sig visserligen mot etiketterna ont och gott men slår ändå fast att ”Hitler och hans gärningar och det han stod för, det är ont” och att det skulle så vara, oavsett vilket samhälle de påträffades i. I Lilly-Anns fall är det alltså tanken på nazismen som leder bort från en relativistisk hållning.

Som tidigare har redogjorts för menar Leif-Erik att människor utför de handlingar som de får beröm för och att andra i en efterföljande tid sedan inte utifrån sina regler kan peka ut dessa handlingar som förkastliga, försåvitt inte både de historiska aktörerna och de nutida bedömarna är överens om att handlingarna är förkastliga. Enligt Leif-Erik är detta villkor uppfyllt beträffande nazisterna men inte beträffande kommunisterna. Louises, Lilly-Anns och Leif-Eriks svar kan tolkas så att en moralisk relativism ligger nära till hands, som en första reaktion, men att den utmanas av tanken på vilka konsekvenser den skulle kunna leda till. I sina svar försöker informanterna få ihop dessa konsekvenser med sin inledningsvis deklarerade hållning. Ibland uppstår då en motsägelse. Ibland ändrar informanten uppfattning. Det som gör det svårt att hålla fast vid den ursprungliga hållningen kan vara konsekvensen att inte kunna ge offren rättvisa, vilket blir outhärdligt för Louise eller att behöva acceptera nazisternas uppfattning, vilket får Lilly-Ann att beskriva Hitler och hans gärningar som onda utifrån en tidlös och icke kontextbunden moral.

Fabricius Dahls förklaring har nämnts ovan i samband med perspektiv och innebär också en åtskillnad mellan olika moraliska kontexter i tid. Lone säger för sin del att det är svårt för oss med våra normer och värderingar att förstå ett annat samhälle och Lauge Mathiesen menar att vi inte kan döma historiens aktörer med nutidens måttstock.

Det är ungefär lika många danska och svenska informanter, fyra danska och sex svenska och de flesta av dem lärare, som relativiserar moralen. Många av dem brottas med frågan om ansvar, och om en skillnad härvidlag kan noteras är det att den typ av nekande svar som Filip, Lukas och Linda-Marie ger saknar motsvarighet bland de danska informanterna. Filip säger att det personliga ansvaret försvinner i Nazityskland och Sovjetunionen, Lukas frågar sig om detta ansvar kan finnas i en diktatur och Linda-Marie tror inte att det är möjligt att fastställa ett ansvar, för att slutligen medge att det i så fall måste knytas till ett särskilt perspektiv. Övriga informanter räknar på ett eller annat sätt med att ansvar finns.

Det kan tyckas vara märkligt, åtminstone på ett principiellt plan, att den som förfäktar en moralisk relativism också förutsätter existensen av ett personligt ansvar. Om man nämligen menar att dåtidens människor levde och verkade under helt andra normer än de vi bekänner oss till idag, är det inte möjligt att beskriva dem som ansvariga förövare av brott mot mänskligheten – utom givetvis med tillägget:

enligt vårt, men inte de historiska aktörernas, sätt att se. En annan tolkning av informanternas svar är också möjlig. Kanske uppfattar de själva ingen motsägelsefullhet i sin hållning utan menar att avståndet i tid inte skapar en oöverbryggbar utan snarare en svårforcerad moralisk klyfta, vilken det är historikerns uppgift idag att ta hänsyn till och inte genom att bortse från problemet göra några lättköpta moraliska poänger. Det skulle i så fall förklara varför flera informanter bejakar det personliga ansvaret, samtidigt som de håller fast vid den moraliska klyftan, såsom Lauge Mathiesen, som först säger att ”det moralske ansvar, det ligger jo alltid hos en soldat selv. Det gør det den dag i dag, det gør det hos amerikanere og alle mulige andre, der kæmper” men sedan kort därefter menar han ändå att ”[v]i kan ikke dømme med nutidens målestok”.

En viss skillnad har kunnat iakttas bland dem som relativiserar moralen. Överlag närmar sig de svenska informanterna frågan med större försiktighet och undviker att ange att ansvar existerar. Några informanter sätter därför frågetecken efter det personliga ansvaret eller deklarerar först att detta ansvar inte finns, bara för att sedan hävda motsatsen. Ansvaret uttrycks alltså inte lika tydligt och direkt hos de svenska informanterna som hos de danska. Denna skillnad blir än mer markant om hänsyn inte bara tas till dem som relativiserar moralen och som här har redovistats utan även till dem som explicit avvisar moralisk relativism eller på annat sätt argumenterar mot ett relativistiskt förhållningssätt. I denna senare grupp återfinns nämligen bara danskar, närmare bestämt nio stycken, jämnt fördelade på yrke och profession.[685]

På frågan om aktörerna under terrorn i Sovjetunionen hade ett ansvar eller bara var kuggar i ett maskineri svarar Frederik mycket bestämt: ”Jeg mener et menneske har et ansvar. Vi har et moralskt ansvar. Vi skal stå til regnskab for det vi gør.” När han sedan får en fråga om hur han ser på att det finns de som menar att vi inte kan döma människor i 1930-talets Sovjetunionen, eftersom det vi tycker är ont i dag kanske var gott för människorna då, reagerar han lika bestämt: ”Nej, nej, det er jo ekstrem relativisme […] der er ingen tvivl om at de her handlinger var forkastelige på alle de parametre menneskedheden nogensinde har stillet op for godt og ondt.” Även om Frederik också menar att det inte är just historikerns sak att ställa människor till räkenskap och fördöma dem, är han tydlig med att det i alla händelser existerar ett personligt ansvar. Rentav tar han explicit avstånd från moralisk relativism.

Freja menar också att det finns ett personligt ansvar, även i totalitära regimer och bemöter uppfattningen om de olika moraliska kontexterna, åtskilda av tid, med invändningen att

685 Fridlev Skov, Folmer Friis, Frederik, Ferdinand, Freja, Lars Sørensen, Loke Toft, Lene och Leo.

> jeg ville sige der er to forskellige moralsæt, men man skal også være opmærksom på at de to moralsæt har eksisteret side om side, så selv dengang var nazismen og kommunismen forkert i nogle andres øjne. Det er jo ikke kun mit moderne moralsæt, der bliver nedlagt over det.

Flera informanter uttrycker att kontexten förvisso är viktig att ha i åtanke men att den ändå aldrig kan frånta människan hennes personliga ansvar. Folmer Friis exemplifierar med en lokal representant för sovjetmakten i ett avlägset hörn av Sovjetunionen som har avrättat en massa människor. Då är det ”selvfølgelig hans ansvar”, även om ”han har handlet indenfor nogle rammer”, som också måste tas med i analysen. Lars Sørensen slår fast att ”man kan ikke fralægge sig et personligt ansvar […] Der er jeg lidt eksistentialistisk”, och Lene menar att om vi frånsäger oss ansvaret ”med den begrundelse at samfundet var et totalitært samfund og der var total kontrol over hvert enkelt menneske […] så er vi stadig mennesker”. Loke Toft menar att det visserligen kan vara farligt att använda nutidens måttstock rätt av, eftersom den är lite annorlunda än förr, men att det ändå finns ”visse grundprincipper … moralske basisforestillinger som gør sig gældende hen over historien”, som det är viktigt att ta med, för annars ”kunne man blive apologetisk i forhold til mange totalitære regimer”.

Loke Tofts resonemang visar också tydligt att det hos dessa informanters beslut att hålla fast vid det personliga ansvaret finns en rädsla för vad det i annat fall skulle leda till. Fridlev Skov anser att historieskrivningens funktion inte kan begränsa sig till att ”sige at det var noget der foregik i fortiden og det lukker vi nu”, för ”det har jo konsekvenser for vores handlinger nu, hvordan vi ser på dem”, och om man frikänner människor med fri vilja, ”så fører det til ren anarki, ansvarsløshed”. Leo gör klart att det är en svår fråga, och han förklarar hur han skulle diskutera den med eleverna, utifrån positiv rätt och naturrätt. Denna uppdelning är eleverna redan bekanta med, då de har läst *Antigone* i kursen Oldtidskundskab**.** Diskussionen är svår och man kan enligt Leo inte med säkerhet avgöra vad som är rätt och fel, men om saken ställs på sin spets, vet han vad han väljer: ”Hårdt presset ville jeg nok selv hælde til naturretten og pliktetikken, og så er man nødt til at have et personligt ansvar, ellers så bryder hele verden sammen.”

Dessa informanters sätt att resonera visar tydligt att det inte bara är frågan om att bedöma handlingar i ett avskärmat förflutet utan att hantera dessa med tanke på att de har en avgörande betydelse för hur vi väljer att se på handlingar nu och i framtiden. Ferdinand nämner att bilder på gärningsmän i den gamla kommunistiska eliten ställdes ut offentligt i Prag och att flera västerländska forskare då fördömde tillvägagångssättet som något felaktigt och moraliserande, men Ferdinand menar att

för tjeckerna handlade detta om deras framtid, deras försök att bygga upp en demokrati. Om inte historien berättades och den antidemokratiska störtade regimen visades upp, skulle man riskera att gärningsmännen från denna regim satt kvar som en elit även i den nya demokratin.

Professionalisering av moralen

I den svenska undersökningen iakttogs såsom en yrkestypisk strategi för forskarna att professionalisera moralen, vilket i det sammanhanget innebar att en del forskare strävade efter att lyfta bort moraliska bedömningar från historievetenskapen.[686] En lärare hamnade här, Lino. I det danska materialet förekommer här två informanter, Lauritz Lund och Lykke, däremot ingen forskare. Det närmaste kommer Fabian, men han talar då inte om möjligheten att finna förövare och offer och om möjligheten att fastställa ansvar för brott mot mänskligheten i kommunistiska regimer utan om hur debatten om kalla kriget förs i Danmark: ”Problemet er nok at debatten foregår ikke på et værdineutralt grundlag.”

Den här noterade skillnaden markeras än mer av att det är fyra danska forskare och bara en svensk som explicit avvisar professionalisering och försvarar moralens hemortsrätt i historievetenskapen.[687] Som exempel kan nämnas att Fridlev Skov omtalar hur Bent Jensen har kritiserats för att vara moraliserande och hur han har bemött detta med att hävda att man inte kan skriva historia utan att tala om moral: ”Da vil jeg nok sige at jeg i min historieskrivning hælder til Bent Jensens credo. Et eller andet sted må man tage stilling.” Folmer Friis är bestämd på den punkten. I fråga om det personliga ansvaret går det inte att principiellt skilja mellan diktaturer och vårt samhälle, inte heller kan man i detta avseende isolera historikerrollen: ”Der synes jeg ikke man kan sige: der er man historiker og så er man almindelig samfundsborger. Det synes jeg hører grundlæggende sammen.”

Kort sammanfattning

Det tydligaste resultatet i detta kapitel är att det mellan de danska och svenska informanterna generellt sett råder en markerad skillnad, vilken yttrar sig i att de danska informanterna lämnar tydligare intentionella förklaringar till terrorn, under såväl Lenin som Stalin och svarar mera bestämt att det går att identifiera förövare och offer i den kommunistiska brottshistorien. Medan några svenska informanter menar att det personliga ansvaret mer eller mindre försvinner i en kommunistisk

686 Valter Lundell 2011, s. 99.

687 Fridlev Skov, Folmer Friis, Frederik, Ferdinand; Finn-Harald.

diktatur, framhåller flera av de danska informanterna tvärtom att det finns ett personligt ansvar och att det historiska sammanhanget, hur än det ser ut, aldrig kan frånta människan hennes ansvar.

Den här beskrivna skillnaden är den mest markerade och gäller som ett övergripande mönster. En viss skillnad inom det danska materialet kan också noteras. De danska 68-lärarna avviker från övriga danska informanter genom att göra sig till tolk för funktionella förklaringar, inte bara för terrorn under Lenin utan också för den under Stalin. Dock förtjänar det att påpekas att dessa funktionella förklaringar inte är lika markerade som de svenska informanternas.

Slutligen kan också sägas att sättet som de danska 68-lärarna svarar på kan förklara varför det är så många fler informanter som ger en intentionell förklaring till terrorn under Stalin; dessa lärare anger bestämt intention, sedan de har slagit fast att marxistisk ideologi inte är inblandad.

Den förkättrade jämförelsen

Den totalitaristiska jämförelsen inriktar sig på de två leden nazism och kommunism. Den underliggande premissen är att de två systemen uppvisar så stora och avgörande likheter att en jämförelse är meningsfull. Ett känt uttryck fick jämförelsen med Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism*.[688]

Till skillnad från vad fallet är med de tidigare i denna undersökning behandlade frågorna har forskning om nazism och kommunism i ett komparativt perspektiv varit knapphändig.[689] Dessutom poängteras att den bara har rönt en begränsad framgång.[690] Härtill kommer att jämförelsen är och har varit ideologiskt och politiskt känslig.

De frågor informanterna har fått är huruvida det finns relevanta likheter, ideologiska eller realhistoriska, mellan nazism och kommunism och huruvida det finns relevanta skillnader. Vid intervjun har betonats att en meningsfull jämförelse inte syftar till att finna två exakt likadana företeelser och att poängen inte är ett jämställande, på danska ”ligestilling”, utan just en jämförelse, på danska ”sammenligning”. Syftet blir i stället att nå ökad kunskap om båda genom att de ställs mot varandra. Till detta har fogats frågan om huruvida det är relevant att i detta sammanhang, rörande brott mot mänskligheten, också dra in kapitalism och liberalism som jämförelseled, något som inte sällan kan höras i alla fall i den svenska debatten. Så kritiserades exempelvis den statliga myndigheten Forum för Levande historia redan från början för att i sin historieförmedling genomgående placera ondskan ”utanför Västerlandets liberalkapitalistiska civilisation”.[691] Vad skulle en sådan utvidgad jämförelse resultera i?

Nazism och kommunism

De flesta av informanterna menar att det mellan nazism och kommunism finns klara realhistoriska likheter, vilka beskrivs bland annat som repression (Frans-Henrik och

688 Hannah Arendt 1968.

689 Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 45.

690 Michael Geyer & Sheila Fitzpatrick 2009, s. 1.

691 Daniel Brandell, Martin Linde & Åsa Linderborg oktober 2003.

Frode Juul), utrensningar och massmord (Filip, Frode Juul, Freja och Lis) och koncentrationsläger (Flemming, Fabricius Dahl, Frode Juul och Lauritz Lund). Ofta presenteras dessa gemensamma drag sedan det har gjorts klart att det i ideologiskt hänseende finns väldigt lite eller ingenting alls av likheter.[692] Frans-Henriks svar är belysande:

> Marxismen är sprungen ur upplysningstanken, en vetenskapsbejakande upplysningsideologi och ett verktyg för att nå förståelse av samhället, medan nazismen är … uppstiget ur det senare 1800-talets dunkla tankar om blod och ras och elände, som är raka motsatsen till upplysningen … men det är klart att det finns en massa likheter i praktiken.

På samma sätt deklarerar Fabricius Dahl att ”ideologisk er der uhyre forskel”, men att det realhistoriskt finns en lång rad likheter:

> Det er oplagt at … i det tyske koncentrationslejrsystem …, 'Vernichtung durch Arbeit', det er fuldstændigt parallelt i Gulag, og det er millioner mennesker der hentes ind … Det er indenfor et moderne system, moderne bureaukratisk system, og det ligner hinanden fuldstændigt … Der er flere paralleller end jeg egentlig havde troet eller ville acceptere tidligere … Vi ved mere nu.

För Frode Juul och Leif-Erik är de realhistoriska likheterna uppenbara men ideologierna direkta motsatser. Frode Juul säger att ”ideologisk er det jo modsat … nazisterne gennemførte præcis hvad de sagde de ville gøre … kommunisterne gjorde det modsatte af hvad de sagde de ville gøre” men realhistoriskt menar han att det finns ”deprimerende paralleller mellem metoderne, altså repressionen og ensretningen og … koncentrationslejrsystemet”. Leif-Erik uttrycker samma sak genom att slå fast: ”Nazismen var hemsk för att den lyckades. Kommunismen var hemsk för att den misslyckades.”

Det är överhuvudtaget inte så många informanter som uppger ideologiska likheter.[693] Av det som förs fram i svaren kan tre saker lyftas fram, för det första uppdelningen i vi och de, vilket i föreliggande jämförelse blir en fråga om kategorierna klass och ras. Fanny menar att ”det är ett klassificerande av grupper, och kulakerna till exempel blev ju nästan som en ras. Ras och klass kan gå in i vartannat”. Lis-Britt säger om kommunismen och nazismen: ”Det är två totalitära ideologier. Den ena

692 Så gör inte minst Fabriucius Dahl, Frode Juul, Frans-Henrik, Finn-Harald, Lilly-Ann, Lars-Olof, Love och Leif-Erik.

693 Av de svenska informanterna är det Fanny, Lis-Britt, Lars-Olof och Lino och av de danska Folmer Friis, Fabian, Ferdinand, Freja, Lone, Leo och Lis.

vilar på klass, den andra på ras." Lino resonerar också utifrån dessa kategorier och vad en sådan uppdelning kan resultera i:

> … uppdelningen mellan människor i "vi" och "de" … I det ena fallet en rasindelning och i det andra fallet … en klassindelning, men det är ändå en uppdelning som gör att … det blir väldigt farligt. Det finns inga reträttposter. Är du jude så är du jude. Du kan ju inte … bli något annat … Är du arbetare eller kapitalist, så finns det förvisso en möjlighet för kapitalisten att bli medkännande, att få empati och man kan till och med lämna den kapitalistiska klassen och gå med då till massorna. … Dock, det finns en likhet i uppdelningen som då kan bädda för sådana här saker som folkmord och annat.

För det andra pekas ideologiernas ofelbarhet ut. Lars-Olof föreslår att detta skulle kunna vara en likhet: "ideologiskt är det ändå en ganska så stor skillnad. Möjligen kanske just det här självförhärligande då att man kommer in i det här cirkelresonemanget att man aldrig kan ha fel." För Ferdinand är denna ofelbarhet helt central för att kunna förklara både nazismen och kommunismen och de brott mot mänskligheten som har begåtts i deras namn:

> forskellen, retten til at have fejl og retten til at man ikke havde fejl, i virkeligheden et demokratisk grundprincip, som de her ikke havde … De kunne ikke tage fejl, fordi de havde nøgler til fremtiden … og hvis man lever i den illusion, så ligger vejen til det massive brud af andres rettigheder snublende nær. Det tror jeg er … det vigtige spørgsmål.

För det tredje förs historiens slut och drömmen om det perfekta samhället fram som ett gemensamt drag. Folmer Friis anser att det är "påfaldende at fascisme, nazisme, kommunisme som ideologier har det tilfælles at de mener at de tilbyder afslutning på historien, at vi opbygger … det menneskelige samfunds endestation" och Freja menar att i både nazismen och kommunismen finns föreställningen om det ideala samhället och att vägen dit får kosta några människoliv.

Inledningsvis i detta kapitel nämndes att jämförelsen av nazism och kommunism överlag har varit känslig, något som kan märkas även på det sätt varpå informanterna i förhandenvarande undersökning svarar. Till exempel kan nämnas hur två danska forskare motiverar varför jämförelsen inte bör göras. Fridlev Skov ser för sin del förvisso stora likheter mellan nazism och kommunism och säger att "[j]eg mener sagtens man kan vise de to systemers umenneskelighed" men tycker ändå att jämförelsen "kan vi godt lade ligge et par generationer endnu for mit vedkommende".

Anledningen härtill är att komparationen får negativa konsekvenser för den vetenskapliga verksamheten: ”For det første udelukker man en række sovjetiske kollegaer, udmærkede historikere, der siger: ’Min far døde i slaget for Sovjetunionen imod nazismen, mod et umenneskeligt system der slog millioner af mennesker ihjel. Du skal ikke komme og sige at det var det samme.’ Altså, jeg forstår godt at her er det følelser.”

På liknande sätt resonerar Ferdinand kring begreppet ”totalitarism”: ”… for mange vesteuropæiske forskere er det meget problematisk at sige ordet ’totalitarisme’, og derfor bør man lade være. Når man siger ordet, så går der en skærm over folk, og så holder de op med at tænke.”

Både Fridlev Skov och Ferdinand menar alltså att ett vidhållande av jämförelsen kan utgöra ett hinder för det vetenskapliga samtalet om kommunismen. På ett annat sätt kommer jämförelsens känslighet till uttryck hos tre svenska forskare, vilka vill lägga till ett jämföresleled med exempel hämtade från inte minst Amerika och USA-stödda förtyckarregimer, där liberalism och kapitalism pekas ut som det bakomliggande problemet. Frans-Henrik, som har citerats ovan för att göra ideologisk skillnad mellan nazism och kommunism för att sedan medge att det självfallet finns realhistoriska likheter, lägger till att dessa likheter finns ”i alla förtryckarsamhällen … som i Pinochets fall i den fria marknadens namn eller som i Sydafrikas fall … den vita härskarklassens övermakts namn”.

Frank-Arne menar att de paralleller som återfinns i nazismen och kommunismen finns i

> andra samhällen som också är på samma sätt, där någon elit kapar åt sig all makt och förtrycker. Du har det i en massa sådana här latinamerikanska bananfascistregimer. Du har det i Grekland, i Sydkorea efter kriget … för att förklara de här andra regimerna, nazism och så, så måste vi förstå att de är följden av liberala marknadssamhällens förfall och kris.

Finn-Harald gör en skarp åtskillnad mellan den nazistiska och den kommunistiska ideologin. Den senare är en ”mycket radikal jämlikhetsideologi”, men, resonerar Finn-Harald, problemet ”är att båda ideologierna kunde användas för oerhört kraftfullt förtryck”. Han menar alltså att även en god ideologi kan användas till repression, vilket han sedan exemplifierar med USA på 1830-talet under president Jackson, ”en radikal folklig demokratisk period … då de här utrotningarna av ursprungsbefolkningen går helt smärtfritt, kan man säga”.

Det dessa tre forskare kan sägas göra är att hantera repressionen i den kommunistiska historien genom neutralisering, en strategi som i föreliggande fall

innebär att de negativa intrycken från den kommunistiska repressionshistorien kan mildras genom att motsvarande intryck från ett antal liberala, kapitalistiska exempel framhålls.

Liberalism och kapitalism och den totalitaristiska jämförelsen

Det man med tanke på exemplen ovan kan fråga sig är huruvida det med avseende på brotten mot mänskligheten under nazism och kommunism är relevant att föra in liberalism och kapitalism som jämförelseled. Elva informanter, jämnt fördelade på alla grupper, anser det. Den enda grupp som inte har någon informant företrädd här är danska lärare ur 89-generationen.

Fem informanter, tre svenska forskare och två danska lärare, samtliga med revisionistisk förklaringsmodell och alla utom en ur 68-generationen, ser kapitalism eller liberalism som orsak till nazismens och kommunismens framgångar. Finn-Harald pekar ut kapitalismen som upphov till skriande nöd och elände med ty åtföljande social vrede, vilken förklarar kommunismens väg till makten: ”[K]apitalism och socialism föds ur kapitalismens sociala missförhållanden.” Frank-Arne förutbestämmer å sin sida liberala och kapitalistiska samhällen till att förr eller senare hamna i kris, vilken ger upphov till nazism och fascism, som är det borgerliga samhällets yttersta kampform, medan kommunismen sägs vara den socialistiska motsvarigheten i denna polariserade maktstrid.

Lars Sørensen förklarar på liknande vis att ”de steder kapitalismen har været truet som samfundssystem” har det i en massa historiska situationer visat sig att ”kapitalismen har fungeret helt fint med nazistiske, fascistiske ideologier”. Däremot finns det ingenting i liberalismen som sådan som kan ge upphov till brotten. Lauritz Lund nämner att fascism kan ses som liberalism i sin yttersta konsekvens, vilket är samma förklaring som Frank-Arne avger, men det ska också sägas att Lauritz Lund till skillnad från Frank-Arne pendlar i sitt svar och uttalar sig mycket försiktigt. Han ansluter sig därför till Lars Sørensens synpunkt och säger sig inte kunna se något i den liberalistiska ideologin som sådan som skulle ge upphov till brott mot mänskligheten.

Tre informanter menar att liberalism och kapitalism inte ska ses som orsaker till brott mot mänskligheten men att de inte utgör hinder för dem, vilket enligt informanterna bevisas av liberala, demokratiska regimers, Storbritanniens, Frankrikes och USA:s, agerande i olika delar av världen. Sålunda menar Frode Juul att

> Imperialismen og kapitalismen … har flere døde mennesker på sin samvittighed … Jeg tænkte på noget sådant som folkemordet i Indonesien i 1965 på en halv million mennesker, de fleste kommunister, Østtimor i -75, hvor hundrede tusinde eller mere, Congo under Mobutu, en million congolesere døde, Guatemala tusinde myrdede, Iran hvor ti tusinde blev tortureret ihjel – alle steder var CIA involveret.

Folmer Friis understryker de europeiska stormakternas delaktighet i brottshistorien, som han kopplar ihop med kolonialism. Framför allt Storbritannien och Frankrike förtjänar då att nämnas, medan USA i sammanhanget ses som ”lillebror”.

De övriga informanterna motiverar jämförelsen på följande sätt. Flemming menar att både liberalism och kapitalism hör hemma här men att man får gå tillväga på ett annat sätt, eftersom liberala, kapitalistiska system inte verkar på det ideologisk-politiska planet utan i ekonomin och kultursektorn. I sådana samhällen behövs inte den styrning som tydligt märks i totalitära system; det ekonomiska systemet utgör i sig självt en tillräckligt effektiv tvångsmekanism. Problemet med liberalismen, vars ideal är goda, är att den hyllar en frihet som legitimerar en ekonomisk ordning som motverkar de goda idealen. Flemming resonerar inte särskilt tydligt kring brotten, även om han nämner utrotning under kolonialismen som han säger delvis legitimerades med liberalismen.

Filip anser att jämförelsen kan göras men att brotten under liberalismen och kapitalismen inte är av samma omfattning, och Leif-Erik vill skriva brotten mot mänskligheten i Kongo under kung Leopold II, liksom massmördandet av ursprungsbefolkningen i Syd- och Nordamerika, på kapitalismens konto. Han drar dessutom med avseende på brutalitet och förlust av människoliv en direkt parallell mellan Stalins industrialiseringsprojekt och industrialiseringen i England. Fabian går inte djupare in på hur jämförelsen konkret skulle kunna se ut men säger att man kan göra jämförelsen.

Det finns alltså ungefär lika många svenska och danska informanter som anser att kapitalism eller liberalism kan ingå i en relevant jämförelse med nazism och kommunism avseende brott mot mänskligheten. Skälen härför är också i stort sett desamma i både det svenska och danska materialet. Om det ska noteras en skillnad, så är det att några danskar uttalar sig mera försiktigt, vilket kan illustreras med två informanter. Lauritz Lund, som föreslår samma förklaring som Frank-Arne, att fascism är liberalismens yttersta konsekvens, står inte entydigt fast vid denna förklaring utan pendlar fram och tillbaka i sitt svar och säger också att brotten mot mänskligheten inte kan knytas till den liberala ideologin. Fabian slår inte heller fast något tydligt svar utan menar att jämförelsen väl kan göras, om man är noggrann med vad konkret det är man undersöker.

Mera markerade skillnader i materialet framträder, om blicken riktas mot dem som har svarat att den utvidgade jämförelsen inte är relevant. Totalt tjugoen informanter hör hit, och deras svar kan delas in i tre grupper. För det första framför en del att de inte ser någon mening med själva jämförelsen, då den leder i fel riktning. För det andra svarar några genom mer eller mindre konkreta exempel att liberalism och kapitalism är något annat än nazism och kommunism, och för det tredje uppehåller sig några kring jämförelsen som sådan och skälet till varför den överhuvudtaget görs.

I den första gruppen finns fyra danska forskare. Fabricius Dahl förknippar jämförelsen med 1970-talet och föreställningen om strukturellt våld, men problemet är att denna syn tillåter att vilken utveckling som helst kan definieras som våld, varför man inte uppnår en meningsfull förståelse av hur det kapitalistiska systemet fungerar. Att tala om brott mot mänskligheten under liberalkapitalismen i samband med nazism och kommunism saknar jämförelsegrund och ”fører ud i nogle dybt vage og ikke særdeles interessante debatter, synes jeg”. De övriga i denna grupp har alla liknande formuleringar. Frei Madsen säger att han ”synes det fører på afveje” och hävdar att marknadsekonomi och frihet inte leder till totalitarism utan tvärtom utgör förutsättningar för att totalitarism ska kunna undvikas. Kapitalism kan visserligen förekomma i olika politiska system men ”i sin klassiske form kan den ikke florere, hvis den slår sine borgere ihjel”. De brott mot mänskligheten som nämns i intervjun, såsom de i kung Leopolds Kongo, vill Frei Madsen snarare skriva på kolonialismens och rasismens konto än på några marknadsekonomiska mekanismer.

Fridlev Skov menar att den här typen av jämförelse kan ”føres ud i det absurde”. Han förknippar också den med 70-talets ungdomsrevolt och menar att ”det minder mig meget om de argumenter jeg selv brugte i min marxistiske fortid i halvfjerdserne” och att det innebär ett ”forsøg på at relativere begivenheder”. Fridlev Skov vänder sig mot den typ av jämförelse som sovjetforskaren Stephen G. Wheatcroft har gjort, det vill säga att ställa industrialiseringen i Sovjetunionen mot den i väst och säga att båda kostade lika många människoliv, en jämförelse som för övrigt Leif-Erik gör. Fridlev Skov prövar halten i denna slutsats genom att föreställa sig hur han och hans generationskamrater skulle ha valt mellan två så förment likartade samhällen:

> Altså, hvor ville jeg, vi undomsoprørere leve vores liv? Ikke Murmansk, meget hellere i New York. Og hvilken industrialiseringsproces ville vi gerne være en del af? Ja, tak, ikke den stalinistiske i hvert fald. Det var vi udmærket klar over, så det bliver sådan ude i nogle abstrakte kategorier, som sådan er med til at relativere historien … meningsløst for mig at se.

Frederik uttrycker sig på liknande vis som de övriga i denna grupp: ”Jeg synes det er helt galt.” Han menar att jämförelsen bygger på en föråldrad teori om en allians mellan kapitalism, nazism och imperialism och på förakt för marknaden och på bristande insikter i hur marknadsekonomin i verkligheten fungerar.

Till dessa forskare kan också läggas två svenska lärare, Lena-Karin och Louise, som även om de inte direkt uttrycker det meningslösa eller förfelade i jämförelsen, inte riktigt vet vad de i så fall ska jämföra med. Louise verkar närmast vara överraskad över frågan och landar slutligen skrattande i svaret att det inte riktigt går att göra jämförelsen.

I den andra gruppen återfinns nio informanter. Åtta är lärare, varav fem svenska och tre danska, och en är en dansk forskare.[694] De lyfter fram företeelser som ska illustrera att liberalism och kapitalism inte hör hemma i den totalitaristiska jämförelsen. Fyra av informanterna understryker på detta sätt vikten av oliktänkande och tillåtelsen att ha fel. Ferdinand ser den helt avgörande skillnaden i att den ”vestlige samfundsorden, den er grundlæggende anderledes, for vi indrømmer retten til ikke at have hundrede procent ret”, och Loke Toft vill genom citat av Poul Henningsen att ”uenighed gør stærk” göra gällande att möjligheten att vara oenig och att yttra denna utgör en ”kæmpestor styrke” och en ”dynamisk faktor”, som skiljer ett liberalt, kapitalistiskt system från ett nazistiskt eller kommunistiskt.

Lilly-Ann håller också fram oliktänkandet som en viktig faktor, och Linda-Marie menar att kapitalismens visserligen har sina misslyckanden men att det är just genom det liberala tillåtandet av frihet och öppenhet som det på olika sätt går att komma till rätta med dessa misslyckanden. För Linda-Marie, liksom för flera andra svenska lärare, vilket har omtalats ovan, handlar det om demokrati, vilken inte kan placeras i vilket system som helst, varför hon bestämt hävdar att ”[d]et finns ingen demokrati som inte har varit kapitalistisk eller liberalistisk i sitt synsätt”.

De informanter som förhåller sig till brotten i liberala, kapitalistiska system förklarar att de snarast utgör en antites till liberalismen (Loke Toft och Love) och bör skrivas på rasismens, kolonialismens och imperialismens konto (Ferdinand, Lene, Lis och Lino).

I den tredje gruppen, slutligen, finns några informanter, mestadels danska forskare, som i sina svar ser sig föranlåtna att förklara varför jämförelsen överhuvudtaget görs. Ovan har några av dessa förklaringar redan skymtat förbi. Fyra danska forskare betraktar jämförelsen som en kvarleva från 60- och 70-talen. Fabricius Dahl menar att tanken om kapitalismens strukturella våld var utbredd på 70-talet, och Fridlev Skov kommer att tänka på de argument som han själv använde under sin marxistiska period på 70-talet. De två yngre danska forskarna reagerar för

694 Lis-Britt, Linda-Marie, Lilly-Ann, Lino, Love; Ferdinand, Loke Toft, Lene och Lis.

det första genom att beteckna det som en föråldrad teori om en allians mellan kapitalism, nazism och imperialism (Frederik), för det andra genom att förknippa jämförelsen med ”sådan en hippie-tankegang” från 60-70-talen (Freja). Freja blir lika överraskad som Louise över frågan och reagerar först med att säga att tanken ”er ny for mig”.

Utöver att se jämförelsen som ett äldre sätt att tänka lyfter några informanter fram olika syften med den. Fridlev Skov menar som sagt att den leder till en relativisering av de brott som begicks i Sovjetunionen, medan Ferdinand bestämt slår ifrån sig jämförelsen, då han anser att det är uppenbart att det är fråga om apologetiska argument.[695] Fanny menar på liknande sätt att kritiken mot liberalism och kapitalism ofta kommer från vänsterhåll, från kommunister som inte vill att samma kritik ska drabba den egna uppfattningen, det vill säga att även hon ser en apologetisk strategi bakom jämförelsen. Två lärare, Ludvig och Lykke, anser visserligen att jämförelsen inte håller men kan ändå i viss mån försvara den, som ett ”retorisk greb”, som en ”udfordring af den der triumfalisme som sejrherren skriver” (Lykke) och som en rolig idé, ett tvärtom-perspektiv, som Noam Chomsky brukar anlägga (Ludvig).

En kort sammanfattning

De flesta informanter menar att nazism och kommunism uppvisar realhistoriska likheter men i allt väsentligt utgör varandras ideologiska motsatser. Några informanter lyfter dock fram ideologiska likheter, såsom den ofelbara läran, löftet om det perfekta samhället och kategoriseringen av människor i ras respektive klass. Bland dessa informanter framkommer samma skillnader som har konstaterats tidigare i undersökningen, nämligen den mellan de svenska och danska forskarna. Det är således bara en svensk forskare som ser någon ideologisk likhet mot fyra danska. Vidare lyser de danska 68-lärarna med sin frånvaro även här.

Om de tjugoen informanter som inte vill eller reserverar sig mot att föra in liberalism och kapitalism i den totalitaristiska jämförelsen och om deras svar, vilka har redovisats ovan kan sägas följande. För det första framträder skillnaden mellan de svenska och de danska forskarna även här. Det finns nämligen bara en svensk forskare mot sex danska och det som de danska informanterna lyfter fram i sina svar, att den utvidgade jämförelsen enligt dem är meningslös och uttryck för en föråldrad teori, förekommer inte i det svenska materialet. Det svar som den enda svenska forskaren här ger är att jämförelsen ses som ett sätt att försvara sin egen ideologiska (kommunistiska) position.

För det andra finns det en ganska stor grupp lärare, fem svenska och tre danska,

695 Ferdinand säger ”apologetiker … argumenter”.

som i sina svar lyfter fram olika exempel som ska illustrera att liberalism och kapitalism är något helt annat än nazism och kommunism. I licentiatuppsatsen drogs slutsatsen av den svenska undersökningen att det för lärarna var viktigt att dra en skarp skiljelinje mellan demokrati och diktatur. Samma svarsmönster återkommer alltså hos de danska lärarna.

Kommunism som hot och löfte

Som få andra företeelser i den moderna historien har kommunismen på en och samma gång förbundits såväl med något löftesrikt som med något hotfullt. De som skildrar kommunismen brukar därför inte sällan uppehålla sig vid dessa aspekter. Här kan två historiker anföras som exempel, Martin Malia och François Furet, vilka båda efter kalla krigets slut utkom med var sin bok som rätteligen kan kallas ett slags bokslut över kommunismen.[696]

Malia skriver om det löftesrika och hotfulla i kommunismen genom att utmåla sovjetkommunismen som ett storslaget men fåfängt försök att förverkliga en utopi.[697] Överallt, skriver han, tvangs människor ta ställning för eller mot experimentet, vilket för miljoner över hela världen innebar antingen socialistiskt hopp eller totalitaristisk terror.[698] Experimentet slutade i katastrof, varför det bara kan beskrivas som en tragedi, så mycket mera som syftet med oktober 1917 inte var mindre än att föra mänskligheten, för att tala med Marx, ”från nödvändighetens till frihetens rike”.[699]

Samma skarpa kontrast mellan ideal och verklighet, mellan löfte och hot präglar Furets essä. För att kunna inse vidden av denna kontrast och förstå 1900-talets stora politiska mytologier, fascismen och kommunismen, och deras tjuskraft måste vi, anser Furet, gå tillbaka till tiden för deras födelse, till den tid då de utgjorde hopp och ännu inte förknippades med katastrof.[700] Medan det efter 1945 har blivit i det närmaste omöjligt att föreställa sig nationalsocialism som ett löfte, har kommunismen genom den sovjetiska segern i andra världskriget kunnat fortleva. Dessutom har den underbyggts av föreställningen om det successiva, genom olika stadier historiska framåtskridandet, där kapitalismen antogs direkt öppna vägen till socialism och kommunism. Denna föreställning är så stark, menar Furet, att den låter oss förstå eller återuppliva det hopp som den kommunistiska idén en gång födde fram i början av förra seklet, även om vi därigenom riskerar att underskatta eller förneka den

696 Martin Malia 1994 och François Furet 1995.
697 Martin Malia 1994, s. 15.
698 Martin Malia 1994, s. 1.
699 Martin Malia 1994, s. 4.
700 François Furet 1995, s. 17.

slutliga katastrofen.[701]

Förutsättningen för Malias och Furets analyser av kommunismen är alltså att den en gång ingöt hopp hos människor om övergång till ett bättre samhälle men att dess omsättande i verklighet resulterade i ett skräcksamhälle, präglat av terror, GULAG och kollaps, lämnande inget av värde efter sig. Båda behandlar kommunismen som ett avslutat fenomen; Furet hävdar rentav att med Gorbatjovs Sovjetunionen dog inför våra ögon alla former av kommunism.[702] När detta väl är sagt, må det ändå framhållas att båda historikerna tillerkänner den grundläggande idén, som de menar orsakade katastrofen, en attraktionskraft även i framtiden:

> The socialist idea will surely be with us as long as inequality is, and that will be a very long time indeed. Yet socialism can hardly persist in its previous forms.[703]

För att återknyta till vad som tidigare har nämnts om historiemedvetandets förutsättningar ingår i vår bearbetning av historien en föreställning om ett framtida skeende.[704] Denna förväntan inför framtiden kan vara både negativ och positiv och således utgöras såväl av en fruktan för något hotfullt som av ett hopp om något löftesrikt. Malias och Furets beskrivningar av kommunismen som ett avslutat tragiskt experiment men med alltfort verkande ideologisk tjuskraft är exempel på denna dubbla förväntan. Frågan är här alltså ifall kommunismen än idag, två och ett halvt decennier efter Berlinmurens fall kan utgöra ett hopp eller en farhåga för människor i Sverige och Danmark och huruvida den oenighet som finns i den svenska och danska historiekulturen beträffande kommunismen kan förklaras genom att den hos vissa väcker fruktan, medan den hos andra ingjuter hopp. [705]

I det följande kommer de svenska och danska intervjusvaren att undersökas utifrån sådant som kan tolkas som uttryck för hot eller löfte.

Kommunism som hot

Resultatet av den svenska undersökningen visade att det var få informanter som gjorde några tydliga kopplingar mellan kommunistisk ideologi och terror.[706] Till skillnad från fallet med nazismen, där ingen svensk informant uttryckte annat än

701 François Furet 1995, s. 17.

702 François Furet 1995, s. 571.

703 Martin Malia 1994, s. 514.

704 Se i kapitlet ”Att kommunicera historia och skänka den mening”.

705 Rubriken i detta kapitel har nästan ordagrant hämtats från titeln på Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.) 2002.

706 Valter Lundell 2011, s. 125.

negativ förväntan, var det alltså få som uppfattade kommunistisk ideologi som ett hot, på det sätt som Malia och Furet gjorde. Inte heller gick någon informant så långt att de betraktade kommunismen som något ont. Tvärtom värjde sig informanterna mot applicerande av begreppen ”ont” och ”ondska” på kommunismen. Även i detta avseende visade sig en markant skillnad råda gentemot nazismen. Det som i den följande genomgången av samtliga intervjusvar, både de svenska och de danska, ska uppmärksammas är därför hur resultatet av den danska undersökningen härvidlag förhåller sig till den svenska. Är det på samma sätt i den danska undersökningen att kommunismen inte heller här ingår i en negativ förväntan?

Bland de svenska informanterna är det Fanny som klarast förbinder kommunism med hot. Hon menar att själva ideologin utgör ett problem, vilket hon beskriver i termer av determinism och brist på demokrati, även om hon också understryker att det är orättvist att dra in Marx i terrorhistorien, då det i marxismen finns andra spår som leder i andra riktningar. Enligt henne är det känsligt att bedriva vänsterpolitik, samtidigt som man är antikommunist, eftersom ”ett angrepp på kommunismen uppfattas som ett angrepp på visioner om ett jämlikare samhälle”. Fanny anser att kommunisterna helt enkelt har ”kapat” idén om jämlikhet. Enligt henne går det verkligen att förena jämlikhet och demokrati, dock bara inte inom ramen för kommunismen. Utöver Fanny är det Lars-Olof och Leif-Erik som av de svenska informanterna utmålar kommunismen som ett hot, även om de däri inte inräknar marxismen. Till detta kan också sägas att Leif-Erik understryker att kommunismens dröm är vacker, vilket kan synas vara motsägelsefullt och väcker frågan huruvida en vacker dröm låter sig förenas med en negativ förväntan.

Som tidigare har kunnat konstateras i kapitlet om ideologi och praktik finns en markant skillnad mellan framför allt svenska och danska forskare, i det att de senare mycket starkare än de svenska förbinder den kommunistiska ideologin med terror, oavsett om det avser ideologin under Marx, Lenin eller Stalin. Exempelvis ser fem danska forskare, men ingen svensk, ett starkt samband mellan ideologi och terror under Marx.

En genomgång av svaren ger vid handen att sammanlagt åtta danska informanter förbinder kommunismen med hot.[707] För Fridlev Skov ligger detta hot redan i ideologin, som spelar en helt fundamental roll för att förklara terrorn. Han beskriver det kommunistiska projektet som ett experiment ”at omdanne hele kulturen, økonomien 180 grader” och som vilar på en intellektuell konstruktion utan förankring i några historiska eller kulturella förutsättningar. Ideologin som ligger till grund för experimentet hämtar Lenin från Marx, som Fridlev Skov menar inte bara var en teoretiker utan också kom med faktiska anvisningar. Redan när Lenin hämtar

707 Fabricius Dahl, Fridlev Skov, Frei Madsen, Frederik, Fabian, Ferdinand, Freja och Leo.

idéerna från Marx är det ”der ortodoksien opstår”. Samma slags förklaring lämnar Frei Madsen. Precis som Fridlev Skov ger han inte heller mycket för talet om olika sorters kommunism, för det handlar i grunden om precis samma problematiska företeelse, det vill säga en utopi som man försöker göra verklighet av och där man vägrar att låta sig korrigera, eftersom man har sett ljuset och är beredd att för mänsklighetens frigörelse betala det nödvändiga priset.

Ferdinand lyfter också fram kommunisternas brinnande övertygelse, och för honom ligger den helt centrala förklaringen till terrorn i att kommunisterna tog sig ”retten at have ret”, vilket han utlägger sålunda:

> Der findes et mindretal der har forstået verden så genialt at de har retten at udøve vold mod samfundets flertal … helt klart en religiøs dimension i det: Jeg er så genial. Jeg har retten til at tage livet af mine medmennesker.

Även om Ferdinand inte intresserar sig för att avgöra vad Marx egentligen tyckte, ger han inte mycket för tesen om en ursprunglig god idé som blir förrådd eller perverterad, för enligt honom är problemet att denna pervertering i så fall ”er meget gemensam”[708], och han menar att det verkar vara så att det var ”gennemgående en ret farlig idé”.

Tre yngre informanter, Fabian, Freja och Leo, slår fast att våldet finns som handlingsanvisning eller potential redan i den marxistiska ideologin, även om de inte närmare kan precisera hur sambandet mellan ideologin och detta våld ser ut. Som har konstaterats tidigare uppger eller uppvisar flera informanter ur 89-generationen bristande kunskaper, vilket resulterar i att de ofta inte kan utveckla sina svar genom att framhålla specifika detaljer.

Flera informanter nämner som ett hot att fortsätta på en redan våldsam väg, ibland benämnd som ”path dependency”. Tydligast kommer detta till uttryck hos Frederik, som menar att det gemensamma i Kambodja, Kina och Sovjetunionen är att det byggs upp kamporganisationer, där man blir van att offra människoliv för det man vill uppnå, vilket blir en del av själva systemet, något som man bara gör och som inte har något slut, för – som Frederik formulerar det – ”Hvornår holder revolutionen op? Den holder aldrig op”.

Så här långt kan konstateras att det finns elva informanter som i kommunismen ser något hotfullt. De danska informanterna är inte bara fler, åtta stycken, utan förbinder dessutom kommunismen med hot på ett mycket tydligare och starkare sätt än någon av de tre svenska informanterna. Av dessa är det egentligen bara Fanny som etablerar en någorlunda tydlig förbindelse. De andra två, Lars-Olof och Leif-

708 Här stoppar Ferdinand in ett svenskt ord.

Erik, uttalar sig med olika typer av reservationer; exempelvis anser ju Leif-Erik att kommunismens dröm är vacker och att kommunismen blev hemsk därför att den misslyckades, vilket innebär att för Leif-Erik finns inte hotet i kommunismen som sådan utan i att den inte realiseras. Till den här noterade skillnaden kan också läggas den mellan danska och svenska forskare. Här står sju danska forskare, tre från 68-generationen och fyra från 89-generationen mot en svensk forskare ur 89-generationen.

Hos övriga informanter sker ingen direkt koppling mellan kommunism och hot. I stället pekas vissa exempel ut som problematiska, framför allt den brottsliga utvecklingen under Stalin. I den svenska undersökningen visade sig ett flertal informanter i samband härmed göra sig till tolk för föreställningen om den gode Lenin och den onde Stalin,[709] varför här först ska undersökas hur denna föreställning kommer till uttryck i hela intervjumaterialet.

Ingen av de danska forskarna kan sägas resonera utifrån föreställningen om den gode Lenin, vilket däremot fem lärare, fyra ur 68-generationen och en ur 89-generationen, gör.[710] Det ska då sägas att Lars Sørensens och Loke Tofts balanserade och med reservationer interfolierade svar inte utgör något klart och tydligt uttryck för den gode Lenin, även om de skulle kunna tolkas så. Exempelvis berättar Lars Sørensen att han förr undervisade om det avgörande brottet i utvecklingen mellan Lenin och Stalin i det att han visar upp en väl tummad lärobok om Sovjetunionen för gymnasiet av Lars Hedegaard, som på 1970-talet gav en trotskistisk uttolkning av Sovjetunionens historia, vilket innebar att en skarp åtskillnad mellan Lenin och Stalin gjordes. Nu verkar Lars Sørensen emellertid vara öppen för eller i alla fall ta intryck av den motsatta förklaringen som Bent Jensen i sina böcker argumenterar för. Fortfarande menar han dock att saker och ting kunde ha utvecklats annorlunda under Lenin och att terrorn inte ska förklaras med ideologin utan med den speciella historiska kontexten.

Lykke uttrycker sig mycket svävande och osäkert, vilket han själv tillstår. Dock resonerar han faktiskt relativt tydligt ut både Marx och Lenin men inte Stalin ur terrorhistorien. I denna mening skulle Lykke kunna sägas ge uttryck för föreställningen om den gode Lenin och den onde Stalin.

Liksom Lars Sørensen hänvisar Lauge Mathiesen till de marxistiska böcker han använde som ung gymnasielärare och säger att det var kanske ”meget fint hvad Lenin havde tænkt sig, men så kom Stalin til […] og Stalin var jo simpelthen en skurk”. Ungefär samma förklaring återfinns hos Lauritz Lund, som menar att Lenin verkligen trodde på det goda klasslösa samhället men att han saknade kontroll över

709 Valter Lundell 2011, s. 77 och 126.

710 Lars Sørensen, Lauritz Lund, Lauge Mathiesen, Loke Toft och Lykke.

händelseutvecklingen. Kontroll hade däremot Stalin, men han byggde tvärtom upp klassamhället, och dessutom säger Lauritz att den terror som Stalin använder är ”mere bevidst”.

Sammantaget i det danska materialet förekommer alltså två 68-lärare, Lauge Mathiesen och Lauritz Lund, som lyfter fram den gode Lenin och den onde Stalin och tre lärare, varav två 68:or och en 89:a, Lars Sørensen, Loke Toft och Lykke, som resonerar ut Lenin ur terrorhistorien på sådant sätt att föreställningen om den gode Lenin kan läsas in.

Utöver den kursändring som en del informanter menar återfinns i brottet mellan Lenin och Stalin och som har redogjorts för ovan finns det andra saker som lyfts fram som problematiska. Sålunda görs en gränsdragning mellan å ena sidan en asiatisk form av kommunism, i Sovjetunionen, Kina och Kambodja, och å andra sida europeiska eller västerländska varianter av marxism och kommunism, där de senare sägs inte uppvisa de drag som förknippas med våld, terror och brott mot mänskligheten, bland annat därför att den västerländska kommunismen inte tror på en historisk determinism eller satsen att ändamålen helgar medlen (till exempel Fritz-Gustaf). Andra informanter menar att hotet i själva verket är krigssituationen. I Ryssland innebar detta att första världskriget, inbördeskriget, interventionskriget och det motstånd kommunisterna mötte födde en radikalisering, som förvandlade en fredlig revolution till en krigisk (till exempel Finn-Harald och Frode Juul). Det yttre hotet ingår för de två sistnämnda informanterna också som förklaring till terrorn under Stalin.

Ett antal svenska informanter slutligen förklarar repressionen under de kommunistiska ledarna med att dessa fullföljde en tradition från kejsardömet, såväl det ryska som det kinesiska. Fredrik frågar sig om Stalin inte egentligen bör betraktas som tsarist, och Louise föreslår att Stalin kanske var en ny tsar och Mao en ny kejsare. Kontinuiteten med det prebolsjevikiska Ryssland understryks genom förklaringen: ”Det är bara det att diktaturen fortsätter, men den tar sig ett annat namn.” Likaså beskriver Linda-Marie Mao som en ”röd kejsare”.

En konsekvens av att på detta sätt konceptualisera Stalin och Mao som kejsare är att orsaken till repression och brott mot mänskligheten därmed kan lyftas ut ur ett kommunistiskt sammanhang och tillskrivas kvardröjande inslag från ett äldre, auktoritärt och djupt ojämlikt system. På så vis blir det inte heller kommunismen som blir det stora hotet utan i stället de repressiva inslagen från det gamla kejsardömet.

Kommunism som löfte

I den svenska undersökningen konstaterades att flera informanter, då de förklarade företeelser i den kommunistiska historien, gav mer eller mindre explicita uttryck för en hoppfull förväntan, vilken kunde skönjas i tre avseenden: för det första i en deltagande inlevelse i det som gick fel, för det andra genom förslag på hur socialismen skulle kunna förverkligas och för det tredje genom beskrivning av de känslor som de historiska aktörerna tänktes vara behärskade av.[711] I följande redovisning tas förvisso hänsyn till dessa slutsatser, men då de inte är lika framträdande i det danska materialet, har här i stället en annan kategorisering av svaren använts.[712]

Samtliga intervjuer, svenska som danska, har analyserats utifrån mer eller mindre tydliga uttryck för hoppfull förväntan. Exempel på ett mera tydligt uttryck förekommer hos Finn-Harald, som knyter föreställningen om den fredliga revolutionen till de idéer som vägledde Marx, Lenin och Trotskij. Förhoppningen om den fredliga revolutionen grusades emellertid, inte minst genom första världskrigets och inbördeskrigets brutalitet men även genom Stalins förräderi av revolutionen. Alltså innebär Finn-Haralds förklaring att om kriget och Stalin sätts i parentes kan löftet om den goda kommunismen utan våld och terror kvarstå.

Ett exempel på ett inte lika tydligt uttryck ger Folmer Friis, som avger ett balanserat och problematiserat svar. Den praktiskt genomförda kommunismen, med början från Lenin, är enligt Folmer avgjort våldsam, men det mest tragiska med denna utveckling är att den blockerade möjligheten för alternativa historiska projekt. Visserligen medger Folmer att man kan peka på tankegods hos Marx som skulle kunna leda till våld och terror, men det är ändå så att socialismen kunde ha blivit något gott, för så som Folmer läser sin Marx handlar det främst om en ”frihedsfortælling”. I Folmers förklaring kan alltså läsas in ett löfte i kommunismen såsom den kommer till uttryck i Marx idéer, även om det inte är fråga om endast ett löfte, då förklaringen också är öppen för möjligheten att samma idéer kan leda till våld och terror.

Frågan om vad som kan utläsas som uttryck för positiv eller negativ förväntan handlar ibland om en svår gränsdragning. Vad krävs för att en sådan tolkning ska göras? De flesta informanter beskriver Sovjetunionen som ett kommunistiskt system, där det utvecklades våld och terror. Om ingenting annat eller föga tillkommer i denna beskrivning, är den då att tolka som ett uttryck för negativ förväntan? Ligger det i själva ordet ”terror”? Behöver inte mera explicita uttryck tilläggas, någonting i stil med att ”problemet med kommunismen är att när samhället omvandlas utifrån

711 Valter Lundell 2011, s. 122.

712 Se tabell nr 9 i Bilaga 2.

de här idéerna, skapas förutsättningarna för de här terrorsystemen vi har sett under 1900-talet", och motsvarande för en positiv förväntan att "den kommunistiska idén är det ingenting fel på, och man hade tänkt sig någonting annat, men nu utsattes den unga sovjetstaten för ett massivt tryck från det tyska och japanska hotet, samtidigt som västmakterna avvisade en bred allians mot fascismen, och det är i det sammanhanget terrorn måste sättas"?[713] På grund av dessa skillnader i hur förväntan uttrycks har svaren beskrivits utifrån fem olika alternativ.

Det första alternativet, marxismen/kommunismen en oprövad lära, innebär en förklaring som tar fasta på kommunismen som en lära som antingen är helt oprövad eller som inte har fått möjlighet att utvecklas så som det var tänkt. Exempelvis menar Lis-Britt att ideologin och tanken om det klasslösa samhället är god men att problemet i Sovjetunionen var "att den inte var förankrad hos folk och att regimen inte tillät några tveksamheter … på grund av ett pressat läge, både utifrån och inifrån", och Lauge Mathiesen svarar som tidigare har omtalats på motsvarande sätt att det inte var något fel på ideologin men att bolsjevikerna inte hade fått tänka färdigt.vilket man enligt honom inte kan förebrå dem för.

Några skillnader kan noteras i denna grupp. Det finns för det första dubbelt så många svenska informanter, åtta stycken mot fyra danska. För det andra finns det bara en dansk forskare mot tre svenska, och denne forskare hör inte lika tydligt till denna grupp som de svenska forskarna, i det att han inte anser kommunismen vara oprövad och att han är öppen för möjligheten att potentialitet till våld och terror redan finns i marxismen, även om han själv menar att marxismen är en berättelse om frihet som inte finns med i den faktiskt prövade kommunismen från Lenin och framåt. Det finns för det tredje en generell generationsskillnad, då de flesta informanterna, och samtliga av de danska, hör till den äldre generationen.

I det andra alternativet, svårt att utläsa hot eller löfte, har placerats alla vars svar inte ger något tydligt uttryck för vare sig hot eller löfte. Det finns åtminstone två olika förklaringar till detta svaga eller svårutlästa uttryck. För det första uppger eller ådagalägger i sina svar flera informanter, huvudsakligen ur 89-generationen, att de inte vet så mycket. Freja och Fabian gör visserligen en klar koppling mellan kommunism och våld och terror, men de säger sig också inte närmare kunna precisera hur denna koppling ser ut, varför det är svårt at avgöra vari hotet skulle bestå. Utan direkt koppling till hot eller löfte uppger eller visar de svenska informanterna Lilly-Ann, Lena-Karin, Louise, Lukas och Love och de danska informanterna Lene, Lone, Lykke och Lis bristande kunskaper.

För det andra finns de med goda kunskaper, som Fabricius Dahl och Loke Toft, som svarar initierat men som också väljer att balansera mellan olika alternativ och

713 Citaten är fingerade, även om de uttrycker sådant som återfinns i informanternas förklaringar.

diverse reservationer utifrån vad de uppfattar som plausibelt, varför det är svårt att knyta något tydligt hot eller löfte till deras svar. Som exempel kan nämnas ett resonemang av Loke Toft, som uppenbarligen är väl bevandrad i Marx skrifter och som menar att Lenin och Stalin legitimerade sin våldsamma politik med hjälp av Marx och Engels, som de gjorde till ”hellige kirkefædre” och härigenom utvecklade en personkult, som Loke försiktigtvis säger sig tro att Marx och Engels nog skulle ha ”følt ubehag ved at blive en del af”. Med andra ord står här tolkningsmöjligheterna öppna både för hot och löfte.

Det tredje alternativet, framlyftande av försummade vägar, innebär att missade tillfällen till en lyckosam utgång av det kommunistiska försöket presenteras. Liksom med alternativ två och tre råder ingen noterbar skillnad, i alla fall inte sett till antal, mellan informanterna. Här finns fyra, två svenska och två danska, informanter, med detta svarsalternativ. Tydligast i denna grupp är Flemming, som serverar nära nog ett helt program för en alternativ utvecklingsväg, i vilket han också tydligt uttrycker en positiv förväntan på marxismen. Han beskriver vad som gick fel och varför och föreslår andra, försummade vägar. Han hävdar bland annat att

> [en] sak som går fel i den socialistiska, kommunistiska rörelsen, det är ju en överdriven framstegs- och teknikoptimism […] Stalins försök att modernisera, teknologisera, industrialisera […] ett utslag för en ensidighet som utvecklas, som inte finns hos Marx och Engels.

Han menar att det finns en förklaring till den överdrivna framstegsoptimismen; världskriget och inbördeskriget gjorde att man måste påskynda den tekniska utvecklingen, men detta var fel väg, för ”man kanske inte skulle ha gjort det på det sättet”. Om bolsjevikpartiet sägs att det var olyckligt att det blev underjordiskt och terroristiskt men att det även härför fanns nödvändiga skäl, såsom inbördeskriget. Likaså har det ”varit oturligt för den socialistiska, kommunistiska rörelsen att den […] blivit för marxistisk”. Flemming föreslår en lösning på rörelsens felaktiga riktning: ”Jag tror den skulle tjäna mycket på att lyfta fram mer utopiska socialister, frihetliga socialistiska traditioner.” Vidare vänder han sig mot ett alltför starkt betonande av det kollektiva ägandet:

> Jag tror att man ska se att socialismen i grunden är en morallära […] Om den moralen förverkligas, jämlikhet, solidaritet och så, så spelar det inte så stor roll hur ägandeformerna är.

Marx och Engels hade lyft fram avskaffandet av den privata äganderätten som kvintessensen av kommunismens teori.[714] I stället menar nu alltså Flemming att de moraliska idéerna om jämlikhet och solidaritet bör betonas. Likaså godtar han inte heller den deterministiska förklaringen att en socialistisk revolution inte kunde vara möjlig i det för lite industrialiserade Ryssland. Tvärtom skulle det enligt Flemming ha gått utmärkt väl att införa socialism i ett enklare bondesamhälle. Detta förslag till alternativt sätt att realisera socialismen upphäver emellertid inte den marxistiska teorins giltighet: ”Den materialistiska historieuppfattningen är helt korrekt, tror jag […] den marxistiska analysen […] är överlägsen när det gäller att förklara historisk utveckling.” Löftet finns alltså kvar i marxismen, i historiematerialismen, om man inte väljer den felaktiga, deterministiska vägen.

I det fjärde alternativet, löfte uttryckt genom hot, har två 68-forskare hamnat, Frank-Arne och Frode Juul. Denna förklaring innebär att den positiva förväntan uttrycks genom ett hot. Tidigare har redan nämnts Frank-Arnes historiematerialistiska uppfattning av nazism och fascism som resultat av det liberala marknadssamhällets kris.[715] Av allt att döma, även om det inte är helt klart uttryckt, tycks lösningen på problemet vara någon form av socialism. Den historiematerialistiska förklaringen av historiens utveckling, där socialismen sägs följa på kapitalismen och fascismen ger Frank-Arne alltså de redskap han behöver för att tolka företeelser i samtiden som tecken på ett annalkande hot men samtidigt därigenom också som tecken på det löftesrika som väntar efter hotets avvärjande. Frode Juul går tillväga på ett lite annorlunda sätt. Han beskriver förvisso först skeenden i Sovjetunionen under Lenin och Stalin och i Kina under Mao som något hotfullt men förklarar sedan dessa genom att se dem som reaktioner på ett annat hot.[716]

I det femte alternativet, hot, har samlats alla informanter som ger något uttryck för hot. Några saker förtjänar härvidlag att kommenteras. Två informanter har tillkommit som inte tidigare togs upp i avsnittet om hot: Folmer Friis och Lino. Den förre avger ett balanserat svar, som innebär att hotet finns i den leninistiska varianten av marxism, att med våld gripa och behålla makten, men att det utan denna inställning kunde ha gått annorlunda, då marxismen för Folmer i grunden handlar om frihet, även om han inte utesluter att fröet till våld redan finns hos Marx. För Lino består hotet i att lämna det demokratiska system vi lever i nu och lämna över makten till en elit, ”för då kommer sådana här brev på posten”, och med detta syftar

714 Karl Marx & Friedrich Engels 1964, s. 35.

715 Se i avsnittet ”Om begreppet ’totalitär’ och dess tillämpbarhet” i kapitlet ”Paradigmen och historieförmedlarna”.

716 Se till exempel i ”svagt samband” under ”Lenin, Stalin och terrorn” i kapitlet ”Ideologi och praktik”.

Lino på 1900-talets ”förintelser”, vare sig det handlar om nazism, kommunism eller något annat.

Sammanfattning

En genomgång av intervjusvaren ger vid handen att de danska informanterna i högre utsträckning, tydligare och starkare än de svenska förbinder kommunismen med hot. Omvänt kommer föreställningen om kommunismen som något löftesrikt tydligare till uttryck i det svenska materialet. Det är således flera svenska informanter som ser kommunismen som en lära som är oprövad eller inte har fått möjlighet att utvecklas enligt intentionerna. Om denna de försummade möjligheternas väg kan också sägas att den är vanligast i 68-generationen. Det gäller såväl de svenska informanterna som inte minst de danska, där förklaringen bara förekommer i 68-generationen.

Kommunismen i dansk och svensk historiekultur – en analys

Utgångspunkten för denna studie har varit det i både Sverige och Danmark klart märkbara asymmetriska förhållningssättet till nazism och kommunism. Medan det råder konsensus kring den förra omgärdas den senare ännu dryga två decennier efter kalla krigets slut av oenighet. Syftet med denna avhandling har varit att undersöka de uttryck denna oenighet tar sig, att söka utröna vad som orsakar den och att jämföra hur den hanteras i dansk och svensk historiekultur.

Tillvägagagångssättet har varit att intervjua gymnasielärare och disputerade historiker från två olika generationer, vilka har fått svara på de frågor om kommunismen som är föremål för störst konflikt i såväl den historievetenskapliga som allmänna debatten. Svaren har undersökts utifrån de tre etablerade forskningsparadigmen rörande sovjetkommunismen, det vill säga totalitarism, revisionism och postrevisionism och utifrån frågor om ideologins roll (”Förhållandet mellan ideologi och praktik”), om intentioners betydelse (”Intention eller funktion?”) och om likheter och olikheter i förhållande till nazism, liberalism och kapitalism (”Jämförelse kommunism–nazism–kapitalism”).[717]

I föreliggande kapitel kommer intervjusvaren och de resultat som tidigare har redovisats att analyseras i ett vidare historiekulturellt sammanhang. Närmare bestämt ska de svenska svaren läsas med hjälp av den svenska historiekulturen och de danska svaren med hjälp av den danska historiekulturen, varvid sökarljuset är inriktat på de mönster som då framskymtar. Dessutom ska dessa mönster ställas i en svensk-dansk jämförelse och analys av hur kommunismen hanteras i respektive historiekultur.

En genomgång av vilka övergripande förklaringsmodeller, paradigm, som finns representerade visar att det har skett en övergång från revisionism till totalitarism. Denna övergång är inte för denna undersökning unik utan ansluter sig tvärtom väl till den internationella utvecklingen inom kommunismforskningen efter kalla krigets slut. Övergången innebär en vetenskapsteoretisk förändring men också en rörelse bort från en ideologisk vänsterposition. I det här undersökta materialet kan

717 Orden inom parentes återger rubrikerna i intervjuguiden.

förändringen märkas i två avseenden. Dels förekommer revisionism främst i 68-generationen, medan den är mycket sparsamt förekommande i 89-generationen, dels går det att följa förändringen i 68-generationen, där några danska informanter explicit redovisar på vilket sätt de har förändrat sina förklaringar av kommunismen, samtidigt som de beskriver sin ideologiska resa bort från marxism och kommunism.

Den här beskrivna övergången gäller som ett generellt resultat, men det går också att notera vissa skillnader. Några av dessa ska kommenteras längre fram, men här ska först framhållas som den främsta skillnaden en tydligt markerad övergång bland de danska forskarna, i kontrast till de svenska forskarna, bland vilka det är osäkert huruvida det alls har skett en övergång. En sådan slutsats bygger inte bara på antalet informanter som har placerats i respektive förklaringsmodell utan också och framför allt på en läsning av hur dessa har svarat på de specifika frågorna.

Ideologins roll

Skillnaden märks tydligt i förklaringarna av ideologins betydelse för terrorns uppkomst. Här tecknar de danska forskarna ett starkare samband mellan ideologi och terror, både under Lenin och Stalin, och den för den revisionistiska förklaringsmodellen så typiska diskontinuiteten mellan Lenin och Stalin, som de flesta svenska forskarna betonar, förekommer inte alls i den danska 68-generationen av forskare. Dessa tecknar i stället en klar tillika ideologiskt bestämd kontinuitet. Samma skillnad märks också i kopplingarna till Karl Marx; medan de svenska forskarna i allt väsentligt skriver ut Marx ur den sovjetiska repressionshistorien, etablerar de flesta av de danska forskarna ett starkt eller ganska starkt samband mellan Marx och terrorn, dessutom ett specifikt ideologiskt sådant. Samma mönster framkommer i förklaringarna av kommunismen i Kina och Kambodja. Likaså skiljer sig de danska forskarna från de svenska genom att ange ideologisk likhet mellan nazism och kommunism och genom att inte anse det vara relevant att i denna jämförelse dra in liberalism och kapitalism.

Denna skillnad i forskarnas hållning till den kommunistiska ideologin kan kopplas samman med några utmärkande drag i dansk och svensk historiekultur. I Danmark har den efter kalla kriget utkämpade kampen om den kolde krig inneburit en häftig och markerad uppgörelse med kommunismen, inte sällan med distinkta ideologiska inslag. Sålunda tog statsministern Anders Fogh Rasmussen till orda och markerade mot hur historiker i den statliga utredningen från DIIS 2005 hade framställt Danmarks säkerhetspolitiska belägenhet under kalla kriget. Statsministern underströk att det var från öst hotet kom och att kalla kriget var en ideologisk kamp mellan diktatur och demokrati och att man i en sådan kamp inte kan förhålla sig

neutral utan måste ta parti för den senare.

Missnöjet från högsta politiska instans med det man uppfattade som en ideologisk slagsida i DIIS-rapporten ledde till upprättandet av en annan statlig undersökning, CFKF, vilken genomfördes av ett antal historiker under ledning av Bent Jensen, som 2014 i sin rapport tillhandahöll en diametralt motsatt ideologisk slutsats. Sålunda betonades det nu att det i själva verket var kommunismen, den marxistisk-leninistiska ideologin, som var själva drivkraften i kalla kriget. På detta vis fick Danmark en statlig utredning där den kommunistiska ideologin pekades ut som det stora yttre och inre hotet under kalla kriget.

I Sverige kan inte motsvarande uppgörelse sägas ha förekommit. Även om den svenska säkerhetspolitiken i realiteten räknade med sovjetkommunismen som ett hot, erkändes detta inte officiellt och över hela den politiska linjen kunde man enas kring neutralitetspolitiken. Även om den proklamerade hållningen ”alliansfrihet i fred syftande till neutralitet i krig” i realiteten alltså inte gällde, var det denna hållning som faktiskt kommunicerades. Som ideologisk överbyggnad till neutraliteten betecknar Johan Lundberg den redan i kalla krigets början av några radikala författare formulerade tredje ståndpunkten, vilken innebar en neutral hållning till den västliga kapitalismen och den östliga kommunismen.

Lundberg ansluter sig till Herbert Tingsten och dennes bedömning av denna ståndpunkt, då han menar att dess företrädare bakom sin neutralitet i själva verket tog parti för kommunismen mot liberalismen. Enligt Lundberg är denna ståndpunkt alltfort bestämmande för den svenska idédebatten. Om nu detta stämmer, skulle det kunna förklara varför det i Sverige inte har kommit till stånd någon bredare eller djupare uppgörelse med kommunismen. Det krav på att ta ställning för eller emot kommunismen som har varit så framträdande i Danmark och som Fogh Rasmussens ovan refererade uttalande är ett talande exempel på, har i Sverige helt enkelt inte förts fram eller fått lika stort genomslag som kravet på att avhålla sig från att ta ställning. Det går i sammanhanget att tala om neutraliteten som djupt förankrad i den svenska säkerhetspolitiska självförståelsen.

Till detta kommer också att kommunismen av många uppfattas som en i grunden god idé, vilket kommer till tydligt uttryck, bland annat i debatterna kring *Kommunismen svarta bok* 1999 och Forum för levande historias upplysningskampanj om kommunismen 2008. Med tanke på hur kommunismen hanteras går det att tala om en ideologisering i den danska historiekulturen och en avideologisering i den svenska. I Danmark blir varje framställning av kommunismen i statliga utredningar, i historiska framställningar och centrala referensverk kritiskt granskad och vad som uppfattas som utskrivning av ideologin ur kommunismens historia föremål för häftig och omfattande debatt med krav på korrigeringar och tydligare framskrivande

av ideologins roll i terrorhistorien, medan den motsatta strategin är märkbar i Sverige. Det är betecknande och sannolikt ingen tillfällighet att upplysningskampanjen om *Kommunismens brott mot mänskligheten*, som det från början hette, avideologiserades till *Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer*.

Dessa två historiekulturella strategier kan i sammanhanget betraktas som mera övergripande strategier, vilka kan ta sig uttryck i ett antal andra understrategier. Hit hör vad som i denna avhandling kallas konceptualisering, det vill säga historiskt meningsskapande genom begreppsbestämning. Flera av de svenska forskarna undviker att uttala sig generellt om kommunismen utan vill först problematisera begreppet. Så menar Fredrik att kommunismen inte är så enkel som nazismen, vilken bara fanns i en stat under en begränsad tid utan involverar

> rätt många stater under en väldigt lång tid, och du har att göra med rörelser i ytterligare en jättestor mängd stater. Hur ska du […] Vilken kommunism? Är det just Stalin mellan -29 och -39, när det var som värst?

Fredrik ogiltigförklarar den totalitaristiska jämförelsen, då han menar att den bortser från det problem att det ena ledet, kommunismen, tillåts beteckna en mängd disparata företeelser. Ett liknande sätt att resonera återfinns hos Filip, som anser att ”det är så många olika sorters kommunism i så många olika tidsepoker, så att det är svårt att prata om en enhetlig [kommunism]”.

Ibland mynnar konceptualiseringen ut i en kedja av obesvarade frågor. Om Lenins ideologi säger Frank-Arne att ”[h]ans kommunism är elektrifiering och sovjetmakt – vad betyder det?” Vid karakteriseringen av Sovjetunionen resonerar han:

> ”Diktatur” är också ett sådant här konstigt begrepp. Jag vet inte. Jag tycker Sovjetunionen är väldigt speciellt. Och var det socialism? Vad är socialism? Lika odefinierat som kommunism. Dario Fo eller Pol Pot? Vad förenar de två?

Också Fredriks svar resulterar i frågor: ”Men vad är en ideologi?” eller ”Vad är en klass?”, och om uppgiften att undervisa om uppkomsten av terror i Sovjetunionen menar han att ”det är ju några lektioner med bara en massa frågetecken”. Ibland ogiltigförklaras själva försöket till begreppsdefinition. Fritz-Gustaf menar att många har kommit att missuppfatta bilden av bas och överbyggnad hos Marx och tolkat det som ett enkelt förhållande mellan orsak och verkan, när det i själva verket råder ett växelspel, ”dialektik” i marxistisk terminologi, dem emellan. Den som inte inser detta har missförstått Marx, ty ”Marx begrepp, det var inte definierbara begrepp, utan det var aspekter av helheten”.

Den konceptualiseringsstrategi som har redogjorts för ovan och som bland annat Filip och Fredrik ger uttryck för innebär att användandet av begreppet ”kommunism” underkänns, då det täcker alltför olika delar för att dessa ska kunna subsumeras under detta begrepp. Samma typ av konceptualisering har varit ett stående inslag i sovjetforskningen, där revisionisterna har ifrågasatt den totalitära modellen och dess helhetsanspråk. En viktig strävan härvidlag har varit att visa att begrepp som ”terror” eller ”stora terrorn” i själva verket rymmer många olika företeelser, varför “the historian must break down the big composite phenomenon into separate, analyzable parts”.[718]

Detta slags konceptualisering kan beskrivas som disaggregering. Revisionisterna har på detta sätt velat studera det sovjetiska samhället på samma sätt som socialhistoriker beskriver andra samhällen, men för de totalitaristiska kritikerna innebär disaggregering i det sovjetiska fallet emellertid ett fjärmande från vad som är viktigast. Revisionisterna misstänks härigenom blunda för terrorns offer och utveckla ett försvar för kommunismen. Vad som i denna konflikt egentligen sägs stå på spel är socialismen och dess eventuella sammankopplande med offren för den stalinistiska terrorn.[719]

Som tidigare har nämnts innebär de historiekulturella strategierna olika sätt att skapa mening av förflutna företeelser. Vilka intressen som är involverade går inte att avgöra utifrån strategierna som sådana. En disaggregering av kommunismen kan mycket väl bero på en vetenskaplig strävan att undvika förenkling och uppnå högre grad av precision men också på till exempel ett ideologisk-politiskt intresse av att rädda kommunismen undan sammankoppling med negativa intryck som terror och förtryck. Vad som har fått de totalitaristiska kritikerna att beteckna disaggregering som ett urskuldande av stalinistisk repression är därför inte disaggregeringen som sådan utan det sammanhang, i vilket den har tillämpats. Ett betydelsefullt sammanhang är att revisionisterna överlag har uppfattats som hörande till en markerad vänsterposition med starka sympatier för socialismen och med uttalad kritisk hållning till totalitaristerna, vilka i sin tur har uppfattats såsom hörande till en antikommunistisk högerposition.

Huruvida de här refererade svenska forskarnas konceptualiseringsstrategier ska ses som uttryck för försök att försvara kommunismen går inte att bestämt avgöra. Däremot kan det konstateras att flera av forskarna står för en revisionistisk förklaringsmodell, att den typen av strategi som de tillämpar är vanligt förekommande i sovjetologisk revisionism och att denna i sin tur vanligtvis förknippas med en

718 Sheila Fitzpatrick 2000b, s. 258.

719 ”From the Editor: Controversy”, 1986, s.V–VI. Om kritiken mot revisionisternas disaggregering : “ … disaggregation means losing sight of what is most important; it is one step away from turning a blind eye to the victims of terror and two from an apologia for Stalinism.”

vänsterposition.

Detta mönster framträder än tydligare mot bakgrund av det danska materialet, där ingen forskare ger prov på någon disaggregering av kommunismen och där bara en av dessa informanter står för en revisionistisk förklaringsmodell. Den ovan noterade vetenskapsteoretiska och ideologiska övergången bland de danska forskarna men inte hos de svenska tycks alltså bli bekräftad genom detta val av konceptualiseringsstrategi. Hos de danska forskarna finns det däremot skäl att tala om en motsatt strategi, en aggregering. Med detta menas här att olika exempel på kommunism, oavsett var någonstans i världen den har förekommit och oavsett under vilket namn den har uppenbarat sig samlas ihop under ett och samma begrepp.

Sålunda förklarar Fridlev Skov att den socialistiska ideologin spelar en helt fundamental roll som förklaring till terrorn och att man förvisso kan diskutera om det är fråga om marxism, leninism eller trotskism eller vad det nu kan tänkas heta, men att denna definitionsexercis för honom inte är viktig, då allt egentligen går tillbaka till den enligt honom intellektuella kontruktion och det verklighetsfrämmande experiment med människan och samhället som ligger i den socialistiska ideologin.

I stort sett samma förklaring ger Frei Madsen, som också betonar ideologins betydelse och dess verklighetsfrämmande utopiska karaktär som det problematiska elementet, vilket enligt Frei Madsen finns redan hos Marx och tas över av Lenin, Stalin, Mao Tse-tung och Pol Pot. Även Ferdinand betonar det gemensamma draget i all kommunism, då han resonerar kring sambandet ”mellem ideologi og statsterror”: ”Den væsentligste sammenhæng, den ligger i virkeligheden i retten til at have ret, og den går nemlig igen uafset hvilken type af kommunistiske samfund man har eller hvilken type af kommunistiske grupperinger man arbejder med.”

Hos flera av de danska forskarna finns också ett direkt avvisande av disaggregering, såsom framgår ovan i exemplet med Fridlev Skov som markerar att han känner till begreppsdiskussionen men förklarar att han inte tycker den är väsentlig. På samma sätt deklarerar Fabian att han tycker det är ”pjat” (trams) om någon anser att man inte kan kalla ideologin i Pol Pots Kambodja för kommunism.

Skillnaden mellan de danska professionerna

Vad som hittills har tagits upp är den mest markerade skillnaden i materialet, den mellan de danska och svenska forskarna. Där är avståndet som störst mellan olika syn på sambandet mellan ideologi och terror. Även om avståndet inte är lika stort mellan de danska forskarna och de svenska lärarna finns i princip samma skillnad även där. Bland lärarna liksom i övriga svenska materialet, med undantag av en informant, forskaren Fanny, som tydligt och utan reservationer förbinder

kommunismen med brott och hot, finns nämligen en uppfattning om kommunismen som en i grunden god idé. Däremot finns denna skillnad inte generellt sett mellan danska och svenska informanter, då de danska 68-lärarna markant avviker från övriga danska informanter och utvecklar sina förklaringar överlag på samma sätt som de svenska 68-forskarna. De företer alla utom en en revisionistisk förklaringsmodell och skriver i stort sett ut den kommunistiska ideologin ur repressionshistorien.

Framför allt kan man undra varför dessa lärare har svarat så olikt de danska 68-forskarna. En tänkbar förklaring är att den uppgörelse med kommunismen som forskarnas svarsmönster ovan kopplades samman med inte på samma sätt har påverkat lärarna. *Kampen om den kolde krig* må ha varit mycket intensiv och förflyttat positioner, men den har i hög grad involverat och påverkat just forskare. Det är dessa universitetshistoriker som har ingått i de statliga utredningarna, och det är också de som offentligt har blivit utsatta för kritik för undfallenhet gentemot kommunismen. De har alltså på ett särskilt sätt blivit indragna, vetenskapligt, ideologiskt och politiskt, i denna uppgörelse och tvingats motivera sitt ställningstagande och sina förklaringar.

Något motsvarande tycks inte ha skett med lärarna, vilka därför inte har blivit utsatta för krav på uppgörelse och omprövning av tidigare hållningar. Det finns därför skäl att anta att de har hållit fast vid de uppfattningar de en gång skaffade sig. I svaren från dessa 68-lärare går det att ana att något sådant kan vara fallet. De uppfattningar dessa lärare skaffade sig under sin utbildning på 1960-70-talen kan ses mot bakgrund av det som flera informanter påstår, nämligen att lärare i hög grad har varit eller är vänsterorienterade. Loke Toft omtalar sålunda att då han utbildade sig på universitetet i Roskilde på 1970-talet var 98 procent av studenterna socialister och frågan var bara vilket av den uppsjö av kommunistiska partier som fanns då som studenterna skulle gå med i. En yngre lärare, Leo, säger att han är övertygad om att gymnasielärare både på den skola han själv tjänstgör vid och överlag är vänsterorienterade och att hans historielärarkolleger övervägande utgår från en materialistisk historiesyn. Han hävdar att det inte har skrivits läroböcker i historia som inte är vänsterorienterade och finner denna omständighet märklig.

Lars Sørensen håller i sitt svar upp kontrasten mellan den undervisning han gav som ung lärare och de versioner som gör sig gällande i nutiden. Han visar att han är medveten om Bent Jensens framställning av en kontinuitet mellan Lenin och Stalin, men den lärobok om Sovjetunionen som han visar upp och som han uppenbarligen har använt mycket är från 1970-talet och i den görs en tydlig skillnad mellan Lenin och Stalin. Lauge Mathiesen säger för sin del att ”jeg kender godt de marxistiske bøger vi brugte, da jeg var en ung gymnasielærer”. Dessa böcker verkar

inte helt ha spelat ut sin roll, vilket antyds genom att han säger sig inte använda dem så mycket mera. Beträffande den ovan omtalade relationen mellan Lenin och Stalin lutar Lauge närmast åt den version som förmedlades på 1970-talet, vilket kan utläsas av hans förklaringar att det Lenin hade tänkt sig nog var mycket fint men att utvecklingen under Stalin gick i en helt annan riktning.

Det dessa informanter hänvisar till aktualiserar frågan om lärobokens inflytande. Uppenbarligen betyder läroböckerna mycket för lärarna, då de i sina svar ser sig föranlåtna att referera till dem och vad som står i dem, och Leo efterlyser andra läromedel och tycker det är märkligt att det inte går att få tag på läroböcker som inte är vänsterorienterade. Ytterligare en aspekt på läroböcker är att de uppvisar en fördröjning i vilka rön och perspektiv som tas med. Exempelvis har Ingmarie Danielsson Malmros i sin avhandling visat att det dröjde cirka tio år, innan de kommunistiska regimernas sammanbrott hade påverkat intrigen i de svenska historielärоböckernas berättelser.[720]

Det kan mycket väl vara så att denna fördröjning kan förklara skillnaden mellan 68-lärarnas och 68-forskarnas förklaringar. Om man härtill lägger ett av denna undersöknings resultat, att många i den yngre generationen har grunda kunskaper om kommunismen, kan det tänkas att de uppfattningar och kunskaper som faktiskt finns och är etablerade, genom 68-lärarna och genom de förefintliga läromedlen, inte utmanas utan dröjer sig kvar. Det ska i sammanhanget för säkerhets skull påpekas att i föreliggande studie ingen särskild undersökning av läroböcker och deras innehåll har gjorts och att det inte ingick någon fråga om läroböcker i den intervjuguide som användes i samtalet med informanterna, utan resonemanget om läroböckerna bygger på de upplysningar som vissa av informanterna kände sig föranlåtna att lämna.

Jämförelsen med nazism och kapitalism

I stort framkommer samma skillnad i förhållningssätt till ideologi som har redogjorts för ovan också i svaren om jämförbarhet mellan nazism och kommunism. Sålunda är det bara en svensk forskare, Fanny, som ser någon ideologisk likhet mellan nazism och kommunism mot fem danska. Skillnaden mellan danska och svenska forskare återkommer alltså även här. Likaså avviker också i detta fall de danska 68-lärarna, där ingen ser någon likhet. Någon undersökning av styrkan i den ideologiska kopplingen har inte gjorts som i fallet med kommunismen under Marx, Lenin och Stalin, men kanske kan de danska informanterna ändå sägas betona likheten kraftigare än de svenska. Den typ av svar som exempelvis Fridlev Skov ger saknas i

720 Ingmarie Danielsson Malmros 2012, s. 262.

det svenska materialet. Han menar att ”det er som at sammenligne Fanden og Djævelen”.

Ungefär lika många svenska och danska informanter, totalt elva stycken, anser att det är relevant att utvidga denna jämförelse till att även inkorporera kapitalism och liberalism. Betydligt fler har svarat att jämförelsen *inte* är relevant. Dessa informanter fördelar sig någorlunda jämnt på profession och generation och visar att det nästan genomgående är mer än hälften av informanterna i varje kategori som avvisar tanken på att kapitalism och liberalism dras in i en jämförelse med kommunism och nazism, med ett undantag: de svenska forskarna, där det bara är Fanny som har svarat så.

En blick på vilka svar som ges visar att lärarna framhåller olika saker som gör att liberalism och kapitalism skiljer sig från nazism och kommunism. Övergripande sett är det viktigaste för dem att dra en skarp skiljelinje mellan demokrati och diktatur, medan forskarna anser att jämförelsen inte är meningsfull och uppehåller sig vid skälet till att den överhuvudtaget görs. Fanny menar sålunda att jämförelsen skulle kunna göras men att denna typ av kritik mot liberalismen och kaptalismen ofta kommer från kommunister och från vänsterfolk som inte vill att kritiken ska drabba den egna uppfattningen.

På liknande sätt betecknar Fridlev Skov denna jämförelse som ett försök till relativisering; han menar att han och hans revolterande generationskamrater på 60- och 70-talen aldrig skulle ha velat leva i det Sovjetunionen, som de jämställde med det samhälle de själva levde i. Ferdinand avfärdar också betämt jämförelsen som apologetik.

En typ av svar som bara förekommer bland de danska forskarna och som kan vara värd att uppmärksamma är att de ser jämförelsen som sådan som föråldrad och som något som förekom på 1960- och 70-talen. Detta svarsmönster kan analyseras utifrån de svenska och danska historiekulturella kontexterna. Som Ekman Jørgensen har visat i sin avhandling har det i svensk vänster funnits en stark tradition av antikapitalism, vilken dessutom har riktat sig mot vad som har uppfattats som en inre fiende i form av ”storfinansen”.

Hotet, det onda, har kommit inifrån den egna nationen, vilket kan jämföras med den bild som har funnits i dansk vänster, som i stället har framställt fienden som yttre, det vill säga den tyska militarismen och den amerikanska imperialismen. Den radikalisering som vänstern genomgick från mitten av 1960-talet och som innebar att det egna landet framställdes som icke-demokratiskt, kapitalistiskt och potentiellt fascistiskt, innebar därför i Danmark en total brytning med den tidigare föreställningen om det goda landet i dåligt sällskap, medan samma föreställning i Sverige bekräftade en redan väl etablerad hållning.

De danska forskarnas svar kan därför också ses som ett uttryck för att denna

föreställning om släktskapet mellan kapitalism och fascism efter kalla krigets slut har tynat bort och i dansk historiekultur uppfattas som överspelad. Denna utveckling kan också sättas i samband med en överlag högre grad av förändringstakt och diskontinuitet inom dansk vänster.

De moraliska frågorna

Överlag finns inte några större skillnader mellan vilka informanter som presenterar en övervägande intentionell eller funktionell förklaring till terrorn under Lenin och Stalin. De skillnader som finns är att det är vanligare bland de danska informanterna med en intentionell förklaring till terrorn under Lenin och att de danska forskarna till skillnad från de svenska, har en och samma förklaring för både Lenin och Stalin. För Stalins del är typen av förklaring relativt jämnt fördelad, med ett undantag: de danska 68-lärarna, där funktionell förklaring dominerar.

Dessa noterade skillnader kan tillhandahålla ett övergripande mönster, men som har påtalats tidigare i avhandlingen framträder ofta tydligare olikheter, om svaren läses på detaljnivå. Resultatet av en sådan läsövning blir att intention sammantaget uttrycks mycket starkare i det danska materialet, samtliga informanter inräknade, alltså oavsett generation och profession. Anledningen är inte bara att de danska informanterna som har valt en intentionell förklaring uttrycker starkare intention än de svenska informanterna utan också att de danska informanter som har valt en övervägande funktionell förklaring uttrycker funktion svagare och mera försiktigt än de svenska informanterna, samtidigt som de flesta därutöver också uttrycker en tydlig intention, i skarp kontrast till de svenska informanterna.

Den mest iögonenfallande skillnaden i materialet avseende svaren på frågorna om intention och funktion kan sammanfattas sålunda: de danska informanterna uttrycker mycket starkare och med större bestämdhet att det bakom den kommunistiska terrorn finns aktörer med tydliga intentioner och att det är möjligt för sentida historiker, även under beaktande av frågans komplexitet, att beskriva de historiska aktörerna som förövare med personligt ansvar för sina handlingar. Detta är den stora skillnaden och den har att göra med frågor om moral, såväl de studerade aktörernas som de sentida historikernas. Det är en angelägen uppgift att närmare söka analysera och förklara hur informanterna går tillväga för att hantera dessa moralfrågor och hur det kan komma sig att hanterandet tar sig så olika uttryck i de två historiekulturerna.

I den svenska undersökningen konstaterades att av alla frågor som ställdes var den om det är möjligt att fastställa förövare och ansvar i den kommunistiska brottshistorien

den som informanterna hade allra svårast att förhålla sig till.[721] I denna avhandling har de svenska informanternas sätt att svara jämförts med de danska informanternas. Skillnaden är betydande, för det är bara en dansk, Lauritz Lund, mot nio svenska informanter som både säger att frågan är svår och visar det i sitt sätt att svara. Dessa informanter brottas med frågan och tvekar mellan jakande och nekande svar. De verkar inte riktigt veta hur de ska ställa sig, uttrycker sig försiktigt och undviker att ange att något ansvar existerar. Inte sällan avger de motsägelsefulla svar, som kan yttra sig i att de å ena sidan slår fast både att frågan om ansvar är avhängigt av den historiska kontexten eller vilket perspektiv historikern väljer och å andra sidan att detta ansvar finns oberoende av kontext och perspektiv eller att det visserligen inte går att tala om gott och ont men att nazisternas gärningar ändå var onda och skulle så vara, oberoende av i vilket sammanhang de skulle påträffas.

Dessa svenska informanter pendlar mellan oförenliga ståndpunkter, mellan å ena sidan relativisering eller kontextualisering av moralen, det vill säga att moral är avhängig av en särskild kontext, och å andra sidan en avrelativisering eller avkontextualisering, det vill säga ståndpunkten att de moraliska frågorna om förövare och ansvar inte är bundna vid en specifik kontext.

För att återknyta till den distinktion som gjordes i teorikapitlet mellan moral och moralisera går det också att beskriva dessa svenska informanters sätt att svara som att de samtidigt moraliserar, i betydelsen ensidigt utgår antingen från dåtidens eller från nutidens moral, som de söker undvika att moralisera genom att söka den moral som kan överbrygga motsättningen mellan då och nu.

Som har nämnts tidigare resonerar de danska informanterna annorlunda eller snarare tvärtom: De slår i allmänhet fast att det i denna historia finns såväl förövare som ett personligt ansvar. Skillnaden gentemot de svenska informanterna framträder än tydligare av att hälften av de danska informanterna, jämnt fördelade på generation och profession, dessutom uttryckligen vänder sig mot att olika sätt – sådana som i denna avhandling kallas historiekulturella strategier, såsom relativisering, kontextualisering och professionalisering – används till att avlägsna detta ansvar. Att säga att vi inte kan döma människor i 1930-talets Sovjetunionen under hänvisning till att dessa hade andra uppfattningar än vi om vad som är gott och ont avfärdar Frederik omedelbart som ”ekstrem relativisme” Hans reaktion får sägas vara typisk för de danska informanternas sätt att klart och tydligt ta ställning i moralfrågor.

Vad som är viktigt för dessa danska informanter är också att det bakom deras beslut att hålla fast vid det personliga ansvaret hos de historiska aktörerna finns en rädsla för vilka konsekvenser alternativet skulle leda till: ”ren anarki, ansvarsløshed” (Fridlev Skov), ”så er man nødt til at ha et personligt ansvar. Ellers så bryder hele

721 Valter Lundell 2011, s. 134.

verden sammen" (Leo). Det är den inledningsvis nämnda typ av moralism eller moralisering som låter dåtidens moraliska horisont gälla oinskränkt med konsekvensen att nutidens människor tvingas acceptera repression i det förlutna och samtidigt signalera att de är beredda att utföra samma handlingar i framtiden som dessa informanter avvisar. Ingen av de svenska informanterna avvisar direkt en sådan moralisering. Snarare kommer de till en punkt i sitt resonemang, då de omtalade konsekvenserna av en moraliserande eller relativiserande hållning gör sig påminda, varefter de försöker jämka samman sin hållning med dessa konsekvenser. Ibland blir resultatet en motsägelse. Ibland ändras hållningen. Det som gör det svårt att hålla fast vid den ursprungliga hållningen kan vara konsekvensen att inte kunna ge offren rättvisa, vilket blir outhärdligt för till exempel Louise, eller att behöva acceptera nazisternas uppfattning, vilket får Lilly-Ann att beteckna Hitler och hans gärningar onda utifrån en icke-tidsbunden moral.

I teorikapitlet har Tor Egil Førlands beskrivning av ett moraliserande förhållningssätt nämnts. Han menar att historiker som bara utgår från de historiska aktörernas moraliska horisont under hänvisning till att de vill förstå dessa aktörer också måste skriva empatiskt om Hitler och Stalin utan möjlighet att kritisera deras värderingar. Exemplet visar att en sådan moralisering kan vara lätt att välja och i förstone låter bra men att den i tillämpningen på den nazistiska brottshistorien blir orimlig. Det är väl ingen som bara vill "förstå" Hitler och de nazistiska förövarna utan att också kunna döma eller fördöma deras gärningar.

Det är alltså i mötet med sådana konsekvenser som de svenska informanterna backar från sin relativiserande hållning. Inte minst gäller detta mötet med den nazistiska brottshistorien. Däremot verkar den kommunistiska inte spela samma roll. Det är således Hitler Lilly-Ann tar till när hon går emot sin tidigare relativiserande hållning, och det är nazister som Leif-Erik och Flemming betecknar som onda förövare av massmord, men de kommunister som också begick massmord beskrivs av dem tvärtom som goda människor.

Här finns kanske en förklaring till varför de svenska informanterna svarar som de gör. Det frågorna i intervjuerna i första hand handlar om är ju kommunismen, och den verkar inte på samma sätt som nazismen utmana en relativiserande hållning. Det är en slutsats i avhandlingen att föreställningen om kommunismen som en i grunden god idé har en fast förankring och stor spridning i svensk historiekultur och att därför den ideologisk-moraliska föreställningen om en kommunistisk förövare står i direkt motsättning till denna goda idé. Det skulle kunna förklara varför många av de svenska informanterna undviker att tala om förövare och ansvar, när det handlar om kommunismen, och varför de brottas med problemet hur de ska få ihop sina svar. Kontrasten till de danska informanterna är slående, för många av

dessa slår mycket tydligt och direkt fast att det finns förövare och ett personligt ansvar.

Det verkar alltså gå att förklara dessa svarsmönster utifrån historiekulturella skillnader. Vad som i detta sammanhang finns skäl att lyfta fram för den svenska historiekulturens vidkommande är ett antal föreställningar om ett särskilt utanförskap som har varit dominerande efter andra världskriget. Hit hör den så kallade småstatsrealismen, som var den förhärskande patriotiska berättelsen efter kriget. Genom den ställde sig Sverige inte bara ideologiskt, politiskt utan även moraliskt utanför de frågor som upptog övriga Europa efter kriget, såsom kampen mellan demokrati och diktatur och mellan gott och ont.

Småstatsrealismen byggde i sin tur på en neutralitetsberättelse, vilken innebar ett rättfärdigande av att inte ha tagit ställning under kriget eller ha gjort en direkt insats i kriget och ett rättfärdigande av att under kalla kriget inte ta ställning mellan kommunistisk diktatur och liberalkapitalistisk demokrati. Till detta idésammanhang hör också den så kallade tredje ståndpunkten, vilken av Johan Lundberg har beskrivits som neutralitetspolitikens överideologi, vilken yttrade sig i en ovilja att välja mellan de två stormaktsblocken under kalla kriget, mellan kapitalism och kommunism. Enligt kritikerna betingades denna ståndpunkt i själva verket av en sympati för kommunismen.

Alla dessa föreställningar med fast förankring i den svenska historiekulturen kan tänkas spela roll för att inte vilja ta ställning. När de svenska informanterna trevar runt och inte riktigt vet var de ska sätta ner fötterna, kan de sägas reagera utifrån dessa typiska historiekulturella mönster. Denna tvehågsenhet och osäkerhet gäller som sagt kommunismen, men däremot inte nazismen Anledningen härtill kan sökas i den omständighet att det redan efter andra världskriget gjordes ett tydligt ställningstagande mot nazismen; antifascismen blev rentav en överideologi, kring vilken det rådde konsensus. När Sverige därför efter kalla krigets slut avkrävdes en uppgörelse med sin historia och ett tydligt moraliskt ställningstagande, så var det i ett grundläggande avseende relativt oproblematiskt och okontroversiellt, då det återigen handlade om att ta avstånd från nazismen; de starkt laddade skulddebatter som fördes i Sverige från 1990-talet kretsade ju alla kring frågor om nazism och förintelsen. På så vis går det att tala om att redan rådande konsensus bekräftades eller förstärktes.

Kring kommunismen har det inte funnits en motsvarande konsensus och inte heller en liknande uppgörelse med vidhängande skulddebatt. Skillnaden mellan de två historiekulturerna måste härvidlag betecknas som avsevärd. Det är belysande att ta del av hur exempelvis ländernas två statsministrar ett decennium efter kalla krigets slut inför omvärlden kritiserade sitt eget lands historia och bad om ursäkt för att

inte ha tagit sitt ansvar i kampen mot den gemensamma fienden. Den svenske statsministern Göran Persson talade om Sveriges agerande under andra världskriget visavi nazismen, vilket den danske statsministern Anders Fogh Rasmussen förvisso också gjorde, men dessutom och framför allt med tanke på omvärlden som adressat talade han om kalla kriget och att Danmark hade svikit sitt ansvar i kampen mot kommunismen.

Den avgörande skillnaden är nog inte den mellan personerna, socialdemokraten Persson och liberale Fogh Rasmussen utan den mellan olika förutsättningar i de två skandinaviska länderna. Danmark hade varit formellt allierad mot kommunismen, men hade också inkommit med reservationer, inte minst under fodnotepolitikken och kunde därför kritiseras för att inte ha tagit sitt fulla ansvar. Sverige hade formellt sett varit alliansfritt och fört en markerad neutralitetspolitik. Detta att stå utanför de ideologiska och moraliska konflikterna som upptog Danmark och övriga Europa efter världskriget kan tänkas ha bidragit till att uppfattningen om kommunismen som en i grunden god idé i Sverige lättare har kunnat behållas och att den offerstatus som de svenska kommunisterna ville uppnå ur erfarenheterna av andra världskriget har kunnat bekräftas.

I Danmark handlar förhållandet till kommunismen däremot om något mera konkret. De moraliska frågorna om ansvar och svek kopplas därför mera direkt till vad enskilda danskar faktiskt gjorde under kalla kriget. Precis som efter andra världskriget talades det om en uppgörelse med dem som hade valt fel sida och i båda sammanhangen har anklagelser om landsförräderi luftats. Både uppgörelsen med nazismen och med kommunismen utspelar sig således mot bakgrund av faktiska historiska förhållanden, och den förra uppgörelsen ligger som en meningsskapande fond för den senare.

Besættelsen är den mest utforskade och förmedlade perioden i dansk historia, och med tanke på hur den används kan den ses som en reservoar av moraliska exempel att ösa ur. I Sverige finns inte samma direkta erfarenhet av och deltagande i den nazistiska och kommunistiska historien, varför de uppgörelser och moraliska frågor om riktigt handlande som har varit så påtagliga i det danska sammanhanget tenderar att bli mera avlägsna, för att inte säga abstrakta.

Med de förutsättningar som har nämnts i ovanstående genomgång ligger det inte nära till hands för de svenska informanterna att tala om kommunister som förövare med ansvar för brott mot mänskligheten och om kommunismen som ett hot, och därför heller inte att svenskar skulle ha ett särskilt ansvar för sin hållning gentemot kommunismen. I Danmark har tvärtemot uppgörelsen med kalla kriget och kommunismen präglats av intensiva debatter om just förövare, brott och ansvar, och även om det härvidlag inte, till skillnad från i fallet med besættelsen, har etablerats

någon konsensusuppfattning, så verkar i varje fall kampen om den kolde krig och kulturkampen i betydande grad ha påverkat och förändrat hur kommunismen förmedlas i dansk historiekultur. De danska informanternas sätt att svara på frågorna om intention, förövare och ansvar kan mot bakgrund härav ses som ett typiskt historiekulturellt mönster. Att deras svar kan sägas beskriva en parallell till den historiekulturella utvecklingen är att flera av dem anger hur de har ändrat uppfattning i dessa frågor efter kalla kriget.

De svenska informanternas svarsmönster kan å sin sida sägas avspegla det svenska utanförskapet, som förmodligen har bidragit till de olika sätten att hantera den nazistiska och den kommunistiska brottshistorien. Betydelsefull i detta sammanhang har säkert också frånvaron av ett yttre hot varit. Det har nämligen föreslagits att denna omständighet har lett till en ökad uppmärksamhet kring inre hot. Detta sätt att uppfatta nationen som hotad inifrån, av så att säga det onda i det egna systemet och att själv vara delaktig i det onda, har Thomas Ekman Jørgensen hållit fram som en karakteristisk, puritansk föreställning för den svenska vänstern, i skarp kontrast till den danska.

Denna föreställning kan spåras i intervjusvaren. Fem av de svenska informanterna reagerar på frågan om förövare och ansvar i kommunistiska regimer genom att föra över samtalet till att gälla svenska förhållanden och svensk skuld.[722] Så vill Fredrik och Frank-Arne helst tala om den inhemska dolda övervakningen på 1960- och 1970-talen av de egna medborgarna, som de menar är fullt jämförbar med det som pågick i exempelvis DDR, och Flemming anser att det är hederligare och mera intressant om vi i Sverige i stället för att studera kommunismens och nazismens brott vänder blicken mot oss själva och skärskådar vårt eget system, eftersom det är detsamma som i de liberalt styrda stater som Flemming med en hänvisning till Sven Lindqvist och dennes bok *Utrota varenda jävel!* menar ”systematiskt skapar koncentrationsläger” och utrotar människor och eftersom vårt välstånd enligt Flemming bygger på kolonialtidens plundringståg.

Den skuld dessa informanter talar om avser alltså inte kommunismen utan vänds på olika sätt från den för att i stället läggas över på det egna liberala och kapitalistiska systemet. Kommunisterna spelar i denna historia nämligen i första hand rollen av offer och kan därför gärna inte bära på någon skuld. Det är ju de som drabbas av den övervakning Fredrik och Frank-Arne nämner.

Detta sätt att resonera saknas i det danska materialet. Informanterna svarar här i stället direkt på frågan om förövare och ansvar för kommunismens brott. Skillnaden mellan dansk och svensk bearbetning av kommunism och nazism i detta avseende kan sålunda mot bakgrund av vad som har framkommit i denna undersökning något

722 Fredrik, Flemming, Frank-Arne, Lukas och Linda-Marie.

förenklat sägas vara att man i Danmark har tagit på sig skuld för det man har varit en mera direkt del av, vilket gäller både nazism och kommunism (genom besättelsen och NATO-medlemskapet); diskussionen under kampen om den kolde krig har därför konkret gällt de moraliska konsekvenserna av danskars faktiska stöd till kommunismen, och därför har man heller inte tagit på sig skuld för förintelsen, såsom i Sverige, eftersom danskar inte har varit en direkt del av den.

I Sverige har man inte varit en direkt del av vare sig nazismen eller kommunismen (på grund av det formella utanförskapet under både andra världskriget och kalla kriget) men där har man ändå tagit på sig en mycket stor skuld för förintelsen, samtidigt som man inte har tagit på sig någon skuld för kommunismens brott eller låtit stödet åt kommunismen leda till någon annat än ansatser till skulddebatt.

Ytterligare en viktig faktor i sammanhanget synes vara att det i Sverige inte har förekommit en regelrätt kulturkamp av det slag som har utkämpats i Danmark, det vill säga att kulturradikalismen har utmanats av en bredare kulturkonservativ kritik. I Sverige har kulturradikalismen efter andra världskriget, som Johan Östling uttrycker det, nära nog förväxlats med normaltillståndet. Den har varit tätt knuten till statsmakten och socialdemokraterna och därför utgjort en viktig ingrediens i byggandet av det goda folkhemmet. Kulturradikalismens moralfilosofiska fundament anges vanligtvis vara värdenihilismen, vilken beskrivs som en dominerande tankeströmning i svenskt 1900-tal. Den gör en skarp åtskillnad mellan fakta och värdeomdömen. Bara de förra anses höra hemma i riktig vetenskap, medan de senare betraktas som kvardröjande vidskeplighet. Några objektiva värden anses inte existera, och bara att hävda sådana uppges vara direkt skadligt.

Om det stämmer att kulturradikalismen och dess moralfilosofiska grundval värdenihilismen efter andra världskriget har varit helt dominerande och fortsätter att vara så på grund av utebliven utmaning från annan åskådning, skulle även denna omständighet kunna förklara de olika svarsmönstren. Bland de svenska informanterna finns de som professionaliserar bort moralen, vilken sägs inte höra hemma i historievetenskapen. Däremot är det ingen dansk informant som svarar så utan tvärtom fyra stycken som tar direkt avstånd från en bortprofessionalisering av moralen.

Önskan att hålla moral och värderingar borta från sina historiska förklaringar och de svårigheter som flera av de svenska informanterna möter då de söker få ihop sina svar om förövare och offer kan måhända sättas i förbindelse med inflytandet från värdenihilismen. I denna finns nämligen inbyggd en motsägelsefull spänning. Om nu värdeomdömen avvisas från den vetenskapliga undersökningen, såsom varande blott subjektiva känslouttryck vilka inte påstår något om verkligheten, och om nu inga objektiva värden sägs existera och försanthållande av sådana rentav är skadliga

för samhällsutvecklingen, innebär det att även företeelser som nazism och kommunism måste studeras utifrån dessa förutsättningar.

Dock verkar det med tanke på vilken plats nazismen intar i den svenska historiekulturen och hur de svenska informanter som ingår i denna avhandling svarar vara ytterst få, om ens någon, som är beredda att inta denna moralfilosofiska hållning visavi nazismen. Tvärtom slås denna fast som det avgjort onda och själva antitesen till det svenska samhällets fundament. Det är närmast tidlösa värden som hålls upp emot nazismen, både i de uttalanden och dokument som framkom i förintelsekonferenserna 2000–04 under statsminister Göran Perssons ledning och i de svar som gör sig gällande i denna intervjuundersökning. De svenska informanterna må avvisa värderingar av historiska aktörers handlingar inom ramen för en historievetenskaplig behandling, men då de beskriver nazisternas gärningar har de inga problem att beteckna dem som tidlöst onda.

Det verkar alltså som om värdenihilismen, i den betydelsen som gavs ovan, är något som man kan bekänna sig till men som man inte är beredd att i alla tillfällen hålla fast vid, eftersom man ändå tycks omfatta vissa värden, vilka man inte önskar dagtinga med. I den från Hägerström utgående värdenihilistiska traditionen har när allt kommer kring egentligen inte värderingar som sådana helt avvisats. Snarare betraktas de värderingar man själv utgår från som oproblematiska och ofarliga, då de sätts i förbindelse med det som anses höra den moderna tiden till, till det vetenskapliga och rationella och det som ligger i linje med den historiska utvecklingen och därmed också med allt det som bäst tjänar det allmännas bästa, eller som det brukar heta, ”samhällsnyttan”.[723]

Den bakomliggande tanken är att det tillfölje den framskridna historiska utvecklingen råder konsensus kring vad som är ett gott samhälle: ”Grundtanken är naturligtvis att det, ungefär som Hägerström formulerar det, nu har uppnåtts en konsensus där alla är överens om huvuddragen i demokratins innehåll och att vad som nu återstår är att administrera densamma.”[724]

Förutsättningen är här alltså att det råder en värdegemenskap, en konsensus kring vad ett gott samhälle är och som är så självklar att den inte behöver artikuleras. I både Danmark och Sverige finns en sådan konsensus och det är den som gör att nazismen möts av ett samfällt avståndstagande. När avståndstagandet är så självklart och allmänt uppstår ingen värdekonflikt och det behöver inte ens uppfattas som resultat av en moralisk värdering. Däremot bemöts kommunismen inte på samma sätt, eftersom det ännu råder oenighet kring hur denna ska värderas. För somliga utgör kommunismen ett hot och ställs då vanligtvis i jämförelse med nazismen, för

723 Se t. ex. Staffan Källström 1984, s. 17 och 107 och Johan Östling 2013.

724 Staffan Källström 2000.

andra innebär kommunismen tvärtom en god idé, och ställs då i mer eller mindre i motsats till nazismen. Varje värdering av kommunismen riskerar därför att ge upphov till konflikt. Så långt och i stora drag råder likheter mellan Danmark och Sverige.

Däremot finns det olikheter mellan de två historiekulturerna beträffande hur denna konsensus respektive brist på konsensus faktiskt yttrar sig. Så verkar exempelvis värdenihilismen ha varit starkare och mera livaktig i Sverige, vilket i så fall skulle innebära en starkare tradition av att hålla värderingar borta från vetenskapen. En annan skillnad är hur kommunismen har hanterats i de två historiekulturerna efter kalla krigets slut. Här spelar kampen om kalla kriget och kultur- och värdekampen i Danmark en avgörande roll.

Tor Egil Førland kommenterar från sin norska horisont hur de danska historikerna positionerar sig i denna kamp och ser en strid mellan vänster och höger. Han menar att historiker på 1970-talet helt självklart antogs politiskt höra till vänstersidan och att de vid denna tid förlorade tron på objektivitet i forskningen och i stället började bejaka sin politiska utgångspunkt.[725] Så länge som de vänsterinriktade dominerade historievetenskapen kunde detta ske smärtfritt. Problemet uppstod först när andra inte längre delade utgångspunkten, vilket skedde i Danmark med högerns kulturkamp, vilken berövade vänstern dess hegemoni.[726] Med andra ord uppstod här en öppen värdekonflikt. Vänsterhistorikernas reaktion på denna högerpress har sedan enligt Førland paradoxalt nog blivit att söka sig tillbaka till objektiva normer där de inte kan avkrävas politiska eller moraliska ställningstaganden. Emellertid är en sådan position besvärlig, för de andra historikerna låter dem helt enkelt inte vara i fred där.[727]

Den här beskrivna utvecklingen har i Danmark inneburit att hanterandet av kommunismen tydligt framstår som en värdekonflikt och att de historiker som ger sig in i detta samtal förväntas ta ställning. När de danska vänsterhistorikerna därför söker professionalisera bort moralen, låter detta sig inte göras oemotsagt. Varje sådant försök bemöts med häftig kritik, som ljuder inte bara inom akademin utan även i den offentliga debatten. Som har visats tidigare har denna kritik också haft direkta konsekvenser för hur kommunismens historia officiellt förmedlas i Danmark.

Det svarsmönster som framträder hos de danska informanterna i denna avhandling kan sägas avspegla denna historiekulturella förändring. Det sätt varpå de tar tydligt ställning i de moraliska frågorna om förövare och offer och det personliga ansvaret och deras bestämda avvisande av ett bortlyftande av moralen ur historievetenskapen

725 Tor Egil Førland 2010, s. 523–524. För vänsterdominansen, se s. 529.
726 Tor Egil Førland 2010, s. 522, 529–530.
727 Tor Egil Førland 2010, s. 543–544.

motsvarar de följder av kulturkampen som Førland lyfter fram.

Den i Sverige uteblivna eller nedtonade uppgörelsen med kommunismen och hur den ska beskrivas har däremot inneburit att de svenska vänsterhistorikerna inte har utsatts för denna utmaning. Den tidigare beskrivna kontinuiteten i det svenska förhållningssättet till kommunismen kan därför sägas bestå. Svarsmönstren i den svenska undersökningen kan kopplas till detta historiekulturella sammanhang. Bland de svenska informanterna finns de som professionaliserar bort moralen från historievetenskapen, en strategi som framför allt visar sig ha tillämpning på kommunismen men inte på nazismen och som i sammanhanget innebär att värdering just i fallet med kommunismen uppfattas vara ett problem och därför bör undvikas.

Det här beskrivna sättet att förhålla sig till kommunismen leder inte sällan till motsägelser och svårigheter att komma fram till tydliga svar. Flera av de svenska informanterna brottas högst påtagligt med frågorna, vilket skulle kunna tolkas som att de inte tidigare har tänkt igenom dem ordentligt eller utmanats att ta ställning. Det skulle i sin tur kunna förklaras historiekulturellt med bland annat en levande tradition av värdenihilism, av neutral hållning mellan kommunism och liberalism/kapitalism och måhända av ett större mått av vänsterorienterad konsensus än vad som finns i Danmark.

Kommunismens historisering

Det finns således en skillnad i hur kommunismen hanteras i Danmark och Sverige med avseende på hur den ideologiseras, politiseras och moraliseras. Ytterligare en märkbar skillnad återfinns i hur den historiseras, det vill säga vilket eller vilka historiska meningssammanhang den fogas in i. Till att börja med ska det sägas att informanterna genom de frågor de fick förväntades behandla 1900-talets kommunism i Sovjetunionen, Kina och Kambodja och relationen mellan denna kommunism och Karl Marx idéer från 1800-talet. Dessa historiska företeelser förutsätts med andra ord finnas i alla informanters svar. De skillnader som i det följande ska tas upp avser emellertid de historiska företeelser eller sammanhang som därutöver tas i bruk.

Informanternas svarsmönster

En klart märkbar skillnad är att de svenska informanterna gör en mycket djupare historisering än de danska, i betydelsen att de vänder sig till en mycket äldre historia, vilket kan ta sig uttryck i att kommunismen leds tillbaka till kiliastiska föreställningar i de tyska bondeupproren på 1520-talet (Frank-Arne) eller ända tillbaka till

jägarsamhällena och naturfolken (Lis-Britt), eller så hävdas rentav att den har funnits hur länge som helst (Finn-Harald). Genom att kommunismen på det här sättet görs till en uråldrig företeelse kan den framställas som ett grundläggande behov hos människan. Det är en typ av historiseringsstrategi som kan benämnas normalisering, vilket innebär att en historisk företeelse förklaras med att den alltid förekommer, eftersom den är rotad i den mänskliga naturen, vilken ju är den samma genom alla historiska förändringar.[728] I detta fall fogas kommunismen in i en i människans historia städse förekommande strävan efter något gott: jämlikhet.

Denna typ av djup historisering, som sträcker sig längre tillbaka än 1800-talet och franska revolutionen 1789, förekommer nästan uteslutande hos de svenska informanterna. Det är också bara de som sätter den kommunistiska terrorn i Sovjetunionen i samband med arvet från tsardömet. Sålunda hävdar Frans-Henrik att det till den blodiga utvecklingen under ryska revolutionen inte finns någon annan förklaring än de tsarryska förhållandena. Felix förklarar för sin del den sovjetiska terrorn med ”en oerhört lång tradition av totalitärt styre” och för Flemming utgör ”tsarens på många sätt vidriga och förtryckande regim” ett värre alternativ än den blodiga väg bolsjevikerna slog in på.

Flera informanter uttrycker detta samband genom att konceptualisera Stalin som en ny tsar, liksom Mao som en ny kejsare. På detta sätt menar Fredrik att ”Stalin var tsarist i huvudsak”, och Louise föreslår att ”Stalin kan i mångt och mycket bara vara en ny tsar” och att ”Mao var också kanske en ny kejsare”, och hon understryker kontinuiteten med orden: ”Det är bara det att diktaturen fortsätter, men den tar sig ett annat namn.” Linda-Marie resonerar kring den stalinistiska repressionen och menar att om den sätts ”i relation till vad tsaren gjorde, så är det ganska lika förmodar jag, alltså hur man behandlar sina undersåtar”. Filip resonerar på liknande vis då han säger att man kan ”se Stalins regim som en kontinuitet i en äldre rysk tradition utav ortodoxi och totalitarism och … tsarism. Ja, han är en liten tsar då”.

En funktion av att på detta sätt konceptualisera Stalin och Mao som kejsare är att orsaken till repression och brott mot mänskligheten kan lyftas ut ur den kommunistiska historien. Repressionen fanns ju under kejsardömet, vilket sägs ha återupprättats med Stalin och Mao. Alltså kan det inte handla om kommunism, i alla fall inte i någon marxistisk mening, eftersom den inte innebär en återgång till feodala förhållanden utan tvärtom pekar framåt mot ett samhälle och ett ekonomiskt system som följer efter såväl feodalism som kapitalism.

De danska informanterna gör som sagt inte detta slags historisering, inte vare sig med hjälp av en mycket äldre historia eller genom att etablera en kontinuitet med tsardömet. Med något enstaka undantag, som att Lauge Mathiesen leder den

728 För denna strategi, se Jörn Rüsen 2004b, s.49.

kommunistiska tanken tillbaka till 1789, använder de istället 1800- och 1900-talets historia. Dessutom – och i skarp kontrast till de svenska informanterna – uppehåller de sig mycket vid det egna landets historia och skriver in kommunismen i ett nationellt meningssammanhang. Framför allt är det kalla kriget och besættelsen som ställs i förgrunden, det vill säga just de skeden som tidigare i denna avhandling har visat sig spela så stor roll i den danska historiekulturen. De danska informanternas svar kan därför sägas väl avspegla denna historiekultur.

Många av de danska informanterna visar dessutom i sina förklaringar att det finns en intim koppling mellan dessa skeden. Fridlev Skov menar sålunda att uppgörelsen med kommunismen sträcker sig tillbaka till samarbetspolitiken under andra världskriget; på samma sätt som det skulle göras upp med den, har det nu blivit dags att göra upp med knäfallet för sovjetmakten. Frederik för ett resonemang om att de som vill legitimera våld i politikens tjänst, som exempelvis vänsterradikala under 60- och 70-talen, alltid har möjlighet att hänvisa till besættelsen och peka på motståndskampens våldsutövning, vilken visserligen var illegitim men som ändå kunde framställas som nödvändig. Leo säger apropå kampen om kalla kriget och uppgörelsen med kommunismen att han alltid går igenom besættelsen med sina elever, eftersom den är spännande, då den ”opstiller det mennskelige dilemma. Du skal træffe et valg. Hvilket valg ville du have truffet?”. Han menar vidare att det är just dessa etiska val som hela debatten om kalla kriget handlar om.

Lauge Mathiesen reflekterar kring huruvida synen på kalla kriget och kommunismen är generationsspecifik och tror att det förhåller sig så. Han säger vidare att det hänger samman med besættelsen, som hans generation växte upp med och alltid fick höra talas om. Först på senare tid – här hänvisar han till Brylds och Warrings bok *Besættelsestiden som kollektiv erindring* – har det talats om att skolbarnen blev ”hjernevasket til at have en bestemt opfattelse, fordi det stod i de skolebøger vi blev undervist efter”, varefter berättelserna har dekonstruerats. Något liknande tror han kan ske med kalla kriget.

Frei Madsen undrar om inte oenigheten om kommunismen kan föras över till kommande generationer, till exempel till barnen till den revolutionära 68-generationen. Han antar att det finns på ”samme måde som med besættelsestiden nogle ting der kan reproducere sig selv”. För att ge ett vidare perspektiv säger han att han använder uttrycket ”når der går 1864 i det”, det vill säga när det inte finns någon som har personliga relationer till företeelsen och ”oldefar er død, så kan det være det ændrer sig lidt”. Frei Madsens svar illustrerar också att nederlaget mot Tyska förbundet 1864, jämte besættelsen och kalla kriget, finns med i det historiekulturella meningsskapandet.

På liknande sätt förbinder Leo i sitt svar kalla kriget med besættelsen och 1864.

Han förklarar med anledning av debatten om kalla kriget och kommunismen att han i sin undervisning går igenom Fogh Rasmussens uppgörelse med samarbetspolitiken under besättelsen och tar upp Danmarks internationella placering från 1864 för att kunna förklara eller diskutera med sina elever ”hvorfor vi er i Afghanistan”.

De svenska informanterna historiserar i stället genom att göra internationella utblickar och ibland söka sig långt tillbaka i historien. Det etableras alltså ett geografiskt och kronologiskt avstånd, då kommunismen ska behandlas. I några enstaka fall görs dock kopplingar till svensk historia, men då mest för att belysa förföljelse av kommunister. Som har nämnts ovan väljer Fredrik och Frank-Arne att framhålla övervakningen och angivandet av kommunister och andra vänsterorienterade på 1960-70-talen då de ska svara på frågan om det är möjligt att tala om förövare och offer i kommunistiska regimer. Något liknande svarar Lukas som menar att i Sverige ställs just förövarfrågan därför att man är ute efter att stämpla kommunismen som ideologi. Han nämner de via CIA erhållna östtyska dokumenten om svenska Stasiagenter och frågar sig vad dessa ska användas till: ”Ska vi då kunna stämpla några här i Sverige?”[729]

Det förtjänar att påpekas att dessa informanter inte uppehåller sig kring frågan om konsekvenserna av att svenskar har arbetat för och givit sitt stöd åt kommunismen och vilket ansvar de har för sina handlingar utan hur de tvärtom har utsatts för övergrepp i form av övervakning och förföljelse. Den till informanterna ställda frågan om möjligheten att fastställa förövare av brott i Sovjetunionen och andra kommunistiska regimer, besvaras alltså genom att framställa de svenska kommunisterna som offer.

Detta svarsmönster finns inte i det danska materialet. Tvärtom väljer vissa här att lyfta fram just danska kommunisters ansvar. Frei Madsen menar till exempel att även om det inte är tal om ansvar för sådana brott som förekom i kommunistiska regimer, så bär danska kommunister likafullt ett ansvar, eftersom ”moralsk og ideologisk har man støttet de der regimer”. Det ska kanske också ses som något typiskt att det enda exemplet på konsekvenser av ett svenskt stöd åt kommunismen återfinns i det danska materialet. Ferdinand beklagar rent allmänt vad han uppfattar som ett ointresse i väst för de länder som levde under kommunismen, och han nämner ett exempel på vad som borde vara föremål för intresse i den svenska historien: baltutlämningen. Det borde enligt honom finnas ett intresse av att ta reda på

729 Lukas syftar väl här på de av CIA til Sverige utlämnade dokumenten om svenskar som arbetade för Stasi. Intervjun med Lukas hölls i mars 2010, och året därefter publicerade Birgitta Almgren en bok om Stasiinfiltrationen i Sverige, *Inte bara spioner …,* på grundval av vad hon hade fått läsa i dessa dokument. Se Birgitta Almgren 2011.

> hvad var det for et system at Sverige udleverede de her desperate mennesker til? … Hvor blev de mennesker af? … Hvad er det for en historie Sverige spiller med i her? Det, synes jeg, er en relevant historie.

Utöver exemplen med övervakning av kommunister kan här också nämnas en annan koppling som svenska informanter gör till svensk historia och som har med den tidigare nämnda djupa historiseringen att göra. I de fall som då nämndes normaliserades kommunismen till att gälla en uråldrig strävan efter ett bättre, mer jämlikt samhälle, men i följande två exempel blir funktionen snarare att repressionen i Sovjetunionen inte framstår som något nytt. Genom att framhålla att det var illa ställt i den egna avlägsna historien kan nämligen de negativa intrycken av kommunismen under Stalin neutraliseras. Felix lyfter på detta sätt fram både Gustav Vasa och Erik XIV som paranoida maktpolitiker, vilka agerade som Stalin: ”Du får ju fram precis samma misstänksamhet, om du tittar på Erik XIV, hur han agerar…” Lukas tycker inte att Sovjetunionen var något nytt i historien som förtjänar beteckningen ”totalitär” och hänvisar till Gustav Vasa för att bevisa detta.

Informanternas svarsmönster och de nationella historiekulturerna

De olika sätt att historisera och de skilda svarsmönster som här har redovisats kan relateras till de historiekulturella skillnader som tidigare har framhållits. De svenska informanternas strategier att normalisera, neutralisera och konceptualisera kommunismen, vilka i dessa fall i tur och ordning leder till att kommunismen betraktas som en urgammal god strävan eller till att den inte framstår som något värre än något tidigare i historien eller till att den skrivs ut ur terrorhistorien, kan alla kopplas ihop med och ses som uttryck för den i svensk historiekultur fast förankrade och spridda föreställningen om kommunismen som en i grunden god idé och med det som i kapitlet om svensk historiekultur har kallats en avideologisering av kommunismens brottshistoria.

De svenska informanternas sätt att i sina svar främst relatera till internationell historia men bara i ringa mån till svensk historia kan kopplas ihop med det nedtonande av den egna historien och nationen som har varit ett så framträdande drag i svensk historiekultur efter andra världskriget, även om kalla krigets slut i Sverige sägs ha inneburit en ”historiens återkomst” och ett ökat intresse för den egna historien. En sådan återkomst behöver inte innebära att all historia blir intressant och uppmärksammad. Exempelvis är den historia som tillmäts en sådan avgörande betydelse i dansk historiekultur, kalla kriget och frågan om hållningen till kommunismen, relativt lite uppmärksammad i Sverige. I varje fall är Sveriges roll

under detta krig och frågan om dess position som alliansfri och neutral nation inte föremål för någon häftigare debatt med tydliga åsiktsbrytningar.

I de få fall svensk historia förekommer är det främst för att visa att det är kommunisterna som är offer, vilket svarar väl mot den viktimisering av kommunister, som har visat sig spela så stor roll i svensk historiekultur. Dessutom är det ett inre hot som lyfts fram, vilket i sin tur avspeglar en i svensk historiekultur väl förankrad föreställning om nationen såsom hotad av en inre fiende.

De danska informanternas sätt att så tydligt uppehålla sig vid det egna landets historia från 1864 och framåt och inte minst vid besættelsen och kalla kriget ligger helt i linje med vad som har en framträdande plats i den danska historiekulturen. Upptagenheten av ”det nationale” kan förklaras med de yttre och direkta hot som nationen har varit utsatt för. Den har vid ovannämnda tillfällen utsatts för traumatiserande nederlag med hot om utplåning, varför den inte har kunnat tas för given. Fienden är som en konsekvens således i en konkret bemärkelse ett utifrån kommande hot, som det gäller att avvärja. Den brännande frågan som rör bearbetandet av inte minst besættelsen och kalla kriget är vilka val som ska göras: samarbete, anpassning eller motstånd.

Uppgörelsen med nazismen efter besættelsen handlade om vilka som hade valt att samarbeta och inte hade bjudit motstånd och som därför kunde anklagas för att vara landsförrädare. Hanterandet av besættelsen har legat kvar som en betydelsefull ingrediens i historiekulturen och har utgjort det meningssammanhang i vilket uppgörelsen med kommunismen efter kalla kriget har utspelat sig. På samma sätt som med nazismen dök då frågan upp vem som hade samarbetat, anpassat sig eller bjudit den kommunistiske fienden motstånd, och på samma sätt som då aktualiserades frågan om enskilda danskar hade gjort ett riktigt val eller svikit sin nationella lojalitet och rentav gjort sig skyldiga till landsförräderi.

De danska informanternas svar kan ses som uttryck för detta historiekulturella sammanhang, då de gör direkta kopplingar mellan besættelsen och kalla kriget och några av dem resonerar kring danska kommunisters ansvar och vilka konsekvenser deras handlande har haft. Svaren kontrasterar också mot de svenska i det att de inte väljer att framställa kommunisterna som offer. Detta sätt att resonera kan också förstås mot bakgrund av den häftiga uppgörelse och kulturkamp som har rasat kring dessa frågor, med den distinkta moralisering som tidigare har omtalats och med ett debattklimat där deltagarna förväntas ta ställning.

Kommunismen och det nationella meningssammanhanget

Med tanke på de skilda sätten att historisera utifrån den egna historien som här har framkommit, finns det också skäl att fråga sig i vad mån det har skett en nationalisering av kommunismen. Klas-Göran Karlsson beskriver denna historiekulturella strategi med att ”en företeelse skrivs in i ett nationellt ramverk, och därmed får en ny betydelse, samtidigt som detta infogande tenderar att ändra själva ramverket”.[730] Han illustrerar med hur förintelsen i Sverige på 1990-talet nationaliserades, då det med ”tillkomsten av Levande historia skickades signalen att Sverige, som i den dominerande efterkrigsberättelsen om kriget framställts som helt utanförstående, nu erkände sin del i och ansvar för krigets ohyggligheter i allmänhet och folkmordet på judarna i synnerhet”. Att förintelsen sålunda nationaliserades innebar ”att den skrevs in i ett bredare och djupare svenskt historiskt meningssammanhang”.[731]

En slutsats av denna undersökning är att det inte går att tala om en nationalisering av kommunismen i Sverige, i varje fall inte i den betydelse som här har givits eller med något som liknar den bearbetning som har gjorts av nazismen och dess kopplingar till djupare svenska meningssammanhang. Som svaren visar håller de svenska informanterna frågan om kommunismens brott borta från sådana sammanhang. Dessa informanters svar motsvarar därför det som i denna avhandling har framkommit om svensk historiekultur, där ingen bredare uppgörelse av kommunismen har kommit till stånd och där den typ av skulddebatt som fördes ifråga om nazismen aldrig har tagit riktig fart.

Förutsättningarna i Danmark har sett annorlunda ut. Kommunismen har där landat i en konkret och konfliktfylld uppgörelse med den politik som fördes under kalla kriget och som dessutom leds tillbaka till erfarenheterna av 1864. Den förda politiken har av kritikerna beskrivits som feg anpassning och undfallenhet, som behöver bytas ut mot ett klart ställningstagande och aktivit deltagande i kampen mot fienden. Det handlar inte bara om lojalitet mot den egna nationen utan också mot dem som är allierade och som hjälper Danmark att bevara dess nationella suveränitet och dess nationella värden. I detta sammanhang finns inte plats för någon neutral position. Någon tredje väg, likt den som har visat sig så livskraftig i Sverige, har svårt att göra sig gällande. Man måste göra ett val, och om man väljer fel, som vissa gjorde i förhållande till nazismen under besættelsen eller i förhållande till kommunismen under kalla kriget, riskerar man att betraktas som landsförrädare.

De danska informanternas svar kan sägas väl reflektera dessa förutsättningar. Det är tydligt att den egna 1900-talshistorien, även då den förbinds med kommunismen,

730 Klar-Göran Karlsson 2014, s. 66.
731 Klar-Göran Karlsson 2008, s. 15.

för informanterna är angelägen och handlar om för dem viktiga politiska, ideologiska och moraliska problem. Givet vad som har framkommit om det större historiekulturella sammanhanget och om informanternas sätt att historisera kommunismen, är det rimligt att tala om att det har skett en nationalisering av kommunismen i dansk historiekultur. Hållningen till kommunismen blir viktig för Danmarks roll i världen och för danskars roll i Danmark. Det handlar inte, som synes vara fallet i Sverige, om en fråga som är fjärran utan tvärtom närliggande och inte om ett val som är abstrakt utan högst konkret och något alla danskar förväntas göra och att detta val har betydelse för den egna nationen.

Forskare och lärare ur två generationer

Denna undersökning har analyserats utifrån tre sociala kategorier: etnicitet, profession och generation. Ovan har skrivits mycket om den första kategorin. Det beror visserligen på att avhandlingen är upplagd som en jämförelse av två historiekulturer, varför det är naturligt att mycket uppmärksamhet ägnas åt just nationella skillnader, men dessutom är det just dessa skillnader som har visat sig vara de största. Vid sidan av etnicitet har hittills också de två andra kategorierna berörts, men i denna avslutande del av analysen ska blicken särskilt riktas mot dem.

Professionerna

I ett tidigare kapitel beskrevs förutsättningarna för de två professionerna vara sådana att det vore rimligt att anta att lärarna i hög grad förlitar sig på äldre kunskaper, sådana som de har förvärvat under sin utbildning, medan forskarna tvärtom kontinuerligt konfronteras med ny kunskap, nya tolkningar och förklaringar och därför tvingas ompröva sina hållningar.[732] Den genomförda undersökningen tyder på att det kan förhålla sig så, framför allt i Danmark. De danska 68-lärarna uppehåller sig nämligen i sina svar mycket kring de förklaringar de själva tog del av under utbildningstiden och sedan lärde ut till sina elever på 1970-talet, medan de danska 68-forskarna i sina svar visar att de har tagit del av och låtit sig påverkas av aktuell forskning. Till exempel uttrycker flera av dem explicit att de har gått från en uppfattning till en annan, från 1960-70-talen fram till idag.

Dessutom har forskarna säkert påverkats av att på ett särskilt sätt och med eller mot sin vilja ha dragits in i den häftiga danska uppgörelsen med kommunismen och de strider som utkämpats i den offentliga debatten. Framför allt har de kommit att delta av två skäl. För det första har flera av dem själva varit föremål för kritik och

732 Se avsnittet ”Urvalet” i kapitlet ”Intervjuerna”.

anklagats för att låta sitt vänsterpolitiska engagemang färga av sig på historieskrivningen, och omvänt har vissa forskare, som Bent Jensen, å sin sida anklagats för att låta sitt högerpolitiska engagemang påverka historieskrivningen. För det andra är det historiker som har suttit i den omfattande mängd av utredningar vilka har tillsatts för att utröna kommunismens plats i dansk utrikes- och säkerhetspolitik och kring vilka många av debatterna har kretsat.

Dessa strider i den offentliga debatten verkar inte ha satt djupare spår i gymnasieskolan, i varje fall inte utifrån det som kan utläsas av informanternas svar. Det sätt varpå kommunismen har problematierats och diskuterats i debatten avspeglar sig inte i dessa svar. 68-lärarna utgår som sagt från äldre kunskaper, och 89-lärarnas svar går förvisso i en annan riktning, men samtidigt är det uppenbart att de yngre lärarna bara har en ytlig kännedom om kommunismens historia, vilket sammantaget gör att nya perspektiv på och tolkningar av kommunismen inte har vunnit insteg i skolans värld.

Detta förhållande kan tolkas så att den akademiska och offentliga debatten är andra arenor än skolan, och att kommunismen hanteras på olika sätt på de olika arenorna. Det kan också tolkas så att de nya förklaringar forskarna för fram först senare blir spridda i skolans värld, genom utbildning av nya lärare, genom fortbildning och framställningar i nya läromedel. Om det är på det viset, går det att tala om en fördröjning av det sätt varpå kommunismen förmedlas i gymnasieskolan. Detta förhållande kan beskrivas som en skillnad mellan de två professionerna och deras förutsättningar.

Denna skillnad kan inte sägas gälla generellt, för i det svenska materialet syns härvidlag i vissa avseenden snarast det omvända mönstret. Bland forskarna har sålunda övergången från revisionism till totalitarism inte skett, och bland dessa gäller fortfarande liberalism och kapitalism som relevanta led i en jämförelse med nazism och kommunism. Här går svarsmönstren hos de danska och svenska forskarna i motsatta riktningar.

Sådana skillnader i materialet aktualiserar, än en gång, den i avhandlingen flera gånger gjorda iakttagelsen att det framför allt är i nationellt hänseende som de stora olikheterna står att finna, snarare än de som kan beskrivas utifrån profession och generation.

Beträffande profession finns en annan aspekt som förtjänar att uppmärksammas. Inte sällan framförs nämligen påståenden om att vissa grupper i samhället i särskild grad skulle utmärkas av vänsteruppfattningar. Både utanför och inom förhandenvarande intervjumaterial beskrivs sålunda universitetshistoriker och gymnasielärare i historia som två professioner präglade av vänstervridning. Givet den tidigare beskrivna skillnaden mellan Sverige och Danmark i fråga om hanterandet

av kommunismen kan det danska historikerskrået på ett särskilt sätt tänkas ha utmanats i sina föreställningar och tvingats till omprövning av tidigare hållningar, på ett sätt som saknar direkt motsvarighet i den svenska historikerprofessionen. På samma sätt kan skillnaden gentemot gymnasielärarna förklaras, då varken de danska eller de svenska lärarna verkar ha varit indragna i samma slags uppgörelseprocess.

Generationerna

Mycket av det som hittills har avhandlats har kretsat kring de historievetenskapliga grundfrågorna om kontinuitet och förändring. När allt kommer kring, är förklaringen av varför och på vilket sätt det sker en historisk förändring avhängig just den omständighet att det ständigt tillkommer nya generationer, vilka tar över, förvaltar, omformar eller vänder sig mot tidigare generationers gjorda erfarenheter. Frågan är vad en analys av generation med hjälp av Karl Mannheims tidigare beskrivna teori i kombination med avhandlingens mera övergripande teori om historiekultur och historiemedvetande kan ge vid handen.

Utifrån informanternas svar är det rimligt att anta att det som här kallas 68-generationen verkligen utgjorde det Mannheim kallade ett generationssammanhang, det vill säga en social grupp som aktivt deltog i lösningen av gemensamma problem i tider av förnyelse och förändring. Det är också rimligt att anta att många av de här intervjuade inom detta generationssammanhang dessutom tillhörde en vänsterradikal generationsenhet, vilken på sin tid var den dominerande, både i Danmark och Sverige. De utgjorde därmed en inflytelserik grupp. Ibland talas om 68 som en allmän vänstervridning och uttryck för en särskild ”tidsanda”, men enligt Mannheim är detta ett missriktat begrepp, då *Zeitgeist* enligt honom egentligen bara avser den grupp som är dominerande.

Den här beskrivna generationsenheten såg radikala lösningar på sin tids problem och skolades in i marxistiskt tänkande. Det framgår tydligt av intervjusvaren att många av 68-informanterna är väl bevandrade i marxistisk teori, och flera av dem återger exempel på sitt dåtida kommunistiska engagemang. För denna generationsenhet framstod kapitalismen och liberalismen som orsaken till tidens problem och sattes in i ett fascistiskt meningssammanhang; liberalismen uppfattades som den teoretiska överbyggnaden till det kapitalistiska produktionssättet, och då detta produktionssätt var på fallrepet och befann sig i yttersta kris, tänktes det enligt den marxistisk-leninistiska teorin övergå i sin desperata kampform: fascismen. Vad som fanns att hoppas på och verka för var det som skulle avlösa kapitalismen, nämligen socialismen och slutligen kommunismen.

Så såg den världsbild ut som 68-generationens vänsterradikala enhet skaffade sig,

med dess tydliga bild av tidens problem och motståndare och med de storartade framtidslöften den ställde i utsikt. Vad som skedde mot slutet av 1980-talet var att ett nytt historiskt landskap såg dagens ljus, då kalla kriget tog slut och kommunismen kollapsade. Denna nya situaion gick i det närmaste stick i stäv med ovannämnda världsbild och utmanade därför i grundläggande avseende den radikala generationsenhetens allmänna orientering.

Enligt Mannheim är det erfarenheter gjorda i unga år som är de viktigaste och som för resten av livet kommer att ligga till grund för hur man orienterar sig i tillvaron, oavsett om dessa erfarenheter senare bekräftas eller negeras. Vad som synes ha skett i Danmark är att mycket av dessa erfarenheter efter kalla kriget har negerats. Hos de danska informanterna i denna studie och allra tydligast hos forskarna märks det på flera olika sätt, till exempel genom sättet att knyta den kommunistiska ideologin till uppkomsten av terror. Det märks också genom det sätt varpå liberalism och kapitalism hålls utanför den totalitära jämförelsen. Det kan därför ses som ett tydligt tecken på förändring och en negation av tidigare erfarenheter att uppfattningen om kapitalism och liberalism som totalitärt hot av de danska informanterna beskrivs som föråldrad och något som hör 1970-talet till.

Mannheim skriver att två på varandra följande generationer har olika motståndare, såväl i inre som yttre avseende. Om kapitalismen nu för den vänsterradikala 68-generationsenheten utgjorde en huvudmotståndare, så har den senare kommit att förlora denna funktion. Utifrån intervjusvaren är det uppenbart att detta hot för de danska informanterna överlag, båda generationerna inräknade, idag i stort sett saknar relevans för den nutida orienteringen.

Överhuvudtaget verkar den danska 89-generationen ha en helt annan orientering. Det är inte bara det att kunskaperna om marxistisk teori och kommunism på det hela taget är grunda utan det verkar också som om de frågor, problem och lösningar som kommunismen kretsade kring inte längre anses vara viktiga. Hos dem som är ännu yngre än så, verkar detta gälla i än högre grad. Bland informanterna kommer det till uttryck då de beskriver sina studenter och gymnasieelever som okunniga om denna historia och likgiltiga inför den uppgörelse med kommunismen som rasar i Danmark. Fabricius Dahl minns att på 1970- och 80-talen

> kunne studerende på gymnasialniveau … den marxistiske ideologi. Hvis man brugte grundbegreberne, de var fuldstændigt fortrolige med dem og derfor kunne man nå … meget længere med dem. I dag, der er et filter for en grundlæggende forståelse, det er at de ikke behersker den marxistiske ideologi.

Fridlev Skov beklagar det försvunna politiska engagemanget hos studenterna och låtsas vara en student som likgiltigt och invändningsfritt kan anteckna häpnadsväckande påståenden som: ”I Gulag døde der halvfjerds millioner mennesker.” Loke Toft menar att debatten om kalla kriget inte är ”noget der har vækket nogen som helt motivation og interesse hos vore elever i hvert fald, men besættelsen, det er noget andet”, medan Lis berättar om sina elever att ”de har måske fulgt med Bent Jensen og alt det, men det interesserer dem ikke”. Lykke för sin del säger om sina elevers inställning att ”kommunisme, det er eksotisk”.

Den förändring som här har beskrivits från 68-generationen till 89-generationen i Danmark kan också i viss mån spåras i det svenska materialet, även om det där mer är kontinuiteten som är framträdande. Det märks i svaren på de grundläggande ideologiska och moraliska frågorna och hos forskarna också i synen på liberalkapitalismen, som inte har förlorat sin aktualitet som hot, varför den alltjämt kan skrivas in i ett totalitärt meningssammanhang.

Denna skillnad mellan danskt och svenskt kan analyseras utifrån det Mannheim skriver om övergången mellan olika generationer. Han menar att de flesta erfarenheter traderas på ett omedvetet sätt. Det är först när dessa erfarenheter i en ny och omvälvande historisk-social situation framstår som problematiska som de blir föremål för medveten reflektion och förändring. Kontinuiteten i det svenska materialet och förändringen i det danska skulle kunna förklaras med att de föreställningar och erfarenheter som var viktiga för den vänsterradikala generationsenhetens orientering inte har blivit så problematiska i Sverige att det har föranlett en grundläggande omprövning.

Tidigare i avhandlingen har visats vilka historiekulturella skillnader som finns mellan Sverige och Danmark och hur dessa kan relateras till olika sätt att bearbeta erfarenheterna av kommunismen. Historiekultur har tidigare förklarats som den sociala kommunikation i vilken historiska företeelser tillskrivs vissa värden. Den byggs upp under lång tid och utgör den konkreta manifestationen av ett verksamt historiemedvetande. Detta medvetande handlar mera specifikt om att människor skapar mening av det förflutna för att göra den nutida situationen begriplig och därigenom göra sig beredda att handla på ett visst sätt i framtiden.

Historiemedvetandet är något som visserligen förändras över tid men präglas också av trögrörlighet, då det står i förbindelse med människans grundläggande livsvillkor. I princip motsvarar detta det Karl Mannheim uttrycker i sin teori. Han framhåller ju att det mesta och det mest grundläggande av våra erfarenheter är sådant som relativt smärtfritt och omedvetet traderas från den ena generationen till den andra. Oavsett om utgångspunkt tas från historiemedvetande eller från Mannheims generationsteori blir alltså följden att det vid sidan av förändring kan

förväntas existera ett betydande mått av kontinuitet i människors grundläggande föreställningar. I anslutning till beskrivningen ovan av historiemedvetande kan det också uttryckas så att det finns en kontinuitet i människors handlingsberedskap.

Denna beredskap kan i det svenska fallet sättas i förbindelse med en lång tradition av fred, neutralitet och utanförskap, som inte har resulterat i pockande krav på att ta ställning och välja sida. I det danska fallet finns däremot årerkommande och konkreta yttre hot mot den egna nationen, vilket har lämnat efter sig ett arv av att det inte bara är möjligt att ta ställning och göra ett val utan också att det är en bjudande och ofrånkomlig plikt. Så kan imperativet efter erfarenheten av det nazistiska hotet sägas lyda och så har det också alltmer kommit att lyda efter erfarenheten av kommunismen.

Tack

Att skriva en avhandling är i mångt och mycket en ensamvandring, men som tur är finns längs vägen personer som på olika vis stöder och uppmuntrar doktoranden. Till alla dem som har hjälpt mig att komma i mål riktas härmed ett stort tack. Först och främst ska Klas-Göran Karlsson och Ulf Zander nämnas. De har varit huvudhandledare respektive biträdande handledare under hela forskarutbildningen, således inte bara under doktorandtiden utan även under licentiandtiden. Bland mycket annat har de varit behjälpliga med att hantera det något amorfa och svårgripbara fenomenet historiekultur och inte minst visat prov på en i sammanhanget helt central egenskap: Båda är nämligen drivna och skarpsynta läsare som granskar inlämnade texter med såväl örnens som myrans blick.

En god läsprestation stod också opponenten vid slutseminariet Rosanna Farbøl från Århus för. Trots att hon inte fick mycket tid på sig att läsa det mer än 300-sidiga manuset lyckades hon ändå leverera en välstrukturerad och fyllig opposition med mängder av nyttiga synpunkter och anmärkningar, vilka var till god hjälp vid utformningen av den slutliga versionen.

En inspirerande och god miljö har historiska institutionen i Lund under dessa år varit. Alla goda krafter där kan inte nämnas, men av doktorandkollegerna kan särskilt framhållas Per Höjeberg, Marianne Sjöland, Helen Persson, Johan Stenfeldt, Maria Karlsson, Johannes Ljungberg och William Wickersham, med vilka jag har kunnat dryfta historiska och andra problem. De har också visat stor välvilja i olika sammanhang. Till exempel åtog sig William att granska den engelska sammanfattningen. Ett stort tack för denna insats, William, och lycka till med slutspurten på din egen avhandling, som också uppehåller sig kring svensk-danska förhållanden.

Språklig granskning av de danska citaten har gjorts av gymnasielärarkollegan Tony Sørensen. Med henne har jag fört nästan dagliga samtal om skillnader och likheter mellan svenskt och danskt och alla de nyanser som annars går en icke-infödd förbi.

Det är när man får tillfälle att närmare språka med danskar som man upptäcker de betydande skillnader som faktiskt finns. Jag har vid dessa tillfällen ofta kommit att tänka på det den danska journalisten Jytte Bonnier, med god kännedom om både

svensk och dansk kultur, försökte förklara för sina danska läsare vid mitten av 1960-talet, då hon menade att det visserligen bara tog lite mer än en halvtimme att ta sig över Öresund men att det för danskar och svenskar som ville förstå varandra krävdes lika mycket som för att förstå en afrikan. Skulle Jytte Bonnier ha känt sin tes bekräftad, om hon fick sitta med på ett av alla de tåg som idag snabbt rusar över Öresundsbron? Hon skulle i varje fall kunna lyssna till hur svenska och danska ungdomar numera inte upplever några som helst språkproblem utan behändigt kommunicerar med varandra – på engelska!

Ett tack ska också riktas till Anette Warring vid Roskilde universitet, som jag hade förmånen att samtala med och få goda råd av, innan jag genomförde den danska undersökningen.

Tackas bör också alla de trettioåtta informanter, forskare och lärare i Sverige och Danmark, som tog sig tid att låta sig intervjuas. Dessa kan tyvärr inte nämnas vid namn, eftersom de utlovades anonymitet. Vid ett av de första seminarierna då jag presenterade min avhandlingsplan, fick jag nämligen höra att det förmodligen inte var någon som skulle vilja bli intervjuad. Jag beslöt mig för att trots allt försöka och tänkte att det skulle gå lättare om informanterna fick vara anonyma.

Samtalen med informanterna har varit givande och inte bara resulterat i svar på intervjufrågorna. Rent konkret resulterade några av besöken hos de danska informanterna i att dessa fyllde några kassar med urklippssamlingar, böcker och offentliga utredningar, räckte över till mig och tog farväl med den typiska, värmande danska avskedsfrasen: ”Kom godt hjem!”

Hemkommen med dessa kassar har jag så mött hustrun, som skeptiskt har kommenterat innehållet med ord som: ”Far ska komma hem med fläsk, inte faktaböcker.” Till familjen ska härmed riktas ett tack för allt stöd och för att ha stått ut med en understundom disträ far och make, som springer omkring och mumlar om ”avhandling”, ”kommunism” och ”snart färdig”.

Alla de här nämnda har på olika sätt hjälpt doktoranden att färdigställa avhandlingen. De fel som ännu kan tänkas vidlåda den är dock naturligtvis doktoranden helt och hållet ansvarig för.

Summary

Across Europe there is a kind of widespread consensus about Nazism and its legacy. It is perceived as an absolute evil and its importance has been, and will continue to be passed on to coming generations. It has even been suggested by Dan Diner that the Holocaust is "the foundation myth of Europe." Communism, by contrast, and the meaning of it, is still a sensitive issue and a dividing force in many countries. This asymmetric way of dealing with the two mass crimes of the twentieth century also applies to Sweden and Denmark, although they, unlike many of their neighbouring countries, were never directly affected by either Nazi or communist crimes.

Sweden maintained its neutrality throughout the twentieth century and never took direct part in either the Second World War or the Cold War. Denmark on the other hand was occupied by Nazi Germany, but apart from a couple of hours was never at war with Germany and from the very first day of German invasion experienced a so called "peaceful occupation" (*fredsbesættelse*). Moreover, the Danish Jews did not become victims of the Holocaust as Jews in other occupied countries but were rescued by an orchestrated escape to Sweden in 1943. The two Scandinavian countries thus seem to serve as an example of countries living in peaceful conditions outside persecution and mass killing. However, as has been mentioned above, the two countries face very much the same pattern as seen in the rest of Europe regarding dealing with the experiences of Nazism and communism.

This thesis investigates the dissension and dividing force present with regard to dealing with the communist experience in Sweden and Denmark. It studies the manifestations and causes of this dissension and compares the ways it has been dealt with in Swedish and Danish historical culture. Historical culture as used in this thesis can briefly be defined as the manifestation of the way human beings by means of their historical consciousness, orientate themselves in time and by communication with other members of the same social group make sense of historical experiences and thus create expectations for the future.

It is an assumption in this thesis that there are such things as historical cultures at a national level. In two chapters two national cultures have, therefore, been

described, with particular attention paid to communist experience and events connected to this experience, namely the Second World War and the Cold War. Furthermore, 38 in-depth interviews have been conducted with Swedish and Danish history teachers at upper secondary school and historical scholars at university. The informants belong to two generations: the ´68 generation and the generation which in this thesis is called the ´89 generation. They have been asked questions that belong to the most common topics dealt with in public debates as well as in scholarship on Soviet history. These questions can also be said to be the most disputed ones.

Using historical scholarship on Soviet history and its three existing paradigms of explanation, totalitarianism, revisionism and post-revisionism, a selection of questions has been made. They all refer to ways of explaining communist repression and terror in the Soviet Union, and in this thesis they are also applied to China and Cambodia. The questions concern what role is played by ideology and intention as well as what would come out of a comparison between communism, Nazism, capitalism and liberalism. The answers given by the informants have been analysed by means of the two historical cultures, and the Swedish and Danish ways of explaining and making sense of communist experience have been compared.

One of the results of this investigation is that among both Swedish and Danish informants there has been a transition from revisionism to totalitarianism but not to postrevisionism. The transition can be seen both as a change of how to explain communism and as a change of political opinion; the latter change is clearly expressed by some Danish informants belonging to the ´68 generation, who state that they have abandoned their Marxian, communist conviction.

Another result is a clear difference between the Swedish and Danish informants, in particular between the scholars, when it comes to explaining the importance of ideology. The Danish scholars in a much stronger way relate ideology to terror. This relation includes Marx, Lenin, Stalin, Mao and Pol Pot. The Danish scholars also declare, in stark contrast to the revisionist tradition and to the Swedish informants, that there is a clear and ideological continuity between Lenin and Stalin. Even if the ideological difference between the Danish and Swedish informants in general is a very clear one, it must also be said that the Danish teachers of the ´68 generation differ from the other Danish informants by, to a large extent, removing ideology from the communist repression, or rather, declaring that the ideology in question has nothing to do with Marxism.

These different patterns of explanation can be related to different historical cultures. In Denmark from the 1990s there has been a heated debate about the Cold War, involving among others politicians, scholars and journalists. For example, the Prime Minister Anders Fogh Rasmussen commented on an official investigation

about Denmark in the Cold War stressing that the threat to Denmark did not come from the West but from the East and that the conflict was an ideological one. Fogh Rasmussen also launched a "cultural battle" (*kulturkamp*), directed against what he saw as harmful leftish influence from communists and cultural radicals. In the debate reference books written by historical scholars, for example a Danish history in 17 volumes and the big Danish national encyclopedia, have repeatedly been criticised for promoting a leftish view of history and removing ideology from those parts concerning communism. As a result of this battle and heated debate, ideology in connection to communist crimes has come to the fore. Perhaps it should be seen as a typical consequence that in the latest of a series of official investigations about Cold War Denmark, "Wolves, sheep and shepherds" (*Ulve, får og vogtere*) 2014, the Marxist-Leninist ideology is pointed out as the very driving force behind the Cold War.

A similar debate or battle has not taken place in Sweden. Swedish security policy during the Cold War assumed that Soviet communism was a real threat. However, it was officially not recognised as such and there was a political consensus about Swedish policy of neutrality and non-alignment, which has lasted to this very day. Furthermore, the concept of communism as a good idea seems to be more widespread than in Denmark. For example, the state information campaign in 2008 on "communist crimes against humanity", which was added to the information campaign on the Holocaust from 1997, met considerable opposition, and the campaign was soon renamed "Crimes against humanity in communist regimes" thus shifting focus from ideology to regimes. Considering the way communism is dealt with in the two historical cultures, it could be said that there has been an ideologisation in Denmark and a de-ideologisation in Sweden.

A clear difference between Danish and Swedish informants is also to be found in their answers to questions about intention and responsibility. Many of the Danish informants express clearly and firmly that behind communist terror there are agents with intentions and that it is possible for historians to describe these agents as perpetrators with personal responsibility for their actions. For many of the Swedish informants these questions are the most difficult to deal with. They do not know how to answer them and often end up giving contradictory answers; they can relativise and contextualise morality, explaining that morality is dependent on a certain historical context and that questions about perpetrators and their responsibility must be related to that particular context. However, this only applies to explaining communist crimes. When explaining Nazi crimes they de-relativise and de-contextualise morality, which is thus made timeless, and they do not hesitate to describe Nazism as evil.

For the Danish informants, on the contrary, it is important never to abandon personal responsibility. However difficult it is to deal with moral issues in historical research, they want to make it clear that there is personal responsibility. If not, so they say, the consequences would be unbearable: anarchy, unaccountability or – as a young Danish teacher puts it – "the whole world would collapse."

These answers can be connected to contexts of historical culture. In Sweden there has been a long tradition of neutrality, not even interrupted by the Second World War. With a position that has been called small-state realism, Sweden placed itself ideologically, morally and politically outside of the issues so important to the rest of Europe after the war. Unlike the occupied countries, Denmark included, where a myth of the whole people united in resistance against the Germans was created, Sweden created its own myth of neutrality. Its purpose was to justify the fact that Sweden had not participated or taken sides in the war and therefore also justified the same behaviour during the Cold War, i.e. not taking anyone's side. The neutral position, according to the myth, made possible a trustworthy Swedish international engagement.

These ideas and concepts, firmly anchored in Swedish historical culture, may be important for not wanting to take sides. When the Swedish informants grope for answers to the moral questions and do not really know how to handle them, they can be said to react according to these typical patterns of historical culture. This wavering applies to communism, but not to Nazism, since after the Second World War Nazism was unanimously condemned. After the Cold War Nazism in Sweden once again was condemned, since the heated debates at that time concerned Swedish guilt of having some unclarified connections to Nazism and the Holocaust. Sweden simply had to prove its position as a true anti-fascist country. In a way, it is proper to say that an already existing consensus thus was confirmed and reinforced.

With regard to communism, there has never been a consensus, nor any similar debates, about guilt of for example having supported communist regimes. In this respect, Denmark differs from Sweden, since in the heated Danish debate about communism, issues about responsibility and betrayal are connected to what individual Danes actually were doing during the Cold War and to the consequences of their actions and standpoints. Just as is the case with Nazism, dealing with communism is also about Danes who are accused of having taken sides with the enemy.

Probably due to the widespread concept of communism as a good idea in their historical culture, the Swedish informants are not inclined to describe communists as perpetrators but depict them instead as victims. Some Swedish informants answer the question whether it is possible to identify perpetrators of those crimes that have

been committed in communist regimes by pointing out their own liberal, capitalist society as guilty of having persecuted communists. This kind of answer could also be explained by a Swedish concept of threats being internal, rather than external, sometimes attributed to a puritan tradition of blaming oneself for all kinds of things. In the Swedish political Left, much more so than in Denmark, there is also a tradition of marked anti-capitalist tendencies pointing out Swedish monopoly capitalism (*storfinansen*) as the main enemy.

There is also a difference in the way communism is historicised. The Swedish informants look far back in time, e.g. to peasant uprisings in the 1520s and even all the way back to hunting societies in prehistoric times. Communism is thus normalised, described as an ancient pursuit of equality, and is not related to a deeper Swedish context of meaning. The Swedish informants also refer to historical phenomena outside their own nation, except when they try to neutralise the negative impression of communist repression under e.g. Stalin by saying that Swedish kings in the 16th century, like Gustav Vasa, were just as bad.

The Danish informants, however, historicise communism by relating to the history of their own nation, almost exclusively to the 19th and 20th centuries and especially to the Second World War and the Cold War. In other words, they place the communist experience in a national context of meaning.

The big difference in this investigation is to be found between the two nations, between the Swedish and the Danish informants, as shown above. The two other categories used in this thesis are profession and generation. Regarding profession there is a discernible difference between the scholars and the teachers, at least in Denmark. The Danish teachers belonging to the ´68 generation often refer to explanations they were taught when they studied history in the ´60s and ´70s and which they used in their classrooms in the ´70s, whereas the scholars belonging to the same generation show that they have been influenced by new research and explicitly say that they have changed their understanding of communism. Perhaps another explanation of this professional difference in Denmark is due to the fact that scholars, but not teachers, have been very much involved in the debates about the Cold War and in the cultural battle. They have carried out state investigations about Denmark during the Cold War, regarding among other things internal and external threats and the role of communists. Some of them have also repeatedly, in public, been accused of bringing their leftist version of history into these investigations. In other words, their understanding of history has been officially challenged.

Among the Swedish informants this professional difference is not that clear and in some respects rather the reverse. For example, the scholars of the ´68 generation,

to a large extent, still represent the revisionist model and use explanations that the Danish scholars find outdated, e.g. that there is a close connection between capitalism/liberalism and fascism.

Some things can also be said about change and continuity regarding the social category of generation. Karl Mannheim writes that experiences gained at a young age are the most important for a person's orientation in life, no matter if these experiences later on are confirmed or negated. What seems to have happened in Denmark is that many of those experiences once gained by the ´68 generation in their youth have been negated after the Cold War. This is reflected for example in the way the Danish informants, above all the scholars, relate communist ideology to terror and refuse to depict capitalism and liberalism as equivalents to fascism.

According to Mannheim's theory of generation, experiences and concepts are unconsciously and smoothly transferred from one generation to another. Only when the experiences in a certain social-historical context become problematic, are they consciously reflected upon and subject to change. Those experiences, ideas and concepts that were important for the radical segment of the ´68 generation do not seem to have become equally problematic in Sweden as in Denmark and hence have not led to the same kind of reconsideration and quest for a new orientation in life.

An overall conclusion in this thesis is that in Denmark there is more change and discontinuity in dealing with the communist experience. For the informants belonging to the ´89 generation communism is not very important, and apparently they do not know much about it, nor are they able to give detailed explanations. For those even younger it is obvious that communism matters little. The informants describe their students as not caring about it, and one teacher even says about his pupils that they find communism "exotic." In Sweden there can be said to be more continuity, which for example appears from the way the informants answer the questions with respect to ideology and morality. Not even the end of the Cold War and the collapse of communism really altered this continuity. In short, Sweden and Denmark are two Scandinavian countries that have many things in common. Yet, with respect to historical culture and dealing with communist experience, they have taken different paths.

Bilaga 1

Intervjuguide

Det som intervjun gäller ifråga om kommunismens praktik är framför allt det som debatten handlar om, d v s brottshistorien (folkmord, massmord, terror, brott mot mänskligheten) och konfliktpunkterna i synen på denna. Frågorna nedan och svaren på dem är inte alltid klart avskilda utan kan gå in i varandra (t.ex. 1f och 2a)

1. Förhållandet mellan ideologi och praktik

a. Finns det ett samband mellan marxismen och den sovjetiska terrorn (och hur ser det i så fall ut)?

b. Finns inget samband? Förklara!

c. Mellan marxismen och Maos Kina (stora språnget, kulturrevolutionen)?

d. Mellan marxismen och Kambodja (1975-1979)?

e. Finns det något i kommunismen (marxismen) som kan förklara de brott mot mänskligheten som förövats i kommunismens namn?

f. När börjar brottshistorien – Stalin? Lenin? Marx?

g. Finns det en kontinuitet mellan dessa, så att stalinismen fullföljer leninismen, som fullföljer marxismen? Eller finns det avgörande brott mellan dem, så att kontinuiteten är bruten?

2. Intention eller funktion?

Är de företeelser som betecknas som brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer främst att ses som resultat av

a. en intention hos ledarna i partiet och statsapparaten?

b. andra faktorer, såsom

hotet från kapitalistiska och fascistiska stater?
hotet och motståndet från inre fiender?
reaktion på ärvda system eller strukturer, så att röda terrorn i Ryssland kan förklaras med tsaristiskt förtryck eller folkmordet i Kambodja förklaras med kolonialt franskt förtryck och amerikanska bombningar?
bredare folkligt stöd, grupper som aktivt medverkade för att de trodde på ett ideals förverkligande eller för att de själva tjänade på samhällsomvandlingen?
andra icke-avsiktliga, icke-planerade processer och företeelser, såsom terrorns egen inneboende dynamik?

c. Hur förklaras på detta sätt

den rysk-sovjetiska terrorn,
svälten i Ukraina,
stora språnget i Kina,
kulturrevolutionen i Kina,
folkmordet i Kambodja?

d. Eller är situationen mer komplicerad än så? Skulle man kunna tänka sig att det var en *kombination* av ledares politik o c h med borgares aktiva stöd?

e. Skulle på samma sätt folkmordet i Kambodja kunna förklaras genom en *kombination av orsaker*, både en intention att omgestalta samhället i kommunistisk riktning o c h bakomliggande faktorer, såsom kambodjansk chauvinism (visavi arvfienden Vietnam), traditionella föreställningar om vedergällning, frånvaro av erfarenhet av maktdelning etc?

f. Sovjetunionen och andra kommunistiska stater har betecknats som *totalitära*. Stämmer detta, d v s är det riktigt att säga att kontrollen var total (åsyftad eller förverkligad) ? Eller fanns det ett större handlingsutrymme än vad denna beteckning tillåter?

g. Offer-förövare. I en brottshistoria finns dessa två kategorier. Vem är offer och vem är förövare i denna brottshistoria?

3. Jämförelse kommunism – nazism – kapitalism

a. Finns det några relevanta likheter mellan kommunism och nazism?

b. Ett exempel: Molotov-Ribbentrop-pakten 1939. Hur ska den förstås? Pekar den på likheter eller fanns det praktiska, funktionella skäl å ömse sidor?

c. Ett annat exempel: Hur ska Sovjetunionens roll i (slutet av) andra världskriget beskrivas – såsom befriare av Baltikum och Centraleuropa eller som ockupant?

d. Finns det avgörande skillnader?

e. Mot bakgrund av svaren på a och d – är det fruktbart att göra denna jämförelse?

Är det fruktbart att på samma sätt jämföra kommunism med kapitalism ? (T. ex. lyfter en del fram en positiv, progressiv, modern samhällsutveckling i Stalins Sovjetunionen, vilken jämförs med den modernisering som pågick i de västliga kapitalistiska staterna)

Bilaga 2

Tabeller

Tabell 1. Informanternas fördelning på förklaringsmodellerna

Svenska informanter

Forskarna	**68-generationen (4 st.)**		**89-generationen (5 st.)**	
Totalitaristisk	1	Fritz-Gustaf	3	Fanny, Felix, Filip
Revisionistisk	3	Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald	2	Fredrik, Flemming

Lärarna	**68-generationen (6 st.)**		**89-generationen (5 st.)**	
Totalitaristisk	6	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lis-Britt, Lars-Olof, Lena-Karin, Leif-Erik	5	Louise, Lino, Lukas, Ludvig, Love
Revisionistisk	0		0	

Danska informanter

Forskarna	**68-generationen (5 st.)**		**89-generationen (4 st.)**	
Totalitaristisk	3	Fabricius Dahl, Fridlev Skov, Frei Madsen	4	Frederik, Fabian, Ferdinand, Freja
Revisionistisk	1	Frode Juul	0	
Tot./rev.[733]	1	Folmer Friis	0	

Lärarna	**68-generationen (4 st.)**		**89-generationen (5 st.)**	
Totalitaristisk	1	Loke Toft	4	Lene, Lone, Leo, Lis
Revisionistisk	3	Lars Sørensen, Lauritz Lund, Lauge Mathiesen	1	Lykke

733 En informant som hamnade mellan totalitaristisk och revisionistisk förklaring.

BILAGA 2

Tabell 2. Den förrådde Marx och den rimliga tolkningen

Svenska informanter

Forskarna	**68-generationen (4 st)**				**89-generationen (5 st)**			
förklaringstyp	*den förrådde Marx*		*den rimliga tolkningen*		*den förrådde Marx*		*den rimliga tolkningen*	
inget samband	1	Frans-Henrik,			1	Flemming,		
mycket svagt samband			1	Finn-Harald[2]			1	Filip
svagt samband			1	Fritz-Gustaf	1	Felix		
ganska svagt samband					1	Fanny		
ganska starkt samband								
starkt samband								

Lärarna	**68-generationen (6 st)**				**89-generationen (5 st)**			
förklaringstyp	*den förrådde Marx*		*den rimliga tolkningen*		*den förrådde Marx*		*den rimliga tolkningen*	
inget samband	2	Leif-Erik, Lars-Olof						
mycket svagt samband								
svagt samband	2	Linda-Marie, Lena-Karin,			1	Ludvig	1	Love,
ganska svagt samband	1	Lis-Britt						
ganska starkt samband							2	Louise, Lino
starkt samband			1	Lilly-Ann				

Danska informanter

Forskarna	**68-generationen (5 st)**				**89-generationen (4 st)**			
förklaringstyp	*den förrådde Marx*		*den rimliga tolkningen*		*den förrådde Marx*		*den rimliga tolkningen*	
inget samband								
mycket svagt samband	1	Folmer Friis,						
svagt samband	1	Frode Juul,			1	Fabian	1	Frederik
ganska svagt samband								
ganska starkt samband							2	Ferdinand, Freja
starkt samband			1	Fabricius Dahl,				

Lärarna	**68-generationen (4 st)**				**89-generationen (5 st)**			
förklaringstyp	*den förrådde Marx*		*rimliga tolkningen*		*den förrådde Marx*		*rimliga tolkningen*	
inget samband	2	Lars Sørensen, Lauge Mathiesen			1	Lene	1	Lykke
mycket svagt samband								
svagt samband	1	Lauritz Lund	1	Loke Toft			1	Lone[734]
ganska svagt samband								
ganska starkt samband								
starkt samband							1	Leo

734 Svårt att avgöra styrkan.

Tabell 3. Samband mellan ideologi och terror under Lenin och Stalin

I tabellerna som följer närmast har efter informanterna satts ut ett ”S”, om förklaringen av samband gäller enbart Stalin. Om inget annat anges gäller förklaringen både Lenin och Stalin. ”L?” betyder att förklaringen kanske även gäller Lenin.

Svenska informanter

Forskarna	**68-generationen**		**89-generationen**	
starkt samband	1	Fritz-Gustaf	1	Fanny
svagt samband				
ej närmare specificerat			1	Felix
avlägsnande av Lenin	1	Finn-Harald(S)	1	Flemming(S)
inget samband	2	Frans-Henrik, Frank-Arne	2	Fredrik, Filip

Lärarna	**68-generationen**		**89-generationen**	
starkt samband	2	Leif-Erik, Lars-Olof	1	Lukas(S, L?)
svagt samband				
ej närmare specificerat	1	Lena-Karin	3	Louise, Lino, Love
avlägsnande av Lenin	2	Lilly-Ann(S, L?), Lis-Britt(S, L?)	1	Ludvig(S)
inget samband	1	Linda-Marie		

Danska informanter

Forskarna	68-generationen		89-generationen	
starkt samband	3	Fabricius Dahl, Fridlev Skov, Frei Madsen	1	Ferdinand
svagt samband	2	Frode Juul, Folmer Friis	1	Frederik
ej närmare specificerat			2	Fabian, Freja
avlägsnande av Lenin				
inget samband				

Lärarna	68-generationen		89-generationen	
starkt samband			2	Lene, Lis
svagt samband	2	Lars Sørensen, Loke Toft		
ej närmare specificerat			1	Lykke
avlägsnande av Lenin				
inget samband	2	Lauritz Lund, Lauge Mathiesen		

Tabell 4. Kontinuitet Lenin-Stalin

Samtliga informanter har svarat på frågan om det råder en kontinuitet eller ej mellan Lenin och Stalin. Liksom med de andra svaren om Lenin och Stalin som redovisats ovan gäller att förklaringarna inte alltid kläs i entydigt ideologiska termer.Två informanter har inte medtagits i nedanstående tabell av följande skäl. Det är för det första inte helt klart hur Ludvigs svar ska tolkas, även om det han säger närmast tyder på diskontinuitet. För det andra tecknar Lena-Karin en kontinuitet från Tsarryssland till Lenin och Stalin och inte, vilket undersöks här, en ideologisk kontinuitet i form av marxism och kommunism.

Svenska informanter

Forskarna	68-generationen (4 st.)		89-generationen (5 st.)	
Kontinuitet	1	Fritz-Gustaf	2	Fanny, Felix
Kanske kontinuitet				
Diskontinuitet	3	Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald	3	Fredrik, Filip, Flemming
Vet inte				

Lärarna	68-generationen (6 st.)		89-generationen (5 st.)	
Kontinuitet	2	Lars-Olof, Leif-Erik	1	Love
Kanske kontinuitet				
Diskontinuitet	1	Linda-Marie		
Vet inte	2	Lilly-Ann, Lis-Britt	3	Louise, Lukas, Lino

Danska informanter

Forskarna	68-generationen (5 st.)		89-generationen (4 st.)	
Kontinuitet	5	Fabricius Dahl, Frode Juul, Fridlev Skov, Frei Madsen, Folmer Friis	2	Frederik, Ferdinand
Kanske kontinuitet			2	Fabian, Freja
Diskontinuitet				
Vet inte				

Lärarna	68-generationen (4 st.)		89-generationen (5 st.)	
Kontinuitet			1	Lene
Kanske kontinuitet	1	Lars Sørensen	1	Lis
Diskontinuitet	3	Lauritz Lund, Lauge Mathiesen, Loke Toft	1	Lykke
Vet inte			2	Lone, Leo

Tabell 5. Sambandet mellan ideologi och terror under Mao och Pol Pot

Svenska informanter

	Mao				Pol Pot			
Forskarna	68-generationen		89-generationen		68-generationen		89-generationen	
Samband	2	Fritz-Gustaf, Finn-Harald	2	Fanny, Felix	2	Fritz-Gustaf, Finn-Harald	1	Fredrik
Inget samband	2	Frans-Henrik, Frank-Arne	2	Fredrik, Flemming	2	Frans-Henrik, Frank-Arne	2	Filip, Flemming
Vet inte								

	Mao				Pol Pot			
Lärarna	**68-generationen**		**89-generationen**		**68-generationen**		**89-generationen**	
Samband	3	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lars-Olof	3	Lino, Ludvig, Love	0		3	Louise, Lino, Ludvig
Inget samband	2	Lena-Karin, Leif-Erik	1	Lukas	3	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lena-Karin	2	Lukas, Love
Vet inte						Leif-Erik		

Danska informanter

	Mao				Pol Pot			
Forskarna	**68-generationen**		**89-generationen**		**68-generationen**		**89-generationen**	
Samband	4	Fabricius Dahl, Frode Juul, Fridlev Skov, Frei Madsen	3	Frederik, Fabian, Ferdinand	2	Frode Juul, Frei Madsen	1	Ferdinand
Inget samband	1	Folmer Friis			1	Folmer Friis		
Vet inte			1	Freja	2	Fabricius Dahl, Fridlev Skov	2	Fabian, Freja

	Mao				Pol Pot			
Lärarna	**68-generationen**		**89-generationen**		**68-generationen**		**89-generationen**	
Samband	0		2	Lis, Leo	1	Loke Toft	1	Lene[735]
Inget samband	4	Lars Sørensen, Lauritz Lund, Lauge Mathiesen, Loke Toft	2	Lene[736], Lykke[737]	2	Lars Sørensen, Lauritz Lund,	1	Lykke[738]
Vet inte							3	Lone, Leo, Lis

735 Troligen inte samband med Marx marxism utan med en ursprunglig förmarxistisk kommunism.
736 Förmodligen inget samband.
737 Förmodligen inget samband.
738 Förmodligen inget samband.

Tabell 6. Förhållandet mellan intention, funktion och terror under Lenin och Stalin

I tabellerna nedan anges samband under Lenin och Stalin med ”L” respektive ”S” i parentes efter informantens namn.

Svenska informanter

Forskarna	68-generationen	89-generationen
Intention	Fritz-Gustaf (L+S) Frans-Henrik (S) Finn-Harald (S)	Fanny (L+S) Felix (L+S) Filip (S) Flemming (S)
Funktion	Frank-Arne (L+S) Frans-Henrik (L) Finn-Harald (L)	Fredrik (L+S) Flemming (L)

Lärarna	68-generationen	89-generationen
Intention	Lars-Olof (L+S) Linda-Marie (S) Lena-Karin (S) Lilly-Ann (S) Lis-Britt (S) Leif-Erik (L+S)	Lino (L+S) Love (L+S) Louise (S) Lukas (S)
Funktion	Lis-Britt (L) Linda-Marie (L)	Ludvig (L+S), Louise (L)

Danska informanter

Forskarna	68-generationen	89-generationen
Intention	Fabricius Dahl (L+S) Fridlev Skov (L+S) Frei Madsen (L+S) Folmer Friis (L+S)	Ferdinand (L+S) Freja (L+S) Frederik (L+S)
Funktion	Frode Juul (L+S)	

Lärarna	68-generationen	89-generationen
Intention	Lauge Mathiesen (S)	Lene (L+S) Lis (L+S) Lykke (S)
Funktion	Lars Sørensen (L+S) Lauritz Lund (L+S) Loke Toft (L+S) Lauge Mathiesen (L)	Lykke (L)

Tabell 7. Tabell över svaren på frågan huruvida det går att identifiera förövare och offer

Till de svenska informanterna ställdes frågan om förövare och offer till 16 av 20 informanter. De fyra som aldrig fick frågan var Fanny, Felix, Flemming och Ludvig, vilket var ett rent förbiseende från intervjuaren. Av dessa resonerade emellertid Fanny och Felix på ett sådant sätt kring andra frågor att det kunde räknas som svar på förhandenvarande fråga. I tabellen ovan har därför dessa två informanter placerats i ett svarsalternativ, men på grund av att de aldrig fick frågan har deras namn satts i parentes. Om de alltså räknas in i detta sammanhang finns här 18 av totalt 20 svenska informanter och 18 av totalt 18 danska.

I följande tabeller förtecknas svaren på frågan om det är möjligt för en historiker att identifiera förövare och offer i de kommunistiska staterna. Främst rörde resonemangen Sovjetunionen, i mindre utsträckning Kina och Kambodja. Även andra stater figurerade i samtalen, såsom DDR.

Till skillnad från vad fallet är med det ideologiska sambandet har det dock inte varit möjligt att på samma sätt lägga svaren längs en skala från starkt till svagt. De olika alternativen i tabellen nedan får därför snarare betraktas som olika grader av bestämdhet och tydlighet beträffande huruvida det går att identifiera förövare och offer och huruvida det finns ett personligt ansvar i brottshistorien ifråga.

De olika alternativen ska förstås sålunda. ”Ja, helt klart” innebär ett bestämt jakande svar och ”ja” fastslår med varierande grad av bestämdhet att det går men kan sedan i en del fall följas av olika reservationer eller tillägg, som när Frank-Arne säger att det finns tydliga förövare och offer men sedan tilägger att i de fall som avhandlas i intervjun, som svälten i Ukraina och Kina, nackskotten i Katyń och övervakningen i DDR, måste man betänka att svälten inte var avsiktlig, att Katyń ska ses mot bakgrund av polackernas behandling av ryssar i kriget 1920 och att övervakningen i DDR hade en direkt parallell i Sverige. Med andra ord: Frank-Arne både slår fast ett ansvar och sedan genom tillägg mildrar eller lyfter över detta ansvar helt eller delvis på någon eller något annat. I gruppen ”svårt, men det går” har bara Finn-Harald hamnat. Han resonerar och argumenterar kunnigt och detaljerat för sin hållning att det är vanskligt att identifiera förövare även om han är tydlig med att det går och dessutom är viktigt. ”Förmodligen inte” innebär att man inte tror att det är möjligt och ”nej” slutligen innebär att förövare och offer och ansvar inte kan fastställas

Svenska informanter

	Forskarna		Lärarna	
	68-generationen	**89-generationen**	**68-generationen**	**89-generationen**
Ja, helt klart			Lilly-Ann	
Ja	Frans-Henrik Fritz-Gustaf Frank-Arne	(Felix)[739] (Fanny)	Lis-Britt Lars-Olof Lena-Karin	Love
Svårt, men det går	Finn-Harald			
Förmodligen inte			Linda-Marie Leif-Erik	Louise Lino
Nej		Filip Fredrik		Lukas

Danska informanter

	Forskarna		Lärarna	
	68-generationen	**89-generationen**	**68-generationen**	**89-generationen**
Ja, helt klart	Frode Juul Fridlev Skov Frei Madsen Folmer Friis	Ferdinand Freja	Lars Sørensen	Leo
Ja		Frederik Fabian	Loke Toft	Lene Lone Lis
Svårt, men det går				
Förmodligen inte				
Nej	Fabricius Dahl[740]		Lauge Mathiesen Lauritz Lund	Lykke

739 Felix och Fanny fick inte frågan om förövare och offer eller om det personliga ansvaret men deras svar i övrigt kan tolkas så att de avgav detta svar.

740 Fabricius Dahl har placerats här trots att han inte uttryckligen säger nej utan menar att ansvarsfrågan måste avgöras utifrån kontexten. Till skillnad från Filip och Fredrik menar han dock inte att ansvaret försvinner.

Tabell 8. Förhållandet mellan nazism och kommunism och frågan om jämförbarhet med liberalism och kapitalism

Siffrorna nedan tarvar en förklaring. De olika svaren ska inte tolkas så att de är varandra uteslutande. Således kan en och samma informant svara exempelvis både att det finns ideologiska likheter och att det finns skillnader.

Svenska informanter

Forskarna	**68-generationen (4 st)**		**89-generationen (5 st)**	
Ideologisk likhet	0		1	Fanny
Realhistorisk likhet	3	Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald	5	Fredrik, Fanny, Felix, Filip, Flemming
Ideologisk skillnad	4	Frans-Henrik, Fritz-Gustaf, Frank-Arne, Finn-Harald	4	Fanny, Felix, Filip, Flemming
Jämförelse inte meningsfull	1	Frank-Arne	1	Fredrik
Relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	2	Frank-Arne, Finn-Harald	2	Filip, Flemming
Ej relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	0		1	Fanny

Lärarna	**68-generationen (6 st)**		**89-generationen (5 st)**	
Ideologisk likhet	2	Lis-Britt, Lars-Olof	1	Lino
Realhistorisk likhet	5	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lars-Olof, Lena-Karin, Leif-Erik	5	Louise, Lino, Lukas, Ludvig, Love
Ideologisk skillnad	4	Linda-Marie, Lilly-Ann , Lars-Olof, Leif-Erik	4	Louise, Lukas, Ludvig, Love
Jämförelse inte meningsfull	1	Lilly-Ann	0	
Relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	1	Leif-Erik	1	Lukas
Ej relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	4	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lis-Britt, Lena-Karin	4	Louise, Lino, Ludvig, Love

Danska informanter

Forskarna	**68-generationen (5 st)**		**89-generationen (4 st)**	
Ideologisk likhet	2	Folmer Friis	3	Fabian, Ferdinand, Freja
Realhistorisk likhet	5	Fabricius Dahl, Frode Juul, Fridlev Skov, Frei Madsen, Folmer Friis	3	Fabian, Ferdinand, Freja
Ideologisk skillnad	4	Fabricius Dahl, Frode Juul, Frei Madsen, Folmer Friis	0	
Jämförelse inte meningsfull	0		0	
Relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	2	Frode Juul, Folmer Friis[10]	1	Fabian
Ej relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	3	Fabricius Dahl, Fridlev Skov, Frei Madsen	3	Frederik, Ferdinand, Freja

Lärarna	68-generationen (4 st)		89-generationen (5 st)	
Ideologisk likhet	0		2	Lone, Leo
Realhistorisk likhet	3	Lauritz Lund, Lauge Mathiesen, Loke Toft	5	Lene, Lone, Leo, Lis, Lykke
Ideologisk skillnad	4	Lars Sørensen, Lauritz Lund, Lauge Mathiesen, Loke Toft	3	Lene, Leo, Lykke
Jämförelse inte meningsfull	0		0	
Relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	2	Lars Sørensen, Lauritz Lund	0	
Ej relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	2	Lauge Mathiesen, Loke Toft	4	Lene, Leo, Lykke, Lis

Tabell 9. Tabell över kommunism som löfte (och hot)

Om de fem olika alternativen i tabellen nedan kan sägas att de inte är varandra uteslutande, varför en och samma informant kan hamna i olika alternativ. Folmer Friis är en av dem. Han är placerad i tre fält, nummer 1,3 och 5, då han för det första menar att Marx lära om frigörelse inte har realiserats (alternativ 1), för det andra att kommunismen från Lenin och framåt har blockerat andra historiska projekt, vilket karakteriseras som något tragiskt (alternativ 3) och för det tredje att kommunismen under 1900-talet är ett avgjort hot och att detta eventuellt redan finns hos Marx (alternativ 5). På samma sätt har Fabricius Dahl hamnat både i fält nummer 2 och 5, vilket kan synas vara motsägelsefullt. Hur kan det vara både så att det är svårt att utläsa hot eller löfte i hans svar (2) och att man däri finner uttryck för hot (5)? Förklaringen är att Fabricius Dahl på ett väl utvecklat och balanserat sätt beskriver sovjetsystemet som en fusion av ideologi och makt, där båda måste vara med för att man överhuvudtaget ska kunna förstå detta system, vilket med avseende på våld och terror av informanten jämförs med det nazistiska (vilket svar har tolkats som alternativ 5), men att han inte verkar se den kommunistiska ideologin som någon orsakande kraft utan av allt att döma som i allt väsentligt legitimerande och att han under dessa förklaringar inte lämnar något explicit uttryck för hot eller löfte (alternativ 2).

BILAGA 2

Svenska informanter

Forskarna	**68-generationen (4 st.)**	**89-generationen (5 st.)**
1. Marxismen/kommunismen en oprövad lära	Frans-Henrik, Finn-Harald	Flemming
2. Svårt att utläsa hot eller löfte		Fredrik, Felix, Filip
3. Framlyftande av försummade vägar	Fritz-Gustaf	Flemming
4. Löfte uttryckt genom hot	Frank-Arne	
5. Hot		Fanny

Lärarna	68-generationen (6 st.)	89-generationen (5 st.)
1. Marxismen/kommunismen en oprövad lära	Linda-Marie, Lis-Britt, Lars-Olof, Leif-Erik	Ludvig
2. Svårt att utläsa hot eller löfte	Lilly-Ann, Lena-Karin	Louise, Lukas, Love
3. Framlyftande av försummade vägar		
4. Löfte uttryckt genom hot		
5. Hot	Lars-Olof, Leif-Erik	Lino

Danska informanter

Forskarna	**68-generationen (5 st.)**	**89-generationen (4 st.)**
1. Marxismen/kommunismen en oprövad lära	Folmer Friis	
2. Svårt att utläsa hot eller löfte	Fabricius Dahl	Fabian, Freja
3. Framlyftande av försummade vägar	Folmer Friis	
4. Löfte uttryckt genom hot	Frode Juul	
5. Hot	Fabricius Dahl, Fridlev Skov, Frei Madsen, Folmer Friis	Frederik, Fabian, Ferdinand, Freja

Lärarna	**68-generationen (4 st.)**	**89-generationen (5 st.)**
1. Marxismen/kommunismen en oprövad lära	Lars Sørensen, Lauritz Lund, Lauge Mathiesen	
2. Svårt att utläsa hot eller löfte	Loke Toft	Lene, Lone, Lykke, Lis
3. Framlyftande av försummade vägar	Lauge Mathiesen	
4. Löfte uttryckt genom hot		
5. Hot		Leo

Referenser

Intervjuer

Svenska forskare	*Danska forskare*
Frans-Henrik	Fabricius Dahl
Fritz-Gustaf	Frode Juul
Frank-Arne	Fridlev Skov
Finn-Harald	Frei Madsen
Fredrik	Folmer Friis
Fanny	Frederik
Felix	Fabian
Filip	Ferdinand
Flemming	Freja

Svenska lärare	*Danska lärare*
Linda-Marie	Lars Sørensen
Lilly-Ann	Lauritz Lund
Lis-Britt	Lauge Mathiesen
Lars-Olof	Loke Toft
Lena-Karin	Lene
Leif-Erik	Lone
Louise	Leo
Lino	Lykke
Lukas	Lis
Ludvig	
Love	

Intervjuerna med de svenska informanterna genomfördes mellan den 13 oktober 2009 och 6 maj 2010 och med de danska mellan den 13 december 2012 och 21 februari 2014. Intervjuerna förvaras hos författaren.

Litteratur

Abrahamson, Kjell Albin, *Låt mig få städa klart! Om kommunister, kryptokommunister och antikommunister*, Stockholm 2014

Agrell, Wilhelm, *Den stora lögnen. Ett säkerhetspolitiskt dubbelspel i alltför många akter*, Stockholm 1991

Agrell, Wilhelm, *Venona. Spåren från ett underrättelsekrig*, Lund 2003

Ahlmark, Per et al., *Vänsterns moraliska skuld*, 1991

Ahlmark, Per, *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartsseklet*, Stockholm 1994

Ahlmark, Per, *Det öppna såret. Om massmord och medlöperi*, Stockholm 1997

Ahlmark, Per, *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartsseklet*, Stockholm 2003

Ahlmark, Per, *Det är demokratin, dumbom!*, Stockholm 2004

Almgren, Birgitta, *Inte bara spioner … Stasi-infiltration i Sverige under kalla kriget*, Stockholm 2011

Aleksijevitj, Svetlana, *Tiden second hand. Slutet för den röda människan*, Stockholm 2013

Andersen, Morten Bendix & Olsen, Niklas, "Arven fra 68", i Andersen, Morten Bendix & Olsen, Niklas (red.), *1968. Dengang og nu*, Köpenhamn 2004

Andersen, Steen, "Departementschefstyret", i Kirchhoff, Hans, Lauridsen, John T. & Trommer, Aage (red.), *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–1945*, Köpenhamn 2002

Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1993

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Orlando, Austin, New York, San Diego och London 1968 (1951)

Arnstberg, Karl-Olov, *Svenskhet. Den kulturförnekande kulturen*, Stockholm 1989

Arnstberg, Karl-Olov, *Typiskt svenskt*, Stockholm 2005

Aronsson, Peter, "Historiekultur i förändring", i Aronsson, Peter, *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*, Lund 2000

Aronsson, Peter, *Historiebruk. Att använda det förflutna*, Lund 2004

Axelsson, Erik, *Historien i politiken. Historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990–1994*, Uppsala 2006

Bechmann Pedersen, Sune, *Reel Socialism. Making sense of history in Czech and German cinema since 1989*, Lund 2015

Bergner, Petter, *Med historien som motståndare. SKP/VPK/V och det kommunistiska arvet 1956–2006*, Stockholm 2013

Berntson, Lennart & Nordin, Svante (red.), *Arvet efter 1968*, Stockholm 2013

Bessel, Richard, "Functionalist vs Intentionalists. The Debate Twenty Years On or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?", *German Studies Review* 2003:1

Bilder av Sverige i utlandet – en studie om förändringar, nuläge och mätmetoder. Kortversion, Regeringskansliet, Utrikesdepartementet 2005

Blaive, Muriel, Gerbel, Christian & Lindenberger, Thomas (eds.), *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, Innsbruck, Wien och Bozen 2011

Blomqvist, Håkan & Ekdahl, Lars (red.), *Kommunismen – hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991*, Stockholm 2002

Blüdnikow, Bent (red.), *Opgøret om Den Kolde Krig*, Søborg 2003

Blüdnikow, Bent, Elbjørn, Kasper & Gade Jensen, Henrik, *Opgøret om vor samtids historie*, Nærum 2012

Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*, Stockholm 1991

Borup Jensen, Thorkild, "Danskhed i litteraturens kalejdoskop. 1920–1990", i Lundgreen-Nielsen, Flemming (red.), *På sporet af dansk identitet*, Köpenhamn 1992

Borring Olesen, Thorsten, "Under the national paradigm: Cold War studies and Cold War politics in post-Cold War Norden", *Cold War History* 2008:2

Brandell, Daniel, Linde, Martin & Linderborg, Åsa, "Om detta må ni icke berätta", *Ordfront* oktober 2003

Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias, "När svensk historia blev en världsnyhet. Steriliseringspolitiken och medierna", *Tvärsnitt* 1998:3

Broberg, Gunnar, "Ansvar och inlevelse", i Karlsson, Henrik (red.), *Anpassning, motstånd, naivitet. Svenskt musikliv i den bruna slagskuggan 1930–45*, Stockholm 2000

Bruchfeld, Stéphane & Levine, Paul A., *… om detta må ni berätta … En bok om Förintelsen i Europa 1933–1945*, Stockholm 1998

Brzezinski, Zbigniew K., *The Permanent Purge. Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Massachusetts 1956

Bryld, Claus, *Hvilken befrielse. Fortælling fra en opvækst i nazismens og retsopgørets skygge*, Köpenhamn 1995

Bryld, Claus & Warring, Anette, *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945–1997*, Roskilde 1998

Bryld, Claus, *Kampen om historien. Brug og misbrug af historien siden Murens fald*, Roskilde 2001

Bryld, Claus, "Sweden's Politics of History and the Holocaust", i Blaive, Muriel, Gerbel, Christian & Lindenberger, Thomas (eds.), *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, Innsbruck, Wien och Bozen 2011

Christiansen, Niels Finn, "Folkets danskhed. 1864–1920", i Lundgreen-Nielsen, Flemming (red.), *På sporet af dansk identitet*, Köpenhamn 1992

Cohen, Stephen, *Rethinking the Soviet Experience. Politics & History Since 1917*, New York och Oxford 1985

Collste, Göran, *Inledning till etiken*, Lund 2010

Conquest, Robert, *The Great Terror. A Reassessment*, New York och Oxford 1991 (1990)

Cotkin, George, "History's Moral Turn", *Journal of the History of Ideas* 2008:2

Courtois, Stéphane (red.), *Le livre noir du communisme*, Paris 1997

Dalsjö, Robert, *Life-Line Lost – The Rise and Fall of 'Neutral' Sweden's Secret Reserve Option of Wartime Help from the West*, Stockholm 2006

Danielsson Malmros, Ingmarie, *Det var en gång ett land …. Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar*, Höör 2012

Daun, Åke, *Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv*, Stockholm 1994

David-Fox, Michael, Holquist, Peter & Poe, Marshall, "From the Editors: Really-Existing Revisionism?", *Kritika* 2001:4

David-Fox, Michael, "On the Primacy of Ideology. Soviet Revisionists and Holocaust Deniers", *Kritika* 2004:1

Deutscher, Isaac, "The Ex-Communist's Conscience", i *Heretics and Renegades and Other Esays*, London 1969 (1955)

DIIS, *Danmark under den kolde krig. Den sikkerhedspolitiske situation 1945–1991*, bd 1–4, Köpenhamn 2005

Diner, Dan, "Restitution and Memory. The Holocaust in European Political Cultures", *New German Critique* nr 90, 2003.

Ekman Jørgensen, Thomas, *Transformations and Crises. The Left and the Nation in Denmark and Sweden, 1956–1980*, New York och Oxford 2008

Ellemann-Jensen, Uffe, *Fodfejl. Da Danmark svigtede under Den Kolde Krig*, Köpenhamn 2004

Emkjær, Stefan, *Stikkerdrab. Modstandsbevægelsernes likvidering af danskere under besættelsen*, Köpenhamn 2000

Etzler, Aron (red.), *Utan heder. En bok om ohederliga debattörer och högerns rädsla för förändring*, Stockholm 1999

Fainsod, Merle, *How Russia is Ruled*, Cambridge, Massachusetts 1953

Fainsod, Merle, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, Massachusetts 1958

Farbøl, Rosanna, *Koldkrigere, medløbere og røde lejesvende: Den Kolde Krig i dansk historiekultur 1989–2015*, Århus 2016

Feldbæk, Ole, "Borgerskabets danskhed. 1720–1800", i Lundgreen-Nielsen, Flemming (red.), *På sporet af dansk identitet*, Köpenhamn 1992

Fitzpatrick, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*, Cambridge, London, New York och Melbourne 1979

Fitzpatrick, Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000

Fitzpatrick, Sheila, "Private and public Practices", i Fitzpatrick, Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions,* London och New York 2000a

Fitzpatrick, Sheila, "Varieties of Terror", i Fitzpatrick, Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000b

Fitzpatrick, Sheila, "Politics as Practice. Thoughts on a New Soviet Political History", *Kritika* 2004:1

Fitzpatrick, Sheila, "Revisionism in Retrospect: A Personal View", *Slavic Review* 2008:3

Fogh Rasmussen, Anders, "Et opgør med fortiden trænger sig på", i Haarder, Bertel (red.), *Hvem holdt de med? En debatbog om h v o r f o r politisk aktive på den yderste venstrefløj var i PET's søgelys under Den Kolde Krig*, Søborg 1999

Friedrich, Carl J., & Brzezinski, Zbigniew K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Massachusetts 1965 (1956)

"From the Editor: Controversy", *The Russian Review* 1986:4

Furet, François, *Le passé d'une illusion. Essai sur lidée communiste au XXe siècle*, Paris 1995

Førland, Tor Egil, "Deltaker og medløper. Venstresiden, Sovjetunionen og objektivismens fall", *(Norsk) Historisk tidsskrift* 2010:4

Gerner, Kristian, "Konsekvenser för den svenska utrikespolitiken", i Ahlmark, Per et al. (red.), *Sovjetmyten i Sverige*, Stockholm 1992

Getty, John Arch, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, New York och Melbourne 1987 (1985)

Geyer, Michael & Fitzpatrick, Sheila (eds.), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism compared*, New York 2009

Gleason, Abbot, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York och Oxford 1995

Granum-Jensen, Jørgen, "Historikeren Bent Jensen" i Hedegaard, Lars (ed.), *Kampen om den kolde krig. Festskrift til Bent Jensen*, Köpenhamn 2008

Gundelach, Peter, *Det er dansk*, Köpenhamn 2002

Halfin, Igal & Hellbeck, Jochen, "Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin´s 'Magnetic Mountain' and the State of Soviet Historical Studies", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 44, 1996

Halfin, Igal, *Terror in My Soul. Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge och London 2003

Haskell, Thomas L., "Objectivity is not Neutrality. Rhetoric vs. Practice in Peter Novick's *That Noble Dream*", *History and Theory* 1990:2

Hedlund, Stefan, "Vi sysslar inte med antisovjetism", Ahlmark, Per et al. (red.) i *Sovjetmyten i Sverige*, Stockholm 1992

Hellbeck, Jochen, "Fashioning the Stalinist soul: the diary of Stepan Podlubnyi, 1931–9" i Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000

Hellbeck, Jochen, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, Massachusetts och London 2006

Hermansson, C. H., *Monopol och storfinans – de 15 familjerna*, Stockholm 1965

Hermansson, Jörgen, *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*, Uppsala 1984

Hettne, Björn, Sörlin, Sverker & Østergård, Uffe, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*, Stockholm 2006

Hirdman, Yvonne, *Sverges Kommunistiska Parti 1939–1945*, Stockholm 1974

Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1989

Holm, Adam & Scharff Smith, Peter (red.), *Idealisme eller fanatisme? Opgøret om venstrefløjen under den kolde krig*, Köpenhamn 2003

Holmberg, Håkan, *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943–1977*, Uppsala 1982

Holmström, Mikael, *Den dolda alliansen. Sveriges hemliga NATO-förbindelser*, Stockholm 2011

Hough, Jerry F., *How the Soviet Union Is Governed,* Cambridge, Massachusetts och London 1979

Hägg, Göran, *Gud i Sverige*, Stockholm 2010

Jarlert, Anders, "Moralisk historieskrivning – utan moralism. Kritiska anmärkningar till den moderna kyrkohistorien", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 2012:2

Jensen, Bernard Eric, *Historie. Fortidsbrug og erindringsspor*, Århus 2014

Jensen, Bent, "Forsvar for et forældet begreb", *Bidrag till Öststatsforskningen. Contributions to Soviet and East European Research* 1981:4

Jensen, Bent, *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*, Köpenhamn 1984

Jensen, Bent, *Gulag och glömskan, Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet*, Stockholm 2005

Jensen, Bent, *Ulve. får og vogtere. Den kolde krig i Danmark 1945–1991*, Köpenhamn 2014

Johansson, Alf, *Finlands sak. Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940*, Stockholm 1973

Johansson, Alf W, *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952*, Stockholm 1995

Johansson, Alf W, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Stockholm 2000

Johansson, Alf W, "Inledning: Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget", i Johansson, Alf W (red.), *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, Stockholm 2001

Johansson, Rune, "Konstruktionen av svenskheten", i Almqvist, Kurt & Glans, Kay, *Den svenska framgångssagan?*, Stockholm 2001

Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, New York 2005

Jørgensen, Jesper, "Debatten om hammer, segl og hagekors", *Arbejderhistorie* 2004:1

Jørgensen, Jesper, "Vort parti er et dansk parti. Danmarks Kommunistiske Parti og det nationale 1936–1952", *Arbejderhistorie* 2005:2

Jørgensen, Jesper, "Studiet af dansk kommunismes historie", i Jørgensen, Jesper, Chubaryan, Alexander, Sorokin, Andrei & Wegener-Friis, Thomas (red.), *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, Köpenhamn 2012

Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm 2003a

Karlsson, Klas-Göran, "The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds.), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003b

Karlsson, Klas-Göran, ”Historiedidaktik: begrepp, teori och analys”, i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004

Karlsson, Klas-Göran, ”Historia och värdegrund. Om historiens dubbelhet och Levande historia”, i Oker-Blom, Gun & Stenius, Jannika (red.), *Värdegrund 2004. Ett seminarium kring mänskliga rättigheter*, Helsingfors 2005

Karlsson, Klas-Göran & Schoenhals, Michael, *Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer. Forskningsöversikt*, Stockholm 2008

Karlsson, Klas-Göran, *Med folkmord i fokus. Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*, Stockholm 2008

Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv*, Lund 2009

Karlsson, Klas-Göran, *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm 2010

Karlsson, Klas-Göran, ”Historievetenskapen inför rätta”, *Axess* 2012:7

Karlsson, Klas-Göran, ”Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv”, i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är närvarande. Historiedidaktik som teori och tillämpning*, Lund 2014

Karlsson, Klas-Göran, “The Evil Twins of Modern History? Reflections on the Entangled History of Communism and National Socialism”, i Karlsson, Klas-Göran, Stenfeldt, Johan & Zander, Ulf (eds.), *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism: A Comnaz Analysis*, Lanham 2015

Karlsson, Maria, *Cultures of Denial. Comparing Holocaust and Armenian Genocide Denial*, Lund 2015

Kayser Nielsen, Niels, *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevlesesøkonomi*, Århus 2010

Kenez, Peter, “Stalinism As Humdrum Politics”, *The Russian Review* 1986:4

Kirchhoff, Hans, *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*, Odense 2001

Kirchhoff, Hans, ”Takketale ved modtagelse af H. O. Lange-Prisen 17. september 2002”, *Bogens verden* 2002:5

Kjeldbæk, Esben, ”Holger Danske”, i Kirchhoff, Hans, Lauridsen, John T. & Trommer, Aage, *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–1945*, Köpenhamn 2002

Kjeldsen, Michael, ”’Folkets vilje – landets lov’? Om DKP’s overgangsprogram og demokratiet”, i Dethlefsen, Henrik & Lundbak, Henrik (red.), *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*, Köpenhamn 1998

Koenen, Gerd, *Das Rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967–1977*, Köln 2001

Kołakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism. Its Origins, Growth and Dissolution*, vol. 1–3, Oxford, New York, Toronto och Melbourne 1981 (1978)

Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley, Los Angeles och London 1997 (1995)

Kotkin, Stephen, “1991 and the Russian Revolution: Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks”, *The Journal of Modern History* 1998:2

Kotkin, Stephen, “The State – Is It Us? Memoirs, Archives, and Kremlinologists”, *The Russian Review* 2002:1

Krarup, Søren, *Det moderne sammenbrud 1789–1984*, Köpenhamn 2001

Kristensson Uggla, Bengt, ”’Jag kommer nog tillbaka!’ - Minnespolitiska historiekulturer i Sverige och Finland”, i Dietsch, Johan, Karlsson, Maria, Stenfeldt, Johan & Zander, Ulf (red.), *Historia vid skiljevägen. Historiekulturella sonderingar när och fjärran*, Lund 2015

Källström, Staffan, *Värdenihilism och vetenskap. Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen*, Göteborg 1984
Källström, Staffan, ”Moral och samhälle”, *Signum* 2000:8
Lauridsen, John T., Mariager, Rasmus, Borring Olesen, Thorsten & Villaume, Poul (red.), *Den Kolde Krig og Danmark. Gads leksikon*, Köpenhamn 2011
Laustsen, Jørgen, *Mellem hammer, segl og hagekors. DKP og myten om den lånte tid*. Odense 2003
Levy, Daniel & Sznaider, Natan, *The Holocaust and Memory in the Global Age,* Philadelphia 2006
Lewin, Moshe, *The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia*, New York 1994 (1985)
Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London och New York 2005
Lidegaard, Bo, ”Påskekrisen 1948”, i Lauridsen, John T., Mariager, Rasmus, Borring Olesen, Thorsten & Villaume, Poul (red.), *Den Kolde Krig og Danmark. Gads leksikon*, Köpenhamn 2011a
Lidegaard, Bo, *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, Köpenhamn 2011b
Lundberg, Johan, *Ljusets fiender. Västvärldens självkritik och den svenska idédebatten*, Stockholm 2013
Lundell, Valter, *Den goda tanken och den onda erfarenheten. Om den kommunistiska brottshistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen*, Lund 2011
Lundestad, Geir, *Öst, väst, nord, syd. Huvuddrag i internationell politik efter 1945*, Lund 2015
Lundgreen-Nielsen, Flemming, ”Danskhed – hvorfor og hvorledes”, i Lundgreen-Nielsen, Flemming (red.), *På sporet af dansk identitet*, Köpenhamn 1992a
Lundgreen-Nielsen, Flemming, ”De overvundnes litteratur 1864–1920”, i Lundgreen-Nielsen, Flemming (red.), *På sporet af dansk identitet*, Köpenhamn 1992b
Lärarhandledning till Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer, Forum för levande historia 2008
Maier, Clemens, “A Victory Celebrated: Danish and Norwegian Celebrations of the Liberation”, i Pakier, Małgorzata & Stråth, Bo (eds.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, New York och Oxford 2010
Makko, Aryo, ”Realistisk idealism – ESK-processen, Olof Palme och kalla kriget”, i Almqvist, Kurt & Gerner, Kristian (red.), *Kalla kriget. Sverige – en stormakt utan vapen?*, Stockholm 2012
Malia, Martin, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia*, New York 1994
Malia, Martin “To the Editors”, *Kritika* 2002:3
Mannheim, Karl, ”Das Problem der Generationen”, *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie* 1928:7
Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Det kommunistiska manifestet*, Stockholm 1964
Mason, Tim, “Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism”, i Hirschfeld, Gerhard & Kettenacker, Lothar (Hrsg.), *Der “Führerstaat”: Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*, Stuttgart 1981
Meidal, Björn, ”August Strindberg – ’Oh, så osvenskt!’”, i Johansson, Alf W (red.), *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, Stockholm 2001
Mithander, Conny, ”Från Mönsterland till Monsterland. Folkhemska berättelser”, i Bergvall, Åke, Leffler, Yvonne & Mithander, Conny (red.), *Berättelse i förvandling – berättande i ett intermedialt och tvärvetenskapligt perspektiv*, Karlstad 2000
Mithander, Conny, “From the Holocaust to the Gulag: The Crimes of Nazism and Communism in Swedish Post-89 Memory Politics”, i Mithander, Conny, Sundholm, John & Velicu, Adrian (eds.), *European Cultural Memory Post-89*, Amsterdam och New York 2013
Misgeld, Klaus, ”Den svenska socialdemokratin och Europa – från slutet av 1920-talet till början av 1970-talet. Attityder och synsätt i centrala uttalanden och dokument”, i Huldt, Bo & Misgeld, Klaus (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik. Från Branting till Palme*, Stockholm 1990

Molin, Karl, *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*, Stockholm 1982

Nationalencyklopedins ordbok, Höganäs 2004

Nielsen-Man, Søren, *Kurs mod demokrati? Kommunismens demokratigrundlag og DKP's demokratiopfattelse 1919–1947*. Köpenhamn 2008

Nolin, Bertil (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*, Stockholm/Stehag 1993

Norborg, Lars-Arne, Liedman, Sven-Eric & Nymark, Ulf, *Lik i garderoben? En rapport om SKP/VPKs internationella förbindelser*, Stockholm 1992

Norstedts etymologiska ordbok, Stockholm 2008

Olsen, Olaf (huvudred.), *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, bd 1–17, Köpenhamn 2002–2005

Perrault, Gilles (red.), *Le livre noir du capitalisme*, Montreuil 1998

Petersen, Nikolaj, "Bent Jensen: Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle", i *Politica* 1985:3

Petersen, Nikolaj, "Kampen om Den Kolde Krig i dansk politik og forskning", *(Dansk) Historisk Tidsskrift* 2009:1

Petersson, Bo, "Den svenska neutraliteten – reflektioner kring politisk myt och nationell identitet", i Almqvist, Kurt & Gerner, Kristian (red.), *Kalla kriget. Sverige – en stormakt utan vapen?*, Stockholm 2012

PET-Kommissionens beretning, bd 1–16, Köpenhamn 2009

Pipes, Richard, *Den ryska revolutionen*, Stockholm 1997

Pipes, Richard, *Communism. A History*, New York 2001

Plum, Mikkel, *Bombardér hovedkvarteret. Hvad venstrefløjen sagde, skrev og bedrev fra Stalins død til efter Murens fald*, Köpenhamn 1998

Rothstein, Klaus, *Tid til forundring. En debatbog om den borgerlige kulturkamp*, Köpenhamn 2005

Ruth, Arne, "Det moderna Sveriges myter", i Linell, Björn & Löfgren, Mikael (red.), *Svenska krusbär i urval av Björn Linell och Mikael Löfgren. En historiebok om Sverige och svenskar*, Stockholm 1995

Rüsen, Jörn, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter*, Göteborg 2004a

Rüsen, Jörn, "Interpreting the Holocaust. Some Theoretical Issues", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds.), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö 2004b

Rüsen, Jörn, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*, Schwalbach/Ts 2008 (1994)

Rüsen, Jörn, "Dimensioning Historical Culture", i Dietsch, Johan, Karlsson, Maria, Stenfeldt, Johan & Zander, Ulf (red.), *Historia vid skiljevägen. Historiekulturella sonderingar när och fjärran*, Höör 2015

Salomon, Kim, "Utopiernes suggestionskraft", i Holm, Adam & Scharff Smith, Peter (red.), *Idealisme eller fanatisme? Opgøret om venstrefløjen under den kolde krig*, Köpenhamn 2003

Sanders, Hanne, *Nyfiken på Danmark – klokare på Sverige*, Göteborg och Stockholm 2006

Schmidt, Werner, *Antikommunism och kommunism under det korta 1900-talet*, Lund 2002

Scocozza, Benito, "Bent Jensen: Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle", i *(Dansk) Historisk Tidsskrift* 1985:2

Skak, Mette, "Hovedværker om den kolde krig", *Udenrigs* 2011:2

Skolverket, *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011*, Stockholm 2011

Skott, Staffan, *Liken i garderoben. Vänsterpartiets (Sveriges kommunistiska parti)* förflutna 1917 – 1989, Stockholm 1991

Skott, Staffan, *Liken i garderoben lever än. Undanflykternas mästare. Om Vänsterpartiets förflutna 1918–*

1998, Stockholm 2000

SOU 1948:7, *Betänkande angående säkerhetstjänstens verksamhet*. Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst

SOU 1994:11, Neutralitetspolitikkommissionens betänkande: *Om kriget kommit… Förberedelser för mottagande av militärt bistånd 1949–1969*

SOU 2002:108, Säkerhetspolitiska utredningens betänkande: *Fred och säkerhet. Svensk säkerhetspolitik 1969–89*

Stenfeldt, Johan, ”Totalitarism, revisionism och historiska fiendebilder. En undersökning av totalitarismteorins plats i svenskt och danskt historiemedvetande 1950–2000, *Scandia* 2005:2

Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*, Höör 2013

Stenius, Henrik, Österberg, Mirja & Östling, Johan, “Nordic Narratives of the Second World War. An Introduction”, i Stenius, Henrik, Österberg, Mirja & Östling, Johan (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*, Lund 2011

Stråth, Bo, *Folkhemmet mot Europa. Ett historiskt perspektiv på 90-talet*, Stockholm 1992

Stråth, Bo, ”Neutralitet som självförståelse”, i Almqvist, Kurt & Glans, Kay (red.), *Den svenska framgångssagan?*, Stockholm 2001

Suny, Ronald Grigor, “Toward a Social History of the October Revolution”, *The American Historical Review* 1983:1

Tamm, Ditlev, *Retsopgøret efter besættelsen*, Köpenhamn 1985

Thurfjell, David, *Det gudlösa folket. De postkristna svenskarna och religionen*, Farsta 2015

Trommer. Aage, *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse*, Odense 1971

Trommer, Aage, *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940–45*, Odense 1973

Villaume, Poul, ”Dansk avspänningspolitik – utrikespolitisk aktivism under kalla kriget”, i Almqvist, Kurt & Gerner, Kristian (red.), *Kalla kriget. Sverige – en stormakt utan vapen?*, Stockholm 2012

Vind, Ole, ”Grundtvig og det danske – med sideblik til Sverige”, i Sanders, Hanne & Vind, Ole (red.), *Grundtvig – nyckeln till det danska?*, Göteborg 2003

Viola, Lynne, “The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union”, *The Russian Review* 2002:1

von der Goltz, Anna, “Introduction. Generational belonging and the ’68ers’ in Europe”, i von der Goltz, Anna (red.), *“Talking’ ‘bout my generation”. Conflicts of generation building and Europe’s ‘1968’*, Göttingen 2011a

von der Goltz, Anna, “A Polarised Generation? Conservative students and West Germany’s ‘1968’”, i von der Goltz, Anna (red.), *“Talking’ ‘bout my generation”. Conflicts of generation building and Europe’s ‘1968’*, Göttingen 2011b

Warring, Anette, “Around 1968. Danish Historiography”, *Scandinavian Journal of History* 2008:4

Welzer, Harald, *Gärningsmän. Hur helt vanliga människor blir massmördare*, Göteborg 2007

Wiklund, Martin, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, Stockholm/Stehag 2006

Wiklund, Martin, *Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring ”68”*, Nora 2012

Wæhrens, Anne, *Erindringspolitik til forhandling. EU og erindringen om Holocaust 1989–2009*, Köpenhamn 2013

Zander, Ulf, ”Den slingrande vägen från Auschwitz. Om Förintelsens bilder och de eventuella

sambanden mellan då och nu", *Scandia* 2000:2

Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001

Zander, Ulf, "Historiekulturella manifestationer – historia i ord, bilder och musik", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är närvarande. Historiedidaktik som teori och tillämpning*, Lund 2014

Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2011

Åström Elmersjö, Henrik, *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historielärоboksrevision 1919–1972*, Lund 2013

Östberg, Kjell, "Inte som i Ryssland. 60-talet, vänstern och Sovjetunionen", i Blomqvist, Håkan & Ekdahl, Lars (red.), *Kommunismen. Hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991*, Stockholm 2002

Østergård, Uffe, *Europas ansigter. Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*, Köpenhamn 1992

Østergård, Uffe, "Swords, Shields or Collaborators? Danish Historians and the Debate over the German Occupation of Denmark", i Stenius, Henrik, Österberg, Mirja & Östling, Johan (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*, Lund 2011

Østergård, Uffe, "Kamp om historien i Danmark og Sverige", i Dietsch, Johan, Karlsson, Maria, Stenfeldt, Johan & Zander, Ulf (red.), *Historia vid skiljevägen. Historiekulturella sonderingar när och fjärran*, Höör 2015

Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008

Östling, Johan, "The Rise and Fall of Small-State Realism. Sweden and the Second World War", i Stenius, Henrik, Österberg, Mirja & Östling, Johan (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*, Lund 2011

Östling, Johan, "Wirtén vill göra Tingsten till kulturradikalismens bundsförvant", *Respons* 2013:2

Øvig Knudsen, Peter, *Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer*, Köpenhamn 2002

Tidningsartiklar

Aronsson, Peter et al., "Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält", *DN* 2 april 2008

"Bent Jensen får koldkrigscenter", *Politiken* 11 januari 2007, http://politiken.dk/indland/ECE224745/bent-jensen-faar-koldkrigscenter/ (28 december 2014)

Blüdnikow, Bent, "Hvem har modet", *Weekendavisen*, 18–24 mars 1994

Blüdnikow, Bent, "Kold krig med slagside", *Berlingske* 6 april 2011

Blüdnikow, Bent, "Historikere uenige: Hvad er sandheden om grisehandleren og Røde?", http://www.bt.dk/film-og-tv/historikere-uenige-hvad-er-sandheden-om-grisehandleren-og-roede, *Berlingske*, upplagd 8 september 2012 (3 januari 2017)

Bjørnvig, Bo, "Lus mellem to negle", *Weekendavisen* 8 april 2011

Elbjørn, Kasper, Gade Jensen, Henrik & Blüdnikow, Bent, "Giv os en ny Danmarkshistorie", *Berlingske* 17 september 2012

Ellemann-Jensen, Uffe, "Ikke se, ikke høre, ikke tale", *Berlingske* 29 april 2011

Fogh Rasmussen, Anders, "Samarbejdspolitikken sikrede ikke demokratiet", *Jyllands-Posten* 4 maj 2005

Gade Jensen, Henrik, "Så hellere Matador", *Berlingske Tidende* 5 november 2000

Helmerson, Erik, ”Den blodiga ideologin”, *Dagens Nyheter* 29 juni 2011
Ingvarsson, Stefan, ”Har Åsa Linderborg glömt Sovjets svek?”, *Expressen* 4 februari 2015
Jensen, Bent, ”Tunge lige i munden – eller ud ad vinduet?”, *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 16 september 2005
Jensen, Bent, ”Lyserødt koldkrigsleksikon”, *Jyllands-Posten* 11 april 2011
Kaae, Martin, ”’Claus Hjort: Vi vandt kulturkampen’”, *Politiken* 27 november 2010
Karlsson, Klas-Göran, ”Levande historia som politik”, *Svenska Dagbladet* 26 januari 2000
Kastholm Hansen, Claes, ”Den vanskelige sandhed”, *Berlingske Tidende* 15 februari 2001
Katzeff Silberstein, Benjamin, ”Dödens ideologi är fortfarande rumsren”, *Svenska Dagbladet* 28 juni 2011
Kirchhoff, Hans, ”Forsvar for historikerne”, *Politiken*, 28 maj 2005
Larsson, Bo Ture, ”Levande förnekelse av historien”, *Västerviks-Tidningen* 29 juni 2011
Ledarredaktionen, ”Oursäktlig historia”, *Expressen* 28 juni 2011
Lidegaard, Bo, ”Allierede med tilbagevirkende kraft”, *Politiken* 8 juni 2014 http://politiken.dk/debat/profiler/lidegaard/ECE2310546/allierede-med-tilbagevirkende-kraft/ (19 september 2015)
Linderborg, Åsa, ”Tacka Sovjetunionen”, *Aftonbladet* 2 februari 2015
Linderborg, Åsa, ”Pakten startade slakten”, *Aftonbladet* 7 februari 2015
Linderborg, Åsa, ”Valet är inte alltid ont eller gott”, *Aftonbladet* 24 februari 2015
Lundberg, Johan, ”Därför saknar personerna bakom historikeruppropet trovärdighet”, *Expressen* 7 april 2008
Ohlsson, Per T, ”Ingen bra idé”, *Sydsvenskan* 10 juli 2011
Omar, Mohamed, ”Sverigedemokraternas islamofobi är kontraproduktiv”, *Tidningen Kulturen*, 13 juli 2012, http://tidningenkulturen.se/index.php/debatt-mainmenu-91/religion-mainmenu-142/12574-sverigedemokraternas-islamofobi-aer-kontraproduktiv (5 januari 2017)
Palle, Henrik, ”Henrik Palle: ’Matador er helt klart liberalistisk, venstreorienteret, højreorienteret og kommunistisk’”, *Politiken* 19 oktober 2010
Rasmussen, Jes P. et al., ”Vi protesterer”, *Berlingske Tidende* 26 januari 2001
Rix, Lars och Reising, Jesper, ”Peter Øvig: Forstemmende forudsigelige anmeldelser af koldkrigsbog”, *Berlingske*, 25 februari 2014, http://www.b.dk/kultur/peter-oevig-forstemmende-forudsigelige-anmeldelser-af-koldkrigsbog (28 december 2014)
Schmidt, Malin, ”Koldkrigsforskerne takker nej at finde ’de røde lejesvende’”, *Information* 21 febr. 2006
Sørensen, Nils Arne, ”Fogh i modstandsbevægelsens heltegevandter”, *Weekendavisen* 14 november 2003
Teodorescu, Alice, ”Kommunismens ondska ingen slump”, *Barometern* 29 juni 2011
Thing, Morten, ”Et makværk om DKP 1939–41”, *Information* 9 december 2003
Villaume, Poul, ”Fakta om min fortid”, *Berlingske* 20 april 2011
Wegener Friis, Thomas, ”PET-kommissionen kostede millioner og dræbte debatten”, *Information*, 24 juni 2009
Wegener Friis, Thomas, ”Kommissionens nye klæder”, *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 12 augusti 2009
Wegener Friis, Thomas, ”En sjusket gåde til 70 mio.”, *Berlingske Tidende*, 14 augusti 2009
Wiklund, Niklas 2015, ”Sverige är ett fredsskadat land”, *Svenska Dagbladet* 19 mars 2015
Zaremba, Maciej, ”Hägerströms spökhus”, *Expressen* 11 februari 1985

Internetkällor

Conquest, Robert, “Kingsley Amis and ´The Great Terror´, The New York Review of Books, 12 april 2007, www.nybooks.com/articles/2007/04/12/kingsley-amis-and-the-great-terror/, (3 januari 2017)

”De 10 sjoveste og mest vanvittige citater fra Mogens Glistrup”, 25 auguati 2013, www.livsstil.tv2.dk/2013-08-25-de-10-sjoveste-og-mest-vanvittige-citater-fra-mogens-glistrup (5 januari 2017)

Den Store Danske, uppslagsorden ”kommunisme” och ”kommunisme – den faktisk eksisterende kommunisme i 1900-t.”, www.denstoredanske.dk/Samfund%2c_jura_og_politik/Samfund/Marxisme%2c_socialisme_og_kommunisme/kommunisme *och* www.denstoredanske.dk/Samfund%2c_jura_og_politik/Samfund/Marxisme%2c_socialisme_og_kommunisme/kommunisme/kommunisme_(Den_faktisk_eksisterende_kommunisme_i_1900-t) (3 januari 2017)

Danmarkshistorien, www.denstoredanske.dk/Danmarkshistorien

En europeisk minnesdag för att hedra minnet av stalinismens och nazismens offer, Antagna texter, Tisdagen den 23 september 2008, Europaparlamentet, www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//SV (18 mars 2016)

Fogh Rasmussen, Anders, ”Statsminister Anders Fogh Rasmussens Nytårstale 2002”, www.stm.dk/_p_7354.html, (11 september 2016)

Fogh Rasmussen, Anders, ”60 året for 29. august 1943”, tal hållet den 29 augusti 2003, Statsministeriet, www.stm.dk/_p_7403.html, (11 september 2016)

Fogh Rasmussen, Anders, Statsministeren , ministertale, *Forhandlinger*, møde nr 82, tirsdag 02.05.2006, www.ft.dk/samling/20051/forespoergsel/f16/beh1/3/forhandling.htm?startItem=#nav (17 december 2014)

Frank, Lise, ”Dansklærerforeningen: Lovforslag er udtryk for totalitær tænkning”, www.folkeskolen.dk/539619/dansklaererforeningen-lovforslag-er-udtryk-for-totalitaer-taenkning-, 24 januari 2014. (5 oktober 2016)

Harrison, Dick, ”Svenska nationaldagen saknar funktion”, www.svt.se/opinion/article2996859.svt. Publicerad 6 juni 2015. (8 juli 2015)

”Ideologi hindrar samtal om kommunismens brott”, inslag i Sveriges Radios nyhetsprogram *Ekot* i kanal P1, 27 juni 2011, www.sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=4515884 (4 januari 2017)

Ignatieff, Michael, “The Man Who Was Right”, *The New York Review of Books*, 23 mars 2000, www.nybooks.com/articles/2000/03/23/the-man-who-was-right/, (3 januari 2017)

Jureit, Ulrike, *Generation, Generationalität, Generationenforschung*, Version: 1.0, in:Docupedia-Zeitgeschichte, 11 februari 2010, URL: www.docupedia.de/zg/Generation. (3 november 2016)

Liljegren, Jens, *Weekendavisen og opgøret med venstrefløjen. En indholdsanalytisk og kvalitativ undersøgelse af avisens historieformidlende rolle i perioden 1989 til 1998*, Odense 2002, www.historienu.dk/Liljegren%20speciale.pdf, (5 december 2014)

Persson, Göran, *Opening address by the Prime Minister of Sweden at the Ceremonial Opening,* Stockholm International Forum, Regeringskansliet 2000, www.d.dccam.org/Projects/Affinity/SIF/DATA/2000/page900.html.

Rousso, Henry, “Introduction – Henry Rousso”, i *The Legacy and Memory of Communism in Europe. Workshop organised by EURHISTXX. Paris, 17 December 2007*, www.eurhistxx.de/spip.php%3Farticle38&lang=en.html, (2 april 2016)

“The Nordic countries. The next supermodel”, *The Economist* 2 feb 2013, www.economist.com/news/leaders/21571136-politicians-both-right-and-left-could-learn-nordic-countries-next-supermodel, (17 sept 2015)

Upprop mot statlig kampanjhistoria, www.historieuppropet.se/undertecknare.htm, (17 september 2016)

Wojcik, Jeppe , ”Derfor er Matador så god”, 8 september 2012, www.videnskab.dk/kultur-samfund/derfor-er-matador-sa-god, (11 september 2016)

Denna avhandling ges ut som en del i skriftserien Studia Historica Lundensia.
Redaktörer är Lars Edgren, Yvonne Maria Werner och Ulf Zander.
Skriftserien innehåller följande volymer:

1. Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, 2001
2. Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, 2001
3. Anna Lindberg, *Experience and Identity. A Historical Account of Class, Caste, and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930–2000*, 2001
4. Per Göran Johansson, *Gods, kvinnor och stickning. Tidigindustriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*, 2001
5. Bodil Persson, *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*, 2001
6. Charlotte Tornbjer, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, 2002
7. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, 2002
8. Solveig Fagerlund, *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, 2002
9. Andreas Linderoth, *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*, 2002
10. Martin Alm, *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, 2003
11. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, 2003
12. Curt Åke Olsson, *Tidningsmakt och politiska organisationer. Den borgerliga samlingsrörelsen i Fyrstadskretsen 1962–1968*, 2003
13. Eva Bergenlöv, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, 2004
14. Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, 2007
15. Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, 2010
16. Anna Rosengren, *Åldrandet och språket. En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, 2011

17. Carolina Jonsson Malm, *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*, 2011

18. Anna Alm, *Upplevelsens poetik. Slöjdseminariet på Nääs 1880–1940*, 2012

19. Andreas Tullberg, *"We are in the Congo now". Sweden and the trinity of peacekeeping during the Congo crisis 1960–1964*, 2012

20. Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, 2013

21. Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*, 2015

22. Per Höjeberg, *Utmaningarna mot demokratins skola. Den svenska lärarkåren, nazismen och sovjetkommunismen*, 2016

23. Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, 2016

24. Marianne Sjöland, *Historia från tidskriftsredaktionen. En komparativ studie av* Populär Historias *och* History Todays *historieskrivning*, 2016

25. Kristoffer Ekberg, *Mellan flykt och förändring. Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö*, 2016

26. Valter Lundell, *Det omstridda arvet. Den kommunistiska erfarenheten i dansk och svensk historiekultur,* 2017

I Danmark och Sverige råder ett asymmetriskt förhållningssätt till den nazistiska och den kommunistiska erfarenheten. Medan den förra omfattas av konsensus, omgärdas den senare av oenighet. Föreliggande studie utgår från denna oenighet och undersöker hur den hanteras i dansk och svensk historiekultur. Tillvägagångssättet har varit att intervjua danska och svenska gymnasielärare och disputerade historiker från två olika generationer, vilka har fått svara på de mest omdiskuterade och brännande frågorna i kommunismens historia. Intervjuresultatet har sedan analyserats med hjälp av två nationella historiekulturer, vilka har tecknats i var sitt utförligt kapitel. Med nationell historiekultur förstås i denna avhandling uttrycket för hur människor i ett nationellt sammanhang orienterar sig i tiden och skapar mening av olika historiska erfarenheter.

Den genomförda undersökningen visar att det råder märkbara skillnader mellan den danska och den svenska historiebearbetningen. Den danska uppgörelsen har varit häftigare än den svenska och mer markerat riktat in sig på ideologiska och moraliska aspekter på den kommunistiska erfarenheten och dessutom skrivit in den i ett dansknationellt meningssammanhang. En övergripande slutsats av studien är att den danska synen på kommunismen har undergått en högre grad av förändring, medan den svenska har präglats av ett större mått av kontinuitet.

Valter Lundell, född 1965, är verksam lärare på gymnasiet och undervisar i historia, svenska och latin. Detta är hans doktorsavhandling i historia vid Lunds universitet.

LUNDS UNIVERSITET

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA
HISTORISKA INSTITUTIONEN
ISBN 978-91-88473-29-5